

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER
OM
KØBENHAVN

UDGIVNE AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE

VED

AXEL LINVALD
RAADSTUEARKIVAR

ANDEN RÆKKE

II. BIND

KØBENHAVN
I KOMMISSION HOS G. E. C. GAD
1925—26

INDHOLD

AFHANDLINGER

	Side
Fhv. Kontorchef <i>R. Berg</i> : Glarmester-Zunft.....	155
Forfatter <i>Carl C. Christensen</i> : Rovmorderen Worms Hoved. Et Mysterium fra 1838	275
— Fiskebløderhuset og Wessels Bopæl paa Graabrødretorv ...	396
Xylograf <i>F. Hendriksen</i> : Bidrag til Bakkehusets Topografi	511
Magister <i>Victor Hermansen</i> : Det første Nationalmuseumsprojekt. 36	
<i>Henrik Larsen</i> : Landsbyerne under København i Fortiden	349
Raadstuearkivar, Magister <i>Axel Linvald</i> : Bidrag til det køben- havnske Bystyres Historie ved Midten af det 18. Aarhundrede.	
III. De 32 Mænd og Magistraten.....	73
Dr. phil. <i>Vilh. Lorenzen</i> : Har Ernst Brandenburger bygget U. F. Gyldenløves lille Palæ, nu det Moltkeske Palæ i Dr. Tværgade?	393
Viceskoleinspektør <i>V. Møller</i> : Fra Brønshøj Kirke og Præstegaard. II. Peder Lorenz Hersleb (1718—1769) og hans Optegnelser.	533
Oberst <i>H. U. Ramsing</i> : Dorestad — Hedeby — København. Et Bidrag til Birkerettens Historie.....	281
— Bidrag til københavnske Gaardes Historie. III. Henning Pode- busks Grund og Marschalsgaarden paa Købmagergade.....	343
— Bidrag til københavnske Gaardes Historie. IV. Erkebiskop Peder Lykkes Gaard. V. Det ferske Fiskehandels Compagnies Hus	380
— De københavnske Gilder i Middelalderen og Reformations- tiden og deres Grundejendomme.....	429
Præst ved »De gamles By« <i>R. P. Rasmussen</i> : Fra Brønshøj Kirke og Præstegaard. I. Brønshøj Kirke. En gammel Præstesag..	525
Museumsinspektør, Premierløjtnant <i>Otto Smith</i> : Frederiksberg Have og Ny Hollænderby. Bidrag til deres ældste Historie og Topografi	1
Arkitekt <i>K. Thorsen</i> : Københavns ældste Østerport	201

	Side
<i>H. Trier</i> (†): Børnehjemmet Nærumgaard under Marius Jensens Forstanderskab.....	139
<i>M. Vogelius</i> : Budolphi Kloster. Bidrag til en københavnsk Stiftelses Historie.....	50
Flv. Adjunkt <i>Fr. Weilbach</i> : Indgangen til Fredriksberg Have ..	26
— Marskalsgaarden paa Købmagergade (Postgaarden) og dens Bygmester	181
— Ejendommene Nr. 31—43 i Amaliegade.....	254
— Nordsjællandske Landsteder i det attende Aarhundrede....	313
— Overlandbygmester Johan Cornelius Kriegers travle Aar ...	467

SMAASTYKKER

1. Københavnske Forlystelser i 1828. Af <i>C. Behrend</i>	72
2. De 32 Mænd og Struensee. Meddelt af Dr. phil. <i>C. A. Trier</i> .	197
3. Det første Baierskølbruggeri i København. Af <i>M. Vogelius</i> ..	199
4. Lidt om det daglige Liv paa det gamle Blaagaard Seminarium. Af <i>V. Møller</i>	423
5. Hvorledes et Hus fik Navn. Af <i>Herman Trier</i> (†)	427
Raadstuearkivar, Magister <i>Axel Linvald</i> : Meddelelser fra Raadstuearkivet 1924.....	60
— Meddelelser fra Raadstuearkivet 1925.....	409
Register	551

BILLEDFORTEGNELSE

	Side
Prinsens Gaard med Omgivelser c. 1697. Tegning af H. H. Scheel	7
Detailopmaaling af Prinsens Gaard c. 1697. Tegning af H. H. Scheel	9
Plan til Ny Hollænderbys Regulering af 4. Aug. 1697. Tegning af H. H. Scheel	10
Udkast til Frederiksberg Havns Anlæg 1697. Tegning	13
Indgangen til Frederiksberg Have. Opmaaling af Einar Madvig .	27
Den sydlige Fløj af Indgangen til Frederiksberg Have, set fra Nord. Opmaaling af Einar Madvig	28
Projekt af Nikolaj Kirke, set fra Syd	38
Længdesnit af Nikolaj Kirke	39
Tværsnit af Nikolaj Kirke, set mod Øst	40
Plan til Indretning af underste Stokværk i Nikolaj Kirke	41
Østerport i historisk Rekonstruktion. 15. & 16, Aarlh.	232
— — — Christian IV's Tid	249
Harsdorffs Tegning til 8 Huse i Amaliegade og Opmaaling af Ejendommene Nr. 31—43 i Amaliegade. Ved Einar Madvig og Poul Methling	256
Sorgenfri, set fra Haven 1757. Tegning	315
Frederiksdal 1753. Tegning	323
Søllerødgaard 1753. Tegning	327
Kokkedal 1753. Tegning	333
Holtegaard, set fra Haven 1757. Tegning	337
Esrums Kloster 1753. Tegning	341
Erkebiskop Peder Lykkes Grund. Kort	381
Det ferske Fiskehandels Compagnies Grund. Kort	389
Fiskebløderhuset paa Graabrødretorv. Fotografi	396
Hustavle paa samme. Fotografi	399
Fredensborg paa Frederik IV's Tid. Tegning	469
Fredensborg. Situationsplan	475
Fontænemestersvendens Hus ved Frederiksborg Slotshavn. Tegning	481

	Side
Københavns Slot. Efter Model paa Frederiksborg.....	489
Københavns Slot efter Ombygningen. Tegning	495
Løftet i Prinsesse Charlotte Amalies Audiensgemak. Tegning....	497
Københavns Slot efter 1707. Stik af Chr. Marselis	499
Frydenlund. Efter Thura: Den danske Vitruvius	507
Det gamle Walbye Bakkehuus. Maleri af F. C. L. Zweidorff	511
Udsnit af det første Matrikelkort over Frederiksborg. 1811.....	515
Ny Bakkehus. Fotografi	519
Ny Bakkegaard. Akvarel af H. G. F. Holm o. 1845.....	521
Brønshøj Kirke og Præstegaard. Efter Stik af Erik Dahlbergh ..	526

FREDERIKSBERG HAVE OG NY HOLLÆNDERBY.

BIDRAG TIL DERES ÆLDSTE HISTORIE OG TOPOGRAFI
Af OTTO SMITH.

I flere henseender er Frederik IV's smukke slot på Solbjerg bakke blevet stedmoderligt behandlet. Litteraturen om slottet og dets omgivelser er således yderst sparsom. I *Eberlins* bog om Frederiksberg (Kbh. 1888) findes kun en kortere skildring, som i flere henseender ikke kan stå for kritik. *Louis Bobé* har i den seneste tid skrevet om slottet, men »bogen om Frederiksberg slot« indeholder nærmest interieurskildringer. Mest indgående er *F. J. Mciers* »Frederiksberg slot. Dets ældste historie«. (Kbh. 1896.) Han har heri skabt et fyldigt og pålideligt billede af slottets tilblivelse ved at gennemgå byggeregnskaberne og andre utrykte kilder¹⁾.

Hvad der hidtil har hæmmet forfatterne i deres bestræbelser efter at klarlægge detaillerne ved slottets og dets omgivelseres ældste historie og topografi, er den absolutte mangel på kortplaner fra den ældste tid, idet de ældste kort, man hidtil har kendt over Ny hollænderbys omgivelser, var fra 1740'erne. Navnlig Meier har lidt

¹⁾ Kilderne til nærværende fremstilling er foruden de trykte arbejder navnlig: Rigsarkivet. Rentekammerets div. dokumenter, topografisk ordnet. Kbh. amt., samt en ekstrakt over breve Ny hollænderby vedk. 1681—1703. Til supplerung henvises til C. Th. Sørensens artikler i »Havekunst«, 5. årgang, 1924, der er skrevet samtidig med, men uafhængigt af dette. Slottets bygningshistorie er blevet behandlet i større sammenhæng af Weillbach, Villh. Lorenzen og F. R. Friis, uden at der dog derved er blevet bragt særlig nyt frem.

under denne mangel, idet han har haft meget svært ved at få de mange lokaliteter, som han fandt omtalt i regnskaberne, rigtig placeret. Mange fejltagelser i hans fremstilling af havens tilblivelse bundes heri.

I den senere tid er der imidlertid fremkommet en række planer, der belyser forholdene på en udmærket måde. Disse i forbindelse med en række hidtil upåagtede aktstykker, der klargør de mål, der var sat, og de midler, der blev anvendt ved anlæget af Frederiksberg have, gør det ønskeligt at fremstille de begivenheder i sammenhæng, der skabte den populære have.

Thi det ser ud, som om det ikke var Frederik IV's mening at bygge sig et slot på bakken og anlægge en kongelig have derved, men derimod hans hensigt at anlægge en offentlig promenadehave ved »Prinsens gård« og i denne opføre en bygning på den høje banke, antagelig kun tænkt som et lysthus.

I.

I 1651 fik Frederik III den idé at gøre Christian II's forsøg om med at skabe en hollænderby. Pladsen hertil valgte han på nogle af Københavns ladegårds marker, der var inddraget fra en tidligere bondeby Solbjerg. Her byggedes der tyve gårde med halvdelen på hver side af en meget bred vej, den nuværende Allégade. Gårdene gaves til en del hollændere fra Amager, som fik skattefriheder en række år.

Syd for byen anlagdes en trækirke (se planerne 1 og 2) med kirkegård, hvor Haveselskabets have nu ligger, og i tidens løb skabtes der en bebyggelse af daglejerhuse og lignende ved den nuværende Bredegade. Medens Frederiksberg by i sin grundplan tydeligt viser den anlagte by med lige, regelmæssige gader, der skærer hinanden under rette vinkler, åbenbarer Bredegade gennem sin krogede form sin selvgroethed.

Som et udslag af sin interesse for den nye by opførte kongen i dens sydlige del en gård, som han skænkede til sine fire døtre. Her afholdt hoffet en række amagerfester og dystløb på rendebanen øst for gården, den nuværende runddel, der da heller ikke er rund, men endnu den dag i dag viser rendebanens oprindelig aflange form.

Den nye hollænderby lykkedes ikke så godt som dens ældre slægtning på Amager.

Allerede kort tid efter dens anlæg led den betydeligt under svenskernes besættelse af landet og under belejringen af København. Hvad der var blevet ødelagt ved denne lejlighed blev dog genopbygget, men gårdene synes allerede på dette tidspunkt at være kommet i handelen, så at de udstykkedes i mindre gårde, ja endogså i kvartgårde. Dertil kom der i de følgende år misvækst, og den ene gang efter den anden måtte regeringen give bønderne derude skattelempelser. Forholdene bedredes ikke i Christian V's regeringstid, og det kan tydeligt ses, at regeringen blev mere og mere utilfreds med de uordentlige tilstande¹⁾.

I 1689 blev derfor nedsat en kommission til undersøgelse af sagen. Denne henholdt sig til, at de privilegier, som Christian IV i 1615 havde givet den gamle hollænderby på Amager, også gjaldt for den nye by. Efter disse privilegier måtte der kun sælges jord til andre indbyggere i byen og ikke til fremmede. Dette forbud havde »Nyhollænderne« overtrådt groveligt, og kommissionen fastslog, at købene skulde gå tilbage.

Fem år efter lod regeringen udmelde 4 bønder af Gl. hollænderby til at taksere Ny hollænderbys jorder. Et brev fra assessor Chr. Mule viser tydeligt, hvor uordnede forhold de forefandt derude.

¹⁾ Byens markforhold er indgående behandlet af Rockstroh i dette tidsskrifts 1. rk. 4. bd. p. 246 ff.

Assessoren meddelte, at han havde købt en ejendom af Gerhard Hobro, men det havde ikke været ham muligt at få nøjagtig underretning om ejendommens størrelse. Desuden havde han købt en part af den såkaldte fogedgård af borgmester Anders Jacobsen; men han vidste, at Jacobsens søn, »Lille Peter« kaldet, også ejede en part og nogle andre arvinger endnu en part; men ingen af dem vidste noget om skøder og deres indhold, så han selv, Mule, anede ikke, om han ejede $\frac{1}{2}$ eller $\frac{1}{4}$ gård. Han bad derfor taksationsmændene, om de ikke, da de nu var i gang med forretningen, vilde afmærke nøjagtig for ham, hvor hans enge og agre lå, samt meddele ham, om der var fremmede, der brugte noget af hans jord.

De i 1689 beordrede tilbagekøb af frasolgt jord var altså endnu ikke ordnet, og blev det naturligvis heller ikke. Hvorledes skulde de fattige hollændere også få råd dertil¹⁾.

Den 13. juni 1697 brændte en del af byen, hvad der forøgede vanskelighederne for de ulykkelige bønder. Regeringen gav branden derimod en kærkommen lejlighed til at ordne det hele spørgsmål, som den hidtil havde følt, at den ikke rigtig magtede. Det skulde dog vise sig, at vejen frem endnu var lang.

Til at begynde med var man meget venlig mod de brandlidte. De fik lov til »at nyde bechnet« for kirkedørene i København tre søndage i træk »til restitution for erlidte skade ved ildsvåde«. Samtidig gav man dem tilladelse til med en kollektbog at måtte »besøge godtfolk i staden i deres huse om hjælp til deres stads oprejsning«.

Men dermed var venligheden også forbi. I begyndel-

¹⁾ At man heller ikke hæftede sig særligt ved denne afgørelse, ses ogsaa deraf, at man året efter nøje overvejede det tilbud, som dr. Masius fremkom med, at opbygge en ny kirke på Ny amager mod at få jus patronatus over den. På bøndernes bøn om at måtte beholde den gamle kirke, blev denne dog stående.

sen af juli blev alle bønderne kaldt op i rentekammeret, og det blev her meddelt dem, at da de stod tilbage med deres afgifter, vel sagtens ikke kunde stille kaution og nu ikke var i stand til at drive deres jorder efter branden, kunde de ikke få lov til at beholde dem. Bønderne svarede sindigt, at det vel ikke kunde være kongens mening at tage jorderne fra dem. Han kunde sikkert formås til at give dem nogle års skattefrihed, da de ellers ingen udvej vidste til at ernære koner og børn.

Sagen var ikke så ganske let at ordne. Som svar på bøndernes ansøgning blev de atter 13. juli kaldt op i rentekammeret. Det meddeltes dem nu, at de ikke kunde få lov til at blive på deres gamle sted, men man vilde nok høre, hvorledes de selv mente, at regeringen kunde hjælpe dem andre steder. Naturligvis vendte bønderne straks blikket mod det sted, hvorfra de kom: Amager, og bad om tilladelse til, at de måtte få byen Timmerup. Ganske vist var denne bys jord blevet lagt ind under Gl. hollænderby; men de bad nu om, at den atter måtte blive lagt tilbage til byen.

Svaret blev et rent afslag, der kom knap en uge efter. Kongen ønskede ikke en sådan ordning og henviste til, at bønderne havde brudt de privilegier, som tidligere var givet dem. I denne resolution kom første gang den tanke frem, som senere blev fulgt, nemlig at der kunde blive udvist bønderne havepladser ved deres by, men at de måtte opgive deres marker.

Som det fremgår af det foregående, havde man ikke ganske opgivet den tidligere anklage for at have bortsolgt jorderne til fremmede. På den anden side kunde den heller ikke så godt opretholdes, eftersom ikke alene enke-dronningen ejede en af gårdene derude, men også kronprinsen umiddelbart før eller efter branden havde købt jord fra fire gårde til fremme af sine egne planer. For en domstol kunde sagen heller ikke føres med det øn-

skede resultat, thi Frederik III's brev af juni 1651 om byens anlæg indeholdt intet forbud mod salg af jord til fremmede.

II.

På »Prinsens gård« var livet imidlertid gået som sædvanlig trods de nære ulykkelige forhold. Endnu i maj 1697 havde kronprinsen efter sædvane højtideligholdt sin faders fødselsdag herude med en fest. Det ligger nær at antage, at der var en nøje forbindelse mellem regeringens holdning over for bønderne efter branden og kronprinsens planer, der nu tog fart. Den 29. juli tog herskaberne tidligt på dagen ud til Amager »und besahen dieselben gegend«¹⁾. Det er sikkert kronprinsen, der ved denne lejlighed har ønsket at sætte sin fader ind i de planer, som han måske længe havde næret.

Til gennemførelse af dem tilkaldtes kaptajn i ingeniørkorpset *Hans Heinrich Scheel*.

Denne var født i Kolding i 1668 og blev i 1689 ingeniørvolontær efter først at have været kongelig page. Som andre ærgærrige unge officerer søgte han ud og deltog i felttoget i Flandern (1690—97), hvorfra han netop var vendt tilbage, da han fik overdraget arbejdet herude.

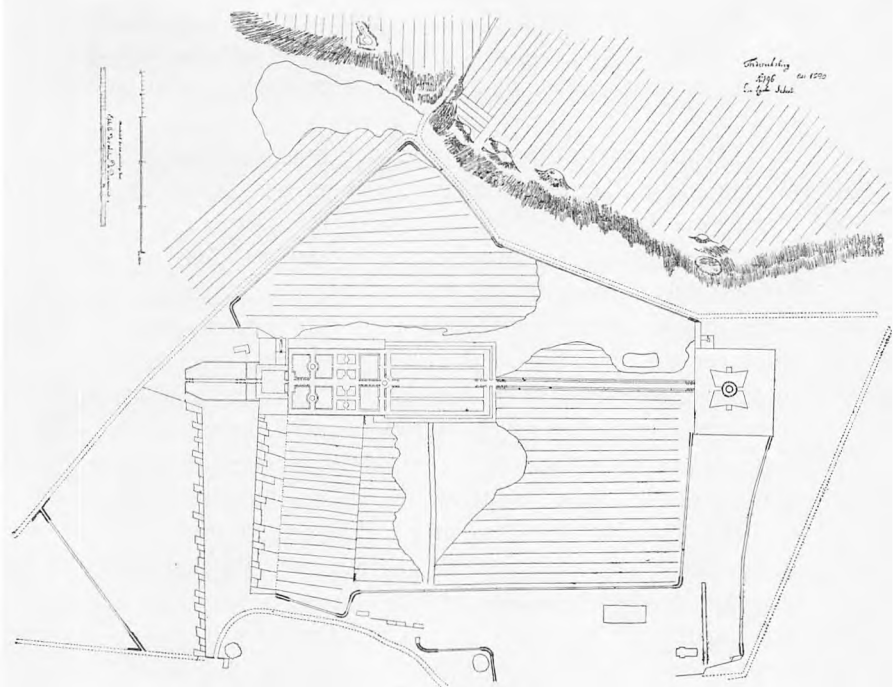
Som grundlag for det hele foretog han en opmåling af terrainet (plan 1).

Denne plan viser kun hollænderbyen som signatur, medens den giver nøjagtige oplysninger om Prinsens gård og dens haveanlæg samt om vejene der omkring. De uskraverede dele af markerne omkring gården betegner sikkert side og sumpede engstykker.

Medens Meier har antaget, at haveanlægget til Prinsens gård for største delen lå syd for denne, ja strakte sig helt ned langs nuværende Pileallé indtil Søndermarken, viser planen og en detailplan (plan 2), at hoved-

¹⁾ Notits i manuskript fol. nr. 62 i universitetsbiblioteket.

parten af haverne lå mod vest. Desuden giver planen den overraskende oplysning, at den lange allé ud til Fasanhøjen ved Fasangården er af gammel oprindelse,

Plan 1. Prinsens gård med omgivelser c. 1697. Af H. H. Scheel.¹⁾

og at selve fasaneriet bestod før Frederiksberg haves anlæg og i samme skikkelse, som det fik heri (sml. plan 4). En

¹⁾ Af denne plan eksisterer kun en ikke helt gennemført kalke i inspektoratet for de offentlige lysthavers arkiv. Således er allébeplantningens signatur kun gennemført i vejknækkene. Da Scheel først kan være vendt hjem i 1696, kan planen ikke, som en senere hånd har påtegnet den, være fra c. 1690. — Denne og de følgende planer er vist med syd opefter for sammenligningens skyld med haveplanen (plan 4).

sammenligning mellem plan 1 og plan 4 viser, hvor udmærket det vanskelige terrain er blevet udnyttet til anlæget af den have, som efter tidens smag skulde anlægges efter strenge symmetriske regler.

På basis af denne opmåling udarbejdede Scheel ikke alene den senere omtalte plan til selve havens anlæg, men ogsaa en række detailplaner, som desværre er gået tabt¹⁾.

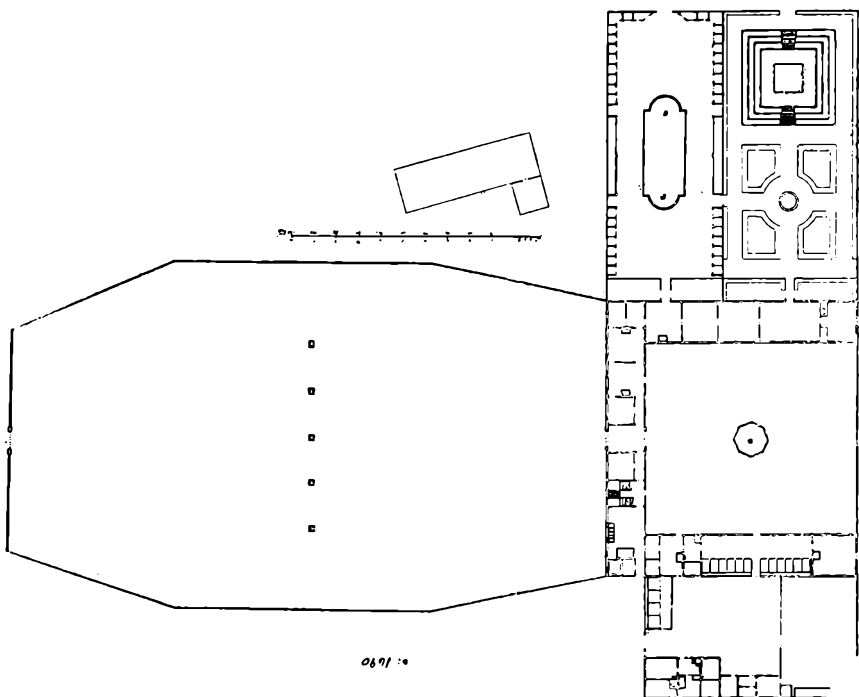
En af hovedopgaverne ved det nye haveanlæg blev at regulere hollænderbyen, fra hvilken der måtte erhverves en del jord.

Allerede den 4. august forelå der et forslag fra Scheels hånd (plan 3). Det blev dog aldrig gennemført og er måske aldrig nået længere end til rentekammerets kontorer; men planen skal dog kortelig omtales, da ikke blot Eberlin synes at gå ud fra, at den trådte i kraft, men ogsaa fordi den giver en række oplysninger om gårdenes ejere på denne tid. Som det fremgår af planen, skulde der til hver daværende ejers havelød lægges c. 10000 kvadratalen haveareal. Således skulde der på Allégades østre side opstå 10 ejendomme. På den vestre side kunde der kun blive 4, der havde havelodden lige ved gården; til de andre, f. eks. til dem, der havde solgt

¹⁾ En tid lang var disse planer samlede i krigskancelliets kortsamling, hvorover der i hærens arkiv findes en registrant fra c. 1740, der indeholder meddelelse om, at der vudi dragkisten nr. 26 lå ikke mindre end 27 planer over slottet og dets omgivelser, haven og hollænderbyen, og at alle disse var indleveret dertil af generalløjtnant H. H. Scheel. De i det følgende nævnte planer kan alle konstateres blandt disse.

Senere blev denne samling forøget med andre planer over Frederiksberg, som blev afleveret af generalløjtnantens søn, G. L. Scheel; men i 1868 blev hele den store kortsamling, uvist af hvilken grund, splittet for alle vinde, og desværre synes det, som om en del af planerne er gået tabt i tidens løb. Om splittelsens art kan man danne sig et begreb ved at se på de heri omtalte planers nuværende hjemsted.

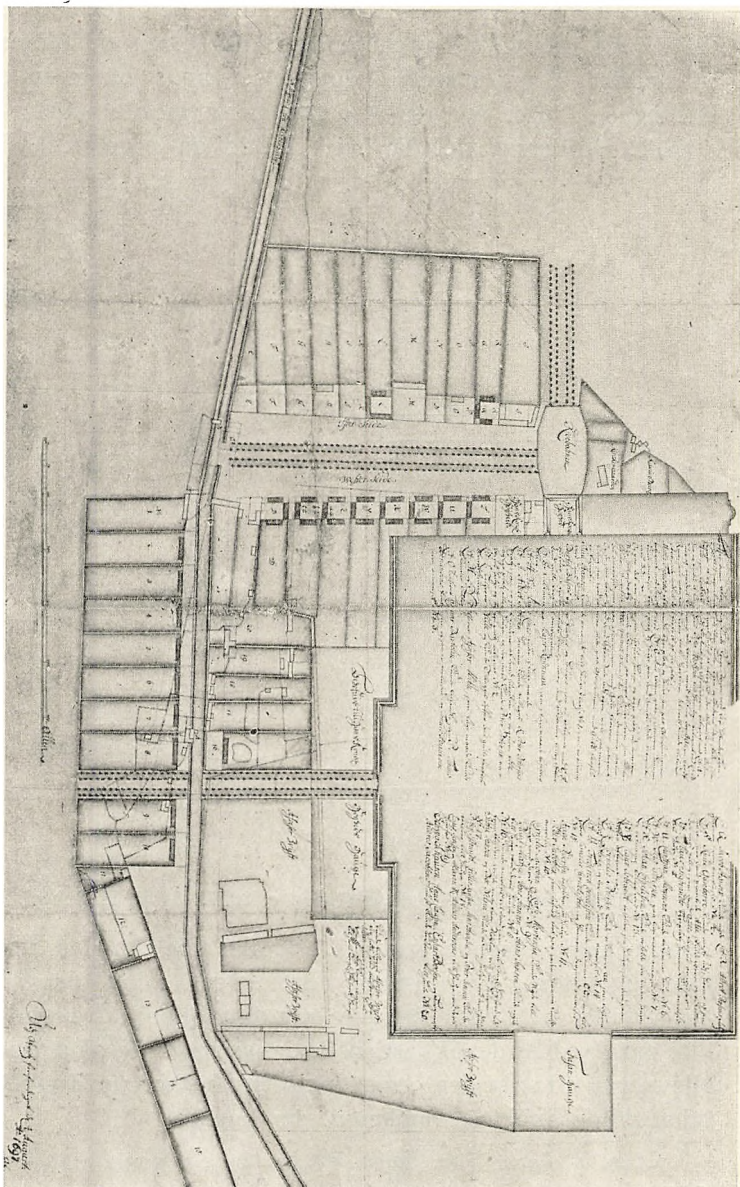
jord til kronprinsen, skulde der langs den regulerede del af Gl. kongevej (nuværende Smallegade) udstikkes 14 lodder. Den spredte bebyggelse langs nuværende Bredegade skulde vige, så at denne færdselslinie helt forsvandt. Jorderne, der lå her, skulde da reguleres på

Plan 2. Detailopmåling af Prinsens gård c. 1697. Af H. H. Scheel.¹⁾

samme måde som de andre i 4 lodder mellem den nye have og kongevejen (Smallegade). Den 5. lod, der på begge sider af byens tidligere vanding (den nuværende lille dam ved Andebakkestien) lå langs en af de påtænkte alleer, var tiltænkt den, »som hans kgl. højhed udj fremtiden wilde anbetroe nøglen til sin haug«.

¹⁾ Også af denne plan findes kun en kalke i haveinspektørens arkiv.

Plan 3. Plan til Ny hollænderbys regulering af 4. august 1697. Af H. H. Scheel.¹⁾ (Se Noten næste Side).

Sagen stod nu en tid i stampe; men den 7. juni året efter blev bønderne kaldt op på amtsstuen. De havde endnu i dette år fået lov til at dyrke halvdelen af jorderne, medens den anden halvdel var blevet udlagt til høbjergning under ladegården. Her blev der forelagt dem det afgørende spørgsmål, om de vilde blive boende i byen under de nye forhold, eller om de agtede at flytte. Men bønderne, der åbenbart endnu håbede på en gunstigere ordning, svarede stædigt, at de hverken kunde eller vilde tage standpunkt, et svar, der naturligvis blev optaget meget unædigt.

Fra omtrent samme tid må et nyt reguleringsforslag af Scheel stamme, hvoraf der findes en kopi i det kgl. biblioteks kortsamling. Den har fejlagtig fået påskrift om at stamme fra 1695. I virkeligheden hører den sammen med en skrivelse fra rentekammeret til amtmanden, som afgik 1. september 1698. Ved denne fik bønderne deres ældre restancer eftergivet, og dernæst foretoges udelingen af havejord til dem, der vilde blive, ligesom disse fik lov til at beholde den gamle trækirke, der ellers var bestemt til nedrivning, så at de fremtidig skulde have hørt ind under Hvidovre.

Der havde dog allerede nu fundet en betydelig udvandrings sted fra byen, idet den sidste fordeling kun omfatter 25 ejere mod 43 året forud. Men heller ikke denne regulering fuldførtes, og ved den endelige fordeling af havelodder i 1701 var der kun 18, der forlangte fuld jord, nemlig 12000 kvadratalen, medens 5 fik halvt så store arealer. Af disse var 11 hollændere. Det vigtigste, denne regulering bragte for den kommende Frederiksberg by,

¹⁾ Originalen til foranstående plan findes i nationalmuseets arkiv. I den store firkant, der viser det projekterede omrids af Frederiksberg have, er skrevet fordelingen til bønderne af de med bogstaver mærkede lodder. Bønderne nævnes ved navn, således at planen giver udmærkede personalhistoriske oplysninger om byens ældste beboere.

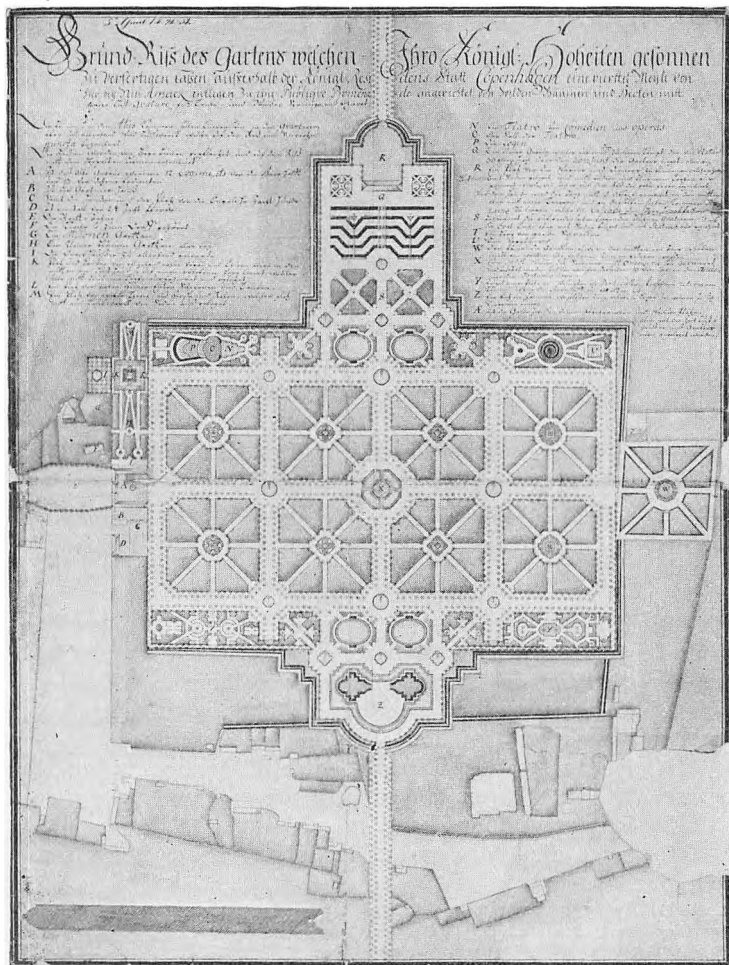
var bibeholdelsen af Bredegade, der efter den oprindelige plan skulde have været sløjfet, samt gennemførelsen af den nye vej nord om haven, den senere Smallegade.

Endnu var der dog en del tilbage at ordne ved jorderne derude; men Ladegårdens, Falkonergårdens, Kalthusets og rådmand Fogs ejendomme skal ikke omtales her, da de ikke berører anlæget af Frederiksberg have. Det skal dog nævnes, at Scheel endnu i 1707 var virksom med opmålingerne af disse ejendomme. Så sent som 1724 var der stadig uordnede forhold i Frederiksberg by, idet der dette år fra regimentsskriverstuen klagedes over, at adskillige grunde endnu ikke var bebygget, og at jorderne blev pløjet af uvedkommende.

Samtidig med at byen reguleredes, skabtes der også en nyordning af vejene. Den gamle kongevej blev nu »for alle og enhver«, og en anden gammel kongevej, der gik fra ladegården syd om vængerne omkring Prinsens gård (se plan 1), blev nedlagt. På samme tid anlagdes Frederiksberg allé, om hvilken der skrives: »Dette bliver den nye kongevej, som continuerer i lige linie til den kommer på Storebroen« (stenbroen?).

Hvad der ved hollænderbyens regulering var opnået til fordel for haveanlægget var inddragningen af havelodderne ved de tidligere gårde T, U. W og X.

Der er da heller ingen tvivl om, at haveplanen (plan 4) allerede har foreligget før 4. august 1697 og altså efter at først den almindelige opmåling af hele terrainet har dannet udgangspunktet for alle reguleringsforsøg, (plan 1) var tilendebragt. Det bekræftes også af en del andre omstændigheder. Selve påtegningen på haveplanen viser, at dens tilblivelse ligger mellem 13. juni (idet den omtaler den brændte by) og 4. august (idet den fremsætter en plan om, at der paa den brændte hollænderbys plads skal rejses lysthuse, medens reguleringsplanen af 4. august viser, at byen skal bevares for hollænderne).

Plan 4. Udkast til Frederiksberg haves anlæg 1697-¹⁾

Haveplanen er hverken signeret eller dateret, men påtegningen lader ingen tvivl tilbage om, at det er selve

¹⁾ I denne plans venstre side ses Prinsens gård mod ridebanen og resterne af de gamle haveanlæg syd for gården. Planen findes i den historiske våbensamling, artilleriets tegnearkiv.

udkastet til havens anlæg, der foreligger. Dette bekræftes også af en række spor af konstruktionsrids, som en kopi ikke vilde vise. Derimod kan det ikke bevises, at Scheel selv er ophavsmanden til denne plan. Meget synes dog tyder derpå. I selve tegnemåden er der en mængde lighedspunkter, som falder i øjnene selv på gengivelserne. Desuden hævder havearkitekter, at der i planen er så megen påvirkning fra Nederlandene, at man ikke kan se bort fra den omstændighed, at Scheel netop var vendt tilbage fra et næsten syvårigt ophold i disse lande.

På grund af gengivelsens utydelighed optrykkes her planens påskrift in extenso:

Grund-riss des gartens welchen Ihro königl. hoheiten gesonnen zu verfertigen lassen ausserhalb der königl. residens statt Copenhagen eine viertel meyle von hier bey Neu Amack entlegen zu eine publiqve promenade eingerichtet von wilden bäumen und hecken mitt einige lust qvartiere, fisch teiche und wasser springe aus gezieret.

Die bäume so in den alleês kommen, sollen linden sein, in den qvartieren aber soll allerhand wild buschwerk, welche auf den riss mit schwartze puncta bezeichnet.

Die hecken werden von hage büchen gepflantzet, und auf dem riss mitt dem doppelten lienien bezeichnet.

A. Ist dass alte gebäue, worinne 12 logiments vor die herrschafft und 13 vor dehren bedienten.

B. Ist des gärtners haus.

C. Seiet die häuser und der platz vor die engelische jacht hunde.

D. Ist ein stall vor 24 jacht pferde.

E. Die reitt bahne.

F. Die kirche so zum dorff gehöret.

G. Eine milonen gartten.

H. Ein kleiner blumen gartten alwo bey.

I. Die dreib häuser zu allerhand gewexse.

K. Platz und häuser vor allerhand rahre vögel und thiere alwo in der mitten ein lust haus so auf einen erhobenen berg lieget, welcher selbe mitt bluhmen töpfe ausgezieret und besetzt.

L. Ein platz vor rahre hünere, enten, schwane und tauben.

M. Ein platz vor wilde thiere als hirsche und rehen, welcher platz mitt ein laubwerck von soden aus geleget.

N. Ein tiatro vor comedien und operas.

O. Der sall des tiatros.

P. Die logen.

Q. Ein neues gebäue welches auf einen berg zu liegen kompt der von natur 30 ellen hohe über den horisunt des gartens liegt; alwo bey

R. Ein platz vor die wagens un dieners zu bleiben an welcher (zwey lust qvartiere) mit soden geleget, und mitt bildern und bluhmen löpfen aus gezieret werden, wie solches auf dem riss die rohte farbe bezeichnet.

Vor dem hause wird der berg mitt 5 absätze gemachet, in der mitten aber mit einer treppen, und an derselben seiten kommen fontains zu liegen welche en cascade den berg herabfallen werden.

S. Bezeichnet die auf beiden seiten liegenden bluhmen qvartieren; umb die oval teiche aber mit soden beleget, und mit statuës aus gezieret.

T. Ein berg vor grosse schnecken.

U. Ein vogelhered.

W. Der fasanen gardten, alwo in der mitten ein berg erhoben lieget, von welchen alle fassanen können gesehen werden.

X. Eine insol, welche des sommers mitt orangerie soll garnieret und besetzt werden, und kan man von derselben 16 von der in dem alleës liegenden fontaines sehen.

Y. Zeiget einige plätze an, woselbst sich particullier persohnen reterieren können, wann die herrschaft im garten ist.

Z. Ein platz vor kaninen; wo selbsten zwey erhobene berge in welchen sie sich vergraben können.

Æ. Ist die gasse zwischen dehnen abgebrandten und wühsten plätzen, alwo mit der zeit luthhäuser und gärtens mögen angeleget werden.

Frederiksberg have var altså fra første færd tænkt som en offentlig promenade, og bygningen på bakken nævnes ikke som et slot, men kun som »ein gebäue«. Den engelske gesandt de Vrigny, der så den i 1702, kal-

der den da også huset Ny Amager og skriver om det, at det vilde være meget smukt for en privatmand. Dette synes i ikke ringe grad at ændre det syn, man hidtil har haft på slottet som det centrale og oprindeligste i anlæget.

Man har hidtil ment, at kronprinsen under sit ophold i Italien 1691—92 var blevet så begejstret for de højtliggende smukke kasinoer i Frascati og Tivoli, at han efter sin hjemkomst tumlede med planer om at bygge noget lignende på Solbjerg bakke nær ved sin lystgård. Dette lader sig naturligvis ikke modbevise; men udkastet til haveanlægget og de dermed følgende nøjere oplysninger om, hvilke tanker der har ligget bag, viser tydeligt, at det var haven, der i begyndelsen var det vigtigste.

Marsellis' stik af Frederiksberg slot fra 1728 er med held blevet sammenlignet med Leon Blæu's stik af villa d'Este i Tivoli (Louis Bobé: Bogen om Frederiksberg slot), men dette Frederiksberg slot har kun lidt at gøre med den oprindelige, enfløjede bygning, der lagdes på Solbjerg bakke, og som fik navnet »huset Friederichsberg«, efter først at have været kaldt »huset Ny Amager«. Pladsen syd for huset er da også betegnet som den, hvor vogne og tjenere kunde opholde sig. Dette tyder heller ikke på, at Scheel har fået direktiver for andet end et lysthus i større stil, passende for en monark.

Det er derimod forståeligt, at dette hus' ideelle beliggenhed kan have vakt Frederik IV's lyst til at skabe noget lignende, som han havde set i Italien. Af den grund fik da bygningen kun tre år efter sin fuldførelse den udvidelse, der bragte ligheden med villa d'Este. Meier udtaler som sin formening, at hverken Frederik IV's eller hans første bygmester, Ernst Brandenburgs arkitektoniske kundskaber slog til, og at det først var, da de skolede arkitekter Platen, Ernst og Häuser trådte til, at slottet fik sin rette skikkelse. Var grunden ikke snarere den.

at man oprindeligt slet ikke havde tænkt sig andet end »et hus«?

Plan 4 giver også en række oplysninger om de forskellige »lustqvartiere«, der knyttedes til det nye haveanlæg. Meier kender dem så godt som alle fra regnskaberne, men det har været ham et stort hovedbrud at påvise, hvor de lå.

De største fejltagelser begår han, fordi han går ud fra som givet, at man først er begyndt på at bygge slottet — i marts 1699 — og derefter har taget fat på haven. Af regnskaberne ved han, at de store leverancer af buske og træer først kommer i det nye århundrede; alle havearbejder for årene 1698—99, og det var ikke få, henfører han derfor til de ældre haver ved Prinsens gård. Men disse haver kendte han heller ikke noget rigtigt til, da han ingen planer havde over dem. Han var klar over, at der både fandtes anlæg syd og vest for gården, men han antager, at det største anlæg lå mod syd, og her anbringer han da alt det, som han ikke med bestemthed ved noget om. De mange lokaliteter, som han finder omtalt i regnskaberne for disse år, og som i virkeligheden for en del hører den nye have til, anbringer han da langs nuværende Pileallé helt ned til det terrain, hvor nu Søndermarken ligger.

Morsomt er det, at Meiers regnskabsuddrag er så nøjagtige og pålidelige, at man gennem dem kan korrigere hans egne fejltagelser. Mærkeligt er det, at ikke en ganske bestemt regnskabspost har vakt hans mistanke om pålideligheden af det, han fremsatte. Der blev nemlig i 1698 rejst et ni kvarter højt plankeværk omkring haven, som Meier mente ved Prinsens gård. Men dette plankeværk var ikke mindre end 5025 Alen langt foruden et særligt plankeværk omkring fasanhaven. Dette burde have vist ham, at der ikke kunde være tale om de ældre småhaver. Det var hele det nyerhvervede areal, som blev afgrænset.

Af regnskaberne fandt Meier endvidere, at der samme år foretoges forskellige arbejder ved fasanhaven, som han også anbringer syd for Prinsens gård. Han beskriver den som et anlæg omkring en høj, hvorfra man kunde tælle hele 25 landsbykirker. Eberlin var af samme opfattelse og advarer mod at tro, at dette fasaneri var det samme som den nuværende fasangård, der »ligger . . . på et terrain, der langt senere inddroges i haven«. Af plan 1 ved man nu, at fasanhaven var endnu ældre end Frederiksberg have.

Ved omtalen af plankeværket omkring fasanhaven meddeler Meier yderligere, at der i dette var to porte af lægteværk »mitten in den (!) garten wo die grosse allée durchgeheth«. At der her menes alleen fra Prinsens gård til fasanhaven, kan der ingen tvivl være om. Denne allé, der blev en af hovedakserne i det nye anlæg, er endnu kendelig, når man fra Frederik VI's statue ser mod vest. Ved dens modsatte ende ses tillige den sidste rest af højen i fasanhaven. Der findes nu kun en ganske lille forhøjning i terrainet, men den har sikkert aldrig været af særlig højde. At man kunde tælle 25 kirker derfra, siger kun lidt, når man betænker, hvor flad egnen er mod nord, vest og sydvest. Omkring år 1800 bar højen navnet Mariehøj.

Hvad kaninbjerget angår, skal det indrømmes, at der virkelig var et kaninbjerg ved Prinsens gård syd for den mindre have; men man vilde dog neppe ofre større bekostning på dette, samtidig med at man lavede så meget nyt. I 1700 blev der strøget 613 planker i kaninbjerget, »altså længe før der fornuftigvis kan være tale om noget kaninbjerg i Frederiksberg have«. Men samtidig beskrives dette bjerg som værende »trint omgivet af vand og fuldt af kaniner af alle farver.« En sådan ø fandtes ikke ved det gamle kaninbjerg, men derimod ved det, der på plan 4 er angivet ved Z. Senere hen fik det navn af ande-

øen eller andebakken, og som sådan har det atter givet navn til den sti, der fra havens nordre port fører forbi hollænderbyens gamle vanding op til kongevejen.

Som det vil ses af plan 3, fandtes der i haven syd for Prinsens gård et menageri med bure på begge sider af en spejldam. Efter Scheels plan blev denne have forlænget noget mod syd, og menageriet blev flyttet til denne udvidelse, så at det kom til at ligge omkring den høj, hvoraf der endnu findes rester i Haveselskabets have, og som var det gamle kaninbjerg. Derimod synes Scheels plan ikke at være blevet fulgt i detaljer, idet de arbejder ved menageriet, der udførtes i årene 1704—05, foretoges efter tegning af gartner H. H. Bruhn.

Dette står sikkert i forbindelse med en ændring i menageriets art.

Det gamle menageri ved Prinsens gård synes kun at have omfattet fredelige dyr, sjældne høns, ænder, svaner og duer samt hjorte og rener, selv om de sidste omtales som »vilde dyr«. En del af disse dyr synes at have haft vinterbure i gårdens nordfløj. Man har hidtil ment, at der var hestestald her, men denne vides nu at have været i en af de nordligere bygninger, og signaturen på plan 3 tyder også mere på bure end på båse. Scheel har da kun taget hensyn til disse dyr ved sin plan til det nye haveanlæg. Det nye menageri, som Bruhn blev mester for, kom derimod til at omfatte både løver, bjørne, ulve og ræve. I hovedsagen fulgte man dog Scheels plan, der omfattede fire vinkelbygninger omkring højen.

På et par punkter blev Scheels udkast til selve haveanlægget ikke fulgt. De labyrintagtige anlæg i den nordlige del blev ikke fuldført. De var beregnet på, at det gemene folk kunde trække sig tilbage hertil, når det behagede de høje herskaber at promenerere i haven. Var denne ændring måske en kongelig tilkendegivelse af, at haven virkelig skulde være en offentlig promenade? I så fald er

det et ejendommeligt karaktertræk for Frederik IV og hans opfattelse af hans enevældige værdighed. Eller viser det tværtimod, at haven blev en strængt afspærret slots-have, da planen om opførelsen af et slot blev taget? Man skal vist ikke tillægge enevælden en alt for vidt spændende opfattelse af begrebet offentlighed.

Heller ikke ordningen af terrasseanlægget nord for slottet synes at være blevet udført efter det oprindelige udkast¹⁾.

Der er en lokalitet, som slet ikke findes omtalt hos Meier, nemlig teatret. Det lå i havens sydøstlige hjørne, syd for det sted, hvor Jostys restaurant nu findes. Det var beregnet til opførelser af operaer og komedier, og rummede en tilskuerplads samt loger for de kongelige herskaber foruden scenen, hvortil smågange førte fra pladser, hvor aktørerne kunde opholde sig, når de ikke var på scenen. Hele teatret var skabt ved beplantning, således at f. eks. scenen var dannet ved en aftrapning i buskenes anbringelse.

Desværre findes der ingen efterretninger om optræden på dette friluftsteater, som jo på en ny og original måde imødekom tidens og ikke mindst Frederik IV's smag for scenekunst. Det kan således ikke konstateres, om det overhovedet har været anvendt efter sit formål; men herpå synes dog den omstændighed at pege, at teatret fik lov til at stå i sin oprindelige skikkelse i over 40 år, idet det endnu findes på haveplaner fra 1740'erne. Herfra har f. eks. Eberlin kendt det; men han har åbenbart troet, at der var tale om en fejl påtegning, idet han ikke har kunnet tænke sig teaterforestillinger i Christian VI's forlystelsesfjendske tid. Det forsvandt da også kort efter og findes ikke på senere planer.

De fremdragne kort viser endvidere, at både Eberlin og Meier har uret i at antage, at den i dokumenterne

¹⁾ Sml. C. Th. Sørensens artikel i »Havekunst« 1924.

omtalte kongevej er identisk med Pilealleen. Som allerede omtalt menes der med denne kongevej den skrå vej fra Ladegården til Prinsens gård, som nu blev nedlagt, men som holdt sig til langt op i 1800'erne som sti. Meier kalder den også undertiden Prinsens vej eller blander den virkelige og den tænkte vej sammen. Pilealleen er sikkert først fremkommet som en forlængelse af Allégade, da den nye Frederiksberg kirke med præste- og klokkerbolig blev opført i 1734 som afløsning for hollændernes gamle trækirke. På kortet i Frederik V's atlas fra 1741 er den fuldt beplantet og gennemført.

Af yngre dato er også anlæget af Søndermarken. Den omtales overhovedet ikke i Frederiksberg haves ældste tid. Denne sidste dannede jo også et afsluttet hele, et regelmæssigt og symmetrisk anlæg i tidens smag, hvori Søndermarken slet ikke passede. Sandsynligvis er den nye Park anlagt samtidig med slottets udvidelse under Christian VI i tiden 1731—40.

I det store og hele undergik Frederiksberg have kun få ydre forandringer i 1700'erne. Omkring 1750 udvidedes terrainet syd for fasanhaven, navnlig ved at fasanmesterens bolig stadig fik tilbygninger, og kort tid efter inddrogtes hele terrainet syd derfor ned til nuværende Roskilde landevej, heri også indbefattet nuværende Zoologisk have. Dette areal fik navn af »brune dyrehave«, medens arealet mellem haven og Pilealleen kaldte »hvide dyrehave« (den nuværende eksercerplads og tennisbanerne). Hvorledes beplantningen har været i disse dyrehaver, vides ikke, men de store popler for enden af officersskolens ridebane viser dog, at terrainet ikke har været helt bart, således som det synes at fremgå af enkelte planer fra denne tid.

Omkring år 1800 skiftede Frederiksberg have ganske karakter. Træerne fik lov at vokse frit, og kanalerne gravedes. Efterhånden fremstod den Frederiksberg have.

som vi kender. Men bruger man sine øjne godt, kan man endnu finde ikke så få spor af det oprindelige anlæg. Som den »publique promenade«, Frederik IV ønskede anlagt, har haven i over 200 år spillet en ikke ringe rolle både for Frederiksberg og for København.

EFTERSKRIFT.

Efter at foranstående var gået i trykken, er forfatteren blevet gjort opmærksom på et par nye værker, der yder en række interessante bidrag dertil. Af størst værdi for dette spørgsmål er *Ragnar Josephsons* bog om *Tessin den yngre i Danmark*, som ganske vender op og ned på begreberne om bygningskunsten og dens udøvere i Danmark i 1700'ernes begyndelse. Efter denne bog skulde Tessin stå bag det meste af, hvad der er bygget herhjemme i denne tid.

Hvad Frederiksberg slot angår, er en enkelt oplysning af afgørende betydning for foranstående fremstilling, nemlig den, at Frederik IV allerede i 1696 har henvendt sig til Tessin om hjælp ved udkastet til et »maison de plaisance« på Solbjerg bakke. Tessins korrespondance lader ingen tvivl om, at det er denne geniale bygmester, hvem hovedtrækkene i anlæget skyldes; derimod kan det diskuteres, i hvor høj grad hans ideer fulgtes i detaljerne.

Af Josephsons bog ses det, at der allerede, forinden henvendelsen til Tessin fandt sted, var blevet udarbejdet en plan til en ottekantet bygning på bakken, måske efter Platens udkast; denne plan forkastede Tessin og udarbejdede et nyt udkast, til hvilket han fordrede og også fik tilsendt planer over markprofiler, vegetation m. m. Samtidig med, at han sendte et løst udkast herved, forespurgte han, om der i Danmark fandtes en mand, der kunde udføre selve planerne. Med udkastet fulgte en

nøjere udredning af enkelthederne. Hvad slottet angår, foreslog han en bygning med to tværfløje (således som slottet senere blev udformet) og med en rund kuppelsal gennem to etager i midten af anlæget. Desuden skitserede han en anden udformning, hvorved denne sal kunde undgås.

Der er næppe nogen tvivl om, at dette projekt er blevet fulgt ved ombygningen af slottet i 1707—09, i hvert fald i de store træk. Når Josephson ganske forkaster den hidtil gældende anskuelse, at den ældste enfløjede bygning var i hollandsk renaissance, må bygningshistorikerne afgøre dette. Hans formodninger, baseret på parallelstudier, synes dog ikke overbevisende. Givet er det imidlertid, at man foreløbig af en eller anden grund har opgivet den af ham skitserede slotsbygning, der foruden den H-formede hovedbygning skulde omfatte en gårdsplads, omsluttet af fire særlige bygninger. Først i 1707 har man genoptaget de Tessinske planer, og det er da rimeligt at antage, at det blev Ernst, der kom til at føre disse ud i livet, eftersom han var den, der havde bedst føling med Tessin.

Da Tessin kun havde et ganske flygtigt kendskab til det terrain, hvor slot og have skulde anlægges, og af den grund ønskede nøjere planer derover, har Scheel formodentlig udført opmålingerne, hvoraf en enkelt plan (plan 1) er blevet her i landet, medens de andre sendtes til Sverige, hvor de senere er gået tabt.

Men hvor meget af haveplanen skyldes nu Tessin? Det kan straks siges, at ånden deri er den svenske kunstners. Han har givet impulsen til anvendelsen af det komplicerede franske skema. Men når Josephson hævder Tessins nære tilknytning til Le Nôtres stil, skal det understreges, at man fra anden side hævder anlægets absolutte nederlandske karakter. Desuden gengives i Josephsons værk (bilagene 68—70) adskillige udtalelser af Tessin.

der viser hans tanker angående detaillerne i anlæget, og disse kan absolut ikke bringes i overensstemmelse med den udformning, dette fik.

Ideen til terrasserne nord for slottet og de brede ramper ved siderne deraf skyldes ham, det er rigtigt. Ligeledes alleen i nord—syd, krydsende den allerede eksisterende i øst—vest. Men derefter bliver der ikke stort tilbage. Tessin havde sendt en skitse til Danmark og med denne en memorial. Den første kendes ikke mere, hvorimod den sidste findes aftrykt i Josephsons bog (bilag 70), og det ses heraf, at Tessin har tænkt sig fire meget store busketter »pour la promenade publique chaque'un garnij de cinq fontaines«. I stedet for disse fik haven otte busketter med hver een fontaine i midten og mindre fontainer i gangenes sammenstødspunkter. Et nærmere beskrevet anlæg med seks små fontainer, der strømmer ud i en kanal, findes heller ikke, så lidt som to busketter omgivet af palisader og beregnet til særlige afsnit for hoffet. Josephson søger at identificere disse sidste med de af Meier pag. 85 omtalte grotter, men dette holder absolut ikke stik, når man gennemgår Tessins nøjagtige udredning af enkelthederne deri. En række andre enkeltheder af mindre værd giver sig ikke udslag i planen. Teatret, sneglehøjen m. m. findes heller ikke omtalt af Tessin.

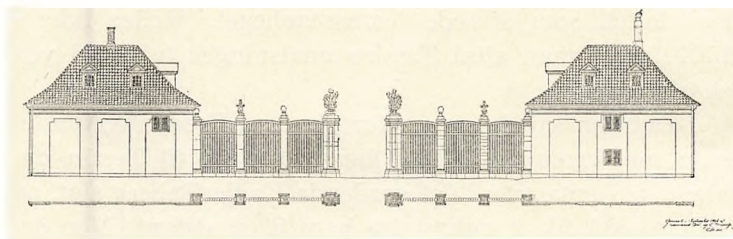
Det, der kom til at foreligge, var altså en meget selvstændig udført haveplan i Tessins ånd og med flere af hans ideer. Det synes mig stadig meget sandsynligt, at Scheel kan være ophavsmanden til denne.

Endelig har *Fr. Weilbach* i sin bog om arkitekten *Lauritz Thura* bragt gode beviser for, at gårdspladsen ved slottet først blev omgivet med murværk, da de nuværende bygninger omkring den blev opført på Christian VI's tid. Den »vormauer«, som Mejer har antaget var gårdspladsens indhegning, må være det murværk nord

for slottet, som sikrede terrasseanlægget. Heller ikke i 1707 fulgte man altså Tessins anvisninger fuldt ud ved slotsbygningen.

Det kan således anses for givet, at Frederik IV allerede som kronprins i 1696 henvendte sig til Tessin om hjælp ved anlæget af det vordende Frederiksberg slot, og at han også fik et udkast fra ham til et sådant. Men det blev ikke fulgt. Måske fordi bekostningen har forekommet ham for stor. Da hollænderbyen brændte, har han imidlertid hurtigst muligt villet realisere tanken om i hvert fald havens anlæg. Der er en ikke ringe sandsynlighed for, at Scheel, der blev sat i gang med reguleringsarbejderne, samtidig har udformet haveplanen på grundlag af den af Tessin angivne idé med de to hovedalleer og terrasseanlægget, men iøvrigt ret selvstændigt. I stedet for den store af Tessin projekterede slotsbygning nøjedes man med en mindre, og først nogle år senere fik kongen råd og lejlighed til at realisere de først nærede planer.

De nye oplysninger om Tessins indflydelse forrykker altså ikke i særlig grad de foranstående betragtninger over de mål og midler, der har været medvirkende ved Frederiksberg haves anlæg.

Indgangen til Frederiksberg Have. Opmaaling af Einar Madvig.

INDGANGEN TIL FREDERIKSBERG HAVE.

Af FR. WEILBACH.

Der hviler en egen Stemning over Indgangen til Frederiksberg Have. Det 18de Aarhundredes stilfulde og fornemme Bygningsmaade træder os her imøde i enkle og beskedne Former. Sindet falder ligesom i Ro, naar man fra Runddelen, hvor Ørerne fyldes af de mange skratende Lyde, som hører med til den moderne Trafik, træder ind gennem Gitterporten og mellem de to gulfarvede Længer vandrer ind i den herlige gamle Have. Man glemmer Nutiden, og ens Tanker gaar tilbage til de gamle Dage, da Slottet var Residensslot og Haven kongelig Ejendom. En og anden standser vel ogsaa og grunder paa, hvor længe de to lange Bygninger og Gitterporten kan have staaet. Den, som er fortrolig med det 18de Aarhundredes Architektur, vil ikke være i Tvivl om, at det er Bygninger fra Eigtveds og Thuras Tid, han har for sig. Men hvornaar de er opført, og hvem der var deres Bygmester, herom er der, saa vidt jeg ved, hidtil ikke oplyst noget.

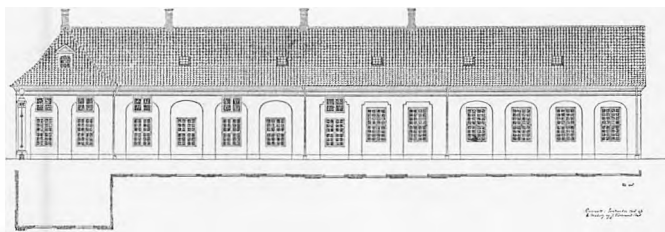
Man hører undertiden den Opfattelse udtalt, at de to Bygninger er en Rest af »Prinsens Gaard«; men det er kun for saa vidt rigtigt, som de ligger paa samme Plads som denne Gaards Sidelænger. Disse var af Bin-

dingsværk og blev i Midten af det 18de Aarhundrede nedrevne til Grunden, hvorefter de nuværende Bygninger blev opført. Om Prinsens Gaard paa »Ny Amager« har F. J. Meier givet gode Oplysninger i sin Bog om Frederiksberg Slot. Sit Navn fik den under Christian V, da den tilhørte Kronprins Frederik. Senere beholdt den Navnet (»Printzenhof«) helt op til Frederik V's Tid, selv om den undertiden nævnes med andre Navne, som »Der Hof bey Amack« eller — til Forskel fra det højtliggende Slot — »Das untere Haus«. Bygningernes Beliggenhed er godt kendt fra samtidige Planer og fra Haveplanen i Thuras »Danske Vitruvius«. II, Tab. 66. Ud imod Runddelen, som dengang var Ridebane, laa Hovedbygningen, som fra først af var i een Etage med en stor Kvist. »Den store Sal« laa, som det var almindeligt i Baroktidens Landsteder (f. Eks. Sorgenfri) i Midten og gik op igennem begge Etager. I 1705—06 satte Bygningsinspektør Ernst Brandenburger en Etage paa »an beeden Seiten des Saals«, altsaa paa begge Sider af Kvisten, saa at hele den 76 Alen lange Hovedbygning fik to Etager. Sidelængerne, hvoraf den sydlige var et Orangeri, havde kun eet Stokværk. Ind imod Haven var Gaarden aaben; men fra det nordvestlige Hjørne strakte sig en Længe mod Syd, som vistnok var Staldbygning. Alle Bygningerne var af Bindingsværk; men i 1698 blev de mod Gaarden malet med rød Oliefarve og hvide Fuger »gleich wie Grundt Mauer«.

Meiers Bog gaar kun til 1706; det var hans Hensigt at fortsætte Skildringen til 1766; men det naaede han ikke. Det Spørgsmaal, som her behandles, kan imidlertid oplyses ved Hjælp af Partikulærkassens Regnskaber, som ogsaa var Meiers Hovedkilde. Desuden har vi en Kilde, som Meier ikke kendte, nemlig et Manuskript paa Universitetsbibliotheket, hvori Thura har skildret Nordsjælland, som det var i Slutningen af 1750erne. Her findes

nogle Oplysninger, som er vigtige, fordi Haandskriftet er skrevet, efter at de nye Bygninger var opført.

Baade Eigtveds og Thuras Navne er knyttet til Ombygningen. Fra 1742 hørte Frederiksberg Slot til Eigtveds Departement, idet han havde København med Frederiksberg samt Bregentved under sig, medens Thura var Hofbygmester paa det øvrige Sjælland, Laaland-Falster, Fyn og Jylland. Det var derfor Eigtved, der maatte tage Af-fære, da det i 1744 viste sig, at den sydlige Fløj, som den-

Den sydlige Fløj, set fra Nord. Opmaaling af Einar Madvig.

gang kaldtes Laurierhuset, var saa forfalden, at det ikke kunde nytte at reparere den, men den maatte helt ombygges. Eigtveds Tegning, som findes imellem Bilagene til Partikulærkassens Bygningregnskab, blev tillige med Overslaget approberet 15. Juni 1744. Tømrermester Pfütznér havde paataget sig at tage Opførelsen i Entreprise for 1673 Rd. 3 M. 4 Sk. Det er et stort Held, at Tegningen er bevaret, da det ellers vilde være meget vanskeligt at afgøre, i hvilken Udstrækning den nuværende Bygning svarer til den, som Eigtved opførte. Det viser sig, at den vestlige Del af Façaden, hvor Haveselskabets store Sal ligger, er ganske uforandret; i den østlige Ende, henimod Pavillonen ved Indgangen, er Vinduerne forandrede; men Inddelingen af Muren med Lisener og Blindinger er bevaret. Det er Façaden mod Nord, altsaa mod den oprindelige Gaard, der er Tale om; Eigtved inddelte den 60

Alen lange Façade i 11 Fag og formede de 4 yderste ved begge Ender som rundbuede Blindinger omsluttende et højt Vindue af den almindelig firkantede Form. De 3 midterste Fag har derimod en anden Form, idet Blindingerne her er firkantede med et lille Knæk i de øverste Hjørner, saa at Lisenerne faar den Form af »Rammepilastre«, som Eigtved saa ofte har anvendt, f. Eks. paa Frederiks Hospital. I det fjerde Fag fra højre er der angivet en Dør, som der nu ikke er Spor af. Den maa enten være tilmuret senere, eller ogsaa har man frafaldet den under Opførelsen; den forstyrrede jo Symmetrien i Façaden. Foruden Façadetegningen er der et Grundrids og et Snit, vendt imod Vestgavlen. Snittet viser, at der i Gavlen, hvor der nu ses nogle Blindinger, oprindelig var en Port og to Vinduer; Stablerne til Portfløjene sidder endnu paa deres Plads.

Den sydlige Façade ud imod Haven synes at være mere ombygget, men det er vanskeligt at gøre Rede derfor, da der ikke findes nogen Tegning af den. Sammenholder man Grundridset med Snittet, ser man, at den sydlige Mur var helt anderledes end den nordlige; Vinduerne var meget lavere og vendte indad paa en saadan Maade, at det ikke kan have været nogen Ydermur; hvad der var paa den anden Side, viser Eigtveds Plan ikke; men paa Planen i Danske Vitruvius og paa andre ældre Planer ser man, at en smallere Bygning sluttede sig til i hele Husets Længde, enten et Drivhus eller en Korridor, hvorfra Indfyringen skete, som man kender det fra Orangerier i Udlandet. For nylig stødte man ved Jordarbejder udenfor Huset paa Rester af Ovne; dette synes at begunstige den sidste Hypothese; men paa den anden Side maa det bemærkes, at man ikke plejede at lægge en saadan Korridor paa Sydsiden, hvor Huset jo skulde nyde godt af Solvarmen; paa Eigtveds Tegning er der ogsaa angivet Ovne i selve Huset ved den nordlige Væg. I den østlige Del af Bygningen har der som sagt

fundet en Ombygning Sted, idet der nu er to Etager ligesom i den tilstødende Pavillon; men for at forstaa denne Ombygning maa vi først have Rede paa, hvorledes hele Indgangspartiet med Pavillonerne blev til.

Herom giver Thura i Manuskriptet om Nordsjælland interessante Oplysninger. Ved Beskrivelsen af Frederiksberg Slot fortæller han, at Christian V har været »Stedets første Stiftere«, og fortsætter derefter (Pag. 72) saaledes: »Den Høy Sal. Herre begyndte allerførst et simple Lysthuus af Bindings-Værk tre Stokværk høyt¹⁾, og derved tvende Sidefløje, hvilket Lysthuus blev kaldet Printzens Gaard. Derved er en Plads, som egentlig blev brugt til Ridebane og fører derfor endnu samme Navn. En stor Allee, som blev anlagt fra Vesterbroe lige til Printzens Gaard, er endnu ved Magt og i ypperlig Flor; men Gaarden selv, især Hovedbygningen, som man uagtet dens store Brøstfældighed tragtede til den høye Bygherres Erindring og Amindelse aarligen at holde vedlige, brendte af Aar 1753 formedelst Uforsigtighed af en Algierer, som med et af de Kongl. Danske Skibe var fra Algier sendt med adskillige vilde Dyr, som Løver, Strudsfugle, Cameler og deslige, som i det Friderichsberger-Menageri forvaredes, hvilken en Aften, da han i Regnveyer havde været ude, og hans Klæder var blevne vaade, lagde dem, for at tørres, paa en heed Jern-Ovn og gik derfra, da der omsider gik Ild i Klæderne, som stak Huset i Brand, som i en Hast tillige med tre overbragte Strudsfugle og et Par Cameler blev gjort til Aske.«

»Bygningen er paa Stedet ey igien opført, allerhelst ingen der behøvedes; men Gaarden er imod Ridebanen med ziirlige Piller af Sandsteen opført, og Mellemrummene med Gatter-verk forsiunede, hvorigiennem haves

¹⁾ At Hovedbygningen paa Christian V's Tid havde 3 Stokværk er en Fejltagelse af Thura; det 3die Stokværk maa være paabygget efter 1706.

en angæm Indsigt i den store Kongl. Have, og giver en meget smukkere Anseelse end tilforne, da Hovedbygningen stod.«

Menageriet laa, som de ældre Planer viser, Syd for Prinsens Gaard, hvor nu Haveselskabets Have er, omtrent midt i denne. Af Partikulærkammerets Resolutionsprotokol for 1754 faar vi at vide, at Branden fandt Sted Natten mellem den 30. og 31. December 1753. Det var Hovedbygningen, der brændte tillige med et Stykke af Laurierhuset, som nu kaldes Orangeriet. Eigtved bortliciterede Nedbrydningen af Resterne af Hovedbygningen og lod opsætte et midlertidigt Plankeværk i Henhold til en kgl. Resolution af 12. Januar 1754; men han kom ikke til at opføre de nye Bygninger; han døde nemlig 7. Juni samme Aar, og hans Departement blev overdraget til Thura, som nu fik hele det kongelige Bygningsvæsen under sig med Titel af Generalbygmester. Overvejelserne af, hvad der skulde bygges i Stedet for den brændte Hovedbygning, stod paa i et Aarstid og fandt deres Afgørelse den 22. Marts 1755 ved en kgl. Resolution paa Bygningskommissionens Forestilling af 7. Marts. I denne Kommission, hvor baade Thura og Eigtved havde haft Sæde fra dens Oprettelse i 1742, var Thura nu det eneste bygningskyndige Medlem; de andre Medlemmer var Partikulærkammerets Kasserer Gabriel Linde og Kommitteret i Rentekammeret Jacob Barchmann. Forslaget maa saaledes i det væsentlige være Thuras. Efter Projektet og det vedlagte Rids (som desværre ikke er bevaret) skal der i Stedet for den afbrændte Gaard være en aaben Plads, som mod Ridebanen aflukkes med et Stakitværk. Til Orangehuset skal der ved Enden tilbygges et Stykke *en pavillon*, og for Symmetriens Skyld skal der ligeledes tilbygges en Pavillon til den ligeoverfor liggende Bygning. Denne sidstnævnte Bygning, som er i een Etage og af Bindingsværk, er ligeledes saa forfalden, at der

ikke med Nytte kan repareres paa den, og skal efter Forslaget nedrives og genopbygges ligesom Orangehuset af »Brandmauer«. Udgifterne til denne Bygning anslaaes til 2997 Rd. 5 M. 8 Sk.; men da det gamle Hus nok kan staa et Aar endnu, er denne Udgift ikke opført paa Budgettet for 1755. Derimod bevilgedes ved den nævnte Resolution 3406 Rd. 3 M. 9 Sk. »zu dem Anbau bei dem Orange-Hause und dem gegenüber stehenden Gebäude, samt dem Stacket-Werke als welcherhalben Wir die Zeichnungen allergnädigst approbieren«. I Løbet af Sommeren 1755 blev saa de to Pavilloner og Gitterporten opført. Stenhuggerarbejdet blev udført af Hofstenhugger Jacob Fortling, og Billedhugger Johan Friderich Hännel fik 143 Rd. for de 4 Vaser. Den nordre Fløj, som nu er Haveinspektørens Bolig, blev som bestemt i Resolutionen bygget det følgende Aar. Med Hensyn til Vaserne er der en Tradition om, at de er komne fra det nedbrudte Hirschholm Slot; men den er vist ikke rigtig. I hvert Fald er det sikkert, at der har været Vaser fra Begyndelsen; men det er naturligvis godt muligt, at de paa den Tid, da Hirschholm blev nedrevet (1810), har været kassable, og at man har erstattet dem med Vaser fra Hirschholm.

Af Thuras Fremstilling i Manuskriptet om Nordsjælland faar man det Indtryk, at han selv har været godt fornøjet med Gitterporten og den »yndige og angenehme Indsigt« i Haven, som derved opnaaedes; derimod nævner han ikke med et Ord Pavillonerne og den af ham opførte Sidefløj. Det er troligt nok, at han ikke har ønsket at tage det fulde Ansvar for disse Bygninger og helst har set, at hans Navn ikke nævnedes i Forbindelse med dem. For det første var han bundet ved den Façadebehandling, som Eigtved havde anvendt i Orangeriet, hvilket næppe har tiltalt ham. Thura yndede en kraftigere Udformning af Façaderne, hvad man bedst ser ved at sammenligne de af ham opførte palæagtige Bygninger

ved Frederiks Hospital med den indvendige Karré (det nye Kunstindustrimuseum), som skyldes Eigtved. Dernæst var der stillet ham en næsten umulig Opgave ved Ombygningen af Sidefløjen, idet den skulde indeholde 2 Etager og dog i det ydre være en Kopi af Orangeriet. Fordringen herom er sikkert stillet fra højere Sted, og det kan ikke undre os, at Løsningen ikke helt er lykkedes. Man ser straks, at Vinduerne ikke kan svare til den virkelige Etageinddeling. De nederste Vinduer er meget høje, og Afstanden fra dem til de smaa Mezzaninvinduer for oven er saa ringe, at der ikke er Plads til Etageadskillelse og Vinduesbrystning. De øverste Vinduer overskærer paa en højst betænkelig Maade Rammerne om Blindingerne, og ser man nærmere til, opdager man, at den virkelige Etageadskillelse ligger bagved den øverste Del af de høje Vinduer. Der er her sket en Camouflage af samme Art som den, der er omtalt i Artiklen om »Grev Mogens Friis's Palæ« (Bd. I, 531), hvor en Sidefløj, der indeholder Stalde, i det ydre viser sig som en Del af en symmetrisk inddelt Palæfaçade. En saadan Tilsøring i Façadekompositionens Interesse er ikke sjælden i Baroktiden; men hos Bygmestre af Thuras og Eigtveds Rang vil man ikke let træffe den, og man forstaar, at Thura kun nødigt har bekvemmet sig dertil. Hvilke Vanskeligheder han havde at overvinde, forstaar man bedst, naar man betragter Husets nordlige Façade, som vender ud imod en lille Gaard. Her, hvor der ikke var nogen Pendant at tage Hensyn til, kunde Thura give Vinduerne deres naturlige Plads, og han kunde ved at gøre Blindingerne højere undgaa Overskæring af deres Rammer. De nuværende øverste Vinduer overskærer ganske vist baade Rammerne og Husets Hovedkrans; men her er der tydelig nok sket en senere Forhøjelse af Vinduerne for at skaffe mere Lys ind i Stuerne; oprindeligt har Vinduerne været Mezzaninvinduer ligesom paa Sydsiden; ellers

vilde Forhøjelsen af Blindingerne være ganske hensigtsløs. De nederste Vinduer sidder lavt, da Etagen naar helt ned til Jorden. Her har altsaa de praktiske Hensyn været bestemmende; men det kan ikke nægtes, at Façaden ser alt andet end fornem ud, og Thura har rigtigt set, at den sydlige Façade maatte have større Forhold, naar den skulde hævde sig overfor Orangeriet med dets store Vinduer. Han er derved kommet til den Løsning, som vi endnu har for Øje, og selv om vi maa finde den besynderlig, næsten meningsløs, vækker den dog ikke noget Ubehag. De fleste vil vist endog finde, at Façaden har en egen Ynde, og Thura behøvede aldeles ikke at skamme sig over sin Løsning af en særdeles vanskelig Opgave.

Den her givne Forklaring forudsætter, at der ikke senere er sket nogen Ombygning, hvorved Etageinddelingen er forandret. Men herom foreligger der heller ikke noget, og det er umuligt at tænke sig nogen anden Inddeling, som vilde svare bedre til Vinduernes Højder og Plads. I den tilstødende Pavillon er Inddelingen den samme og synes ligeledes at være oprindelig. Derimod maa vi antage en Ombygning i den sydlige Pavillon og den tilstødende Del af Orangeriet. Eigtveds Tegning viser jo, at hele Sidefløjen var Orangeri; hvorledes Pavillonen oprindelig blev anvendt, vides ikke. Nu er den og den største Del af Orangeriet delt i to Etager; men Adskillelsen ligger lavere end i den nordlige Fløj, saa at den underste Etage kun kan anvendes som Kælderrum. Til Genæld har Værelserne paa første Sal en bedre Loftshøjde end i den anden Fløj.

Hvilken Vægt man i Baroktiden lagde paa en gennemført Symmetri, faar man et Indtryk af, naar man betragter Gavlene af de to Sidefløje. I Orangeriet har der, som allerede omtalt, været en Port, hvad der jo kunde være meget praktisk, naar de store Baljer med Laurbær- og Orangetræer skulde køres ud og ind. I den anden Fløj

kan man ikke tænke sig, at en Port kunde have nogen fornøftig Anvendelse. Ikke desto mindre var der og er endnu en Port med virkelige Portfløje, skønt dens Bestemmelse sikkert ikke har været andet end at tilfredsstille Tidens Fordring om »régularité« og Symmetri. Under dette Synspunkt maa ogsaa Indgangspartiets Komposition ses. De uregelmæssig siddende Vinduer i Pavillonerne mod Ridebanen maa man tænke sig borte; her, paa Indgangssiden var Symmetrien naturligvis en endnu mere uafviselig Fordring end andetsteds. Man lægger Mærke til, at Anslaget er kraftigere i Gitterporten med de høje Sandstenspiller end i Pavillonerne; her spores atter Forskellen mellem de to Bygmestres Stil; ved Pavillonerne har Thura været bunden af den Façadebehandling, som Eigtved havde anvendt i Orangeriet; ved Gitterporten har han kunnet følge sin Tilbøjelighed for det pompøse og virkningsfulde; og han har her været ledet af en rigtig Følelse; det var jo Indkørselen til et kongeligt Slot, og desuden krævede den store Hovedallé, som dengang strakte sig fra Porten gennem hele Havens Længde op til Fasangaarden, et kraftigt virkende Indgangsparti.

DET FØRSTE NATIONALMUSEUMSPROJEKT.

Af VICTOR HERMANSEN.

Nu, da det endelig ser ud til, at det skal blive alvor med løsningen af det ofte drøftede spørgsmål om at sikre Nationalmuseets uerstattelige samlinger mod de to fjender: brandfaren og pladsmangelen, som i de sidste halvhundred år¹⁾ stadig har truet dem, vil det antagelig ikke være uden almindelig interesse at fremdrage det første, i virkeligheden hidtil ukendte udkast til indretningen af et Nationalmuseum²⁾. Skønt det er over hundred år gammelt, virker det forbavsende moderne ved de krav, det stiller til den påtænkte museumsbygning. Den udsete bygning var nemlig blevet valgt, fordi den var både smuk og rummelig, fordi den lå ideelt: på éngang lettilgængelig midt i byen og dog isoleret fra andre bygninger, så at den i ildebrandstilfælde ikke var så stærkt udsat for fare, og fordi den endelig lod sig indrette til sit nye brug med den mindst mulige bekostning for staten.

¹⁾ A. F. Krieger har i sine dagbøger (VII. s. 182) under 17. sept. 1879, noteret: Vi vandre igjennem »Prindsens Palais«. Hvor skal der blive Plads til den uhyre ethnographiske Samling? Det er Brandfaren, som gjør Samlingernes Opbevarelse her utilraadelig. Men hvortil ellers bruge Palaiset?

²⁾ Planen har ganske vist været omtalt allerede i Antiquariske Annaler, I. 1812, s. 121, og enkelte gange senere, f. ex. af Chr. Axel Jensen: Nationalmuseet 1807—1907, Architekten, IX. s. 354, men selve akterne og tegningerne har ikke været fremdraget før nu.

Det er jo ord til andet de samme fordringer, som nutiden må stille. Noget andet er selvfølgelig, at selve den bygning, Nikolai kirke, som kunde tilfredsstille datidens krav, af gode grunde ikke kan inddrages påny i drøftelsen af Nationalmuseets fremtidige ordning. Udviklingen har forlængst gjort det umuligt at ville tænke på at genoptage den gamle plan, og den har derfor nu kun historisk interesse. Men dette forringer jo på ingen måde de mænd, som i sin tid fattede den. Tværtimod må man beundre det sikre omdømme, som fik dem til at fremsætte en på sin vis genial plan, og beklage, at tidernes ugunst ikke lod dem se den ført ud i virkeligheden. Thi det må vi vel erindre, at det ikke i egentligste forstand var folk af faget, som udkastede dette projekt, sålidt som det skyldtes lang og moden overvejelse. Planen må være blevet fremsat og godkendt umiddelbart, før den blev indstillet til Danske Kancelli. Den er nemlig underskrevet d. 15. juni 1807, vistnok i det allerførste møde, som den nyoprettede Oldsagskommission har afholdt¹⁾. Hvem der er planens fader, kan man ikke sige med vished, navnlig ikke når man som her har at gøre med en række mænd, der i lige høj grad mødte uden væsentlige forudsætninger for det arbejde, de var udnævnt til. Deres varme interesse for vore mindesmærkers bevaring og den instruks, som Kancelliet havde givet dem, lod dem imidlertid hurtigt finde sig til rette med det hverv, der var dem overdraget, og hjalp dem til at gribe sagerne fornuftigt og praktisk an. En gennemgang af kommissio-

¹⁾ Oldsagskommissionen blev som bekendt nedsat d. 22. maj 1807. Hvorvidt et til d. 4. juni berammet møde, der i så fald bliver det første, virkelig har været afholdt, fremgår ikke tydeligt af det brev fra Hofmarskal Hauch til Nyerup, som omtaler det. (Addit. Fol. 16.) Indstillingen af 15. juni 1807 er under alle omstændigheder den første udfærdigelse, som findes i kommissionens kopibog (på Nationalmuseet).

nens medlemmer kan dog vistnok sætte os på sporet efter den, der i hvert fald til at begynde med har været den praktiske leder og derfor også med størst sandsynlighed må udpeges som planens ophavsmand. Overhofmarskal A. W. Hauch, biskop Münter, kaptajn Abrahamson, professor Børge Thorlacius og kommissionens sekretær professor Nyerup medbragte naturligvis fra deres andre

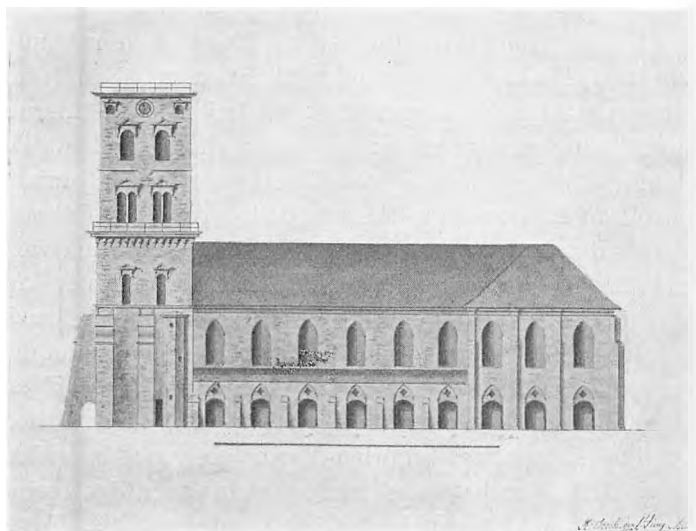

Fig. 1. Projekt af Nikolai kirke, set fra syd. Forneden brandstation, foroven museumssal. Tårnet omdannet til vagttårn.

virksomheder et kendskab til administration, som kom dem til gode i deres arbejde i kommissionen; men de har i så henseende sikkert ikke kunnet måle sig med det sjette medlem, kancellideputeret Peter Johan Monrad. At tanken standser ved ham, kan måske synes lidt vilkårligt, men det lader sig på den anden side ikke nægte. at meget kan anføres til fordel for den. Det har dog vist sin betydning, at Monrad i den kongelige resolution af 22. maj nævnes næstefter overhofmarskallen og foran kommissionens øvrige medlemmer, af hvilke Sjællands

biskop overgik ham i rang. Men afgørende er det, at det var ham, der lod brandmajor Kirkerup udarbejde det overslag over Nikolai kirkes indretning til museum, som vi her skal meddele. Overslaget med de dertil hørende tegninger er dateret d. 1. juni 1807, hvad der — om datoen ellers er rigtig — må medføre den antagelse, at det er udarbejdet i tiden mellem 22. maj og 1. juni.

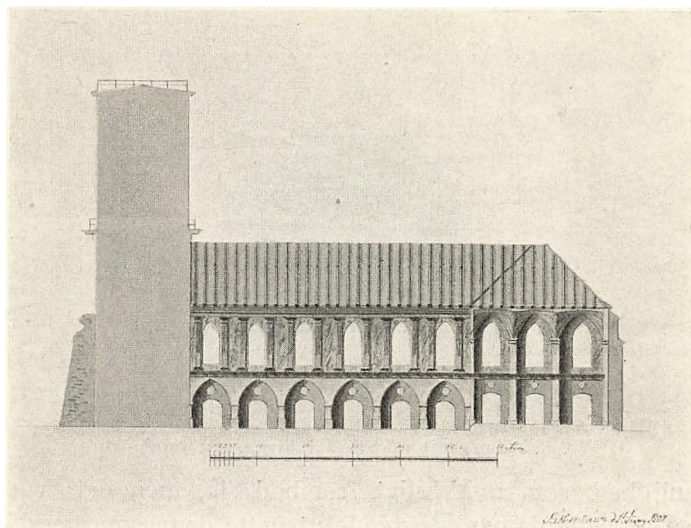

Fig 2. Længdesnit af Nikolai kirke.

Dette vil igen sige, at initiativet må være udgået fra Monrad selv, da kommissionen først ved Hauchs nu tabte rundskrivelse af 31. maj¹⁾ blev sammenkaldt til det førnævnte møde og sikkert ikke i den mellemliggende tid (fra 22. til 31. maj) har været sammen. Kommissoriet, som blev tilsendt hvert medlem, pålagde desuden den enkelte at udfinde, »hvorledes med de mindste bekost-

¹⁾ Omtalt i Hauchs brev af 4. juni 1807, se s. 37, note 1. — Om Monrad se Den danske civile Centraladministrations Embedsetat 1660—1848, Kbh. 1889, s. 125.

ninger for staten et statsmuseum — hvilket nu efter at professor Nyerup har bragt sagen på bane synes at være blevet et offentligt ønske — kunde iværksættes«, så at man på denne måde får forklaringen på, at Monrad uden samråd med de andre straks kan have sat sig i bevægelse for at få lavet et udkast. At det med det samme var Nikolai kirke, man vilde indrette til museum, behøver måske ikke at betyde andet end, at det var den

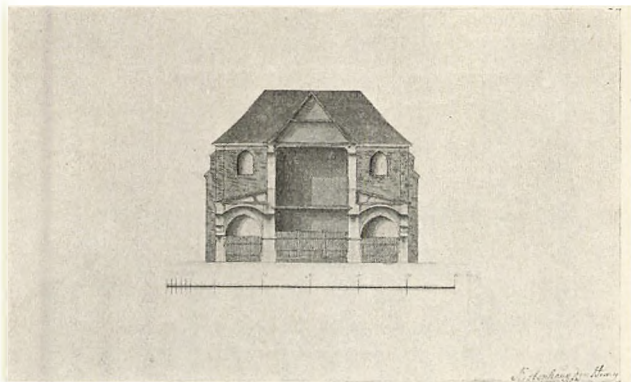

Fig. 3. Tværsnit af Nikolai kirke, set mod øst.

mulighed, som uvilkårligt frembød sig, men det er på den anden side også fristende at sætte denne omstændighed i forbindelse med den kendtgæring, at Danske Kancelli kun få måneder i forvejen havde beskæftiget sig med Nikolai kirkes ruin. Herfra vidste Monrad, som var blandt underskriverne af indstillingen til resolutionen af 9. jan. 1807, ved hvilken brandvæsenet fik bygningen overladt, at kirken skulde omdannes til opbevaringssted for en væsentlig del af byens slukningsmateriel, idet det øverste af skibets mure skulde nedrives¹⁾. Udfra denne viden kan planen om at indrette det øvre stovværk i kir-

¹⁾ Resolutionen med de approberede tegninger blev d. 17. jan. 1807 expederet (DKanc. 2. dpt. brevbog 1807 nr. 102) fra Kancelliet til Brandkommissionen, men har ikke kunnet findes i dens papirer

ken til museumssal i stedet for at nedbryde det meget vel tænkes at være opstået hos Monrad. Men som allerede sagt, videre end til at gøre det sandsynligt, at det er Monrad, der har været den egentlige ophavsmand til planen, kan vi ikke nå.

Inden vi går over til at meddele projektet, må vi endnu ganske kort omtale kirkens skæbne efter branden¹⁾.

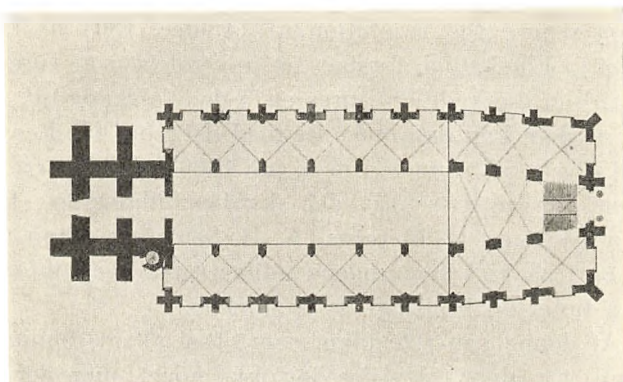

Fig. 4. Plan til indretningen af understokværk til opbevaring af brandredskaber.

Kun få timer efter, at branden d. 5. juni 1795 var begyndt i Dellehaven, blev Nikolai kirkes tårn antændt, og inden længe var »den danske reformations moderkirke«, som heldigt havde undgået ulykken i 1728, en ry-

på Rådstuearkivet. Indstillingen findes i DKanc. 2. dpt. forestillingsprotokol 1807 nr. 10. — Om de nærmere vilkår, på hvilke Brandkommissionen erhvervede Nikolai kirke, henvises til DKanc. 2. dpt. brevbog 1807 nr. 2297, ¹⁴/₁₁, med bilag.

¹⁾ Om Nikolai kirke kan iøvrigt henvises til Chr. Axel Jensen: S. Nicolai Kirke, Tårn og Spir (Fra Arkiv og Museum, IV, 1909—11, s. 586—606), sm: St. Nikolaj Kirke (Berl. Tid. 1914, 18. nov.). Adresseavisen 1768, nr. 62; 1769 nr. 115. Nyeste Skilderie af Kiøbenhavn 1808, tillæg til nr. 45, 1810 nr. 93, 1817 nr. 69, 70. (Disse sidste henvisninger skyldes hr. underinspektør Kai C. Uldall).

gende ruinhob¹⁾). Alt træværk var selvfølgelig fortæret, men ogsaa kirkens og tårnets murværk var så beskadiget, at en synsforretning af 24. juni stillede sig tvivlende overfor muligheden af en genopførelse. Menigheden var imidlertid af modsat mening, og allerede i august forelå tegninger og overslag til istandsættelsen, udarbejdet af stadsbygmester Meyn. Hverken dette eller et af tømrermester Hallander forfattet udkast blev dog til noget, da kongen d. 27. juni 1800 bestemte, at kirken ikke skulde genrejses og senere ved resolution af 14. dec. 1804 nedlagde sognet²⁾). Forskellige forslag om anvendelsen af ruinerne og pladsen dukkede op i pressen i den følgende tid, men intet af dem kan dog måle sig med det, som fandtes indsendt til »Politievennen« for 5. juli 1806 (nr. 428), og som sikkert for en væsentlig del skyldtes udgiveren »kommanderskersant og literatus« K. H. Seidelin³⁾). Han foreslog deri på kirkebygningens tidligere plads at opføre et større hotel og herberg for fremmede.

Af denne snurrige plan, som efter alt at dømme er fremsat for alvor, blev der dog ikke noget, men den har vistnok alligevel sammen med lignende drøftelser givet stødet til, at Kancelliet påny beskæftigede sig med løsningen af spørgsmålet og d. 24. dec. 1806 kom med den indstilling, som affødte den førnævnte resolution af 9. jan. 1807. I direkte følge af denne sidste lod Brandkommissionen d. 19. maj kirken vurdere af fire dertil udmeldte synsmænd, som opgjorde dens værdi således: Tårnet og koret, som begge skulde blive stående, henholdsvis 10183 og 3520 rdl., kirken (det, som skulde blive stående) 4875 rdl.

¹⁾ Axel Linvald: Kjøbenhavns Brandforsikring 1731—1911, s. 199 ff.

²⁾ Fr. Schiøtt: Kjøbenhavnske Nybygninger ved næstsidste Aarhundredskifte. Tillægshæfte til Architekten, V, 1903, s. IX—XV, XXV—XXVI.

³⁾ Om ham se Axel Linvald: En Journalists Genvordigheder. Hist. Medd. om København 2. R. I. s. 1 ff. »Om Nikolajtårn« findes ogsaa et stykke i »Politievennen« 1807, nr. 435.

og benhuset 33 rdl., medens nettoværdien af det nedbrudte materiale fra kirken (som for en del skulde nedtages), to sidefløje og sakristiet tilsammen blev ansat til 519 rdl. eller ialt 19130 rdl.¹⁾. Inden disse planer var nået at blive ført ud i virkeligheden, kom oldsagskommissionens forslag af 15. juni, som vi her skal gengive i sin helhed²⁾, og bragte en foreløbig standsning.

Ved det til undertegnede under 22de Maj d: A: ergangne Kongelige Kommissorium er det, blandt andet, giort Os til Pligt at overveje, hvilke Foranstaltninger der kunde giøres for at Levninger fra Oldtiden og Midalderen kunne blive bevarede fra Ødelæggelse, og hvorledes *med de mindste Bekostninger for Staten*, et Stats Musæum kunde anlægges for alle i hans Majestæts Riger værende Oldsager, for saavidt de enten allerede findes i de Kongelige Samlinger, eller med Tiden kunde blive dem indlemmede, samt endelig: hvorledes dette Musæum da bedst kunde anvendes til offentlig Brug.

Denne Hans Majestæts velgiørende Hensigt, kan, i sin hele Omfang, umuligen tænkes opfyldt, naar ikke et passende Locale dertil haves.

Kommissionen, der med ligesaa megen Varme for Sagen selv, som med Hensyn til de mindste Bekostninger for Staten ønsker saasart mueligt, et passende Locale i den forommeldte Hensigt indrettet, skulde dog ikke have dristet sig til strax at fremkomme med dette dens Forslag, hvis Udførelse vil medføre Bekostninger, dersom ikke Omstændighederne nødte den dertil, og hvis den ikke ved at efterlade dette, vilde, saa at sige, tilsidesætte, eller ikke opfylde sin Pligt, den nemlig som Kommissoriet tilholder, at foreslaae hvorledes *med de mindste Bekostninger for Staten* et Stats Musæum kunde anlægges.

Kommissionen er nemlig bleven opmærksom paa den Længde af den afbrændte Nicolai Kirkes 2den Etage, som efter den approberede Tegning skulde nedbrydes, den bestaar af gode stærke Mure, hvis Nedbrydelse endog vilde koste

¹⁾ Kopi i Nationalmuseets 2. afd. (København. S. Nikolai Kirke).

²⁾ Den originale skrivelse med vedlagte tegninger og overslag findes som bilag til DKanc., 1. dpt., brevbog 1809, nr. 1018.

betydeligt, og naar den derimod blev staaende og indrettet til offentligt Brug vilde zire og gavne tillige.

Efter vedlagte Udkast Tegning kunde deri indrettes:

- a) En Sahl i Kirke Længden omtrent 15 a 16 Al. bred, 12 a 13 Al. høy og 60 Al. lang.
- b) En Sahl i Choret 12 a 13 Al. høy med Gothiske Hvelvinger 20 Al. bred og 35 Al. lang.
- c) 2de Kabinetter hvert omtrent 10 Al. i Qvadrat, hvori Skorsteen kunde anbringes, og hvilke i Høyden kunde deeles til 4, eller indrettes i 2 Etager.

Efter Hr. Brandmajor Kirkerups til mig Etatsraad Monrad foreløbigen giorte og herhos vedlagte Beregning vilde Omkostningerne derved blive 7800 rd., hvorunder den hele Indretning indbefattes.

Vel er det en betydelig Sum, men Kommissionen anseer det for sin fuldkomneste Pligt at giøre Hans Majestæt opmærksom paa dette til offentligt Brug saa nyttige Sted, med den Overbeviisning, at Man hverken nu eller i meget lang Tid, maaske aldrig, vil finde Adgang til et saadant Locale for den Sum og henstiller derfor til højere Overvejelse det som har forekommet Kommissionen klart, om ikke dette vilde være den bedste og eeneste Maade hvorpaa Kommissorii Befaling kunde gaae i Opfyldelse, den nemlig *med mindst Bekostning for Staten* at indrette et Musæum?

Kommissionen maa endnu give sig den Frihed at anføre følgende til Styrke for dens Mening:

Saavidt vides, er der ingen offentlig Bygning, som kunde giøres Regning paa, hvor et saa stort og skiønt Locale kunde indrettes som i denne, hvilken endog med Hensyn til sin forrige Tilværelse synes mest passende for et Antiquitets Musæum, hvortil kommer at dens Beliggenhed er saa meget meere beqvemt dertil, som Stedet er midt i Byen, og at den ligger isoleret fra andre Bygninger, altsaa ey udsadt for den Fare som disse i Ildebrands Tilfælde og derfor saa meget mere passende til at opbevare en National Skat, at der formedelst Brand Indretningen som blev neden til, og som denne Indretning ikke i mindste Maade kunde skade, saavel som Vagt Taarnet oventil, var til alle Tider Vagt og Sikkerhed for Musæet, hvilket paa ethvert andet Sted formodentlig vilde skiænkes en Skildvagt, og endelig at den fuldkomneste Hensigt derved kunde opnaaes, den nemlig beqvemt at anvende Musæet til offentligt Brug, da den skjønneste Leilighed her

frembyder sig til Læresahl og Bogsamling for Historiens Dyrkere.

Kommissionen, der er stolt af den Tillid Hans Majestæt har værdiget den, vilde ikke tiltroe sig at fortiene samme, dersom den lod denne besynderlige og maaske i dens heele Virketid, eeneste Leilighed gaae bort uden at have andraget den for den Konge, som klogeligen indseer, at en maadelig Udgivt rigtig anbragt er en Indtægt, naar den forekommer den tredobbelte Udgivt til en anden Tid.

Den underkaster derfor denne Forestilling det høje Collegii nærmere Prøvelse og derefter giørende Indstilling til Hans Majestæts allerhøjeste Resolution.

Commissionen til Oldsagers Opbevaring den 15de Junii 1807.

Hauch. Monrad. W. H. F. Abrahamson. Münter.
B. Thorlacius. Nyerup.

De farvelagte, pyntelige tegninger, som vi foran har gengivet, var som allerede nævnt udarbejdet af hofarchitekt og brandmajor Andreas Kirkerup¹⁾. Den første viser kirkens — eller rettere den kombinerede museumsbygning og brandstations — ydre, set fra syd. Den anden giver et længdesnit af bygningen med angivelse af, hvorledes Kirkerup havde tænkt sig at omdanne den øverste del af den sengotiske kirkes midtskib til en sal i en mærkelig blandingsstil, med fladt loft, spidsbuede vinduer og langvæggene inddelt ved toskanske pilastre. Også rummets farver er angivet, væggene er gråbrunt marmorerede, pilastrene grå og kapitæler og baser forgyldte. Den tredje viser et tværsnit, set mod øst og den fjerde en plan af bygningens nederste stokværk, ifølge hvilken kirkens tilbygninger mod nord og syd har skullet være nedrevet, utvivlsomt for at de 96 brandkarrer, som skulde anbringes her, desto lettere kunde føres ud, når der blev brug for dem.

¹⁾ Ph. Weilbach: Nyt dansk Kunstnerlexikon; Schiøtt anf. arb. s. XXII—XXIV. — Kirkerup havde allerede tidligere haft med Nikolai kirke at gøre, idet han d. 5. juli 1807 indsendte to, ikke bevarede, overslag med tegninger til kirkens indretning for brandvæsenet (Råd-stuearkivet. Brandkommissionens brevkopibog 1806, nr. 27).

Allerede samme dag, d. 16. juni, som oldsagskommissionens skrivelse var kommet til Kancelliet¹⁾, blev, den herfra — sikkert ved Monrads foranstaltning, thi Kancelliet som sådant holdt først møde og behandlede sagen d. 18. juni — sendt videre til brandkommissionen, hvis betænkning Kancelliet udbad sig så snart som muligt. Der gik imidlertid på det nærmeste to år, før svaret, d. 31. maj 1809, indløb! Krigsbegivenhederne var naturligvis årsagen til denne forsinkelse, og sikkert også til, at selve planen ganske stille blev opgivet. Brandkommissionen, hvis meget udførlige betænkning²⁾ vi nøjes med at gengive i uddrag, var jo nemlig, som man vil se, ikke utilbøjelig til at drøfte forslaget, selvom den på forhånd anførte alle de grunde, der talte imod det.

... Dersom Meeningen af Forestillingen fra Commissionen for Oldsagers Opbevaring skulle være den, at velbemeldte Commission skulle besørge den Deel af det Rum, som St. Nicolai Kirkes Ruiner indslutte, og som Brandvæsenet ikke afbenytter til eget Brug, indrettet til et Antiquitets Musæum, maatte deraf umiddelbar følge, at der for Musæumets Regning skulle anvendes den Capital, der ville medgaae til Indretningen. Dette ville medføre, at et Sameye maatte finde Sted mellem Musæumet og Stadens Brandvæsen. En saadan Forening imellem 2de, skjønt begge offentlige, dog aldeles forskjellige Authoriteter ville let, om end den nøiagtigste Grændselinie var trukken, give i Tiden Anledning til deelte Meeninger.

At forekomme sligt troer Brand Commissionen at være en Pligt for Bestyrerne af begge disse offentlige Indretninger, især naar saadant kan stemme med begges Tarv.

Den kongelige Resolution af 9de Januarii 1807, sammenholdt med den senere allerhøieste Resolution af 23de October næstefter, giver Brandvæsenet Eiendoms-Ret af samtlige St. Nicolai Kirkes og Taarns Rudera, imod at Kiøbenhavns Brandforsikrings Casse eller Staden aarlig forrenter Erstat-

¹⁾ DKanc. 1. dpt. journal 1807 nr. 958 og brevbog 1807 nr. 1123.

²⁾ Sendt til oldsagskommissionen d. 17. juni 1809. Den findes i Nationalmuseets 2. afd. (København, S. Nikolai Kirke).

nings Summen og betaler Afdrag i Overensstemmelse med den Kongelige Resolution af 10de Jan. 1806.

I det Øieblik Brandvæsenet indtraadte i en Forbindelse med Musæumet, som medførte Sameye, ville Brandforsikrings Cassen eller Staden kunne retteligen gjøre Fordring paa, at der fra Musæumets Side blev forholdsmæssigen deeltaget i den for Rudera udbetalende Erstatnings Sum med Renter.

Mueligheden af en Forening herom paatvivler Brand Commissionen ikke, men foruden de flere Udgivter saadant vil medføre for Musæumet, ville det være en Synderlighed, at Bygningens underste og øverste Deel skulle hver have sin Ejer. Dertil kommer endnu, at, endskjønt Brandvæsenet naturligviis maa have et passende Tag over Bygningen, og det fra denne Synspunkt betragtet kunne ansees ligegyldigt, om Brandvæsenet kostede Taget over Bygningen, som dette aleene tilhørende eller som fælles Eiendom for dette og Musæum, ville Brand Commissionen neppe kunne forsvare i sidste Tilfælde at lade Brandvæsenet eller Staden eene bære de paa Taget medgaaende Bekostninger. Skulle altsaa Musæumet ogsaa deri tage Deel, vilde uden Tvivl Bekostningerne, som kom dette til Last, forudsat endog at Priserne paa de fornødne Materialier igjen faldt til de i Aaret 1807 før Krigs Urolighederne gjeldende, langt overstige de 7 à 8000 rd., som der da blev gjort Regning paa at ville medgaae til bemeldte Indretning.

Antager Man endog, at der fra begge Indretningers Siide blev gjort alt til at hæve disse Vanskeligheder, og at en Forening om Sameie blev etableret, ville der dog altid være et Baand paa enhver Indretnings Bestyrere. Naar Man til Exempel blot tager Hensyn, at den eene Indretning ønskede til dens Udvidelse eller Forbedring et Laan optaget af en offentlig Casse imod Sikkerhed i Bygningen, ville en Forening med den anden Indretning vanskelig eller aldeles ikke kunne opnaaes. Vil Man betragte Musæumet som en Indretning, der blot skulle have Brugs Ret til de Samme i Bygningen indrømmede Leiligheder, ville endogsaa denne mere indskrænkede Ret kunne medføre Uleiligheder for Brandvæsenet. Af saadanne vil Brand Commissionen blot nævne, at det vel kunne synes upassende, at den Bygning, hvis Hoved Gjenstand skulle være at bevare omtrent $\frac{3}{5}$ Deeel af Stadens Ildsluknings Redskaber, skulle inden sine Muure

have Skorsteene eller Ildsteder og Kakkellovne. Saadant ville være uundgaaelige, naar den til Musæumet hørende Læresal om Vinteren skulle afbenyttes og Historiens Dyrkere skulle gives hensigtsmæssig Adgang til dets Bogsamling. Dertil kommer endnu, at uforudseete Omstændigheder kunne byde Brandvæsenet eller Musæumet en Udvidelse eller Forandring af Localet. Dette kunne mueligt blive af den Beskaffenhed, at den anden Indretning maatte lide en Indskrækning, som ikke stemmede med dens Tarv. Imidlertid vil Brandcommissionen, de 2de sidste Bemærkninger uagtet, gjøre alt for at fremme den gode Sag, og for at bortrydde enhver Hindring saavidt mueligt, ligesom den og vil være fuldkommen overbeviist om, at det samme vil skee fra Musæumets Side. Den troer, at de for Musæumet fornødne Leiligheder, naar intet beqvemmere Sted frembød sig, kunne indrømmes og indrettes som foreslaaet i den afbrændte St. Nicolai Kirkes 2den Etage, uden at Brandvæsenet derfor ophørte at være hele Bygningens Ejer. Brand Commissionen vil med Velvilie nærmere lade sig underrette af Musæumets Bestyrere om, hvorledes de Indretninger, som de ønske, i det Hele skulle være.

Den ville maaskee da være i Stand til for Brandvæsenets Regning at opføre Bygningen saaledes, at den paa den foreslaaede Maade af begge Indretninger kunne nyttes. Deraf ville naturligviis følge, at Musæumet maatte aarligen svare en vis Afgift eller Leie til Brandvæsenets Kasse, paa det den kunne holdes skadesløs fra den forhøiede Deel af den anvendte Capital og de aarlige Renter. Det mere Enkelte i den Henseende troer Brand Commissionen ikke passende endnu at inklade sig paa, da den ikke veed, hvorvidt Det Kongelige Danske Cancellie og Musæumets Bestyrere maatte finde dette Forslag at være af den Beskaffenhed, at nærmere Underhandlinger desangaaende med Brand Commissionen kunne foranlediges. Brand Commissionen indseer fuldkommen vel, at nærværende Tids høie Priser paa Materialier og Arbejds-løn vil forbyde at begynde Arbeidet i dette Aar; men den meener, at nogen Tid vil medgaae, inden de fornødne Overeenskomster ere truffne, saaledes at Sagen kan forelægges Hans Majestæt til allernaadigst Resolution. Naar da en saadan allerhøieste Bestemmelse havdes, ville Brand Commissionen, saa snart Omstændighederne tillod det, være sat i Stand til uden Ophold at besørge det fornødne.

Sluttelig dølger Brand Commissionen ikke, at det er den vigtigt at viide, om det er Hans Majestæts allernaadigste Villie, at Musæumet skal indrømmes Leiligheder paa det ommeldte Sted. I andet Fald ville der maaskee fra Brandvæsenets Side blive taget under Overveielse, hvorvidt den afbrændte St. Nicolai Kirkes 2den Etage kunne indrettes til saadant Brug, at der af kunne drages Indtægter paa anden Maade til Fordeel for Stadens Brandvæsen. De Commissionen tilstillede Dokumenter og Tegninger har man den Ære at lade tilbagefølge....

D. 17. juni 1809 sendte Kancelliet¹⁾ den fra Brandkommissionen indkomne betænkning til Oldsagskommissionen, idet man udbad sig kommissionens nærmere tanker herover meddelt og betænkningen sendt tilbage, forinden der foretoges noget videre i denne sag. På denne skrivelse måtte Kancelliet vente svar endnu længere end i to år, det kom nemlig aldrig! Hvad grunden har været, kan vi ikke sige med sikkerhed, da der ikke findes nogen optegnelse fra Oldsagskommissionens møder, men vi fejler næppe, når vi lader krigen og dyrtiden være årsagerne til, at Brandkommissionens betænkning endnu den dag i dag ligger i Nationalmuseets arkiv, og til, at det første udkast til en løsning af museumsspørgsmålet på den måde blev lagt ad acta.

¹⁾ DKanc. 1. dpt. brevbog 1809 nr. 1018; jvf. s. 46 note 1. — Et forslag fra Sjællands biskop af 28. maj 1808 om at få nedsat en kommission til overvejelse af, hvorledes de i København ødelagte kirker, heriblandt også Nikolai kirke, mest hensigtsmæssigt kunde opbygges, blev ligeledes henlagt. DKanc. 1. dpt. journal 1808 nr. 656; da bilagene mangler, må biskoppens brev søges i Sjællands bispearkiv, konceptbreve, 1808, A (i LA.).

BUDOLPHI KLOSTER.

BIDRAG TIL EN KØBENHAVNSK STIFTELSES HISTORIE.

AF M. VOGELIUS.

Det var et velhavende Hjem, opfyldt af aandelige og humane Interesser, i hvilket *Morten Nielsen Budolph*, Stifteren af det Kloster, der bærer hans Navn, voksede op. Faderen var død allerede i 1696 som Raadmand i København, da Sønnen var ganske lille, og Moderen, *Magdalene Bornemann*, Datter af Assessor Cosmus B., havde kort efter giftet sig med Præsten ved Hellig Geist, Mag. *Frans Thestrup*, der senere blev Biskop i Aalborg. Han var samtidig Direktør for »De Fattiges Væsen« og gik helt og fuldt op i denne Opgave — særlig da for Børnenes Vedkommende. Han bliver Grundlæggeren af Københavns Almueskolevæsen, idet han for Midler, indsamlet blandt sit Sogns Beboere, oprettede Københavns første offentlige Skole, hvor fattige Børn ikke alene fik fri Undervisning, men ogsaa gratis Mad og Klæder. Præsterne ved de øvrige Kirker fulgte hans Eksempel, og snart efter havde hvert Sogn sin Skole, der senere fik overdraget Besørgelsen af Korsangen i Kirken. Ogsaa som Sjælesørger fik Pastor Thestrup stort Ry og blev som den, der indførte Katekisation, og ved sine Hverdagsprædikener Vækkeren af et betydeligt aandeligt Liv iblandt Hovedstadens Ungdom.

Under Paavirkning af Stedfaderens store Omsorg for de daarligst stillede i Samfundet er det da ikke mær-

keligt, at Morten Budolph, der var begyndt at studere Theologi, i sit Testamente, som han underskriver paa sit Dødsleje under et Ophold i Freiberg i Sachsen (25. Februar 1725, kgl. konfirmeret 16. Marts s. A.), bestemmer, at hans Efterladenskaber skal gaa til »Huus Armes Tjeneste«. De bestaar da af 4000 Rdlr. tilligemed et Hus i Prinsensgade, hvor der skulde indrettes Fribolig for syv Fattige, derimellem en Student, som for en vis aarlig Løn skulde forestaa Bønnen og Sangen i Stiftelsen.

Imidlertid fandt Testamentets Eksekutor, der var Testators Halvbroder, Prof. philosophiae (senere juris) *Chr. Thestrup*¹⁾, at denne Ejendom var alt for gammel, brøstfædig og afsidesbeliggende, til at det tilsigtede Øjemed kunde ske Fyldest. Han fik derfor Huset solgt — for 531 Rdlr. — og købte som Erstatning — for en Sum af 800 Rdlr. — 3 Smaahuse i Pustervig. Disse blev nu omdannet, saaledes at de i Testamentet omtalte syv Personer kunde finde »en anstændig Lejlighed«, og den 1. Oktober 1728 kunde Stiftelsen tages i Brug.

Tre Uger efter udbrød den store Ildebrand, der lagde saa betydelige Dele af Hovedstaden i Aske. Ogsaa de Budolphiske Friboliger blev et Rov for Luerne, og samtidig formindskedes Kapitalen med 1000 Rdlr., der var anbragt i en Ejendom i Brolæggerstræde, som ødelagdes ved samme Lejlighed.

Denne Ulykke lammede for lange Tider Stiftelsen. Vel indgav Prof. Thestrup en Skrivelse (af 15. Aug. 1729) til Direktionen for Fattigvæsenet, hvori han anmodede om pekuniær Hjælp til en Genopbygning; men den almindede Nød bevirkede, at man maatte afslaa Andragendet, og i 10 Aar høres nu intet mere om Budolphi Kloster.

¹⁾ Prof. Chr. Thestrup var forøvrigt bekendt for sin Paaholdenhed og sit Pedanteri og skal ofte have været Genstand for *Holbergs* Satire.

I 1739 anses imidlertid Forholdene for saa væsentlig forandrede, samtidig med at Kapitalen har faaet Lov at trække Renter, at man kan tænke paa Stiftelsens Genoprettelse. Den nedbrændte Bygnings Grund sælges for 294 Rdlr., og der indkøbtes en ny og større i St. Pederstræde Matr. Nr. 121 for en Sum af 555 Rdlr. Her opføres nu et grundmuret Hus, og udvendig sættes følgende Inskription — her bruges første Gang Udtrykket »Kloster«:

»Sal. Morten Budolphs Kloster, legeret Aar 1725 med Kapital 4000 Rdlr. Først indrettet i Pustervig, som brændte Aar 1728, nu atter paa denne større Plads af nye opbygget og til Fremvækst i Tiden med Fundats efter Testamente istandsat Aar 1743 af Justitsraad og Professor Chr. Thestrup.«

I denne Fundats — af 31. Decbr. 1743 — bestemtes bl. a., at Klostret skulde indrettes »for Personer af saadan Stand som Kjøbenhavns indfødte Borgere, det er saadanne, som i det ringeste ere saa værdige og fornemme som de«. I Begyndelsen var der kun Plads til 4 Personer, som mindst skulde være 50 Aar; senere blev der indrettet 6 Boliger, der i 1783 forøgedes med endnu 2. Beboerne fik hver 3 Mark, men den ældste — der ogsaa førte Titel af Priorinde — 4 Mark ugentlig »mod at forestaa Bøns Afholdelse Morgen og Aften«.

Den første Priorinde, der omtales, var Mad. Kirstine Alsbach, hvis Datter var gift med Sognepræsten i Stege Jacob Johan Lund. Da hun dør, indgiver hendes Søster en Ansøgning til Klosterdirektionen om »at succedere« hende og samtidig »nyde baade Værelser og alle øvrige Agreements, som dermed altid har været«. Dette bevilges da ogsaa (16. Maj 1786).

Naar der imidlertid i Morten Budolphs Testamente stod, at Stiftelsen skulde være for Husarme og fattige, som blot ikke gaar ud at tigge, blev dette efter Prof.

Thestrups nye Bestemmelser ikke taget alt for bogstaveligt eller rettere, det blev slet ikke overholdt. Der maatte saaledes betales en vis Sum for at blive optaget, som oftest mellem 200 og 700 Rdlr., men der findes dog ogsaa ganske enkelte Eksempler paa, at man har nøjedes med en mindre Kapital. Ellers var Reglen den, at man under nogenlunde lige Forhold — med Undtagelse af, hvor der var Tale om Medlemmer af den vidt forgrenede Thestrupske Familie — antog den, der kunde betale mest. Renterne af disse Kapitaler nød da Konventualinderne, mod at de efter vedkommendes Død tilfaldt Kloret, som da til Gengæld i de fleste Tilfælde beko-stede Begravelsen.

Der var en meget stor Ekspectanceliste, men den blev ikke altid fulgt efter Nummerorden. Saaledes blev en Jfr. Anna Margrethe Ostenfeld, der stod som Nr. 9 paa Listen, optaget, fordi hun straks indbetalte 200 Rdlr., selv vilde sørge for sin Begravelse og testamenterede Kloret hele sit Indbo, der var i »skikkelig« Stand.

Ellers søgte Ansøgerinderne at blive de foretrukne ved at appellere til Direktionsmedlemmernes Medlidenhed og gode Hjerte. Frk. Linnerhjelm fra Brolæggerstræde 77 sætter ikke sit Lys under en Skæppe: »Mine Kaar, der ved andres Skyld, ere nedsjunkne til Mangel og Trang, gjøre mig til en Gjenstand, og jeg tør uden Ubeskedenhed tilføie en værdig Gjenstand for Delta-gelse og Medlidenhed«, hedder det i hendes Andragende om Optagelse.

Man nøjes dog ikke med at modtage de stipulerede Kapitaler, naar Ejerinderne flytter ind i Kloret; undertiden tages Pengene ogsaa i Forskud. Der loves saaledes en Enke med to døvstumme Døtre en Bolig ved første Lejlighed, mod at der straks indbetales 800 Rdlr., og at denne Sum bliver Klorets Ejendom, selv om de alle tre

skulde dø, inden der bliver Plads til dem. Heldigvis indtraadte dette Tilfælde ikke.

Paa den anden Side findes ogsaa Tilfælde, hvor Direktionen viser et mere menneskekærligt Sind. Rektor Bastholms Steddatter, Jfr. Wandel i Nykøbing F., er værkbruden og ude af Stand til at bevæge sig oven Senge. Hun opnaar en Fribolig; men da hun ved at flytte til København mister den aarlige Understøttelse paa 48 Rdlr., som hendes Fødebys Hospital har tilstaaet hende, og som hun ikke godt kan leve foruden, giver Direktionen hende Lov til at leje Boligen ud for 50 Rdlr. aarlig og sender hende regelmæssig Pengene, indtil dette Forhold ved Magistratens senere overtagne Kontrol med Klostret bortfalder.

Konventualinderne havde ofte en Pige eller Logerende boende hos sig. Lejlighederne var jo ikke saa smaa — oftest paa 3 Værelser —, og det var en Betryggelse for dem stadig at have et Menneske om sig, som i paakommende Tilfælde kunde være dem til Hjælp og Støtte. Dette — som man skulde synes ret uskyldige Forhold — forbydes dog ogsaa efter de kommunale Myndigheders Overtagelse af Tilsynet (15. Oktbr. 1827).

Boligerne i den øverste Etage var mindre gode. Der var et tofags Værelse til Gaden, et eefags til Gaarden, og Adgangen var gennem Køkkenet, der var fælles med Nablejligheden. Disse Lejligheder blev da ogsaa undertiden benyttet til Friboliger.

Klostrets Pengeforhold var ikke altid i den bedste Orden, væsentligt fremkaldt ved den Bestemmelse i Fundatsen, at den Thestrup'ske Families Medlemmer stedse skulde være Direktører eller Patroner for Klosteret. Da Biskop *Poul Egede*, hvis sidste to Hustruer var Døtre af Prof. Thestrup, saaledes i det 18. Aarhundredes sidste Halvdel blev Direktør, »laante han sig selv 2800 Rdlr. af Klostrets Midler, da han i hans Meddirecteurs Fravæ-

relse bestyrede alting eene«. Denne Sum, for hvilken han udstedte en Obligation (18. Septbr. 1784), var ved hans Død fem Aar senere bragt ned til 1650 Rdlr. Den nye Direktion kræver nu Beløbet betalt af Boet; men da dets Sagfører, Procurator Torm, gør Indsigelse herimod, sender een af Direktøerne, Sekretær *Hee Wadum*, under 18. April 1791 en Skrivelse til sine Kolleger, Kaptajn *Chr. Sneedorff* og Prof. *Fr. Sneedorff*, i hvilken han meddeler, at da han i sin Tid (Septbr. 1784) indtraadte i Klosters Bestyrelse, var det »for at redde Deres beslegtede og min egen agtbare Ven, den værdige Olding, nu sal. Hr. Biskop Poul Egede fra en truende Ubehagelighed«. Han anmoder nu om at maatte fritages for sit Hverv, da »det vilde være lige saa ubehageligt for mig at kalde tilbage i Hukommelsen som for mine Herrer at læse en Beretning om Alt, hvad der i mellemløbne Tid har bidraget til at betage mig Lysten til længere at befatte mig med dette Instituts Bestyrelse ej heller vil eller kan [jeg] samtykke i Alt, hvad Enhver finder for godt den afdødes Skyld til Instituttet betræffende, maaske skal [jeg] komme til at høre ilde som den, der ved min ubelejlige Mellekomst hindrer en agtet Familie fra at udføre sine ædle indbyrdes Hensigter«.

Denne Skrivelse berører den øvrige Direktion i en saa pinlig Grad, at ogsaa denne nedlægger sine Hverv, og det nye Patronat kommer nu til at bestaa af Poul Egedes Svigersønner, Prof. *Magdalus Thestrup Cold* og Højesteretsassessor *Fr. Gottl. Sporon*, og Gælden til Klosteret ordnes i al Fordragelighed. I hvert Fald omtales den ikke mere skriftligt.

Atter hjemsøgte København af en Brandkatastrofe af forfærdende Omfang — i 1795 —, og for anden Gang nedbrændte Budolphi Kloster. Dog var Ulykken for dette og dets Beboere denne Gang ikke saa stor. Bygningen

var brandforsikret — for 3600 Rdlr. — og Konventualinderne fik Renterne heraf saavel som af deres indskudte Kapitaler til Huslejhjælp, indtil Stiftelsen atter var opført.

Genopførelsen skred forholdsvis hurtig frem. Den 18. Septbr. 1799 kunde Direktionen meddele, at Klosteret nu atter stod fuldt færdigt — omtrent som i sin gamle Skikkelse, kun at der var gjort bedre Plads, saa der nu var 10 Boliger. Den før omtalte Inskription blev ikke genopfrisket, man satte blot en ganske enkel Tavle: »Morten Budolphs Stiftelse« over Indgangsdøren.

Forøvrigt gik man frem ganske som i tidligere Tid med Besættelserne af de ledigblivende Lejligheder. En 3 Værelses Lejlighed i Stuen bliver saaledes ledig ved dens Indehaverske Jfr. Mathilde Ramus' Død, og der bliver Kamp mellem to velanbefalede Ansøgersker, Slagtermester Buch's Enke og Jfr. Karen Louise Hoffmeister. Førstnævnte kan indbetale 5—600 Rdlr. i Sedler, men sidstnævnte tilbyder 1000 Rdlr. i Sølv, og til Trods for, at hun er den mindst kvalificerede, faar hun dog Lejligheden. Enkefru Buchs Kvalifikationer kan nemlig, som Direktionen udtrykker sig, »ikke opvejes af det betydelig højere Bud, som er gjort af denne (Jfr. H.)«.

Fra Aaret 1835 findes en ret interessant Fortegnelse over Stiftelsens Beboere. I Stuen bor Jfr. Ane Elisabeth Blicher, 54 Aar gl., født paa Sjælland som Datter af en Præst, og hos hende en Underkanoners Enke med en 14 Aars Søn. Paa 1. Sal bor Overvisitør Kraghs Datter, Amalie Magdalene, 78 Aar gl., med en 22aarig Tjenestepige, og til den anden Side Justitsraad og Kontorchef Ebbesens Datter, Anna Marie, 55 Aar gl. Anden Sals Lejlighederne var optaget af Hofpræst Krølls¹⁾ to Døtre, den 52aarige Maren Vilhelmine

¹⁾ Hofpræst Bendix Rasmussen Krøll var anden Gang gift med en Datter af den før omtalte Højesteretssagfører Sporon.

og den fem Aar yngre Dorthe Erasmie, der informerede i Regning, sammen med en 23aarig Pige — og Proprietær Hundevads Datter, Christine Dorthea, 46 Aar, der broderede og syede for Godtfolk, og en 52aarig Pige, der »levede af Spind«. Paa tredje Salen (Kvisten) var der to Lejligheder, hvis Beboere var Bromand Mollerups Datter, Christiane, 44 Aar, og Jfr. Ane Marie Høyer, 65 Aar, som begge spandt samt Amtsforvalter Falses¹⁾ Datter, 61 Aar gl. og født i Kallundborg, sammen med en 34aarig Arbejdsmands Enke, der levede af Syning og Spind.

Med Stiftelsens Midler gik man ikke omhyggeligere frem end tidligere. Geheimeraad Cold disponerede paa bedste Beskub, saa at Klostreet blev indviklet i flere Retssager om Forstaaelsen af de Dispositioner, han havde truffet paa dettes Vegne. Den mest ubehagelige Sag blev anlagt af Brandkassen efter Colds Død mod Klostreet, fordi han — formentlig som dettes Forstander og i dettes Navn — havde laant nogle Penge og som Sikkerhed stillet et Par Obligationer, som Brandkassen nu krævede indløst af Klostreet.

Saa længe denne Sag stod paa, turde man ikke røre ved Klostreet's Midler, og de nødvendige Udgifter blev indskrænket til det mindst mulige, endog i en saadan Grad, at Konventualinderne ikke fik deres Tilgodehavende fuldt ud. Da de i Længden ikke vil finde sig deri, overdrager de den før omtalte Jfr. Kragh paa samtlige Beboeres Vegne at indsende en skriftlig motiveret Klage til Kongen. Hun affatter da en Skrivelse (under 30. Marts 1826), som hun faar samlet de øvriges Underskrifter paa. Ved et Uheld (eller med Forsæt?) væltes der en ætsende Syre over Brevet, og de gamle Damer staar da ganske raad-

¹⁾ Formentlig rigtigere *Falsen* eller *de Falsen* og da en Sønne-datter af Justitiarius Christian Magnus de F., der var gift med en Søster til Professor Chr. Thestrup.

vilde og véd hverken ud eller ind, da Navnene er blevet delvis ulæselige. Først efter 2½ Maanedes Forløb faar de Mod til at vove sig frem igen og afsender en ny Klage, idet de vedlægger en Kopi af den gamle med følgende Tilføjelse:

»Det bedes underdanigst undskyldt, at da ved et uheld dette med alle underskrifterne blev fordærvet, og det var umuligt i saadan Hast at faae nye Original, Vi da med skamfuldhed vaave at sende en afskrift tilligemed.«

Klagen er da alene affattet af Jfr. Kragh paa »samtlige Konventualinders og Expektantinders Vegne« til Kongen med Bøn om at vise »Landsfaderlig Forsorg for saa mange, tildeels svagelige Danske Fruentimmer, som nu lever i en Ængstelig tilstand«. Først skildres der, hvorledes den Thestrupske Familie efter Colds Død ikke vil have noget med Klostret at gøre, da »det er erfaret, at der hvieler Giel paa Klostret, og ingen vil være Directeur, med mindre, at den Giel kunde bortfalde, og vi er altsaa ganske uden Værge«. »Uden egen Brøde« — hedder det videre — »har vi aldt lidt uret; thi vore Curatorer har opofret vores indskrænkede Formue for at stifte godt for os i Alderdommen; men vi skulde have frie Værelser og 30 Rdlr. aarlig. Værelserne har vi; men maa selv holde dem vedlige med reparation og de 30 rdlr. er bleven betalt i Corant altsaa 5 Rdlr. aarlig, det har vi Taalmodig baaret, men nu da Alderen tiltager seer vi med Bekymring fremtiden imøde og kun Haabet om at Deres Maiesteds Naadige Forsorg kunde gjøre det mueligt at Gielen kunde blive eftergivet kan Trøste os; og derom vove vi allerunderdanigst at bede for ikke i Alderdommen at tabe de Rettigheder, som er os tilstaaet.«

Dette Andragende faar da den øjeblikkelige Virkning, at der konstitueres en Værge for Stiftelsen, og for

første Gang forbigaas Familien Thestrup, idet Magistraten uden at forhandle med denne 17. Juli 1826 beskikker Prokurator *Hansteen* til at tage sig af Sagerne og først og fremmest faa opstillet et ordentligt Regnskab, idet et saadant ikke havde været aflagt siden Aaret 1800.

Foreløbig kan den ny Værge dog intet gøre, og selv ikke, da Højesteret under 22. Jan. 1829 har frifundet Kloret for Brandkassens Krav, kan han faa et Regnskab aflagt, idet der i Mellemtiden fremsættelse et nyt Krav mod Kloret, denne Gang fra Colds Dødsbo, der kræver 333 Rdlr. som Godtgørelse for, at dets Indtægter fra Kloret er blevet reduceret som Følge af disses Omskrivning til Kurant, ikke efter Omskrivnings-, men efter Indløsningsforholdet.

Først da ogsaa dette Krav er afvist — ved Højesteretsdom af 17. Febr. 1834 — kan det første officielle Regnskab aflægges for Aaret 1837, og Budolphi Stiftelse gaar fra nu af ind under de i kgl. Res. af 19. Novbr. 1828 omtalte »Stiftelser, Legater og Fonds, under hvilkensomhelst Bestyrelse disse end maatte være«, som skal indsende deres aarlige Regnskaber til Danske Cancelli — senere til Magistraten —, og dens Saga som privat selvejende Institution er dermed ophørt.

MEDDELELSER FRA RAADSTUEARKIVET 1924.

AF AXEL LINVALD.

Ligesom i alle foregaaende Aar har Raadstuearkivet ogsaa i 1924 fra de forskellige kommunale Institutioner og Kontorer modtaget talrige Protokoller og Sager, som er blevet registreret og indordnet i de eksisterende Rækker. *Afleveringerne* har tilmed i dette Aar været særlig omfattende, ialt 165 Bind og 2352 Pakker (mod henholdsvis 236 og 1488 i 1923), Tryksager ikke medregnet. Den store Stigning har dog sin naturlige Forklaring. Dels har Landstingsvalget den 16. September medført en Aflevering paa 312 Pakker, dels har Belysningsvæsenet i dette Aar afgivet sine Indtægtsbilag for Tiaaret 1905/06 til 1915/16, ikke mindre end 738 Pakker. Fraregner man disse Grupper, har Tilvæksten saaledes været lidt ringere end det foregaaende Aar.

Selvfølgelig er det vanskeligt at drage Sammenligninger mellem Afleveringerne i de forskellige Aar. Blot et Par større Afleveringer fra et Kontor eller en Institution, som i længere Tid har opsamlet sine Sager, vil ganske forrykke Forholdet. Der er dog næppe Tvivl om, at Administrationens voksende Tilbøjelighed til at benytte Halvark formindsker Sagernes Omfang og dermed Pakkernes Antal. Foruden Papirbesparelsen er det saaledes ogsaa en Fordel, at Arkivets meget begrænsede Plads derved faar Udsigt til at række noget længere, end det ellers

vilde have været muligt. Til Gengæld gør den stigende Anvendelse af Halvark det adskilligt vanskeligere at holde Styr paa en større Sags mangfoldige Koncepter og Skrivelser, Bilag etc.

Blandt Afleveringerne er der enkelte, som af en eller anden Grund frembyder særlig Interesse.

Saaledes en hel Del Sager vedrørende Hovedstadens Skolevæsen i ældre Tid. Hovedmassen udgør *De forenede Kirkeskolers Arkiv 1723—1922*, samt nogle Sager stammende fra *Kommissionen af 29. Juli 1848 vedrørende Organisationen af de københavnske Kirkeskoler* (1 Pakke). Dertil kom en Del ældre spredte Sager, som supplerede allerede tilstedeværende Arkivgrupper, vedrørende *Nikolaj Kirkeskole 1696—1796* og *Holmens Fattigskole 1823—66*, samt endelig en Pakke, som vedrørende Københavns Skolevæsen i Almindelighed: Sager stammende fra *Kommissionen af 10. December 1834 vedrørende Revision af Reglementet for Københavns Skolevæsen*. Disse Arkivgrupper er vel ikke særlig omfattende, men frembyder dog adskillig historisk Interesse. At de først nu er blevet draget frem af deres Skjul, lader haabe, at der ogsaa rundt om hos andre Institutioner findes større eller mindre Samlinger af Arkivalier, som henligger gemt og glemte.

Fra Magistratens 1. og 2. Afdeling har Raadstuearkivet modtaget en Del *Fotografier*, delvis Fotografiplader, af forskellige Begivenheder, som Afsløringer af Mindesmærker (Dante-Søjleens Afsløring 1924), Magistrats- og Borgerrepræsentanters Besøg i Udlandets Byer (Stockholm 1923, Prag 1924) samt Adressen i Anledning af Opstillingen af et Mindesmærke over franske og belgiske Soldater, begravet under Verdenskrigen paa Assistens Kirkegaard. I Forbindelse med Omtalen af de nævnte Fotografier er der maaske Anledning til at fremhæve Betydningen af, at slige Billeder, som paa en eller anden

Maade staar i Forbindelse med Byens kommunale Historie, ikke faar Lov til at gaa til Grunde. Der skaabes paa den Maade en Billedsamling, som sikkert en Gang i Tiden vil blive paaskønnet. Samtidig kan ogsaa nævnes, at Raadstuearkivet (fra 2. Afdeling) har modtaget en *Film*, fremstillende et Magistratsmøde. Ogsaa en saadan vil selvfølgelig en Gang faa historisk Interesse. I det foreliggende Tilfælde var den optaget specielt for Kommunen — hvad der forhaabentlig ogsaa senere vil ske. Et andet Spørgsmaal er det, om der ikke var Anledning for Kommunen til at sikre sig Eksemplarer af privat optagne Films, fremstillende vigtige Begivenheder. Udvalget vil naturligvis være vanskeligt og Bekostningen ikke ringe. Nogen Tvivl kan det dog ikke være underkastet, at der her er berørt en Sag, som en Gang vil kræve sin Løsning. Om man vil betragte det som et Arkiv- eller som et Museumsanliggende, har mindre Interesse.

Endelig skal oplyses — i Tilslutning til sidste Aars Meddelelser — at Raadstuearkivet nu ogsaa (fra 2. Afdeling) har modtaget Forhandlingsprotokollen 8. August 1914—23. December 1919 for det den 7. August 1914 nedsatte saakaldte »*Velfærdsudvalg*«. Dermed er Størsteparten af Kommunens vigtigere Akter vedrørende Hovedstadens økonomiske Historie under Verdenskrigen blevet afleveret til Arkivet.

Gennem Hr. Borgmester Dr. phil. E. Kaper har Arkivet modtaget en Pakke Sager vedrørende *det internationale Spejderstævne* i Sommeren 1924.

Det daglige Arbejde for Administrationens forskellige Kontorer og Institutioner har i det væsentlige haft samme Omfang som i tidligere Aar. Ialt har Udlaanene af tidligere afleverede Sager omfattet 289 Bind og Pakker samt 3269 Journalsager og andre Akter. Ikke blot de

nye Afleveringer er blevet ordnet og forsynet med Mangelslister; men samtidig har Arkivet i Lighed med, hvad der ogsaa er sket de foregaaende Aar, revideret adskillige af dets nyere Grupper. Det siger sig selv, at de stadige Ud- og Tilbageleveringer, Udtagelser af Sager, Tilbagelægninger og navnlig Fremvisninger og Sammenlægninger ved nye Journalnumre af og til medfører Nødvendigheden af en Gennemgang. Dertil kommer, at det efterhaanden har vist sig forbundet med overordentlig Tids-spilde, naar en rekvireret Sag ikke findes til Stede og heller ikke i de sidste Aar er udlaant, at gennemgaa gamle Udlaansbøger for derigennem at faa oplyst, ved hvilken Sag den i sin Tid har været benyttet. Jævn-sides Revisionen af Pakkerne foregaar derfor en Udskrivning af Udlaansbøgerne, saaledes at der for hver Sag, som er bleven »fremvist«, i den paagældende Pakke anbringes et Blad, som indeholder Oplysning om Udlaansdatoen samt eventuelt Henvi-sning til den Sag, ved hvilken den har været benyttet. Hele denne Revision har i 1924 omfattet 2. *Afdelings Livrente-Journalsager 1882—1916*, *Økonomikontorets Journalsager 1861—1918* samt Regnskaber over *Legater og Stiftelser 1879—1923*.

Antallet af Besøgende paa Læsestuerne har udgjort 1193.

Som omtalt i Meddelelserne 1923 (Historiske Meddelelser om København Bd. 2 Rk. I. S. 435), er der paabegyndt en Omordning af Raadstuearkivets ældre Samlinger samt Udarbejdelsen af en ny og tidssvarende Registratur. Det er Hensigten dermed at skabe en Ordning af Arkivet, som nøje genspejler Administrationens Indretning til de forskellige Tider, d. v. s. Gennemførelsen af det saakaldte Proveniensprincip eller Hjemmehørsprincip.

Dette Arbejde er blevet fortsat i 1924 og har omfattet følgende Grupper:

I. Af Raadstueskriverens Arkiv.

Magistratens Myndighed omfattede fra gammel Tid ikke alene Byens kommunale Anliggender, men tillige en Række forskellige Retsforhold: Bekendtgørelse af kgl. Forordninger, Udstedelse af Proklamer, Beskikkelse af Værger, Kuratorer og Formyndere, Bevilling af Borgerskab, Udstedelse af Skibsattester og Behandling af Skifter. Vigtigst var det dog, at Magistraten som »Raadstueret« tog Del i Retsplejen og fungerede som en Overret, hvortil Sagerne kunde appelleres fra Bytinget, og som for Byens Vedkommende erstattede Landstinget. Magistraten ophørte først at fungere som Domstol ved Oprettelsen af Hof- og Stadsretten 15. Juni 1771.

Over Magistratens Varetagelse af Retsplejen og dens øvrige retslige Forretninger førte Raadstueskriveren den saakaldte *Raadstueprotokol*, som nu — med et lille Hul (1688—90) — findes i en sammenhængende Række fra 1683 til 1795. For hele Periodens Vedkommende finder man her — i ulige Omfang og Fuldstændighed — indført Meddelelser om bekendtgjorte Forordninger, Proklamer, Formynder-, Kurator- og Børgebeskikkelser, Borgerskaber, Antagelse af Oldermænd for Lavene, Rodemestre, Kirkeværger etc., Udstedelse af Skibsattester og Raadstuevidner. I Aarene 1683—1725 optager Behandlingen af de egentlige Retssager en meget stor Plads. Sagerne refereres og Dommene gengives udførligt. 1725—71 er Retssagerne næsten fuldstændig udeladt eller erstattet med en kort Henvisning til Raadstuerettens Domprotokol. Raadstueprotokollen er 1683—1725 forsynet med Navnregistre; efter dette Aar mangler de, undtagen for Aarene 1785—95, hvortil de er udarbejdet af Arkivet.

Ved Siden af Raadstueprotokollen har navnlig *Raadstuerettens* forskellige Protokoller historisk Betydning: *Voteringsprotokollerne* 1722—71 og *Domprotokollerne*, som er bevaret fra 1685—1708 (i spredte Aar) og fra

1710—17, 1719—20 og 1732—71. Denne Protokol falder i 2 Grupper. 1685—1720 indeholder den Afskrifter af de til Sagerne hørende Indlæg med Referat af Retsforhandlingerne og Domsafsigelserne; de sidste er dog som oftest kun lige paabegyndt, hvorefter der henvises til Raadstueprotokollen. 1732—71 er Protokollen en virkelig Domprotokol og indeholder et kort Referat af Sagen med selve Dommen. Alle Bindene er forsynet med Registre.

Foruden Protokollerne er bevaret talrige Sager: *Raadstuerettens Domssager*, ialt 51 Pakker. En eftersøgt Sag vil for Fremtiden være let at finde, idet det for Aarene 1702—05, 1718, 1721—31 i Raadstueprotokollerne ved Referaterne af Retssagerne er noteret, om der findes Bilag blandt Domssagerne. 1715—17, 1719—20 og 1732—71 er det paa lignende Maade noteret i Raadstuerettens Domprotokoller.

II. Sager vedrørende Ildebranden 1728.

Fra ældre Tid fandtes i Arkivet en større Gruppe Protokoller og Sager, blot betegnet som »Sager vedrørende Branden 1728«. En Undersøgelse viste hurtigt, at det væsentlig drejede sig om Arkivfonds, efterladt af de forskellige Kommissioner og andre Myndigheder, som efter 1728 fik til Opgave at lede Byens Regulering og Nyopførelse samt ordne de Brandlidtes Prioritetsforhold. Gruppen er nu blevet adskilt i sine enkelte Dele, ordnet og registreret. Ganske vist er adskilligt, baade Protokoller og Sager gaaet tabt. Det bevarede er dog tilstrækkeligt til at give et Billede af det omfattende Arbejde, som blev udfoldet i Anledning af den store Ulykke, der var overgaaet Byen.

1. Raadstueskriverens Kontor. Diverse Sager.

En Del af de nævnte Sager vedrørende Branden 1728 stammede fra Raadstueskriverens Kontor og er der-

for nu blevet henført til hans Arkiv. Navnlig drejer det sig om Koncepterne til de to berømte Mandtal, optaget i Anledning af Branden og offentliggjort i 1906 af Københavns Brandforsikring i »Københavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«. De originale Eksemplarer blev tilsendt Danske Kancelli og findes nu i Rigsarkivet.

2. *Gadereguleringskommissionen af 5. November 1728.*

1728 den 5. November blev det overdraget Generalbygmester Johan Conrad Ernst, Overlandbygmester Johan Cornelius Krieger, Stadsbygmester Hiller og Sekretær i Hofretten Jochem Richard Paulli at træde sammen som Kommission. Da Hiller umiddelbart efter døde, traadte Assessor Nic. Banner Matthiesen i hans Sted, og samtidig fik Stadskonduktør Søren Balle Ordre til at gaa Kommissionen til Haande »med Maale Breve og ald anden Oplysning, som de til Voris Tieniste af Dig herudinden maatte behøve og begiære«. Kongen ønskede at benytte Byens Brand til at gøre Gaderne bredere og mere regulære og vilde saa vidt muligt have de tidligere Bindingsværkshuse afløst af grundmurede Bygninger. Kommissionen skulde derfor »foretage sig« det gamle Kort over Byen og nøje overveje, »hvorledes de hidindtil irreguliere Gader til begge Sider kunde udviides, saaledes, at det herefter kand blive til Beqvemmelighed og Regularité, til hvilken Ende I et nyt Cort over de afbrændte Quarterer haver at optage, og der udi efter den Maade, som I finder for best, at Gaderne nu burde anlegges, at tildeele enhver sin Grund, som hannem proportionaliter kand tilkomme, hvilket Cort med Eders derhos føyede Forklaring og Betænkende Vi snarest venter«.

Arkivet findes ikke i Raadstuearkivet.

3. *Den kombinerede Kommission af 19. November 1728 vedrørende Byens Forhold efter Branden 1728.*

Ved mundtlig Befaling, meddelt gennem Oversekretæren i Danske Kancelli Chr. Møinichen og bekræftet ved kgl. Reskript 1728, 19. November, blev det i Anledning af Byens Brand befaleet Magistraten at træde sammen »med nogle de fornøftigste iblandt de 32 Mænd« og sammen med dem overveje 1) Prioritetsspørgsmaalet, 2) hvorledes Byens Erhvervsliv kunde holdes i Gang, 3) Overdaadighed indskrænkes og Guld og Sølv omsmeltes til Penge for at formindske Pengemanglen, og 4) hvorledes særlig Bryggernæringen paany kunde sættes i Virksomhed. Af Kommissionens Forslag og Skrivelser (Indl. t. Sjællandske Miss. 19. Novbr. 1728, Nr. 600, og t. Oversekretærens Brevbog 19. Novbr. 1728, Nr. 306) kan det ses, at Kommissionen har bestaaet af Byens Præsident Etatsraad Johan Schrader, Borgmestrene Chr. Berregaard og Rasmus Byssing, Raadmændene N. Burmester, Jens Lassen, L. N. Fog, Caspar Rosenberg, M. A. Fieldsted og Hans Struve, samt desuden af P. Trojel, W. v. Schindel, Jürgen Sohl etc. Ved kgl. Reskr. 1728, 19. November føjedes dertil Assessor Enevold Falsen.

4. *Bygningskommissionen af 18. Marts 1729.*

Ved kgl. Reskr. af 18. Marts 1729 blev der nedsat en særlig Bygningskommission, bestaaende af Byens Præsident, Etatsraad Johan Schrader, Generalbygmester Johan Conrad Ernst, Overlandbygmester Johan Cornelius Krieger, Michael Fieldsted og Sekretær i Hofretten J. R. Paulli. Stadsbygmesteren og Stadskonduktøren blev ikke optaget i Kommissionen, men fik at vide, at det »ex officio« tilkom dem at gaa den til Haande. 13. Juni 1729 blev Professor Jochum Ramus udnævnt til Medlem i Stedet for Paulli, som var blevet Toldinspektør.

Kommissionen skulde træde sammen to Gange ugent-

lig, Onsdag og Torsdag, og fik som Opgaver: 1) at afgøre Stridigheder mellem de Brandlidte indbyrdes, som kunde opstaa ved Gadernes Regulering, 2) udarbejde en Normalkontrakt mellem Bygmester og Bygherre, deri fastsætte en passende Takst for Mur- og Tømrerarbejde samt Maalstok for rimeligt dagligt Arbejde, 3) føre Tilsyn med, at Bygningsanordningerne blev overholdt, og 4) at de anvendte Bygningsmaterialier var forsvarlige, 5) lade de nyopførte Bygninger syne og dømme i eventuelle Stridigheder mellem Bygherrer og Haandværksmestre, 6) vaage over, at der saavidt muligt blev anvendt indenlandske Bygningsmaterialier, og 7) indenlandsk Arbejds-kraft, men om det blev nødvendigt at indkalde fremmede, da at gøre det og føre Bog over dem, og 8) overhovedet dømme i alle mulige opkomne Tvistigheder, dog i de vigtigere Sager med Appel til Højesteret. 9) Endelig havde Kommissionen Ret til at indkomme med Forslag angaaende Indbyggernes Soulagement og skulde 10) føre nøje Tilsyn med Opførelsen af de offentlige Bygninger.

Imidlertid viste det sig hurtigt, at Kommissionen ikke selv var i Stand til at løse alle disse Opgaver. Dronning Anna Sophies Broder, Grev Chr. Dittl. Reventlow blev derfor overordnet den. 14. Maj 1729 fik de forskellige statslige og kommunale Myndigheder Meddelelse om, at Reventlow havde faaet overdraget »Ober Directionen saavel over de her i Staden foretagne Bygninger som over den af Os her i Vores kongelige Residentz Stad Kiøbenhavn anordnede Bygningscommission«. Denne fik udtrykkelig Ordre til ugentlig at give ham Rapport om alt, som i Ugens Løb var passeret i Kommissionen, og iøvrigt indskærpedes det, at dens Medlemmer havde »udi alt, hvis Vores Ober Cammer Herre Greve Reventlou af Eder maatte forlange, som enten kunde consernere Vores Tieniste herud inden eller befordre Stadens Opbyggelse, hannem prompte at assistere og hannem de fornødne

Efterretninger paa Forlangende at meddele«. Da Bygningskommissionen maatte antages at have nok at gøre med de partikuliere Bygninger, blev den fritaget for Tilsynet med Kirkernes Opførelse. Samtidig fik Magistraten Ordre til at assistere Reventlow og meddele ham alle Oplysninger, han maatte ønske, medens Rentekammeret skulde sørge for, at Toldbetjentene daglig gav ham Meddelelse om ny ankomne Bygningsmaterialier.

Store Dele af Arkivet er gaaet tabt.

5. *Prioritetskommissionen af 16. Juni 1729.*

Ved kgl. Reskr. 1728, 19. November var det blevet overdraget Magistraten og de 32 Mænd i Forening at overveje, hvorledes »til Publici nogenledes Retablisement og til Lettelse saavel for de Pandthavende som Pandtsettende herefter med Prioriteter og Pandter kunde forholdes, saa at de Pandthavende ikke skulde lide altfor stor Skade, og at Gielden i saa Maader ikke heller skulle altfor meget trykke dennem, som med slige Pandter vare behæftede«.

Efter at baade Magistraten og Regeringen havde arbejdet med Sagen, og talrige Forslag til en Ordning var indkommet, blev Resultatet, at man bestemte sig til at søge en Løsning paa Vanskelighederne ad Frivillighedens Vej. Da Magistraten imidlertid ikke var i Stand til ved egen Hjælp at bringe Sagen i Gang, blev der 1729, 16. Juni nedsat en særlig Kommission, bestaaende af Dronning Anna Sophies Broder Overkammerherre Chr. Dittl. Reventlow, Oversekretæren i Danske Kancelli Chr. Møinichen, Biskop Christen Worm, kgl. Konfessionarius Søren Lintrup, Stadshauptmand Fieldsted, Kancelliraad Ramus og Raadmændene Jens Kuur og Jens Lassen samt Raadstueskriver Raff.

1729, 4. November indgav Kommissionen sin Betænkning; 1729, 23. December fastsattes Ordningen, Kommis-

sionen ophævedes og fik Ordre til at aflevere sit Arkiv paa Raadstuen. Senere opdukkende Sager skulde afgøres af Magistraten.

III. Regnskaber for Legater og Stiftelser 1733—1879.

Endelig er der ogsaa i Løbet af 1924 blevet foretaget en Ordning og Registrering af Arkivets talrige Regnskaber for Legater og Stiftelser, som til forskellige Tider har henhørt under Magistratens Bestyrelse, eller hvis Regnskaber det har paahvilet den at revidere. Skønt der aabenbart i Tidens Løb er forsvundet eller kasseret adskillige Legatregnskaber, er Gruppen dog stadig meget omfattende og frembyder betydelig historisk Interesse. Stiftelsernes Regnskaber indeholder talrige vigtige Bidrag til deres egen Historie og giver desuden — hvad der ogsaa gælder Legatregnskaberne — mange personalhistoriske Oplysninger. For følgende Stiftelser etc. findes der Regnskaber: Det kgl. Opfostringshus 1771—1879, Vartov Hospital 1779—1879, Abel Cathrines Stiftelse 1770—1879, Budolphi Stiftelse 1837—56, Getreuers Stiftelse 1850—58, det Harboeske Enkefruekloster 1819—56, Nissens Stiftelse 1789—1856, Trøstens Bolig 1811—57, desuden for Københavns civile og borgerlige Stænders Enkekasse 1733—1827, Enkekassen for Salt- og Kulmaalerne ved Københavns Vejerhus 1810—48 samt for Understøttelsesfonden for trængende Enker og aldrende ugifte Fruentimmere af Embeds- og Borgerstanden i København 1811—56 og for Børnehusets Kapitaler 1769—1846. Legatregnskaberne omfatter de allerfleste af de Legater, som henhører eller har henhørt under Magistratens Bestyrelse.

Til Slut skal nævnes et Par enkelte Forhold.

Raadstuearkivet raader over en omfattende og meget værdifuld Samling af Grundtakster, der ikke alene giver

talrige personalhistoriske Oplysninger, men ogsaa er af den største Betydning for Udforskningen af Byens Topografi og Historie. Nogle enkelte findes dog i Rigsarkivet. Da det selvfølgelig for Forskeren er af stor Værdi at have netop den Art Materiale samlet for at kunne sammenholde de forskellige Opgivelser, og det desuden for Raadstuearkivet maatte være vigtigt at raade over de manglende Takster, er der i Løbet af 1924 blevet taget Afskrifter, foreløbig af *Københavns Grundtakst 1653* og *Ændringer til Københavns Grundtakst 1677*.

Et andet lille Arbejde vedrører Arkivets *Bevaring og Konservering*. Det kan ikke være andet, end at de mest benyttede Protokoller i Tidens Løb maa blive medtaget og trænge til Reparation. Dertil kommer, at flere af dem under de Brande, som er overgaaet Byens Raadhus, har taget Skade af Vand, og adskillige Blade er blevet skørnet. Det er derfor heldigt, at Arkivet ved Hjælp af en særlig Bevilling er blevet sat i Stand til at lade en Række Protokoller ombinde og Bladene, der var medtaget af Fugt, reparere. Ved de sindrige Metoder, som er i livlig Anvendelse rundt om i alle større moderne Arkiver, lader det sig gøre fuldstændigt at standse den paabegyndte Ødelæggelse.

Af *Historiske Meddelelser om København* er i 1924 udsendt 2. Rk. 1. Bd. 4—8. Hefte.

Endelig skal nævnes, at Raadstuearkivaren ved Bevilling fra Kommunen efter Indbydelse har deltaget i Hansischer Geschichtsvereins Aarsmøde i Danzig i Juli 1924.

SMAASTYKKER.

1. Københavnske Forlystelser i 1828.

Af C. BEHREND.

I det kgl. Bibliotek (Nyere Brevsamling) findes et Brudstykke af et Brev fra Trolddoms Forfatter, *P. V. Jacobsen*. Det er rimeligvis skrevet til hans Ven, Adjunkt *P. C. Adler* i Ribe, og hører saaledes til den af *Jul. Clausen* 1899 udgivne Korrespondance mellem disse, hvorfra det — uvist hvorledes — er kommet bort. Indholdet bringer et lille Supplement til *E. Nystrøms: Offentlige Forlystelser i Fr. VI's Tid* (1910) S. 178 ff. o. a. St.

En Sag, der vækker store Forventninger i København — omtrent $\frac{1}{10000}$ Deel af dem i Anledning af Formælingen¹⁾ — er det Pettolettiske Theaters Aabning²⁾, der snart skal gaae for sig. I Adresavisen og Dagen har Man alt længe læst Bekjendtgjørelser, indeholdende Opregnelse af alle Kunstnere derved, der dele sig i acrobatiske og mimiske. Kjøbenhavnsposten støder alt forud i Trompeten af al Magt over *Hr. Lewin*, der har udmærket sig i alle Lande i Europa ved sin Udførelse af *Harlequin*. Ved en Audients hos Kongen fik *Pettoletti* endelig udlokke af ham en mundtlig Tilladelse til at snakke lidt, men ogsaa kun ganske lidt. *Kuhns* gav forleden en Pantomime, som jeg vilde ønske, at du havde seet. Den var fuld af yderst comiske Træk. Saaledes finder *Pierrot* engang *Harlequins* Tryllestok, og, da han synes, han er sulten (det er han gemeenlig altid, naar der gives Lejlighed til at spise), saa ønsker han sig et godt Maaltid; han slaar paa et Træe, og pludselig hænge alle Grenene fulde af Fleskeskinker, røgede Pølser, Medisterdo. og deslige; men neppe har han bemægtiget sig en uhyre Skinke og givet sig til at gnave paa den, før *Harlequin* kommer, tager Stokken, svinger den og Fleskeskinken smutter ud af Hænderne paa den forbausede *Pjerrot*, ligesom alle de øvrige Herligheder strax forsvinder. Et Sted maler *Pjerrot* paa en sort Tavle med Kridt en lille *Pjerrot*, og strax begynder denne paa Tavlen at bevæge sig, slaar ud med Been og Arme etc. — men hiin Kunstfærdighed er egentlig udenfor *Pjerrots* Charakter. ...

¹⁾ Frederik VII blev 1. Nov. 1828 viet til Prinsesse *Vilhelmine*.

²⁾ Den 3. Nov. 1828 aabnede *Petoletti* et Teater paa Nørrebro som Konkurrent til *Kuhns* (*Pricernes*) Teater paa Vesterbro.

BIDRAG TIL DET KØBENHAVNSKE BYSTYRES HISTORIE VED MIDTEN AF DET 18. AARHUNDREDE.

DE 32 MÆND OG MAGISTRATEN.

Af AXEL LINVALD.

Om det københavnske Bystyre ved Midten af det 18. Aarhundrede har Opfattelsen staaet fast:

Alle vigtigere Anliggender — hedder det ¹⁾ — blev behandlet i Centraladministrationens forskellige Kollegier og Institutioner; i de allerfleste blev Afgørelsen truffet ved kgl. Resolutioner. Hovedstaden saavel som de mindre Stæder stod under det nøjeste Tilsyn, København under Kollegiernes, Provinsbyerne under Stiftamtmandenes. Ganske vist havde Enevælden givet Magistraten forøget Anseelse og Rang. Fornemme og velstuderede Mænd havde overtaget Stillingerne som Overpræsident og Borgmestre. Betydelige Indtægter betryggede deres sociale Stilling. Deres Indflydelse var dog ringe. Deres Myndighed blev gentagne Gange beklippet og deres Beslutninger ofte underkendt. I Stridigheder med Centraladministrationen trak de det korteste Straa. Undertiden paadrog de sig skarpe Irettesættelser. Det samme gælder Forsamlingen af de 32 Mænd. Valgmaaden svækkede deres Forbindelse

¹⁾ O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse. V Bd. S. 400 ff., 411 ff., 453 ff.; Carl Bruun: Kjøbenhavn. II Bd. S. 168 f. 541; III Bd. S. 28 ff.; Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720—1814. III Bd. 2. Afd. S. 324 ff. og IV Bd. 2. Afd. S. 123.

med Borgerskabet. Indre Stridigheder forringede yderligere deres Anseelse. I Tidens Løb blev de stedse mere afhængige af Magistraten; i stadig højere Grad betragtedes de som dens Underordnede.

I Hovedsagen er Opfattelsen rigtig. Paa vigtige Punkter trænger den dog til Korrektiver.

Allerede fra første Halvdel af det 18. Aarhundrede havde der rundt om i Landets Købstæder været Vækst i det borgerlige Selvstyre¹⁾. Befolkningens Tankegang begyndte at frigøres. Sindene var ikke alene optaget af private Anliggender. Ogsaa for medborgerlige Interesser blev der Plads. I Sammensætningen af Bystyret skete der stadig Fremskridt. Øvrighedspersonernes Dannelse blev større, deres Pligtfølelse mere udpræget. Byraadene, de eligerede Mænd, fik voksende Indflydelse. Stedse hyppigere deltog de i Forhandlingerne, stedse hyppigere satte de deres Opfattelse igennem. Ofte førte de Kampe om faste Regler for Styrelsens Ordning. Naturligvis var det hele smaat, Bevægelsen langsom og lidet dybtgaaende. Om dens Retning kunde der dog ikke være Tvivl. Ofte var den paa Vildspor; dens Kerne var dog sund og rig paa Muligheder.

Hovedstaden fulgte den almindelige Udvikling.

Sikkert er det, at Enevældens centraliserende Tilbøjeligheder blev af afgørende Betydning for det københavnske Bystyre. For deres Residensstads Anliggender har Monarkerne altid haft særlig Interesse. Aldrig har de betænkt sig paa at gribe ind i Spørgsmaal, som havde statslig Betydning eller berørte Kongemagtens Bekvemmelighed og Glans. Alligevel fornægtede Enevælden ikke sin Oprindelse. Forbindelsen mellem Konge

¹⁾ Om det flg. se P. Munch: Købstadstyrelsen i Danmark. II Bd. passim, særlig S. 1 ff., 26 ff., 30 ff. og 38.

og Borgerskab, sluttet i Vinterdagene 1658—59 og be-seglet under Opgøret med Adelsvælden, øvede bestandig sine Virkninger. Kongemagten glemte ikke sine For-bundsfæller, Borgerskabet krævede Lønnen for sin Med-virkning. Privilegierne fra Frederik III's Dage beva-rede stadig deres Magt; af Kongemagten blev de re-spekteret, af Borgerskabet blev de holdt i Hævd.

Saa helt ringe var Selvstyret langt fra. Kun i Ho-vedtrækkene bestemte Centralstyrelsen Byens Ledelse. I talrige Enkeltheder var det Magistraten og de 32 Mænd, der raadede for dens Økonomi. Reguleringen af Næringsforholdene, som i Datiden spillede en over-ordentlig Rolle, var i alt væsentligt deres Sag. I Tvi-stigheder mellem Lavene bevarede de deres Indflydelse. Om de allerfleste af Byens Anliggender fik de Lejlig-hed til at udtale sig. Alt i alt var Selvstyret tilstrække-ligt omfattende til at give Borgerskabet en Følelse af dets Betydning; gennem hele det 18. Aarhundrede blev det Baggrunden for dets borgerlige Selvhævdelse.

Mindst gælder det Magistraten. At Raadmændene fra 1691 skulde vælges blandt de 32 Mænd¹⁾, fik ingen Betydning. Heller ikke, at adskillige af dem fra Raad-mandsstillingen gik over i Borgmestergerningen. Selv-følgelig tog Magistraten sig med Omhu af Byens An-liggender og ansaa sig forpligtet til at varetage dens Interesser. Nogen Følelse af at være udgaet af Bor-gernes Kreds havde den dog ikke. Borgmestre og Raad var ikke længer de første Repræsentanter for Borger-skabet. Magistratens Medlemmer var Embedsmænd, opfattede sig som Led af Bureaukratiet, som ansvar-lige overfor Kollegier og Konge. Kancelliet var deres Overordnede, hvem de skyldte ubetinget Lydighed; de

¹⁾ O. Nielsen: Anf. Arb. V Bd. S. 456.

32 Mænd var menige Borgere, som var forpligtet til underdanig Føjelighed.

Anderledes med de 32 Mænd. De blev aldrig Embedsmænd, vedblev at være Borgere, ansaa sig for Borgernes Repræsentanter og følte det som deres Pligt at forsvare Byens Frihed og dens Indbygges Privilegier. Utvivlsomt var det ofte et overordentligt Snæversyn, som førte Ordet i deres Forsamling. Tit og mange Gange spores det, at de var Udtryk for et lille Oligarki, som holdt sammen ifølge Vaner og Slægtskab og udnyttede Bystyret til Fordel for de herskendes Interesser. Adskilligt af Selvhævdelsen bærer Spor af smaalig Kværulesteri, af Frygt for Tilsidesættelse, af den overdrevne Omsorg for egen Værdighed, som udvikler sig i Smaasamfund. Alligevel fortjener deres Virksomhed at betragtes under andre Synspunkter. Trods Formerne for deres Valg var de »Borgernes demokratiske Talsmænd«¹⁾ og Udtryk for deres Tanker, Stemninger og Ønsker. Trods Tilbøjelighed til at varetage de nærmestliggende Interesser vedligeholdte de Sansen for offentlige Forhold. Deres Optræden i det 18. Aarhundrede er Beviset paa, at den Aand, der i Hundredeaaret før var bleven legemliggjort i Hans Nansens stolte Skikkelse, aldrig var ganske uddøet.

Deres Kampe mod Magistrat og Regering faar derved Interesse som et betydningsfuldt Led i det københavnske Bystyres Udvikling²⁾.

¹⁾ Carl Bruun: Anf. Arb. III Bd. S. 31.

²⁾ Af Magistratens og de 32 Mænds indbyrdes Forhold i 1760-erne har C. Bruun: Anf. Arb. III Bd. S. 29 ff. givet en kortfattet Skildring. Han er opmærksom paa Stridens kommunalpolitiske Betydning; enkelte Forhold har han dog misforstaaet, og mange Spørgsmaal er undgaaet hans Opmærksomhed; den vigtigste Kilde — de 32 Mænds Forhandlingsprotokoller — synes han slet ikke at have benyttet.

I.

Rimeligvis har personlige Forhold spillet en Rolle¹⁾. Da Striden brød ud i 1762—63, havde ganske vist de fleste af Magistratens Medlemmer i en længere Aarrække beklædt deres Embeder. Deres Førstemand Volrath August v. d. Lühe havde saaledes været Overpræsident siden 1754. Af Borgmestre og Raadmænd havde de allerfleste varetaget deres Embeder fra Aarene omkring 1750. Derimod kan det have spillet en Rolle, at der 1760—63 var indtraadt ikke mindre end 12 nye Medlemmer blandt de 32 Mænd. Paa Forhaand er det en rimelig Antagelse, at Fornyelsen har fremmet Forsamlingens Livsmod og forøget dens Tilbøjelighed til at gøre sin Indflydelse gældende. Blandt de nye Medlemmer fandtes tilmed en saa virksom Mand som Grosserer og Notarius H. C. Bech. I Striden med Frederik Barfred var han de 32 Mænds Leder²⁾. Efter alt at dømme har han ogsaa ført an i Kampen for deres Indflydelse og Selvstændighed.

En Række samvirkende Omstændigheder fremkaldte Konflikten.

Den 23. September 1762 havde den udenrigspolitiske Stilling — Konflikten med Rusland i Anledning af det gottorpske Spørgsmaal — nødvendiggjort Udskrivningen af en betydelig Ekstraskat³⁾. Som Kopskat paahvilede den alle og enhver, gejstlige og verdslige, Mænd og Kvinder over 12 Aar og svarede med 8 β maanedlig af alle uden Forskel. Hver Købstad skulde svare til Borgernes samlede Beløb, hver Proprietær til sine Bønders; Afgiften for de uformuende skulde derfor er-

¹⁾ Det flg. paa Grundlag af Etaterne i Københavns Privilegier. Udgivet til Minde om den 24. Juni 1661. 1911 S. 47 ff.

²⁾ Se Axel Linvald: En Konflikt blandt de 32 Mænd. Hist. Medd. 2. Rk. I Bd. S. 224 ff.

³⁾ Edv. Holm: Anf. Arb. III Bd. 2. Afd. S. 371 ff.

lægges af de mere velstillede. Overalt i Riget vakte Skatten den største Forbitrelse; sine Steder gav den Anledning til voldsomme Optøjer. I København blev det Fordelingen, som voldte Vanskeligheder¹⁾. I Overensstemmelse med en Rentekammerskrivelse af 2. Oktober 1762 fastsatte Magistraten, at Afgiften for de uformuende med et ensartet Beløb skulde opkræves hos de betalende. Ganske med Urette mente de 32 Mænd i Forordningen at finde Hjemmel for en Fordeling efter hver enkelts Formuetilstand. Deres Misfornøjelse med Ordningen skærpedes, da Magistraten ikke ønskede deres Medvirksomhed, men uden videre traf sine Bestemmelser. Korrespondancen mellem de to Myndigheder belærte de 32 Mænd om deres Fejltagelse, men gav dem Anledning til at klage over Tilsidesættelsen.

Nogle Aar i Forvejen havde Byen faaet Tilladelse til at indføre Brænde fra Skaane²⁾. Alene Magistraten havde ordnet Sagen. Hvorledes og af hvem den blev besørget, hvorledes Fordelingen havde fundet Sted, var bleven betragtet som de 32 Mænd uvedkommende. Til alt Uheld døde Importøren, inden Forretningen var afviklet, og efterlod Enken et Magistratsløfte om Eftergivelse af et Forskud. Selv tilføjede hun en Ansøgning om Udsættelse med Betalingen af anden Restance. Efter en Række Forhandlinger gik de 32 Mænd ind paa at yde deres Bidrag til Afviklingen. Da Importøren ikke havde modtaget Løn og ved Strandinger havde lidt be-

¹⁾ Om dette Mellemværende se: Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{20/12} 1762. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 280. Mag.'s Svar ^{23/12} 1762. Smstds. Fol. 281. og Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{31/12} 1762. Smstds. Fol. 282 ff.

²⁾ Om denne Sag se Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{24/1} 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 289 f.: Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ^{20/1} 1763. Smstds. Fol. 290 f. og f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{1/2} 1763. Smstds. Fol. 291 f.

tydelige Tab, lod de Byens Kasse overtage Halvdelen af de resterende 885 Rd. 3 $\frac{1}{2}$ 1 β . Samtidig undlod de ikke at bemærke, at de »nu vel med Billighed tilforn have kundet formodet os Communication deraf«.

Paa lignende Maade gik det i en anden Sag¹⁾. I Marts 1763 blev de 32 Mænd opmærksomme paa den nærliggende Fare, at der — selv mod Slagternes Vidende og Vilje — kunde blive falbudt Kød af Kvæg, som var smittet af den grasserende Kvægsyge. Navnlig vilde det være farligt, om det skete i Foraaret, »da Menniskers Helbred meere er underkasted Svagheder end paa andre Tjider«. Sikkert for første Gang fremsatte de Forslag om en Kødkontrol. Alle Slagtninger burde finde Sted paa en særlig anvist Plads, Kød og Indvolde besigtiges, og, om det var usundt, nedgraves i Jorden. Ogsaa med Indførelsen af raa og uberedte Huder ønskede man Kontrol. Magistraten sluttede sig til Tanken, drøftede Sagen med Formændene for de 32 Mænd og indgav et formeligt Forslag. Derimod følte de ikke Trang til at give de 32 Mænd nærmere Underretning om dettes Indhold. I Forvejen misfornøjede sporede de en bevidst Krænkelser.

Et Etikettespørgsmaal satte yderligere ondt Blod²⁾. Altid havde Magistraten i sine Skrivelser tituleret de 32 Mænd som »ædle og velfornemme«. Alene siden Raadstueskriver Etatsraad Raff i 1749 blev afløst af Justitsraad Nissen, havde man undertiden udeladt denne Tiltale. I Mødet d. 3. Juni 1763 blev det foreslaaet at indgive skriftlig Klage til Magistraten. Kun fordi 6 af Medlemmerne nægtede at medunderskrive,

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{11/3} 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 303; Ansøgning f. Mag. t. Kongen ^{21/3} 1763. Mag. Kopib. 1763. I. Nr. 155.

²⁾ De 32 Mænds Prot. 1753 ff. ^{0/6} 1763. Fol. 321 og ^{21/12} 1763. Fol. 376 f.

blev den atter opgivet »af Føyelighed imod dem og [for] ellers god Harmonie at vedligeholde«. Bag Protokollens snørklede Vendinger sporer man Vreden over den »Foragt«, som blev vist de 32 Mænd, »naar de, som præsenterede heele Staden, blive beegnede paa samme Fod som een Oldermann ved et Laug eller den ringeste Borger i Staden«.

Foreløbig nøjedes de 32 Mænd med at slaa Knibs i Lommen. Først efter en ny Tilsidesættelse tabte de Taalmodigheden og gik over til Angreb.

Som tidligere omtalt¹⁾, fulgte man med stigende Uro den stærke Prisstigning paa alle Landbrugsprodukter, som satte ind i disse Aar. Saa vist som den gav Godsejerne forøgede Indtægter og bragte Bondestanden bedre Kaar, var den utvivlsomt til Landets Fordel. De gode Tider var en nødvendig Forudsætning for Landboreformernes Gennemførelse. Ringere Opmærksomhed har man ofret deres Indflydelse paa Bybefolkningens Kaar. Det hører til de aabne Spørgsmaal, om den større Produktion af Landbrugsprodukter og Bøndernes forøgede Købeevne bragte Byerne en Gevinst, som opvejede de højere Priser. Givet er det, at Dyrtiden fremkaldte en Række bitre Klager. Bystyret varetog Konsumenternes Interesser, kæmpede en haardnakket Kamp mod Prisstigningen og gik kun nødtvungent med til Taksternes Forhøjelse. Gennem en Strøm af Ansøgninger søgte de 32 Mænd at udvirke Toldnedsættelser paa fremmede Kornvarer og Forbud mod Udførsel af de indenlandske Produkter. Særlig vanskelige, paastod de, var Forholdene i Begyndelsen af 1763²⁾. Den sjællandske Kapitelstakst var steget til 19

¹⁾ Axel Linvald: En Konflikt blandt de 32 Mænd. Hist. Medd. 2. Rk. I Bd. S. 218 ff.

²⁾ Ansøgning f. d. 32 Mænd t. Kongen ¹/₂ 1763, oversendt Mag. ved Skr. s. D. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 292 f.

½ pr. Tønde Rug, 14 ½ for Byg og 9 ½ for Havre. Selv med disse Priser var det smaat med Tilførslerne. »Formedelst den fordervelige Qvæg Syge, som det haver behaget den gode Gud at straffe Landene med og høyligen af enhver beklages«, var Priserne paa Kød og Smør steget til ukendte Højder. En Tønde Smør betaltes saaledes med 60 Rdl. — eller 20 Rdl. mere end under sidste Kvægsyge. Ganske vist havde Kongen i Oktober Maaned for en Pris af 16 ½ pr. Tønde overladt Byen 15000 Tdr. fremmed Rug og tilladt mod nedsat Told at indføre 10 à 12000 Tdr. Havre. Intet andet — hævdede dog de 32 Mænd — vilde bringe varig Bedring end et almindeligt Forbud mod Udførsel af Korn og Fødevarer. I Forening med yderligere Toldnedsættelser vilde det sætte Befolkningen i Stand til at holde rimelige Priser, fortsætte Handelen og forsyne Kolonierne.

Ogsaa af Magistraten blev der fremsat lignende Be-
tragtninger. Allerede i December 1762 havde den uden Resultat¹⁾ ansøgt om Udførselsforbud paa Smør, Ost og Flæsk²⁾. En Maaned senere anbefalede den en almindelig Tilladelse til blot mod indenrigsk Told, Konsumtion og Accise at indføre Ost og Smør³⁾. Omtrent i de samme Dage modtog den de 32 Mænds endnu videregaaende Andragende om Udførselsforbud og Indførselsfrihed, som den ligeledes lod gaa videre til Generaltoldkammeret⁴⁾. Samtidig bragte den sine tidligere Skrivelser i Erindring, fremhævede, at Byen behøvede 6000 Tdr. Smør, i Øjeblikket havde fuldkommen Mangel

¹⁾ Skr. f. Gen. Toldk. t. Mag. ^{10/1} 1763. Kollegiebreve Nr. 14.

²⁾ Ansøgning f. Mag. t. Kongen ^{22/12} 1762. Mag.'s Kopib. 1762. II. Nr. 293.

³⁾ Skr. fra Mag. t. Gen. Toldk. ^{20/1} 1763. Smstds. 1763. I. Nr. 39.

⁴⁾ Skr. f. Mag. t. Gen. Toldk. ^{10/2} 1763. Smstds. Nr. 70.

og alene kunde hjælpes gennem en Indførselsfrihed, som uden Indskrænkninger bestod Aaret ud.

Virksomheden blev kun ringe¹⁾. I Midten af Marts Maaned maatte Magistraten give de 32 Mænd Meddelelse om en Generaltoldkammerskrivelse, som alene oplyste, at der var givet en Række Købmænd Bevilling til inden Maj med Toldnedsættelse at indføre ialt 1030 Tdr. Smør, 174000 π Ost, 103000 Buteljer, 300 Stude, 200 Læster og 11000 Tdr. Havre samt 260 Læster og 5800 Tdr. Rug.

Indenfor Regeringen havde Landbrugsinteressen været den overvejende.

Blandt de 32 Mænd vakte Afgørelsen en voldsom Forbitrelse. Uden Kendskab til Magistratens tidligere Forestillinger heftede de Opmærksomheden paa Resultatet og den mærkelige Omstændighed, at Regeringens Afgørelse var faldet allerede d. 23. Februar, men først d. 21. Marts bleven sendt videre til Borgerskabets Repræsentanter. Mistænksomme, som de var, sporede de en underfundig Intrige, rettet mod deres Indflydelse og tillige bestemt ved Ønsket om at skaffe en Række — delvis lidet værdige — Borgere en uberettiget Fordel. Tilmed var Fristen saa kort, at Bevillingerne ikke kunde udnyttes til Indførsel fra selve Produktionslandene. Importørerne maatte nødvendigvis benytte Mellemmænd og derved fordyre Varerne. Unødvendige Penge vilde gaa ud af Landet, Fragtfortjenesten tilfalde Udlændinge, og Vekselkursen stige.

De 32 Mænds Skrivelse af 6. April 1763 blev ensbetydende med en Krigserklæring²⁾.

¹⁾ Skr. f. Gen. Toldk. t. Mag. ²³/₂ 1763. Kollegiebreve 1763. I. Nr. 43, oversendt de 32 Mænd ved Skr. ²¹/₃ 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 304.

²⁾ De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 305 ff. — Paa Mødet af de 32 Mænd d. ⁶/₄ 1763 var ikke mindre end 8 Medlemmer fraværende. Brygger Ole Mandix nægtede yderligere at følge sine Kolleger. (Smstds. Fol. 304).

At Resolutionen var bleven hemmeligholdt, gav dem Anledning til at »beklage og høyligen forundre os over, at saadanne Resolutioner, der kan ansees som Følger af vore Forestillinger paa samtlig Borgerskabets Vegne, de vi af alle vedkommende ere authoriserede at presentere, og hvoraf alle burde drage Nytte og Fordeel, ei bliver os eller samtlig Borgerskabet bekjendtgiordte«. At Regeringen havde truffet en uheldig Beslutning var undskyldelig. Magistraten burde derimod have vidst bedre Besked og derfor ogsaa have gjort Generaltoldkammeret opmærksom paa dets »Irringer«. Til disse Udfald søjedes en Fremhævelse af, »hvor sensible det falder os, at denne Post imod vores Villie og Viidende ey er bleven bedre beobagtet«, en direkte Anklage, at det synes, »at Deres Excellence høy og velædle Herrer tager sig Borgerskabets Trang og Nytte lidet til Hierte«, samt Trudsel om i Fremtiden at søge andre Veje til at gøre de 32 Mænds Indflydelse gældende:

». . . Vores Attraae haver stedse været og er endnu, hvad Staden og Meenighedens Beste samt det borgerlige Væsen er angaaende, os til Deres Excellence høy og velædle Herrer som Stadens høy og velviise Magistrat i den Orden, som fra gamle Tiider vel grundet er indført, og hvorudi vi ikke viide nogen Forandring er skeet, at adressere og om Meenighedens Tarv samt Borgerskabets Beste med dem at conferere, i det faste Haab, at De sig samme med Nidkjerhed ville lade være angelegen til Stadens og samtlig Borgerskabets Velferds Befordring i sin Orden; mens . . . da Deres Excellence høy og velædle Herrer bryder den Orden, som er vedtagen, og ey bedre sørger for Borgerskabet, [maa vi være betænkte paa] os herefter paa andre Stæder at adressere og selv gøre allerunderdanigst Forestilling, naar det maatte behøves til Menighedens og Borgerskabets Beste, paa det vi kunde være forsickrede om, at hvad vi forestiller, som aldrig skal befindes andet at være end til Borgerskabets og Meenighedens almindelige Beste, og efter vores Skjønnende upassioneret, maa paa sine høye Stæder blive forebragt. . .«.

Muligvis havde de 32 Mænd næret Forhaabning om at gøre Indtryk paa Magistraten, vække dens Eftertanke og i Fremtiden formaa den til en hensynsfuldere Optræden. Resultatet blev i saa Fald en bitter Skuffelse. Borgmestre og Raad følte sig som den overordnede Myndighed, hævet højt over Kritik af Borgernes Repræsentanter, og blev derfor krænket i deres Værdighed og opsat paa at kræve Oprejsning.

Skrivelsen fra de 32 Mænd — svarede Magistraten¹⁾ — var »fast overalt . . . opfyldt med utilladelige og ubelencksomme Expressioner«. Kun for at vise, »at vi desuagted paa vor Siide ville lade see ald Føyelighed og Moderation«, vilde de nøjes med en Tilbagekaldelse. De 32 Mænd skulde i deres Protokol lade indføre, at deres Klage var »skrevet uden Overlæg eller Aarsag« og derfor »annulleres og igienkaldes som u-skrevet«. I saa Fald vilde man skrive Sagen i Glemmebogen, »i vidrig Fald« maatte man »tage andre fornødne Messures«. Til Trøst fik de 32 Mænd tilkastet et almindeligt Løfte: »Naar de ellers have noget at proponere, som angaaer Stadens og Meenighedens Beste, og samme i Følge den 1ste Post udi de 32 Mænds Convention af 30. Nov. 1661 bliver os paa en anstændig og sømmelig Maade tilmeldet, skal vi, ligesom hidindtil skeed er, alletjider concurrere til det, der er tienligt og fornødent«.

Klagen fra de 32 Mænd havde tilvisse været skarp og paagaende, men dog begrænset til det foreliggende Tilfælde. I sin Oprindelse var Striden alene Udtryk for den naturlige Rivalisering mellem forskellige Myndigheder. Begge Parter var lige ømme for deres Værdighed.

¹⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ¹³/₄ 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 307.

Dens Følge blev en forfatningsmæssig Konflikt.

De 32 Mænd følte deres Indflydelse truet og traadte op til Værn om Byens gamle Rettigheder.

Adskillige af Medlemmerne holdt sig dog udenfor. I det afgørende Møde, d. 21. April 1763¹⁾ var der 8, som med forskellig Undskyldning holdt sig borte. Sr. Svane fandt det nødvendigere at gaa i Kirke, Ole Mandix undskyldte, at han ikke vilde underskrive sine Kollegers Henvendelse.

De øvrige tog deres Parti og hævdede deres Ret²⁾.

Med Henvisninger til Frederik III's Privilegier og den samtidige Konvention paaviste de deres Adkomst til at være medbestemmende ved Afgørelsen af Byens Anliggender. Ved Privilegierne af 24. Juni 1661³⁾ var det blevet dem paalagt »tillige med Præsidenten, Borgemestere och Raad Stadens och Menighedens Beste saavel som detz Indtegt oc Udgifft effter Thidens Beschaffenhed . . . [at] offuerweye oc derom handle och slutte . . .«. I Artiklerne af 14. September 1659⁴⁾ var det yderligere bleven dem overdraget »Byens och dend gemeenis Nytte at offuerweye, och huis di da med huer andre delibererer, welwisse Borgemestere och Raad at andrage, som da tillige med de 32 Mend om deris Deliberation kand handle och slutte«. Til Overflod fastsatte Konventionen af 30. November 1661⁵⁾: »Huis udj saa Maade effter Præsidentens, Borgemestere och Raads sampt de 32 Mends flerste Stemmers Betenchende slutted worder, schall derwed fuldkommelig forbliffue«.

Tilsyneladende som en Høflighed, i Virkeligheden

¹⁾ De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 307.

²⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ²³/₄ 1763. Smstds. Fol. 308 ff.

³⁾ Københavns Privilegier . . . 1911. S. 40.

⁴⁾ Kjøbenhavns Diplomatarium. I. Bd. S. 707.

⁵⁾ Smstds. III Bd. S. 547.

for spydigt at understrege Bestemmelsernes Gyldighed, fingerede de 32 Mænd Muligheden, at Privilegier og Artikler i Tidens Løb skulde være forandret, »som dog ikke maa være skeet af andre end af vore allernaadigste Arve Konger, der eene og allene som Enevolds Arve Konger have Magt til at ophæve eller forandre Previlegierne og de derpaa af alle vedkommende for dem og deres Efterkommere grundede Vedtægter«. Selv gav de Svaret, at Privilegierne var »af samtlige efterfølgende vore allernaadigste Arve Konger og Herrer allermildest . . . blive confirmerede«.

Tydeligere var det ikke muligt at godtgøre, at de 32 Mænd ikke blot var en raadgivende Institution. Indenfor Grænser, som ganske vist var flydende og usikre, bevarede de stadig en *besluttende* Myndighed.

Paa dette Grundlag fik Magistraten sit lange Synderregister foreholdt. Ved sin egenmægtige Fordeling af Ekstraskatten havde den overtraadt »vore Prerogativer, dem vi formeene tydelig at have viist at være«. Ved Brændeindførslen var »vi ikke, som vi formeente burde været skeet, . . . blive konsulerede og derom med os handlet og sluttet«. Indholdet i Magistratens Forestilling om Oprettelsen af en Kvægkontrol var heller ikke bleven dem bekendtgjort, »som dog vel efter Privilegiet, Articulerne og Conventionen burde være skeet«. At de 32 Mænds Ansøgning om Udførselsforbud og Indførselsfrihed var kommen Kongen i Hænde, var aldrig bleven meddelt dem. Om Magistratens egen Henvendelse havde de heller ikke faaet Underretning. At Generaltoldkammerets Skrivelse i over en Maaned var bleven foreholdt dem, tydede paa ringe Hensyntagen til Borgerskabets Interesser. Hvad de havde haft at udsætte paa den begrænsede Indførselstilladelse overskred ikke den Competence, som tilkom en Forsam-

ling af Mænd, der »have Frihed til at overveye, handle og slutte om Stadens og Meenighedens Beste«.

Derefter formuleredes Anklagen:

«. . . Skal Previligerne, Articulerne og Conventionen staa ved Magt, som vi formeene, at de bør, saalenge os ey andet, som forhen meldt, vises, saa synes os Deres Excell. høy og velædle Herrer bryder den Orden, som derved er lagt til de borgerlige Affaires, naar De Stadens og Meenighedens Beste saavel som dets Indtægt og Udgift ey med os overveye, derom med os handle og slutte. Om dette alletjider skeer, overlade vi Deres Excell. høy og velædle Herrer selv at eftertencke . . .«.

De 32 Mænd forsømte vel ikke i Tidens Stil at betone deres »allerstørste Submission, Respect og Erbødighed«, at fremhæve deres »Moderation og største Føyelighed«, at erklære ikke at have haft til Hensigt at rette Klage, men alene at have villet »aabne vore Tancker«. Derfor blev Anklagen dog alligevel ført frem med Kraft og Styrke af Mænd, for hvem det ikke alene var »tilladeligt«, »mens endog vores Pligt« at værne om Byens Rettigheder.

De 32 Mænd rejste Forfatningsspørgsmaalet som en Klage over, at Aand og Bogstav i Byens Privilegier var blevet misligholdt. Da Magistraten søgte Bistand hos Kancelli og Konge, gik den et Skridt videre og krævede formelle Ændringer i Ordningen af Styrelsesforholdene¹⁾.

Selve Angrebet af de 32 Mænd kom den udenom med forholdsvis Lethed. Gennem Forelæggelse af de udvekslede Skrivelser paaviste Magistraten, at flere af Klagepunkterne skyldtes Misforstaaelser og Ukendskab til Sagernes Udvikling. Med Hensyn til de økonomiske Anliggender — hævdede den — maatte det for de 32

¹⁾ Klage f. Mag. t. Kongen ^{30/4} 1763. Mag. Kopib. 1763. I. Nr. 226.

Mænd være tilstrækkeligt gennem deres Revision af de forskellige Regnskaber at faa Kundskab om alle Byens Indtægter og Udgifter. Altid havde man sørget for at give dem fornøden Underretning om forefaldende Spørgsmaal. Bestandig havde de faaet passende Svar paa deres Henvendelser.

Derefter forberedtes Modangrebet.

Ved deres Klage havde de 32 Mænd saa groveligt forset sig, at Magistraten, om dens Medlemmer i Fremtiden skulde være i Stand til »med udfordrende Honeur iblandt Borgerskabet og de os subordinerede« »roeligen at kunde forrette vores Embeder«, maatte forlange, at de »derfore blive corrigerede og befalede at iagttage Anstændighed og bruge tilladelig og sømmelig Skrive-Maade og Opførsel«. Naturligvis var det muligt, at Magistraten havde begaaet Fejl, derfor burde den dog ikke være udsat for Bebrejdelser, fremført i »u-anstændige og u-tilladelige Expressioner«. »Det er iblandt alle en Skyldighed at iagttage Anstændighed, hvad enten det er et Collegium imod et andet eller private Personer mod hverandre, og det er end meere billigt, at det mindre Collegium viiser Anstændighed imod det større«.

Allerede i denne Klage havde Magistraten antydet det forfatningsmæssige Problem. Gennem en Redegørelse for de enkelte Stridsspørgsmaal forberedte den sit Hovedslag.

Med Rette havde den i sin Tid sørget for Byens Brændselsforsyning. »Vi begribe icke, at vi hertil eller i andre deslige Ting burde have haaft de 32 Mænds Samtykke, forinden vi paa saadan Maade maatte sørge for Indvaanernes Tarv og Beste«. Forslaget om Kvægkontrol var blevet indgivet efter forudgaaende Overlæg med deres Formænd. De 32 Mænd kunde dog ikke forlange, at Magistraten »skulle tilstille dem Gienpart

af, hvis vi til Deres Kongelige Majestæt allerunderdanigst indleverede og ansøgte«. Selvfølgelig havde Magistraten foretaget Fordelingen af Ekstraskatten. »De gode Mænd« maatte da kunne begribe, »at Deres Kongelige Majestæts allernaadigste Forordning paalægger os og ikke dem at gjøre denne Liigning og derfor til Rente-Cammeret at aflegge Regnskab«. »Vi ere og forvissede — tilføjede Magistraten — at Rente-Cammeret ikke ville tage den Undskyldning for gyldig af os, i Fald vi noged denne Extra Skat vedkommende ville beraabe os paa Stadens 32 Mænds Concilia eller Samtykke«.

I Overensstemmelse med denne Redegørelse formuleredes den principielle Paastand: De 32 Mænd maatte slaa sig til Taals med deres underordnede Stilling og finde sig i Magistratens selvstændige Optræden:

»At de 32 Mænd ikke uden Magistratens Forvidende og Samtykke kand foretage dem eller slutte noged, det har alle-tider været Skik og een naturlig Følge af Subordination; men at Magistraten ikke skulle kunde foretage noged til almindelig Nytte og Publici Tieneste uden dertil at have de 32 Mænds Samtykke, bliver i vore allerunderdanigste Tanker et Paradox«.

Privilegiernes tilsyneladende saa utvetydige Bestemmelse, at de 32 Mænd »med Magistraten kand overveje, handle og slutte om Stadens og Meenighedens Beste, saavel som dets Indtægt og Udgift«¹⁾, voldte ikke Magistraten nogen Vanskelighed. Ved at lægge Eftertrykket paa Tilføjelsen »efter Tiidens Beskaffenhed« blev de 32 Mænds besluttende Myndighed gjort fuldkommen afhængig af Magistratens Forgodtbefindende. Ligesaa let satte den sig ud over deres frie Adgang til Konge og Kollegier. Ganske vist havde de

¹⁾ Citatet er ikke helt korrekt. Se S. 85.

32 Mænd nogle Gange ønsket direkte Henvendelse. »Vi have [imidlertid] holdt det aldeles u-fornødent i saa Fald at incomodere Deres Kongelige Majestæts allerhøjeste Person«.

». . . Vel kunde det være Magistraten gandske indifferent, hvad enten de 32 Mænd addresserede sig directe til Deres Majestæts Cancellie og andre Collegier med, hvad de finde tienlig paa Stadens Vegne at ansøge og foredrage, eller de dermed først meldte sig hos Magistraten som Stadens foresatte Øvrighed; men Erfarenhed haver viist, at det er fornødent for at forekomme, Deres Majestæt og Collegierne ej skulle bebyrdes med unyttige Andragender, at de 32 Mænd vedblive den Orden, som fra gammel Tiid har været vedtaget«.

Tilsammen gav Udtalelserne Byens Privilegier og Artikler en Fortolkning, som rummede vidtgaaende Konsekvenser.

For Magistraten var det dog ikke tilstrækkeligt i al Stilhed at vinde Kancelli og Konge for dens Opfattelse af de bestaaende Magtforhold. I en udførlig Redegørelse for de gældende Bestemmelser paaviste den deres Uoverensstemmelse med den foregaaede Udvikling og stræbte at bane Vej for en Revision, som skulde sætte de 32 Mænd paa en passende Plads og fastslaa Magistratens Indflydelse.

Valgmaaden, som den var foreskrevet i Artiklerne af 14. September 1659, var forlængst gaaet i Glemme. Paa lignende Maade med Konventionen af 30. November 1661, som »effter nu værende Tiiders Forfatning og Indretning nesten udi indtet af dens Indhold subsisterer«. Bestemmelsen om et »Commerce-Societet«, et Fællesudvalg, som særlig skulde behandle Byens Erhvervsspørgsmaal, var bleven overflødig ved Oprettelsen af Kommercekollegiet. Nedsættelsen af en særlig Havnekommission havde berøvet baade Magistraten og de 32 Mænd Indflydelsen paa dens Anlig-

gender; Politimesteren havde overtaget Tilsynet med Varehandelen, Brand- og Vandkommissionen med Byens Vandforsyning, Stadshauptmanden med Vægterkorpset.

Konklusionen blev Anmodningen om en kongelig Resolution, som fastsatte:

»1mo. Hvorudi de 32 Mænds Embede og Forretning egentligen for Fremtiden skal bestaae.

og 2do. I hvad Orden og paa hvad Maade det i Henseende til denne og Magistraten skal forholdes«.

Magistraten glemte ikke at tilkendegive sin Beredvillighed til at indlevere »nærmere allerunderdanigst Forslag«.

I en direkte Henvendelse til Otto Thott, Oversekretæren for Danske Kancelli, havde Magistraten anmodet om hurtig Afgørelse¹⁾. Ogsaa Regeringen ønskede at fremskynde Sagen. De 32 Mænd fik ikke engang Lejlighed til at udtale sig om Magistratens Andragende. En Erklæring af Generalprokurøren, Henrik Stampe, kunde man derimod ikke undvære. Den skulde dog indgives »med forderligste«, og om der skete Ophold, Aarsagen indberettes²⁾.

Alligevel trak Sagen i Langdrag.

Spørgsmaalet rummede store Vanskeligheder. I og for sig var Enevælden altid ivrig for at overvaage den bureaukratiske Trinfølge, sikre de enkelte Myndigheder deres Kompetence og vaage over deres Værdighed. Subordinationen var en Selvfølge for Datidens Regeringer. Repræsentanterne for det kommunale Selvstyre kunde ikke kræve nogen Undtagelsesstilling. Andre Betragtninger virkede dog i modsat Retning. Som alle-

¹⁾ Skr. f. Mag. t. Oversekretær Otto Thott. ^{30/4} 1763. Mag. Kopib. 1763. I, Nr. 225.

²⁾ Notits af Otto Thott paa Mag.'s Klage ^{30/4} 1763. Incl. t. Danske Kanc. Sjæll. Miss. ^{11/11} 1763. Nr. 522.

rede betonet, havde Fortidens Begivenheder knyttet et særligt Tillidsforhold mellem Kongemagten og Hovedstadens Borgere. Paa sine Ture gennem Byen ønskede Majestæten at se glade Ansigter. Saalænge Enevælden var klog, har den i alle Lande kælet for sine Residenssteder. De 32 Mænds Optræden viste Borgerskabets Kærlighed til Byens Forfatning, desto større var Anledningen til at holde den i Hævd. For Privilegier har Enevælden altid haft Respekt. Politiske Rettigheder slog den ned eller berøvede den Livskraften. I Stænders, Byers og Enkeltpersoners sociale og økonomiske Begunstigelser gjorde den nødvendig Indgrib. Københavns Privilegier var ganske vist tvetydige. Et Aarhundredes Erfaringer havde dog godtgjort, at de ikke rummede politiske Farer. Desto ringere var Fristelsen til at røre ved deres Bestemmelser.

Generalprokurør Stampes Erklæring bar Mærker af disse Synspunkter¹⁾.

Som Magistratens »Underordnede« — gjorde han gældende — tilkom det de 32 Mænd med sømmelig Ærbødighed at fremsætte deres Andragender og Klager. Enten de havde Ret eller Uret, maatte de aldrig angribe »deres foresatte Øvrighed med bidende Udtryk og haarde Behreidelser«. Derfor havde Magistraten da ogsaa med Rette ført Klage over sin Kontrapart. Den kunde umuligt »taale saadant af et Collegium, der virkelig er den subordineret«. Altfor farlige vilde Følgerne blive, »om de 32 Mænd saaledes skulde komme i Vane med at indvælte sig paa Magistraten«. Forsaa vidt var den bureaukratiske Samfundsorden sket Fyldest. I al Stiltfærdighed lagde Stampe dog heller ikke Skjul paa, at de 32 Mænd havde haft Ret i ad-

¹⁾ H. Stampe: Erklæringer, Breve og Forestillinger . . . IV Bd. S. 234 ff.

skillige af deres Betragtninger. Magistratens Krav om Tilbagekaldelse af den oprindelige Henvendelse var unægtelig »af en temmelig høj Tone«. Selv om der ogsaa i de 32 Mænds anden Skrivelse var indløbet »et og andet stiklende Udtryk«, kunde derfor de to Breve »ansees at gaae lige op mod hinanden«. Ganske vist var Magistraten ikke »efter den strenge Ret« forpligtet til at give Meddelelse om Generaltoldkammerets Skrivelse. Efter Stampes Tanker havde den dog handlet rettere, om den ikke havde paadraget sig denne Bebrejdelse. Afgørende var det, at han ikke viste fjerneste Tilbøjelighed til at imødekomme Magistratens kommunalpolitiske Betragtninger. Dens Ønske om en nærmere Bestemmelse af de 32 Mænds Forretninger og Embede mente han burde forbigaaes i Tavshed. For Kommunalbestyrelsens indre Forhold var der tilstrækkelig Regel. Iøvrigt — sluttede han — »forstaaer det sig selv, at det har sit Forblivende ved Byens Privilegier og derpaa grundede Artikler og Conventioner, for saavidt samme ikke ved nyere Anordninger eller Indretninger ere forandrede eller giorte uanvendelige«.

Det kongelige Reskript af 11. November 1763 byggede paa Stampes Erklæring og blev et behændigt Udtryk for dens Betragtninger ¹⁾).

Alle Principspørgsmaal gik man tilsyneladende udenom. Om Forfatningsændringer var der ikke Tale, om Udstedelsen af nye Artikler endnu mindre. De mange forskellige Mellemværender blev ikke berørt. Regeringen holdt sig udelukkende til Konflikten om Dyrtidssagen.

For Magistraten var det en Sejr, at Kancelliet anerkendte Berettigelsen af dens Klage over de 32 Mænds Optræden:

¹⁾ Danske Kanc. Sjæll. Miss. ^{11/11} 1763 Nr. 522.

»Thi er Vores allernaadigste Villie og Befaling, at I have at betyde Stadens 32 Mænd, at Vi med megen Mishag have erfahret, hvorledes endeel af dennem udi berørte deres Skrivelse af 6te Aprilis paa en utilladelig og uanstændig Maade have angrebet Eder med adskillige ufortiente Reprocher og Bebreidelser«. »Hvorfore I herved advares en anden Gang at begegne Eder med meere Sømmelighed og Ærbødighed«.

De 32 Mænd maatte det være en Trøst, at det samtidig blev anerkendt som deres selvfølgelige Ret

»at proponere, hvad de til Byens og Meenighedens Beste have at forebringe, hvilcket I og have at imodtage og overveye og efter Omstændighederne ledsage det med Eders Betænkning og Forestilling til vedkommende Vore Collegier samt siden at give de 32 Mænd Communication af de derpaa fallende Resolutioner«.

Tilsyneladende var Reskriptet en Reprimande til de 32 Mænd. I Virkeligheden betegnede det en Sejr for deres Anskuelse. Om nogen direkte Godkendelse af Magistratens overordnede Myndighed var der ikke Tale. Tvertimod blev Reskriptet ved sin Tavshed en Desavuering af dens forfatningsmæssige Fortolkninger. Ganske vist havde heller ikke de 32 Mænd faaet deres medbesluttende Myndighed sanktioneret. De kunde dog stadig henvise til Artikler og Konvention og var saaledes i Stand til at kæmpe videre for deres Indflydelse.

De 32 Mænd undlod ikke at understrege disse Synspunkter.

Et Øjeblik truede Konflikten med at faa et Efter spil¹⁾. Den 11. November var Reskriptet blevet Magistraten tilsendt. Allerede nogle Dage senere vidste Bysladden Besked med dets Indhold. Kun de 32 Mænd blev paa Dril holdt i Uvidenhed om den kongelige Tilkendegivelse. Forgæves henvendte deres For-

¹⁾ Om det flg. se de 32 Mænds Prot. 1753 ff. Mødet ¹⁶/₁₁ 1763. Fol. 370.

mænd sig paa Raadstuen og tilkendegav deres »Forundring« over denne Fremgangsmaade. De fik alene det haanlige Svar, »at Resolutionen var ey ved Haanden«. Formændene forlangte derefter deres Begæring indført i Raadstueprotokollen. I et Møde drøftede de 32 Mænd, hvorvidt det vilde være tilraadeligt at henvende sig i Danske Kancelli.

Da Reskriptet d. 23. November blev meddelt de 32 Mænd og Dagen efter kom til Forhandling, var det dog de forsonligere Stemninger, som fik Overhaand ¹⁾).

»For Fred, Eenighed og Kierlighed at befordre og vedligeholde« — svarede de 32 Mænd ²⁾ — vilde man slaa sig til Taals med det kongelige Reskript. Derfor undlod de dog ikke at fremhæve deres Forvisning om ved en fornyet Henvendelse til Kongen at kunne »erholde en for Stadens 32 Mænd favorablere allernaadigst Resolution«. Vigtigere var det, at de 32 Mænd fremhævede Reskriptet som en Godkendelse af deres forfatningsmæssige Fortolkning:

». . . Da det aldrig har været, er eller bliver vores Sag for andet end det almindelige at vigilere i den Orden, som os er foreskreven, og vi ikke befinde, at dette kongel. allernaadigste Rescript derudi gjør nogen Forandring, være sig ihenseende til Stadens Previlegier, Stadens 32 Mænds Articuler eller den imellem Præsident, Borgemestere og Raadmænd samt Stadens 32 Mænd under 30te Nov. 1661 oprettede Convention, saa lade [vi] det derved forblive, ønskende og forhaabende, at alleting herefter i den Orden, som foreskrevet er, og til det almindelige Bestes Befordring i Eenighed og Kierlighed maa skee, hvortil vi stedse efter Pligtskyldighed skulle findes reedebonne og alletjider med inderlig Hjertens Fornøjelse antage de Midler, som os dertil maatte foreslaaes . . .«.

Paa denne Baggrund kunde de 32 Mænd med fuld Værdighed række Haanden til Forsoning:

¹⁾ Møder ^{24/11} og ^{26/11} 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 371 f.

²⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{30/11} 1763. Smstds. Fol. 372 f.

». . . Hvad Deres Excellence samt høy og velædle Herrer derimod maatte behage at udfinde til en god Harmonies Vedligholdelse og det almindelige Bestes Befordring, vilde vi antage og erkiende med en stedse haft og havende pligtskyldig Ærbødighed for Dem og Nidkierhed for vore Medborgeres Beste . . . Dette er formodentlig den første Gang, Kiøbenhavns Magistrat siden Souverainiteten hos vore allernaadigste Eenevolds Monarker have besværet sig over Stadens 32 Mænd, omendskiøndt ikke den første Gang, at Differencer imellem demnem have været; vi ville ønske og forhaabe, at dette og maatte blive den sidste. Bliver vore Efterkommeres Hierter opfyldte med saa stoer Ærbødighed for Øvrigheden og saa stor Nidkierhed for det almindelige, som vore ere, og hvorpaa vi formeene baade i Ord og Gierninger saavel før som i dette Aar at have viist Prøver, hvilcke af de nulevende ere bekiendte og af Efterkommerne skal findes udi vore Protocoler, troe vi, at det aldrig meere skeer, mens at stedse en god Forstaaelse imellem høy og velædle Magistraten og Stadens 32 Mænd fra denne Dag af maatte forblive, hvortil vi paa vores Siide ville antage alle de Midler, som af os kunde udfindes eller af Deres Excellence samt høy og velædle Herrer os maatte proponeres, og som ere hensigtende til det almindelige Tarv og Beste . . .«.

En personlig Sammenkomst mellem en Række Magistratsmedlemmer og Føreren for de 32 Mænd, Notarius Grosserer H. C. Bech, beseglede Forliget¹⁾. Med mange og venlige Ord beklagede han det forefaldne Sammenstød, »da han efter Embedes Pligt havde været nødsaget til at lade sig bruge herunder«, udtalte sit Ønske om at »udfinde noget Middel, hvorved Begyndelse til en god Forstaaelse igien imellem høy og velædle Magistraten og Stadens ædle og velfornemme 32 Mænd . . . kunde entstaae og bestandig vedblive«, og sluttede med at betone sin gode Vilje til »at befordre Eenighed og . . . hæve saadanne Ting, hvoraf lettelig Misforstaaelse kunde entstaae, som var for det almin-

¹⁾ Referat i de 32 Mænds Møde ²¹/₁₁ 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 376.

delige skadeligt«. Ogsaa Magistraten gjorde sit. Beredvillig lovede Overpræsidenten, at Raadstueskriveren for Fremtiden skulde behandle de 32 Mænd med sædvanlig Høflighed og i sine Skrivelser anvende de overleverede Former. Hans Kolleger »tilkiendegave deres Fornøjelse . . . og forhaabede, det ville have sin gode Nytte for Fremtiden og [være] til det almindelige Beste . . .«.

Tilsyneladende var det gode Forhold genoprettet.

II.

I Virkeligheden havde de 32 Mænd allerede indledet et nyt Fremstød.

Efter alt at dømme har de opfattet det kongelige Reskript som en Triumf, det gjaldt at udnytte. Misbilligelsen betragtede de som en nødvendig Cadeau til Samfundets bureaukratiske Organisation. Med god Grund var det dem særlig iøjnefaldende, at Magistraten ikke havde udvirket en Revision af Byens Privilegier og Artikler, som udvidede dens Myndighed. Omvendt var det tvivlsomt, om de 32 Mænd havde vundet en ligefrem Sejr. Ingen kunde paa Forhaand vide, om Kancelli og Konge var til Sinds at give Privilegierne og Artiklerne en udtrykkelig Godkendelse, sætte alle deres Bestemmelser i Kraft og anerkende Borgerskabets medbestuttende Myndighed.

Hvorom alting er, besluttede de 32 Mænd at faa Spørgsmaalet afgjort¹⁾.

¹⁾ Anf. Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{30/11} 1763. — Nogen Usikkerhed gjorde sig dog gældende blandt de 32 Mænd. Det var neppe noget Tilfælde, at særlig mange Medlemmer holdt sig borte fra de afgørende Møder. ^{10/12} 1763 manglede der saaledes 15 Medlemmer, ^{7/9} 1764 10. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 374 og 435. Det blev endogsaa overvejet i Overensstemmelse med Artiklerne at opkræve Bøder for ubegrundede Fraværelser. (Mødet ^{10/1} 1764. Smstds. Fol. 382).

Tilsyneladende kunde det lyde uskyldigt nok, naar de under Henvisning til »de nuværende Tjiders Indretning og Beskaffenhed« saavel som til Ordningen rundt om i Landets Provinsbyer foreslog Nedsættelsen af et Fællesudvalg, »som kunde forestaae og dirigere de adskillige Byens Opsigter og Forretninger med Indtægter og Udgifter samt videre, som forefalder«. For at Magistraten ikke skulde være i Tvivl om Hensigten, gjorde de dog samtidig opmærksom paa deres forfatningsmæssige Ret til at medvirke ved Styrelsen af Byens finansielle Anliggender. Ingen »Anordning eller Udgift, som er os med høy og velædle Magistraten paa Stadens Vegne vedkommende«, kan »paa anden Maade approberes, end at samme med saadanne udnævnte Commisariers Ordres findes bielagt eller og forhen af samtlige 32 Mænd befindes at være givet Minde og Samtykke dertil«. Til Overflod krævede de 32 Mænd, at hele Konventionen skulde sættes i Kraft, og ønskede, »at de adskillige Directioner, Inspectioner og Geschefter, som i Stadens og det gemeenes Administration forefalder, indeeles imellem nogle af høy og velædle Magistraten og nogle af de 32 Borgere«.

Magistratens Optræden vidner om dens Forlegenhed.

Alle Forslag, som de 32 Mænd i Overensstemmelse med det kgl. Reskript maatte »proponere til Stadens og Meenighedens Beste« — gav den til Svar paa Borgerkabets Krav om større Indflydelse¹⁾ — skulde den skænke tilbørlig Opmærksomhed. Da den for ikke et Aar siden havde ønsket sin overordnede Myndighed fastslaaet, havde den stemplet Konventionen som utidsvarende. Hvad der den Gang begrundede en forfatningsmæssig Offensiv, benyttede den nu som Forsvar for det bestaaende: næsten alle Konventionens Bestem-

¹⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ⁷/₁₂ 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 374.

melser om »Directioner, Inspectioner og Geskæfter« var »ved Tiidernes Længde« blevet »saa aldeles forandrede, at de nu ikke kunde have meere Stæd«. De 32 Mænd lod dog ikke Magistraten slippe med denne Erklæring¹⁾. En Række Poster — indrømmede de — var forældede; andre burde holdes i uforandret Kraft. Med megen Ærbødighed udbad de sig derfor Oplysning om, »hvilcke under bemelte Convention benævnte Poster Deres Excellence samt høy og velædle Herrer formeene for nærværende Tiid kunde have Stæd og hvilcke icke«. Magistraten undveg stadig et afgørende Svar.

En langvarig Tovtrækning mellem de to Forsamlinger begyndte²⁾. Begge søgte de at formaa Modparten til at stille Forslagene. Begge undveg de ethvert Ansvar. Magistraten gik endog saa vidt, at den tilkaldte Formændene for de 32 Mænd, anbefalede uformelle Drøftelser og søgte at fralukke dem en mundtlig Udtalelse³⁾.

Nye Momenter kom imidlertid til, som overhuggede Knuden. Da en Række praktiske Stridsspørgsmaal om Anvendelsen af Byens Midler blev afgjort i Modstrid med Anskuelser, som blev forfægtet af de 32 Mænd, maatte det særlig blive denne Forsamling magtpaaliggende at faa Forfatningssagen tvunget frem til Løsning og deres Medbeslutningsret fastslaaet.

Med en Udgift paa 5000 Rdl. var Christianshavns Kanal i Løbet af Sommeren 1764 bleven opmudret⁴⁾.

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ¹⁰/₁₂ 1763. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 374 f.

²⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ¹⁰/₅ 1764. Smstds. Fol. 414 f.; f. Mag. t. d. 32 Mænd ²³/₅ 1764. Smstds. Fol. 417.

³⁾ Se Referat i de 32 Mænds Møde ¹⁸/₁ 1764. Smstds. Fol. 378.

⁴⁾ Om det flg. se Ansøgning f. Mag. t. Kongen ²⁷/₂ 1764. Mag. Kopib. 1764. I. Nr. 91; Kgl. Reskr. ²⁷/₄ 1764. Kollegiebreve 1764 Nr. 140. Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ¹⁰/₅ 1764. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 414 f.

Efter de 32 Mænds Opfattelse burde Pengene udredes af Havnekommissionen. Ved en direkte Henvendelse til Regeringen satte Magistraten alligevel igennem, at Kæmnerkassen skulde udbetale Beløbet. De 32 Mænd maatte bøje sig, men benyttede Lejligheden til at »frasisge os al Ansvar, som nu eller i Tjiden kan flyde deraf, at Kiemner Cassen bliver uden vores Viidende, Villie og Samtykke belastet med det, som vi formeene, at den ikke vedkommer«.

Ogsaa det gamle Spørgsmaal om Fordelingen af Ekstraskatten fik nyt Liv¹⁾. Da Byens Mandtal syntes et lidet tilforladeligt Optrækningsgrundlag — alene i Klædebo Kvarter var Skatten bleven betalt for 200 fattige, som formentlig slet ikke eksisterede — foreslog de 32 Mænd i hvert enkelt Kvarter at lade et Medlem af Magistraten og to af de 32 Mænd gaa omkring i Husene og prøve Opgivelserne. Borgmestre og Raadmænd fandt dog Fremgangsmaaden stridende mod deres Værdighed og hævdede, at det maatte være de 32 Mænds egen Sag at holde dem underrettet om Forandringer i Borgernes Formueforhold. De 32 Mænd svarede derpaa med at kræve ordentligt Regnskab, og — om det ikke opnaaedes — at »frasisge os al den Ansvar, deraf nu og i Tjiden kunde flyde, ligesom [vi] og, ifald den nu skeedte Forhøyelse paa de formuende til at svare for de uformuende med, ikke i Tjiden skulle kunde tilstrække, nødes til paa Stadens Indvaaneres Vegne at være imod al videre Forhøyelse, saalenge indtil Reede og Rigtighed er aflagt, for hvis allerede er ansadt«.

Paa lignende Maade tog de Reservation overfor militære Udskrivninger, som uden deres Vidende havde

¹⁾ Om det flg. se Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ³/₁₀ 1764 og disses Svar ⁷/₁₀ 1764. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 435 ff.

fundet Sted¹⁾. Ved Raadstueplakat af 3. August 1763 var der til Dækning af Udgiften til Hvervningspenge, Transport og Underhold af 108 Pontonerere, 380 Artilleri- og Officersknægte samt 250 Artilleriheste blevet fastsat en 2 0/0's Forhøjelse af Grundtaksten. Trods Anmodning var Regnskabet aldrig bleven meddelt de 32 Mænd. »Da Stadens Indtægt og Udgift — erklærede de derfor — er een med af de Poster i Conventionen, som efter vore ringe og uforgribelige Tancker allersidst kan udgaae deraf«, maatte de forbeholde sig deres Stilling, indtil hele Forfatningsspørgsmaalet havde fundet sin endelige Løsning.

Efter omhyggelige Forberedelser — baade Behandling i et særligt Udvalg²⁾ og Drøftelse i Plenarmøde³⁾ — besluttede de at formulere deres forfatningsmæssige Opfattelse⁴⁾. Som det kunde ventes, mundede den ud i Kravet om en Anerkendelse af Konventionens Bestemmelser. »Ved nøye Eftersyn og efter vores ringe Skjønnende« — erklærede de — var det deres fulde Overbevisning, at »nesten alle i Conventionen ommeldte Poster endnu kunde og burde have Stæd«. Fælles Drøftelse af alle kommercielle Anliggender syntes dem stadig »at være høyst nytteligt«. Det samme gjaldt den direkte Adgang til Kongen, som iøvrigt var en direkte Følge af Formændenes Tilsigelser »til adskillige solenne Acter«. Naturligvis maatte de indrømme, at Oprettelsen af nye Myndigheder, Brand- og Vandkommissionen, Havnekommissionen — i hvilken dog nogle af de 32 Mænd burde have Sæde — og navnlig Udvidelsen af Politimesterens Competence, paa forskellige Omraader

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. 8/8 1764. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 418 ff.

²⁾ De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Møde 1/8 1764. Fol. 417 f.

³⁾ Smstds. Møde 8/8 1764. Fol. 418.

⁴⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. 8/8 1764. Fol. 418 ff.

havde gjort deres Medvirkning overflødig. Ved Reguleringen af Byens Forsyning og Ordningen af dens finansielle Anliggender var der dog stadig Plads for deres Indflydelse. »For saavidt angaar at erkyndige sig om, hvad Provision og Vivres her i Staden Tiid efter anden i Forraad findes, og ey meere, end mistes kan, udskibes, og hvilcket er til alle Indvaaneres Conservation og Beste, synes det at være nyttigt, at den endnu havde Stæd«. Lige saa lidt kunde det fejle, at Stadens 32 Mænd burde have Opsigt med Byens Pengeforhold og Ret til at »overlægge, handle og slutte« i alle Sager vedrørende dens Skatter og Udgifter. Kravet var ubestemt, men rummede utvivlsomt en vidtgaende Fortolkning af Konventionens summariske Forskrift.

»... Skulle nu disse vore ringe og uforgribelige Tancker« — sluttede Forslaget — »finde Deres Excellences samt høy og velædle Herrers Bifald, som vi formode, saa ønske vi, at samme jo før jo hellere maatte ivercksettes og fuldføres, paa det derved een og anden Difference for den tilkommende Tjid kunde undgaaes og ophæves, samt den almindelige Nødtørft desto bedre beoagtes og besørges«.

Inden længe greb de 32 Mænd en Anledning til at benytte Konventionen til Støtte for praktiske Krav¹⁾.

Ved Revision af Kæmnerregnskabet for 1762 havde Repræsentanterne for de 32 Mænd gjort forskellige Op­hævelser. Enkelte af dem var blevet afgjort ved kongelig Resolution eller paa anden Maade; nogle af dem henstod dog stadig uden Decision. For at sætte en Klemme paa Magistraten, nægtede nu de 32 Mænd at revidere Regnskabet for 1763, forinden alle de paa­ankede Poster var i Orden, »paadet deraf ingen Vidtløftighed og Uorden ved dette Regnskabs Revision nu

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ¹⁴/₁ 1765. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 455 f.

eller i Tjiden maatte kunde entstaae«. Samtidig stillede de Krav om at faa meddelt Regnskabet for Bistrupgaard og Gods, Acciseregnskabet og Politimesterens Regnskab. Ganske vist ønskede de alene Haand i Hanke med disse Regnskaber, forsaavidt de angik Byens almindelige Kasse. Derfor var deres Forlangende dog lige fuldt i Modstrid med hidtidig Praksis og saaledes Udtryk for de 32 Mænds Hensigt at fremtvinge en Anerkendelse af Konventionens Bestemmelser om deres Medvirkning i Byens finansielle Styrelse:

». . . og ønskede vi intet hellere« — skrev de — »end at i Henseende til Stadens Indtægt og Udgift med videre saadan Orden kunde fastsettes, som kunde frietage os fra Vidtløftighed; hvilcken Orden vi og finde fastsadt udi den tjidt paa-beraable Convention af 30te Nov. 1661, thi saalenge ved Deres Excellence samt høy og velædle Herrer alle Stadens Indtægter og Udgifter allene beordres og Regnskaberne derefter af os revideres, indsee vi ikke, hvem der skal være Desisor undtagen en tredie, den vi ikke viide, hvem skal være. Bliver derimod Indtægter og Udgifter beordrede af visse dertil af Deres Excellence samt høy og velædle Herrer samt af os udnævnte ifølge Conventionen, formeene vi, at Sagen faar en ganske anden Skikkelse og saadan, som den efter vore ringe og uforgribelige Tancker bør have«.

Endelig besluttede de 32 Mænd at prøve en direkte Henvendelse »for Hans Kongel. Mayest. at andrage Stadens Indvaaneres Nød og Trang« ¹⁾.

Allerede under Krigen om Dyrtidsforanstaltningerne var Trudselen blevet fremsat, men atter opgivet ²⁾. I Klagerne over de 32 Mænds Til sidesættelse var den paany blevet gjort gældende, men endnu engang stillet i Bero. Dens Iværksættelse faldt dem altfor »tungt i

¹⁾ De 32 Mænds Møde ^{14/11} 1764. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 444 f. og 446.

²⁾ Mødet ^{21/10} 1763. Smstds. Fol. 362.

Henseende til vore egne Omstændigheder i disse besværlige Tjider og alt for sensible i Henseende til den Ærbødighed, vi have og stedse skulle have for Deres Excellence samt høye og velædle Herrer«¹⁾). Som Led i Aktionen for at fremtvinge Konventionens Anerkendelse var Planen dog altfor virksom til stadig at lades ubenyttet. Kollegiet kunde ikke siges at have opfyldt »alle de Pligter, det paaligger, saalenge de ikke ifølge Privilegierne havde forlangt Adgang til Hans Kongel. Mayst. for alt saadant persohnligen allerunderdanigst at andrage«.

Aktionen førte hurtigt til et Resultat.

Magistraten og de 32 Mænd besluttede Nedsættelsen af et Fællesudvalg, som under Overpræsident von der Lühes Ledelse skulde overveje de forskellige Spørgsmaal. Magistratens fornemste og mest aktive Medlemmer, Borgmestrene Etatsraad Schrödersee og Justitsraad Fædder samt Raadmand Nissen tog Sæde i Udvalget. Gennem Valget af deres Formænd og Notarius H. C. Bech viste de 32 Mænd, hvilken Betydning de tillagde Forhandlingerne²⁾.

Den 31. Januar og 25. Februar 1765 holdt Udvalget Møder. Allerede ved Afslutningen af det sidste forelaa en enstemmig Indstilling.

For de 32 Mænd betegnede den en afgjort Sejr.

I og for sig var det en Selvfølge, »at Conventionen af 30te Nov. 1661 skulle imellem Magistraten og de 32 Mænd vedblive og bestaae, for saavidt den efter nuværende Indretning kunde have Stæd, og ingen derved i de dem seenere kongel. allernaadigst anbetroede Embeder fornærmes«. Det betød dog den formelle Aner-

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ⁸/₁₀ 1764. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 418 ff.

²⁾ Det flg. se Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ¹⁰/₁ 1765. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 456 og Mødet ²¹/₁ 1765. Smstds. Fol. 457.

kendelse af Borgerskabets Standpunkt. Vigtigere var det, at det samtidig blev besluttet paa det nøjeste at overholde Konventionens enkelte Bestemmelser. Som fastsat i dens første Post, skulde der atter oprettes en Kommerceforsamling, et Fællesudvalg, som skulde behandle alle Anliggender af Betydning for Erhvervslivet. Tidligere havde de 32 Mænds Indflydelse beroet paa Magistratens Forgodtbefindende og deres eget Initiativ; for Fremtiden vilde de ikke kunne undgaa at faa alle Spørgsmaalene forelagt. Særlig maatte det være dem en Tilfredsstillelse, at Udvalget udtrykkelig fik Bemyndigelse til at undersøge Byens Forraad af Levnedsmidler, dens Ind- og Udførsel, samt sørge for de nødvendige Magasiner.

Aftalerne sikrede ogsaa de 32 Mænd en afgørende Indflydelse paa Byens finansielle Styrelse. Et andet Fællesudvalg, ligesom Kommerceforsamlingen bestaaende af 8 Medlemmer, fik ikke alene Ret til at drøfte alle Bevillingsspørgsmaal. Det blev udtrykkelig fastsat, »at, hvad som ey vare fastsadte og staaende Udgifter, maatte herefter ikke paa Stadens Cassa assigneres, førend derom var delibereret udi de 4re af Magistraten og 4re af de 32 Mænd, som blive efter Conventionens 3die Post udnævnte, deres Samling«. En Række supplerende Aftaler underbyggede Bestemmelsen. Da Byen oppebar Halvdelen af Indtægten af Bidstrup Gaard og Gods, skulde Forvalterens Regnskaber for Fremtiden revideres af en af de 32 Mænd i Forening med et Medlem af Magistraten. Det samme skulde gælde Regnskabet for Politikassen, til hvilken Kæmnerkassen gav Tilskud. I begge Tilfælde blev Revisorerne udpeget af det finansielle Udvalg. Dette skulde ogsaa modtage Acciseskrivernes Maanedsekstrakter.

Altsammen betød det, at de 32 Mænd havde opnaaet en Anerkendelse af deres Medbeslutningsret. Det

maatte yderligere understrege Betydningen af de trufne Afgørelser, at Repræsentanterne for de 32 Mænd udtrykkelig maatte frafalde Ansvar for Magistratens tidligere Beslutninger. »Alt det — lød Aftalen — som hidindtil var passeret, skulde derved have sit Forblivende, uden derom noget videre at moveres«.

Det siger sig selv, at de 32 Mænd hilste Resultatet med Tilfredsstillelse¹⁾. »Samtlige Vennerne« — hedder det i deres Forhandlingsprotokol — takkede deres Repræsentanter i Fællesudvalget »og vare meget vel fornøiede med alt, hvad som var blevet aftalt og vedtaget, samt at herved til det almindelige Bestes Befordring igien imellem høy og velædle Magistraten og de 32 Mænd en god Harmonie var retableret, som og ønskedes og attraaedes bestandig at vedligeholde«.

Tilfredsheden var velbegrundet.

Paa alle Punkter havde de 32 Mænd gennemført deres Krav. Deres Indflydelse var anerkendt og tilsyneladende sikret. Deres Sammenhold havde staaet sin Prøve; deres Mod og Selvbevidsthed havde baaret sin Frugt. At det borgerlige Selvstyre havde kunnet vinde Sejr over Bureaukratiet vidner om dets moralske Styrke. Ogsaa under Enevælden var der Mulighed for borgerlig Selvhævdelse.

Den 3. April holdt det finansielle Udvalg sit første Møde, 3 Dage senere Kommerceforsamlingen. Overpræsidenten var Medlem af begge Udvalg; baade Magistraten og de 32 Mænd havde valgt deres indflydelsesrigeste Medlemmer²⁾.

¹⁾ Se Referat af de 32 Mænds Møde ⁸/₃ 1765. De 32 Mænds Prot. 1753 ff. Fol. 462 f.

²⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ⁴/₃ 1765 og f. d. 32 Mænd t. Mag. ⁸/₃ 1765. Smstds. Fol. 461 ff.

For de 32 Mænd blev det en ny Opgave i det praktiske Bystyre at gøre deres forøgede Indflydelse gældende.

III.

Mange og dybtgaaende Brydninger blev Følgen.

Ansvaret er fælles for begge Parter. Sikkert med Grund var de 32 Mænd paa deres Post overfor Magistratens Lyst til at generhverve dens overordnede Myndighed; sikkert med Grund sporede de bestandig dens Tilbøjelighed til at svække Betydningen af dens forfatningsmæssige Indrømmelser. Ligesaa utvivlsomt søgte de 32 Mænd at udvide deres Myndighed. Overdreven Stridslyst og Rethaveri prægede begge Forsamlingers Optræden. Deres Smaalighed kunde gaa over alle Grænser, deres Formalisme give sig de mærkeligste Udslag. Kun tilsyneladende var det dog Smaasager, som satte Sindene i Bevægelse. Til syvende og sidst drejede det sig bestandig om alvorlige Principspørgsmaal. Hver for sig kan Konflikterne stemples som Udslag af Kivagtighed. Tilsammen var de dog Led i en maalbevidst politisk Stræben og giver et Billede af det københavnske kommunale Liv ved Midten af det 18. Aarhundrede.

Kampen førtes med vekslende Held.

Omhyggeligt vaagede Magistraten over, at de ydre Former blev overholdt, og at de 32 Mænd i deres skriftlige Tilkendegivelser optraadte med Høflighed. Regeringen støttede dens Bestræbelser. I Efteraaret 1766 var der Strid om den gældende Kødtafst. Magistraten vilde imødekomme Slagterlavets Ønske om Ændringer, medens de 32 Mænd fandt det muligt at beskytte Konsumenterne mod Prisforhøjelser. Da Spørgsmaalet blev indanket for Kancelliet, faldt Afgørelsen i Overensstem-

stemmelse med Borgerskabets Ønsker¹⁾. De 32 Mænd, som under Forhandlingerne havde anklaget Byens Politimester for Pligtforsømmelse, modtog dog samtidig en Advarsel »herefter at tage sig ivare for saadan anstødelig Skrivemaade«. Karakteristisk nok vovede de 32 Mænd at fastholde Klagens Berettigelse og benyttede tillige Lejligheden til at bede Kancelliets Oversekretær »beviise os den Naade, ifald herefter noget os angaaende i Cancelliet skulle indkomme, at samme maatte blive os til Besvarelse indsendt, forinden derpaa resolveres«²⁾. Anmodningen blev ikke imødekommet, men vidner om de 32 Mænds voksende Selvtillid.

Søgte de 32 Mænd at udvide deres Competence, var Magistraten ligeledes paa sin Post³⁾. I Januar 1770 modtog de en Skrivelse fra 25 af Hovedstadens Haandværkslav, som ønskede, at Borgernes Repræsentanter sammen med Magistraten skulde rette en Henvendelse til Kongen for at bede ham formaa Myndighederne til kraftigere end hidtil at opretholde Lavsmestrenes Ene-ret. De 32 Mænd gik ind paa Tanken, men ønskede en foreløbig Forhandling mellem Delegerede for de to kommunale Forsamlinger. Svaret blev et pure Afslag. Hver for sig kunde Lavene fremsætte deres Ønsker.

¹⁾ Kancellibrev t. Mag. ^{13/9} 1766. Kollegiebreve 1766. II Nr. 82. Medd. d. 32 Mænd ved Skr. f. Mag. ^{15/9} 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 80 f.

²⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Oversekretæren ^{22/10} 1766. Smstds. Fol. 83 ff.

³⁾ Om d. flg. se Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{10/1} 1770. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 230; Mag. t. d. 32 Mænd ^{31/1} 1770. Smstds. Fol. 231; d. 32 Mænd t. Mag. ^{23/2} 1770. Smstds. Fol. 231; Mag. t. d. 32 Mænd ^{6/3} 1770. Smstds. Fol. 234; Ansøgning f. d. 32 Mænd t. Kongen ^{18/3} 1770. Smstds. Fol. 234 f.; f. Mag. t. Kongen ^{5/3} 1770. Mag. Kopib. 1770. I Nr. 115; Kgl. Reskr. ^{30/3} 1770. Kollegiebreve 1770. I Nr. 109; Skr. f. d. 32 Mænd t. Lavenes Oldermænd ^{8/5} 1770. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 246 ff.

Ligesaa lidt fik de 32 Mænd Tilladelse til at sammenkalde Oldermændene for at meddele dem Resultatet. De 32 Mænd havde ikke »det ringeste at melere sig udi Laugs-Affaires eller de af Hans Kongel. Mayest. til een eller anden Haandværcks-Svend meddelede allernaadigste Previlegier«. En direkte Appel til Kongen førte heller ikke til noget Resultat. Ved kgl. Reskript af 30. Marts 1770 blev det betydet de 32 Mænd, »at sliige Slags Foranstaltninger ere dem aldeles uvedkommende«.

Navnlig voldte det Vanskeligheder, at de 32 Mænd var til Sinds at fastholde deres Indflydelse paa Ordningen af Byens finansielle Anliggender.

Af gode Grunde søgte de at værne Staden mod unødvendige Udgifter. Kæmnerkassen var ikke i nogen straalende Tilstand. Borgernes Kaar var langtfra saa glimrende, at de uden Besvær kunde bære forøgede Skatter og Afgifter. Opgaven var vanskelig. For det kommunale Selvstyre har der aldrig været faste Grænser. Tit og mange Gange har Regeringen ved et Magtsprog paaført Byen Udgifter, som i Virkeligheden var den uvedkommende. Magistraten var dens lydige Tjener. Kun de 32 Mænd følte Pligt til at værne om Borgernes Pengepung. Deres Krav om Kontrol og Indflydelse rettede derfor ogsaa en Brod mod Regeringen. Det er ikke deres mindste Ære, at de ligesuldt tog Kampen op.

En enkelt Episode er særlig oplysende ¹⁾.

Trods Modstand og Uvilje fra alle Sider var det danske Komediehus med sit Tilbehør i 1750 blevet

¹⁾ De fig. Begivenheder er udførlig omtalt i Overskou: Den danske Skueplads . . . II Bd. S. 342 ff. Overskou optrykker de fleste af de udvekslede Skrivelser, men har selvfølgelig ikke Opmærksomheden henvendt paa deres kommunal-politiske Betydning.

overdraget Staden¹⁾. Af gode Grunde var Gaven uvelkommen. Ikke alene vilde Teatrets Bestyrelse volde store Vanskeligheder; endnu uheldigere var det, at der paa Skuepladsen heftede en betydelig Gæld. Til dens Betaling havde Kongen skænket 14000 Rdl. Da han samtidig krævede Erstatning for en Tilbygning, maatte Gælden ved Overtagelsen anslaaes til over 11000 Rdl. Selvfølgelig maatte det forøge Betænkkelighederne, at Teatrets Bestyrelse — fastsat ved Privilegiet af 11. September 1750 — kun gav Byens Repræsentanter ringe Garanti mod nye økonomiske Forpligtelser. Ganske vist skulde Regnskabet indleveres paa Raadstuen og revideres af de 32 Mænd. Over virkelig Indflydelse raadede de dog ikke. En Overdirektør — det var altid Overpræsidenten — udnævnte 3 Direktører, men var i Virkeligheden eneraadende.

I de allerfleste af Aarene nærmest efter 1750 — fra 1754—71 — var det V. A. v. d. Lühe, der ledede Teatrets Anliggender. Skuepladsens Historiker²⁾ har givet ham Lov som en meget retskaffen Mand, der gerne vilde virke til dens Tarv, var hjælpsom overfor Skuespillerne, men rigtignok uselvstændig i sin Dom og altfor tilbøjelig til at imødekomme Hoffets Ønsker. Særlig Indsigt i Teaterforretninger kunde han ikke besidde. Ved sin omfattende Embedsgerning var han afskaaret fra at erhverve den. Heller ikke som Overpræsident har han lagt fremragende Evner for Dagen. Hoftjenesten krævede hans meste Tid. Han var elskværdig og godlidende, men samtidig en stiv Bureokrat. Nogen Følelse for Borgerskabets Ret har han neppe næret. Som Adelsmand følte han Afstanden; dets Oppo-

¹⁾ Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 101 f. og 106 ff.

²⁾ Smstds. II Bd. S. 157 ff. Jvnf. Bobé i Biogr. Lex. X Bd. S. 502 f.

sition har han sikkert opfattet som en formastelig Insubordination.

Stedet er ikke her til at gennemgaa Teatrets Historie i de følgende Aar. I denne Forbindelse har det alene Interesse, at det trods kongelige Tilskud arbejdede med Underskud og voldte dets Ledere mange Vanskeligheder¹⁾. Det var enestaaende, at Sæsonen 1752 bragte et Overskud paa over 1000 Rdl. Til yderligere Skade for Økonomien blev i 1760 — ved et Magtsprog fra oven — den italienske Opera sammensluttet med den danske Skueplads. Et forhøjet kongeligt Tilskud var ikke i Stand til at skabe Ligevægt paa Budgettet. Heller ikke, at Direktionen forøgedes med Hofmarchallen Grev C. F. Moltke og yderligere et Medlem af Magistraten. Ganske vist blev den italienske Opera nedlagt i 1763. Udgifterne var dog stadig for store, Indtægterne for smaa. Ved Frederik V's Død var Tilstanden haabløs. Passiverne oversteg de tilstedeværende Værdier. Ingen vilde give yderligere Laan. Kassen kunde ikke bestride de løbende Udgifter. I Direktionen var der Forvirring, blandt Skuespillerne Forbitrelse. Da Landesorgen standsede alle Forestillinger, blev Kreditorerne ængstelige og krævede deres Tilgodehavender.

Ved Majestætens Hjælp slap man dog tilsyneladende ud af Forlegenheden. Kongelige Gaver, først paa 1000, siden paa 3000 Rdl., satte Direktionen i Stand til at dække de nærmestliggende Krav. En kongelig Resolution — af 14. Februar 1766²⁾ — som efter Direktionens Andragende tillod den for hele Teatergælden, den ældre saavel som den yngre, paa Stadens Vegne at optage et nyt Laan, befriede tilsyneladende

¹⁾ Se herom Overskou: Anf. Arb. II Bd.

²⁾ Kgl. Reskr. t. Mag. ¹⁴/₂ 1766. Kollegiebreve 1766. I. Nr. 43. Jvnf. Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ⁹/₄ 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 59. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 341 ff.

Teaterbestyrelsen for alle personlige Vanskeligheder. At den ikke maatte optage yderligere Laan, men tvertimod skulde drage Omsorg for Gældens Afbetaling, kunde den tage med Sindsro.

Saa let gik Sagen dog ikke i Orden.

Blandt de 32 Mænd havde der altid været Misfornøjelse med Teatret¹⁾. Nogen Indflydelse havde de dog ikke kunnet gøre gældende. Naturligvis er det muligt, at de ganske bevidst har unddraget sig enhver Medvirkning²⁾. For Beslutninger truffet uden deres Samtykke kunde de fralægge sig Ansvar; Udgifter afholdt uden deres Godkendelse kunde de betragte som uvedkommende. Andre Betragtninger har dog sikkert virket i modsat Retning. Kun lidet vilde det stemme med deres forfatningsmæssige Anskuelse, om de ikke skulde have ønsket Indflydelse paa Teatrets økonomiske Anliggender. Sikkert er det, at deres Revisorer bestandig havde gjort Antegnelser ved de enkelte Regnskabsposter og mere end én Gang krævet Gælden nedbragt. Selv om nogen formelig Protest aldrig var bleven afgivet, havde de dog for nylig fundet det nødvendigt at tage Reservationer³⁾:

». . . Da der nu ingen Tjid eller i nogen Maade er overlagt med os noget om dette Huusses Indretning eller Bestyrelse, vi altsaa, omendskiøndt dette Huusses Regnskaber af os blive reviderede, dog ingentjider have authoriseret den høye Direction at gjøre nogen Giæld paa Stadens Vegne, følgelig al den Giæld derpaa er giordt eller giøres i ingenmaader at kunde blive paa Stadens Ansvar, mens allene den høje Direction selv vedkommende. Saa see vi os nødsagede til herved at declarere, at vi i ingenmaader paa Stadens Vegne

¹⁾ Se Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 324 ff.

²⁾ Som paastaaet af Overskou: Smstds.

³⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{23/8} 1765. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 30. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 325.

kunde tage Deel i det Laan, som enten allerede er skeet eller herefter maatte skee til Comediehuussets Bestyrelse, mens maa ansee samme som noget Staden aldeeles uvedkommende«.

Katastrofen 1766 gav de 32 Mænd Anledning til yderligere at hævde dette Standpunkt.

Foreløbig besluttede de at tilendebringe Revisionen af Teaterregnskabet for 1764—65¹⁾. Kun derigennem mente de at kunne skaffe sig Overblik over Skuepladsens økonomiske Forhold. Forgæves søgte Overpræsidenten at fremskynde Afgørelsen; forgæves søgte han at bevæge Magistraten til Indskriden. Plaget af Kreditorer og Skuespillere klagede han sig ynkeligt²⁾:

». . . Det er og har været langt fra mine Tancker nogen-
sinde i denne Sag at forlange nogen Føyelighed, eller at de
gode Herrer i min Faveur maatte exponere deres bædre
Viidende og Skiønnende, au contraire, saa sensible det end
falder mig, der imod min Villie er anbefalet at føre Ober
Directionen (hvorved mig sandelig er indløben adskillige For-
trædeligheder, ja ofte virckelige og ret følelige Begivenheder og
Uleiligheder), at see, at paa mine venlige Forestillinger saa
lidet eller intet reflecteres; saa kiert skal det derimod blive
mig at værdiges og bæres med et efterretteligt Svar, saaledes
som de gode Herrer efter beste Skiønnende, Begreeb og Sam-
vittighed retteligt indseer Tingen«.

Han opnaaede kun et køligt Svar³⁾.

En hidsig Klage til Magistraten hjalp ham lige
saa lidt⁴⁾:

¹⁾ De 32 Mænds Møde ²⁸/₄ 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 59.

²⁾ Skr. f. Overpræsidenten t. d. 32 Mænd ⁹/₆ 1766. Smstds. Fol. 65.

³⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Overpræsidenten ¹⁰/₆ 1766. Smstds. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 343 ff.

⁴⁾ ¹⁰/₆ 1766. Bil. t. Mag. Skr. ¹⁴/₇ 1766. Mag. Kopib. 1766. II. Nr. 25. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 345 ff.

». . . Der gjøres mange Ting af i Raadstuen, mens den Sag angaaende Commoedierne, som intresserer mig meest, bliiver immer henlagt og gjøres ey noget ved, alt beroende intil Commissionen samles, hvilcket er viidt udseende, og veed jeg ey, om det icke er meere een Sag, der kommer Magistraten til og de 32 Mænd. Jeg kand ingen Vey komme med Spectaclerne, som dog skal opførís til September Maaned. Jeg bliiver til een ridicule og een Spott herover for heele Publico. Jeg plages af Trouppen, af Figuranterne og alle til Commoedien henhørende Betientere om Penge og En[g]agement. Jeg solliciterer og liigger om Penge til diisse stackels Folckes Underholdning, og ingen staaer mig hie, hvilcket bedrøver mig mangfoldigt. Mand kunde snart falde paa de Tancker, at mand hafde at besværge sig over Directionens Anstalter og Opførsel, at voris Huusholdning ey haver været ordentlig og menagerligt, thi at vii skulde have forrettet voris Ting intresseret, vil jeg aldriig ha[a]be, nogen kand tencke. Skulde der være noget at siige paa os, da beder jeg, at det maatte mig og Directionen reent ud bekiendtgjøres, at vii kunde forsvare os. Jeg gientager miin Bøn, at vii maatte faa voris Sag og Sort at viide, hvorleedes den staaer, thi i diisse fortrædelige og miislige Omstændigheder kan jeg ey lengere opholdes.

Det hjalp altsammen ikke. Først en Maaned senere afsluttede de 32 Mænd deres Undersøgelse af Teatrets Status.

Resultatet var sørgeligt.

Den kgl. Resolution havde i Tavshed forbigaaet den ældre Gæld og var for den nyeres Vedkommende blevet staaende ved et Beløb paa 14034 Rdl. 2 $\frac{1}{2}$ 12 β . Dertil kom paaløbne Renter: 3083 Rdl. 4 $\frac{1}{2}$ 5 $\frac{1}{2}$ β . Ifølge de 32 Mænd drejede det sig om adskilligt mere. Prioritetslaanet udgjorde 3000 Rdl., Gælden til Kæmnerkassen 7987 Rdl. 67 β og de derpaa forfaldne Renter 3822 Rdl. 71 β . I private Laan skyldte Teatret 11000 Rdl., til dets økonomiske Leder 1164 Rdl. 5 $\frac{1}{2}$ β . Ialt drejede det sig om 32974 Rdl. 47 $\frac{1}{2}$ β .

Til Gengæld havde det en beskeden Fordring paa Skuespillerne paa 259 Rdl.

Trods det kongelige Reskript nægtede de 32 Mænd at lade Stadens Kasse overtage en saa betydelig Gælds-post. Deres Begrundelse rejste paany det gamle Spørgsmaal om deres finansielle Medbeslutningsret¹⁾.

Privilegier og Konvention maatte atter holde for. Deres Bestemmelser gjorde det let for de 32 Mænd at paavise, at Teatrets Bestyrelse, Direktionen saavel som Magistraten, havde handlet i Modstrid med deres Ordlyd. Om Skuepladsens Overtagelse var der aldrig bleven givet dem officiel Besked, om dens Økonomi og Ledelse havde de aldrig haft Anledning til at gøre deres Anskuelse gældende.

Sikkert nok begrundede denne Udvikling en Klage over Magistratens egenmægtige Optræden; sikkert nok maatte den støtte Kravet om Overholdelsen af de 32 Mænds forfatningsmæssige Myndighed. Med tvivlsommere Ret blev den benyttet som Hjemmel til at afvise Teatergælden. Naar Magistrat og Direktion ved Teatrets Drift havde overtraadt Bestemmelserne om Styrelsens Ordning, maatte de 32 Mænd i rette Tid have protesteret, om nødvendigt have indanket deres Sag for Kancelli og Konge. Det kunde ikke berettige dem til at betragte Skuepladsen som dem uvedkommende eller unddrage sig Konsekvenserne af den kongelige Overdragelse. Lige saa lidt kunde det for Retsspørgsmaalet blive af Betydning, at de 32 Mænd havde betragtet Udbetalingerne af Kæmnerkassen som midlertidige Forstrækninger. I Datidens Stats- og Kommunalforvaltning hørte det til Dagens Orden, at de forskellige Kasser

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{7/7} 1766. De 32 Mænds Prot. 1765. Fol. 68 f. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 346 ff. Ansøgning f. d. 32 Mænd t. Kongen ^{28/10} 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 87 ff.

gjorde hinanden Laan, endog beregnede hinanden Renter. Givet var det, at de 32 Mænd under deres Revision af Teaterregnskaberne havde øvet adskillig Kritik, dog endnu mere talende, at de Gang efter Gang havde ment sig berettiget til at gøre Paamindelse om Gældens Betaling. Naar de yderligere fremhævede, at det ved Overdragelsen i 1750 alene var bleven tilladt Magistraten at laane Kapital til Gældens Afbetaling, kunde det heller ikke aflaste Byens Kasse, men højst give den Regres til de enkelte Magistratsmedlemmer, som havde overtraadt deres Competence.

I Forfatningsspørgsmaalet vandt de 32 Mænd en let Sejr.

Selv i Magistraten skal der have været Medlemmer, som beklagede, at Teaterdirektionen paa egen Haand havde optaget saa betydelige Laan¹⁾. Da dens 5 Medlemmer — i naturlig Irritation over deres mange Bryderier — fremkastede Tanken, at Komediehusets Bestyrelse skulde »overdrages Formændene eller det hele Corps af de 32 Mænd«²⁾, blev den straks med Iver grebet af Magistratens øvrige Medlemmer. I og for sig har det neppe været dem kært at give de 32 Mænd en forøget Indflydelse. I Øjeblikket vejede det dog tungere til at faa et Par af Modstanderne gjort medansvarlige for alle Beslutninger. Resultatet blev en Indstilling til Kancelliets Oversekretær³⁾, at Overdirektøren — dvs. Overpræsidenten — for Fremtiden skulde have 4 Meddirektører ved sin Side, 2 af Magistraten og 2 af de 32 Mænd. Tilmed burde den ene af Borgerskabets Repræsentanter føre Regnskabet. Under 23. Januar 1767

¹⁾ Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 357.

²⁾ Skr. f. Teaterdirektionen t. Mag. ⁶/₁₂ 1766. Smstds. S. 370 ff.

³⁾ Skr. f. Mag. t. Oversekretær Otto Thott ¹⁰/₁₂ 1766. Mag. Kopib. 1766. II Nr. 253. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 374 f.

udgik et kongeligt Reskript, som godkendte Magistratens Indstilling¹⁾.

De 32 Mænd kunde indregistrere en ny Sejr over Magistraten.

Anderledes med Ordningen af Pengespørgsmaalet.

Tilsyneladende var de 32 Mænd overordentlig aggressive. I god Konsekvens af deres formelle Standpunkt gjorde de deres Modparter ansvarlige for den samlede Teatergæld²⁾. Selv var de dog blot interesseret i Kæmnerkassens store Forskud, med paaløbne Renter 11710 Rdl. 42 β . Af denne Sum krævede de hurtigst mulig Betaling. I hvert Fald »forhaabede« de, »at Deres Excellence samt høy og velædle Herrer som de, efter hvis Ordre disse Penge ere udbetalte af Kiemnercassen, seer Staden derfor i alle paakommende Tilfælde securiteret«.

Intet Under, at Magistraten — og navnlig dens Medlemmer, som havde haft Sæde i Teaterdirektionen — nærrede en voldsom Forbitrelse mod de 32 Mænd. Overpræsidenten stemplede deres Optræden som »en horrible Opsætsighed af et Collegium, som af kongelig Naade var indsat for, paa hvis, som Stadens Velfærd er angaaende, at tage Vare og derfor burde have Respect for kongelig Majestæts allernaadigste Villie og Ordres«³⁾. Tilsyneladende var han ængstelig for sin Pung. Det var »den værste Chagrin, han endnu havde havt« — udtalte han⁴⁾ — maaske kunde det »bære til, at han og de gode Mænd, som, uden mindste Interesse, med ham havde været Directeurer, kom til med sure Miner at betale, hvad andre smukke Folk med Fornøielse havde fortæret«. Mere end een Gang truede Overpræsi-

¹⁾ Kollegiebreve 1767. I Nr. 17. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 377 f.

²⁾ Anf. Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. $\frac{7}{7}$ 1766.

³⁾ Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 353.

⁴⁾ Smstds. S. 357.

denten med at lade Teatret skøtte sig selv. Mere end een Gang maatte hans Kolleger forestille ham, at han ikke kunde løbe fra sit Ansvar¹⁾. Han maatte føre Sagen til Ende og haabe paa en sidste Triumf over de 32 Mænds »bürgerlich unverschämte insolence«²⁾. Ved særlig pragtfulde Festforestillinger — første Gang ved Formælingen mellem den svenske Kronprins, senere Kong Gustav III, og Christian VII's Søster Prinsesse Sophie Magdalene, anden Gang i Anledning af Dronning Caroline Mathildes Indtog — stræbte Direktionen at vinde den kongelige Bevaagenhed³⁾.

Selvfølgelig var Sagen penibel. Kancelliet skjulte ikke, at det billigede Borgerskabets Vrede over Magistratsdirektionens egenmægtige Optræden⁴⁾. Det roste endogsaa »de 32 Mænds herudinden for Staden viste Nidkjærhed« og stemplede deres Betragtninger som ikke »ubeføiede«. Det var sikkert ogsaa en bitter Kalk for Direktionen, at de centrale Myndigheder fandt det et rimeligt Forlangende, at der skulde udarbejdes en Plan for hele Teaterdriften og Gældens Afbetaling⁵⁾. Trods alt kan dog hverken de 32 Mænd eller Magistraten have tænkt sig, at der for Alvor kunde blive Tale om at gøre et personligt Ansvar gældende. I Virkeligheden drejede det sig om at faa Gældsbyrden dækket af den kongelige Kasse.

¹⁾ Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 370.

²⁾ Smstds. S. 381.

³⁾ Smstds. S. 362 ff, 367 ff.

⁴⁾ Se Kancelliskr. t. Mag. ²⁰/₇ 1766. Kollegiebreve 1766. II Nr. 26. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 354 f.

⁵⁾ Anf. Skr. f. d. 32 Mænd t. Overpræsidenten ¹⁰/₆ 1766 og Ansøgning t. Kongen ²⁸/₁₀ 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 87 ff. Kancelliskr. t. Mag. ²²/₁₁ 1766. Kollegiebreve 1766. II Nr. 161. Jvnf. Teaterdirektionens anf. Betænkning ⁹/₁₂ 1766. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 370 ff.

Desto beundringsværdigere var de 32 Mænds Mod og Udholdenhed. Ufortrødent førte de Sagen gennem alle Instanser og opbød samtlige Argumenter, som stod til Raadighed. Ikke alene Magistratens Optræden maatte holde for. Ogsaa Byens uheldige økonomiske Stilling maatte tjene som Begrundelse. Afvisninger forskrækkede dem ikke. Gang efter Gang fandt de Veje til at faa Sagen til ny Behandling. Selv mod kongelige Resolutioner gjorde de Indvendinger. Selv efter den endelige Afgørelse tilkæmpede de sig Indrømmelser.

Magistratens Appel til Kancelliet førte ikke til noget Resultat¹⁾. Oversekretær Otto Thott mente vel ikke, at de 32 Mænd kunde nægte at efterkomme den kongelige Resolution. Netop de anførte Privilegier og Konventionen, som paalagde de 32 Mænd »at overlægge alt, hvad der vedkommer Stadens Indtægter og Udgifter« — svarede han — gjorde det nødvendigt, at de medunderskrev Obligationen for Komediehusets Gæld.

De 32 Mænd fornyede dog blot deres Afslag²⁾. Det stod ikke i deres Magt »at udstæde et Creditiv, med mindre vi derved ville paadrage os et Ansvar, som vi ikke forhaabe at nogen skulle ville ønske os til Belønning for vores Arbeide, der skeer uden det allerringeste derfor at nyde«. »Middellet det bortskyldige at erholde — tilføjede de spydigt — nu ligesaa ljidet kan mangle som forhen, da Gelden uden vores Viidende og Villie er giort«.

En fornyet Henvendelse indbragte Magistraten en

¹⁾ Ansøgning f. Mag. t. Kongen ¹⁴/₇ 1766. Mag. Kopib. 1766. II Nr. 25. Kancelliskr. t. Mag. ²⁰/₇ 1766. Kollegiebreve 1766. II Nr. 26. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 354 f.

²⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ¹¹/₈ 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 76. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 355 ff.

kgl. Resolution, som atter paalagde de 32 Mænd at underskrive Gældsbrevene¹⁾).

Dog heller ikke for denne Tilkendegivelse bøjede de sig²⁾. Et tilsendt Kreditiv lod de rolig blive liggende, de dristede sig endogsaa til atter at kræve Kæmnerkassens Tilgodehavende tilbagebetalt og tilsendte Kongen en udførlig Ansøgning³⁾. Naturligvis fremhævede de deres »allerunderdanigste Lydighed at efterkomme Deres Kongelige Maysts. som vores absolute souveraine Konges allernaadigste Befalinger«. Den forhindrede ikke, at de gentog Sagens Forhistorie, skildrede Bykassens vanskelige Stilling og anmodede om en Forandring af det kongelige Reskript. »Vi have allerunderdanigst formeent det at være vores Pligt — skrev de — forinden vi underskreve de Gieldsbeviiser, som for Comedie Huusets Gield af os er forlangt, og derved paadrage Staden een Gield af nogle og tredive Tuusinde Rigsdaler, som er gjort imod de oprettede Statuta og imod de 32 Mænds Viidende og Villie«. Ved en samtidig Skrivelse til Kancelliets Oversekretær søgte de at vinde hans Støtte. »Det er de 32 Mænds Pligter — skrev de — at see paa den almindelige Bestes Befordring, altsaa at afværge, saameget mueligt være kan, at Staden ikke bliver fordybet i Gield, som tilsidst maa komme samtlige Indvaanere til Last«.

Da det kongelige Reskript af 23. Januar 1767⁴⁾ alene

¹⁾ Skr. f. Mag. t. Oversekretær Otto Thott ^{11/9} 1766. Mag. Kopib. 1766 II. Nr. 147; Kgl. Reskr. ^{11/10} 1766. Kollegiebreve 1766. II Nr. 113^{1/2}. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 364 f.

²⁾ Det flg.: Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ^{20/10} 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 86; Mødet ^{22/10} 1766. Smstds. Fol. 87; Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{22/10} 1766. Smstds. Fol. 87. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 365 ff.

³⁾ Ansøgning f. d. 32 Mænd t. Kongen ^{28/10} 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 87 ff.

⁴⁾ Se S. 116 f.

traf Bestemmelse om Teaterbestyrelsens fremtidige Sammensætning, nægtede de 32 Mænd vedvarende at paa- drage Staden de økonomiske Forpligtelser¹⁾. Kun med Betænkeligheder lod de to af deres Repræsentanter, Grossererne H. C. Bech og Jens Sønnichsen, tage Sæde i Skuepladsens Ledelse²⁾. Magistraten har det næppe været kærkomment, at den saaledes maatte samarbejde med dens skarpeste Modstander. Endnu mere er det bemærkelsesværdigt, at H. C. Bech langtfra havde opnaaet de fleste Stemmer. Kun fordi andre undskyldte sig, og »i Regarde af samtlige Collegiets Anmodning« lod han sig »persvadere« at overtage Hvervet. Parlamentariske Forsamlinger elsker ikke altid deres Førere. De valgte lagde ikke Skjul paa Ønsket om Løn for deres Arbejde. Sammen med deres Kolleger sørgede de dog først og fremmest for stadig at holde Gældsspørgsmaalet aabent og afværge en Godkendelse af Magistratsdirektionens tidligere Gældsforpligtelser.

Som det var at vente, faldt Afgørelsen ud til Teaterdirektionens Fordel³⁾: Resolutionen opretholdt den kongelige Befaling af 11. Oktober 1766, som befalede de 32 Mænd tillige med Magistraten at underskrive Skuepladsens Gældsobligationer.

Endnu lykkedes det dog Grosserer Bech og hans Kollega — under gentagne Sammenstød indenfor Teaterdirektionen — at fremtvinge en ordentlig Regnskabsopgørelse⁴⁾.

Kun tilsyneladende var Sagen endt med et Nederlag

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ⁰/₂ 1767. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 107 f.

²⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ¹¹/₂ 1767. Smstds. Fol. 110; f. d. 32 Mænd t. Mag. ¹⁰/₂ 1767. Smstds. Fol. 110. Jvnf. Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 378 ff.

³⁾ Kancelliskr. t. Mag. ¹⁰/₃ 1767. Kollegiebreve 1767. I Nr. 66.

⁴⁾ Overskou: Anf. Arb. II Bd. S. 282 f.

for de 32 Mænd; i Striden mellem Byens og Kongens Kasse var den første kommet tilkort. I det kommunalpolitiske Spørgsmaal — mellem Magistraten og de 32 Mænd — havde Borgerskabets Repræsentanter tilkæmpet sig store Fordele. Ikke alene havde de opnaaet Sæde i Teaterdirektionen. Endnu større var de moralske Virkninger. Skuepladsens Misère svækkede Magistratens Prestige; den ufortrødne Kritik styrkede de 32 Mænds. Af Byens Borgere kunde det kun være velset, at Repræsentanterne værnede om deres Interesser. Kancelli og Konge havde tydeligt nok næret Velvilje overfor deres Stræben. Hverken op- eller nedadtil havde de 32 Mænd tabt ved deres Kamp.

IV.

I de samme Aar vandt de andre Fordele.

Beständig var de 32 Mænd blevet mere paagaende i deres Revision af de forskellige Regnskaber. Brændemagasinet's Regnskab 1765—66 gav Anledning til en Klage over for dyre Indkøb¹⁾. I Kæmnerregnskabet 1768 gjorde de Ophævelser over en Udgift paa 929 Rdl. 1 $\frac{1}{2}$ 12 β , som uden deres Samtykke var blevet anvendt til Arbejder ved Nørre- og Øster-Allé²⁾. Eksempelernes Mængde viser, at man stod overfor et System.

Med tvivlsom Ret søgte Magistraten at bestride Revisorernes Myndighed³⁾. Kun som Helhed, ikke ved deres Repræsentanter, kunde de 32 Mænd »giøre Erindringer« »eller tage Reservationer«. Selvfølgelig svarede de⁴⁾, at Regnskaberne vel blev revideret af 4 Medlemmer,

¹⁾ Bemærkninger af Revisorerne $\frac{0}{2}$ 1767. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 109.

²⁾ De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 215.

³⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd $\frac{11}{12}$ 1769. Smstds. Fol. 226.

⁴⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. $\frac{10}{1}$ 1770. Smstds. Fol. 227 f.

men Udsættelserne senere godkendt i deres Møde. »Følgelig er Revisionen ikke egentlig de 4res som samme undertegner, mens samtlige 32 Mænds«. Episoden fik ikke større Følger, men gav dem en kærkommen Anledning til at understrege deres Opfattelse:

«. . . Saalenge de imellem Magistraten og de 32 Mænd oprettede Vedtægter ere ved Magt, ville altsaa Deres Excellence samt høy og velædle Herrer tillade os, at vi ikke kunde forandre den paa nogen Tjid brugelige Maade, siden vi derved agte at præcavere os for al Ansvar nu og i Tjiden, da det lenge for os har været et Parradox, hvorledes Deres Excellence samt høy og velædle Herrer kan decidere et Regnskab, hvorudi de 32 Mænd udsetter, fordi Magistraten allene og ikke efter Vedtægterne de[n] tilligemed de 32 Mænd have beordret; thi Vedtægterne sige: »At 4re af Magistraten og 4re af de 32 Mænd skal have Direction, Opsigt og Tilsyn med alle Stadens Indtægter og Udgifter, at dermed i alle Maader til Stadens og Meenighedens Gavn og Beste despenceret vorder, saa at Indkomsterne forbedres, nytteligen og nødvendigen anvendes og ingen extra Udgift uden deres Vidskab og Samtøcke skeer, ey heller nogen Expencer eller Udgifter godtgjøres, som de ey befinde efter Magistratens og bemelte Commissariers Ordre, saa og de 32 Mænds Villie skeet at være, og som ellers ubillig erkjendes.« Og da de i disse Vedtægter med samtliges Viidende og Villie giordte Forandringer ikke efter vore ringe Tancker ere imod, hvad Annotationer og Reservationer i Regnskaberne ere blevne giorte og tagne, saa ville Deres Excellence samt høy og velædle Herrer forlade os, at vi ikke uden høyere Befaling kunde resolve den nu brugelige Maade at forandre«.

Bidstrup Godsregnskab gav Anledning til en afgørende Kamp¹⁾.

Som bekendt var Bidstrup Gods i 1661 bleven »givet og foræret Staden«²⁾. Selv om Gaven i Virkeligheden

¹⁾ De fleste Skrivelser vedr. denne Sag findes indført i de 32 Mænds Prot. 1765 ff. Magistratens Aktstykker desang. findes i Raadstuearkivet i Bidstrup Gods' Arkiv. Afd. E. diverse Pk.: Dokumenter vedk. Proces mellem Magistraten og de 32 Mænd 1763—69.

²⁾ O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V. Bd. S. 122.

var Udlæg for Gæld og Godsbesiddelse i Datiden en tvivlsom Fordel, har Udbyttet rigeligt opvejet de oprindelige Forstrækninger. For Magistratsmedlemmerne var det en betydelig Indtægt, at de oppebar Halvdelen af Overskudet¹⁾. For Bykassen vejede Bidraget mindre til, men var heller ikke at foragte. Trods Fællesskabet havde de 32 Mænd aldrig faaet Indflydelse paa Godsets Bestyrelse. Ikke en Gang havde de haft Lejlighed til at kontrollere dets Administration. Først ved Kommunalreformen 1765 blev det vedtaget, at en af de 32 Mænd skulde sammen med en af Magistraten gennemgaa Forvalterens Regnskaber²⁾.

Atter blev det Notarius Grosserer H. C. Bech, som benyttede Aftalen til at rydde op i gammel Slendrian og gøre de 32 Mænds Indflydelse gældende. Som ukyndig i Landvæsenssager var han kun med Overvindelse gaaet ind paa at revidere Bidstrupregnskabet³⁾. Allerede det første, fra 1763—64, gav ham dog Lejlighed til at vise sin Forretningsdygtighed.

Ogsaa i Spørgsmaal vedrørende Bidstrups Administration — opdagede han — var Magistraten gaaet uden om de 32 Mænd. Jordebøgerne 1688 og 1741 havde de underskrevet; den sidste af 1761 var derimod ikke blevet forelagt dem til Godkendelse. Salg af Jordegods 1742 til Grev Holstein paa Ledreborg havde ogsaa fundet Sted uden deres Vidende og Vilje.

Værre var forskellige Regnskabsmangler. Da Indtægter var smuldret bort eller ikke opkrævet, var Byen i Aarenes Løb gaaet glip af adskillige Penge, som med Rette tilkom den. At gøre opmærksom paa Mislighederne var

¹⁾ O. Nielsen: Anf. Arb. V Bd. S. 403.

²⁾ Se S. 105.

³⁾ Se om det flg. de 32 Mænds Møde ¹¹/₈ 1766. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 76 ff.

ikke alene ensbetydende med en Klage over Magistratens Administration, men maatte ogsaa — som Følge af Reglen om Indtægternes Fordeling — medføre økonomiske Krav til dens enkelte Personer.

Ved Omregningen fra gammelt til nyt Kornmaal var der forsvundet Landgildehavre til et Beløb af 202 Rdl. 3 $\frac{1}{2}$. Ganske vist udgjorde Byens Andel kun 101 Rdl. 1 $\frac{1}{2}$ 8 β . Da det drejede sig om mange Aar — fra 1687 — blev det dog til Penge. Som Forretningsmand fandt Bech det ogsaa mærkeligt, at der for Smør- og Smaaredsel-Afgifterne gjaldt de samme Takster som i 1688. Var det Bønderne, som høstede Fordelen, vilde han ikke protestere. Modtog Forvalteren Ydelserne in natura, vandt han en uberettiget Indtægt. »Mine ringe Tancker ere — sluttede Grosserer Bech — at alt, hvad af Smør og Smaae Redsel in natura leveres, derfor bør Forvalteren beregne til Indtægt neste Kiøbstæds Markets Priis og altsaa erstatte Staden alt det Tab, den herved haver haft«. Skønt Jagten havde givet Overskud, viste Regnskabet ingen Indtægter. Skønt Godset raadede over Fiskeriet i 8 Søer og desuden satte Bundgarn i Fjorden, gav det tilsyneladende intet Udbytte. Det samme gjaldt Skovene. Alle disse Spørgsmaal forlangte Bech nærmere oplyst.

Som sædvanlig optraadte Notarius med fuld Energi. Under en Sammenkomst paa Raadstuen med en Række af Magistratens Medlemmer opnaaede han ogsaa Løfte om, at adskillige af Manglerne skulde blive afhjulpne. Erstatning for Tabene udvirkede han dog ikke. Til det vigtige Spørgsmaal om Beregningen af Landgildeydelserne vilde Magistraten slet ikke tage Stilling. Heller ikke hos de 32 Mænd fandt han videre Støtte. Fler-tallet viste kun ringe Lyst til at rejse nye Stridsspørgsmaal. Foreløbig godkendte det Regnskabet og udsatte

Sagen. Gentagne Gange, naar Notarius Bech mindede om den, traf det samme Afgørelse¹⁾.

Kun ved Magistratens Kejtethed kom det til en Konflikt.

Ved en Sammenkomst mellem Repræsentanter for Magistraten og de 32 Mænd i April 1767 blev det aftalt for alle Bøndernes Landgildeydelse (Smør og Smaaredsel) at holde sig til den gamle Takst. Som mild og human Godsejer skulde Byen lade Bønderne beholde deres Produkter og alene opkræve de lave Pengebeløb. Kun var det en Forudsætning, at alle Naturalydelse blev afløst²⁾. Skønt Aftalen var indgaaet af selve Overpræsidenten, blev den alligevel underkendt i den samlede Magistrat³⁾. Det kom nu for Dagen, at Bøndernes Smaaredsel (Lam, Gæs og Høns) var blevet erlagt Magistratsmedlemmerne in natura. Med Bykassen holdt de derimod Afregning efter den lave Takst. Fremgangsmaaden var indbringende, men ikke tiltalende. Grosrerer Bech havde i sin Tid antydet, at Forvalteren høstede uberettiget Fordel; det viste sig at være selve den høje Magistrat.

Intet Under, at han triumferede⁴⁾. Ifølge de 32 Mænds Forhandlingsprotokol blev der »om denne Sag adskilligt ventileret«. Sikkert nok er der faldet skarpe Ord om Magistratens Fremgangsmaade. Med ét Slag havde Bech vundet sin Indflydelse tilbage og sikret sig Førerskabet over sine forsagte Kolleger. Pludselig forstod de 32 Mænd, at de vilde paadrage sig Ansvar ved at opgive Stadens Krav paa Magistraten.

Efter modent Overlæg enedes de om en foreløbig

¹⁾ Se de 32 Mænds Møde ¹⁰/₁ 1767. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 106.

²⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ²⁴/₄ 1767. Smstds. Fol. 118.

³⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ⁴/₅ 1767. Smstds. Fol. 118.

⁴⁾ Det flg. se de 32 Mænds Møder ¹¹/₅ og ¹⁸/₅ 1767. Smstds. Fol. 119 f.

Advarsel¹⁾: Magistraten fik at vide, at dens Underkendelse af den trufne Aftale var ulovlig og tilmed uklog. Kun ved dens Opretholdelse kunde den »maaskee afværge eendeel anden Fortræd og Vidtløftigheder«. Kun ved et rettidigt Tilbagetog kunde den forhindre, at Byen gjorde Fordringer gældende, »som vel maae tages meget lempeligen, om vi ellers skulle for os undgaae Ansvar og ikke være nødte til dermed at gaae videre«.

Til noget Forlig kom det dog ikke.

For Magistraten var det indlysende, at en større Aktion var under Opsejling. Krænket over, at de 32 Mænd vilde øve Indflydelse paa dens Lønninger, tillige forbitret over Skrivelsens mange »anstødelige Expressioner og Reservationer«, indankede den Striden for højere Instanser²⁾.

I Kancelliet var man paa det rene med Sagens kommunalpolitiske Betydning. Om dets Sympatier var der heller ingen Tvivl. »In dubio« — hævdede Bolle Luxdorph³⁾ — maatte Magistraten beholde »Favorem«. »I visse Maader« var de 32 Mænd den »subordineret«. Maaske kunde det derfor blive nødvendigt at »legge noget meere Tømme« paa dem, end det hidtil var sket. »I hvor nødvendig og magtpaaliggende vi holde de 32 Mænds Forsamling at være« — gjorde han gældende — kunde der i hvert Fald ikke blive Tale om »at give dem Biefald i noget, hvorved de maatte befinde at have

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. 18/s 1767. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 120.

²⁾ Ansøgning f. Mag. t. Kongen 25/s 1767, Mag. Kopib. 1767. I Nr. 201.

³⁾ Om Luxdorphs Opfattelse se Erklæring af ham og Højesterets-assessor Bagger 2/10 1768. (Rigsark. Indl. t. Kancellibrev 24/12 1768 Nr. 726). Lignende Udtalelser findes i en Betænkning, som iflg. en Paaskrift skyldes Luxdorph. Afskrift i anf. Pk. i Bidstrup Gods' Arkiv. Indl. t. Koncept t. Magistratens Ansøgning 10/s 1768.

overgaaet deres Bestillings Grændser, ey nøye at have i Agt taget den anstændige Ærbødighed og Orden, j hvilken de bør overlægge alting med Magistraten som deres Øvrighed eller holde sig ved Haarkløveri og for Staden ganske ubetydelige Spørgsmaal«. Først og fremmest gjaldt det at forhindre, at Sagen vakte offentlig Opsigt. »Den ringere Almue maatte ikke faa Anledning til at tro, at Byen er og fremdeeles bliver fornærmet af Magistraten; de beklage, at Raadstuen haver for meegen Medhold og deres Tribuni for liden Myndighed, og alting støder sammen for at svække deres Fortrolighed til Øvrigheden«.

Ved kongelige Kommissorier d. 5. Juni og 21. August 1767 blev der nedsat en særlig Kommission¹⁾. Efter Magistratens Ønske indtraadte Kancelliets Deputerede Konferensraad Bolle Luxdorff og Højesteretsassessor Justitsraad Bagger, for de 32 Mænd den Tilforordnede i Højesteret Amtmand Baron F. W. Wedel og Præsidenten i Borgretten Justitsraad Truels Ortved²⁾. Højesteretsadvokaterne Wivet og Anchersen førte Sagen for de to Parter. Magistraten havde ønsket én Gang for alle at »faae een Ende paa saadan Correspondence med de 32 Mænd«. Det var dog denne Forsamling, som satte igennem, at Kommissoriet kom til at omfatte samtlige Spørgsmaal, der stod i Forbindelse med Bidstrup-Administrationen.

Dommen faldt den 10. Maj 1768³⁾.

¹⁾ Sjøell. Min. ⁵/₈ 1767 Nr. 327 og ²¹/₈ 1767 Nr. 414.

²⁾ Se de 32 Mænds Møde ⁷/₇ 1767. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 124.

³⁾ Af Kommissionsprotokollen findes en Afskrift i Raadstuearkivet i Bidstrup Gods' Arkiv. Selve Dommen er ogsaa indført i de 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 155 ff. Da Luxdorff og Bagger var uenige med flere af dens Konklusioner, vilde de ikke medunderskrive den.

For de 32 Mænd betød den en overordentlig Sejr.

Paa et enkelt Punkt fik den forfatningsmæssig Betydning. De 32 Mænd havde betragtet det som ulovligt, at den samlede Magistrat havde underkendt en Beslutning, truffet i det finansielle Fællesudvalg, og til hvilken dens Repræsentanter havde givet deres Samtykke. Dommen gav dem Ret. Ifølge Konventionen var Udvalgsbeslutninger bindende for begge Forsamlinger. Kun naar deres Flertal var enige, kunde de forandres. Samtidig fastslog Dommen, at Magistraten ikke ensidig kunde træffe Bestemmelse om Landgildeydelse. Det samme maatte selvfølgelig gælde andre Spørgsmaal vedrørende Godsadministrationen.

Næsten alle de økonomiske Mellemværender blev ligeledes afgjort til Fordel for de 32 Mænd.

Magistratsmedlemmerne havde ikke alene efter Donationens Bestemmelser oppebaaret Halvdelen af Godsindtægten. De havde yderligere -- uden kongelig Tilladelse eller anden Hjemmel -- tillagt sig et aarligt Administrationshonorar paa 130 Rdl. Det saa ikke godt ud, at Kommissionen maatte stemple det som ulovligt og urimeligt.

Ved at give det finansielle Udvalgs Beslutninger bindende Kraft havde Kommissionen tillige stadfæstet Overenskomsten om Afløsningen af Landgildens Naturalydelser. For et Lam skulde der alene erlægges 3 R , for en Gaas 12 R og for en Høne 6 R . Af det samlede Beløb skulde den ene Halvdel indbetales til Bykassen, den anden fordeles mellem Magistratsmedlemmerne. Heller ikke ved denne Afgørelse slap Borgmestre og Raad uden nærgaaende Kommentarer. »Som Administratores af Godset, som det paaligger at vigilere for Stadens som for deres egen Nytte«, kunde de aldrig forsvare deres Fordelingsmaade. »Omendskiøndt den med den halve Deel af Godsets Indkomster er bleven

benaadet, saa tillades den dog ikke ved nogen vilkaarlig Anordning at forøge sin halve Deel af Indkomsterne, saaledes at Staden derved tabte«. Overfor Magistratens Forslag at overlade Byen selv at bortsælge Halvdelen af Naturalierne nøjedes man med at henvise til Byens Politimester, som i saa Fald »nødedes at efterkomme sit Embeds Pligter« og derfor maatte skride ind mod Byens Forprang.

I Spørgsmaalet om Jagtindtægterne slap Magistraten for videre Tiltale. At der blev holdt Skytte, var rimeligt og nødvendigt; at der siden 1756 havde indsneget sig Fejl ved Acciseberegningen af det indførte Vildt var sikkert nok. Den var dog i Stilhed bleven rettet og Stadens Tab erstattet. Ganske vist kunde Byen forlange, at Halvparten af Vildtleverancerne blev solgt og Udbyttet indbetalt i Kæmnerkassen. De 32 Mænd havde dog ikke gjort dette Krav gældende.

Med Hensyn til Landgildehavren var Staden utvivlsomt »bleven fornærmet« og var der »begaaen en i det mindste paa Regnskabsføreren og dens Revisors Siide uundskyldelig Feyltagelse«. Da der ved Forandringen af Maalene paa hver Tønde Havre var tabt 4 Skp., drejede det sig om et betydeligt Beløb. Det fulgte af sig selv, at Jordebogen skulde forandres.

Magistatsmedlemmerne slap forholdsvis billigt fra Dommens økonomiske Konsekvenser. Ganske vist blev det fastslaaet, at Borgmestre og Raad af deres Bidstrup-Indtægter skulde »anskaffe og bekoste alt, hvad der behøves til at foranstalte Sessionerne« paa Raadstuen. For Procesomkostningerne blev de dog befriet og ligeledes for Erstatningskrav. De 32 Mænd havde beregnet Tabene fra 1687 og krævet dem godtgjort. For Landgildehavren forlangte de 15892 Rdl. 71 β , for Magistratshonorarerne 15405 Rdl. Kun for Havrens Vedkommende henviste Kommissionen Beløbets Fastsæt-

telse til Domstolenes Afgørelse. Paa Forhaand slog den dog fast, at Magistratens nuværende Medlemmer alene skulde svare til de Beløb, som de personlig havde oppebaaret.

For Magistraten holdt det aabenbart haardt at forsonse sig med Nederlaget. Ganske vist var dens Medlemmer sluppet med Skrækken for større Erstatninger. De kunde dog ikke skjule Prestigetabet, men maatte konstatere, at de 32 Mænd atter var vundet et Skridt fremad paa deres Vandring mod forøget Magt og Indflydelse.

Forgæves opbød Magistraten alt for at faa Dommen forandret¹⁾.

Bolle Luxdorph var paa væsentlige Punkter utilfreds med Kommissionsdommen og ønskede, at en kgl. Resolution skulde gøre den mere antagelig²⁾. Generalprokurør Henrik Stampe satte dog igennem, at Sagen blev henvist til eventuel Paakendelse ved Landets Højesteret³⁾. I Overensstemmelse med hans sædvanlige Retsstandpunkt kæmpede han for Adskillelsen mellem den dømmende og udøvende Myndighed. Naturligvis var det uheldigt, at Magistraten »endog uden Føie vil blive dadlet og giennemheglet.« Han vilde dog ikke

»raade til, at man derfor skulde afvige fra et Princip, som hidindtil er fulgt og bestandig bør følges saavel i de øvrige Collegier som fornemmelig i det danske Cancellie, som Justitz-Departementet, nemlig, at man ikke befatter sig med at afgjøre de Qvæstioner, som ere af den Beskaffenhed, at de kunde komme under Dommerens Paakiendelse; fornemmelig

¹⁾ Ansøgning f. Mag. t. Kongen ¹⁰/₈ 1768. Koncept i anf. Pk. i Bidstrup Gods' Arkiv. Jvnf. de 32 Mænds Modbemærkninger ²⁰/₈ 1768. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 170 f.

²⁾ Luxdorphs og Baggers anf. Erklæring ³/₁₀ 1768.

³⁾ Stampe: Erklæringer. V Bd. S. 579 ff.; Kancellibrev ²⁴/₁₂ 1768 Nr. 726.

naar en af Parterne eller Vedkommende paastaae Lands Lov og Ret. Allermindst bør saadant finde Sted, naar en Sag ikke allene er gjort anhangig for Retten, men derudi og allerede er dømt i een Instantz^a.

Som rimeligt var, vilde de 32 Mænd med Glæde have slaaet sig til Taals med Kommissionsdommen. Kun da det viste sig umuligt at vinde Magistraten for dette Standpunkt, og de 32 Mænd blev ængstelige for at gaa glip af Sejrens Frugter, besluttede de at appellere Sagen til Højesteret¹⁾. Dommen — afsagt den 10. Maj 1769²⁾ — bragte ikke Magistraten den fjerneste Fordel. Paa Honoraret maatte de give Afkald, Tabet paa Landgildehavren skulde de stadig erstatte. Selv om dens Medlemmer fik Ret til in natura at oppebære Smaaredslen, skulde de ogsaa in natura aflevere Byens Halvpart. Magistratens Beregningsmaade blev stadig underkendt.

Dens Vrede og Forbitrelse satte Spor i de smaa-ligste Chikaner.

Aabenbart som Hævn nægtede Magistraten at lade Bykassen bære Processens Omkostninger³⁾. De 32 Mænd

¹⁾ Herom se de 32 Mænds Votering ^{10/11} 1768. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 178 f.; Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{16/11} 1768. Smstds. Fol. 180; Mag.'s Svar ^{23/11} 1768. Smstds. Fol. 181. Jvnf. de 32 Mænds Møde ^{20/11} 1768. Smstds. Fol. 181.

²⁾ Afskrift i den anf. Pk. i Bidstrup Gods' Arkiv.

³⁾ Det flg. se Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{18/5} 1768. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 154; og ^{27/6} 1768. Smstds. Fol. 164; De 32 Mænds Møde ^{27/1} 1769. Smstds. Fol. 187 og Møde ^{5/6} 1769. Smstds. Fol. 196; Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{5/6} 1769. Smstds. Fol. 196 f.; Wivets Regning smstds. Fol. 197; Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ^{14/6} 1769. Smstds. Fol. 199; Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{17/7} 1769. Smstds. Fol. 200 f.; Udvalgs møde mellem Mag. og de 32 Mænd ^{22/6} 1769. Smstds. Fol. 201 f.; Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{10/7} 1769. Smstds. Fol. 201 f.; f. Mag. t. d. 32 Mænd ^{12/7} 1769, og Møde ^{17/7} 1769. Smstds. Fol. 202 f.; de 32 Mænds Møde ^{4/8} 1769. Smstds. Fol. 203; Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{4/8} 1769 og de 32 Mænds Møde ^{4/8} 1769. Smstds. Fol. 208. De 32 Mænds Møde ^{27/10} 1769. Fol. 211.

maatte gentagne Gange minde den om, at det ikke kunde fremme Byens kommunale Selvstændighed, om Tredjemand paany skulde gøres til Opmand i deres Tvist. Selv om Magistraten gav efter, tvang den dem dog til at udvirke en Nedsættelse i Sagførersalæret. For ikke at »det retsindige og for Kiøbenhavns Stads Beste aarvogne Collegium« skulde for hans Skyld »chicaneres med en Bagatelle, der hvercken gjør mig rig ved at faae den eller fattig ved at miste den«, maatte Generalfiskal Wivet give Afkald paa 150 Rdl.¹⁾ Med Rette indvendte bl. a. Grosserer H. C. Bech, »at de 32 Mænd gjøre alt for meget i denne Sag«. Det er karakteristisk for Stemningen, at de 32 Mænd omsider blev til Sinds »i Følge de 32 Mænds Articler at lade kalde Borger-skabet sammen for tilligemed Magistraten og de 32 Mænd at afgjøre denne Sag«²⁾. Det siger sig selv, at de aldrig havde faaet Kancelliets Samtykke til et saa revolutionært Skridt. Derfor har Forslaget ligefuldt Interesse som Vidnesbyrd om den raadende Forbitrelse saavel som om den voksende Selvstændighedsfølelse. Rimeligvis er det første Gang siden 1660, at de 32 Mænd har truet med at søge Støtte hos Byens menige Borger-skab.

Samtidig viste Magistraten Tilbøjelighed til at op-hæve de fastsatte Fællesudvalg. Hverken Kommerce-forsamlingen eller det finansielle Udvalg blev sammen-kaldt³⁾. Forinden Bidstrup-Sagen var afgjort, gav Magi-straten til Svar, at den var uvidende om Forsamlingernes Kompetence. Efter Dommens Afsigelse benyttede den som Paaskud, at Repræsentanterne for de 32 Mænd

¹⁾ Skr. f. Wivet t. d. 32 Mænd ^{26/7} 1769. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 203.

²⁾ De 32 Mænds Møde ^{25/8} 1769. Smstds. Fol. 204 f.

³⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ^{21/10} 1768 og ^{10/11} 1768. Smstds. Fol. 176 og 180 f.; Mag.'s Svar ^{20/11} 1768. Smstds. Fol. 181.

nogle Gange havde undladt at give Møde. Det hjalp ikke, at de 32 Mænd gjorde Undskyldninger, gav Forklaringer og valgte Suppleanter¹⁾. Magistraten benyttede ethvert Paaskud til at aflyse Sammenkomsterne²⁾. En Klage til Kancelliet havde ikke ført til noget Resultat³⁾, en Protest overfor Magistraten ligesaa lidt⁴⁾. Et Forslag om at fastsætte en maanedlig Mødedag blev afvist som upraktisk⁵⁾. Magistraten lagde Ansvar paa de 32 Mænd, hvis Repræsentanter formentlig havde benyttet en Kollegas Fraværelse til at unddrage sig Delagtighed i de fattede Beslutninger.

Stridighederne mellem Magistraten og de 32 Mænd løb efterhaanden ud i det rene Krakileri. Stadig mere blev de forskellige Mellemværender sammenknyttet i en uløselig Knude. Fandt et enkelt af Spørgsmaalene en Løsning, rejste der sig straks et nyt. Parternes gensidige Uvilje forøgede Vanskelighederne. Adskilligt tydede paa, at Modsætningen var ved at lamme Hovedstadens kommunale Styrelse.

Kun en Afgørelse fra oven kunde bringe den nødvendige Klarhed.

Slaget blev ført med uventet Kraft.

Store og mærkelige Begivenheder havde fundet Sted indenfor den øverste Statsstyrelse. Skridt for Skridt havde J. F. Struensee fra Sommeren 1769 vundet Magten over Kong Christian VII og hans Dronning. Skridt for

¹⁾ De 32 Mænds Møde ⁵/₀ 1769 og Skr. t. Mag. ⁵/_e 1769. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 197 f.

²⁾ Se Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ²⁰/₈ 1769. Smstds. Fol. 206.

³⁾ Ansøgning f. d. 32 Mænd t. Kongen ⁶/₁₂ 1768. Smstds. Fol. 181 ff.

⁴⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. Mag. ⁴/₀ 1769. Smstds. Fol. 206 ff.

⁵⁾ Skr. f. Mag. t. d. 32 Mænd ¹¹/₀ 1769. Smstds. Fol. 210.

Skridt havde han gjort sin Indflydelse gældende paa Landets Styrelse. 15. September 1770 var J. H. E. Bernstorff faldet, d. 10. December fulgtes han af Konseillets øvrige Medlemmer. Tilhængerne af det gamle Styre, i de øverste Embedsstillinger saavel som i Bureaukatiets jævner Lag, blev efterhaanden fjernet. Nye Mænd med nye Principper traadte i deres Sted, og en fuldstændig Omordning af Statens Styrelse blev gennemført.

I Marts 1771 kom Turen til København¹⁾.

Ved en kgl. Kabinetsordre den 23. Marts blev Grev Ulrik Adolph Holstein udnævnt til Hovedstadens Overpræsident. 10 Dage senere var den samlede Kommunalbestyrelse afskediget, Magistraten saavel som de 32 Mænd. Afløsere blev udpeget og Grundtrækkene i den ny Forfatning fastsat. Et nyt Afsnit i Københavns Historie havde taget sin Begyndelse.

Med et venligt Haandslag skiltes Repræsentanterne for den gamle Tid.

»Jeg tager da hermed Afskeed fra Dennem — skrev Overpræsident v. d. Lühe til de 32 Mænd²⁾ — ieg har ey kundet opnaae mit bestandige og inderlige Ønske at see denne gode Stad i een florisant Stand, mens derimod i denne Tjid i een elendig. Een stille Glæde har ieg dog i de sidste Aar bemærcket, at iblant de 32 Mænd har været een bedre Harmonie og Fortroelighed end forhen med Magistraten. Jeg forhaaber, at ingen imod mig og mine Forretninger kan have noget at klage eller sige, dertil svarer jeg »Homines sumus«. Skulde det være saa, da beder ieg, det maatte mig tilkjendegives. Jeg tencker da at forsvare mig, mens ieg vil ey gierne være under de itzige nye frie Skriverses Hænder og Penner. Jeg ønsker Dennem megen Lykke og Velsignelse til alle deres Foretagende, at

¹⁾ Det flg. se Holger Hansen: Kabinetsstyrelsen i Danmark 1768—72. II Bd. S. 584 ff. Jvnf. Edv. Holm: Danmark—Norges Historie 1720—1814. IV Bd. 2. Afd. S. 121 ff.; C. Bruun: Kjøbenhavn. III Bd. S. 278 ff.; H. Trier: Revolutionen i Raadstuen April 1771. S. 1 ff.

²⁾ Skr. ^{20/a} 1771. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 266.

det maae geraade til Stadens Gavn, Opkomst og Beste, da vil det alle Tjider være mig een stor Glæde og Fornøjelse«.

»Med sand Følelse af Bedrøvelse« blev Efterretningen modtaget af de 32 Mænd¹⁾. Gerne havde de set, om Overpræsidenten til sin Dødsdag havde forvaltet sit Embede.

»Hvis der har været nogen Misforstaaelse imellem Magistraten og os i den Tjid, Deres Excellence har forestaaet Byen som Ober-Præsident — tilføjede de — da have vi altid været og ere forvissede om, at Deres Excellence aldrig med Forset haver givet mindste Anledning dertil, thi Deres gode Hierte-laug er os altfor vel bekjendt. Vi paa vores Siide kan derimod med een god Samvittighed forsickre heller aldrig at have gjort andet end søgt at opfylde de Pligter os paaligger, nemlig Stadens og Borgerskabets Tarv og Beste. De, som have været Skyld i nogen Misforstaaelse imellem Magistraten og os, ønske vi, Gud ville det forlade. . . .

Imidlertid takke vi Deres Excellence paa det underdanigste og hierteligste for den Tjid, De have været hos os, for den Erindring, De behager at have til Stadens Beste, og for de gode Ønsker, De behager at gjøre for os. Vi forsickre derhos oprigtigen, at vi stedse med besønderlig underdanig Taknemmelighed ville erindre os Deres Excellences attraaede gode Hensigt til Stadens Floor og Beste, og at vore inderlige Hiertens Ønsker bestandigen skulle blive for Deres Excellences og samtlige høye Huuses høieste Floor og Velgaaende«.

Under Indtrykket af den fælles Ulykke var Fortidens Stridigheder glemt eller tilgivet.

Om Struensees Indgriben skal ikke her fældes nogen Dom. Kun paa Baggrund af Byens samlede Udvikling før og efter 1771 er det muligt at vurdere dens Berettigelse. Ét skal dog fremhæves. Mange og store var Manglerne, som hæftede ved Hovedstadens Styrelse. Tre forskellige Studier vil have givet et Indtryk af dens Svagheder. Kampen med Frederik Barfred blottede Splid-

¹⁾ Skr. f. d. 32 Mænd t. v. d. Lühe ²⁷/₃ 1771. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 267.

agtigheden i de 32 Mænds egen Kreds¹⁾). Kæmner Laurs Møllers Klage antydede den ringe Forbindelse mellem Borgerskabet og dets Repræsentanter²⁾); Kampen mellem Magistraten og de 32 Mænd viste deres svigtende Samarbejde. Hvor meget Struensee har kendt til disse Forhold, faar staa hen. Det var i hvert Fald ikke uden Grund, at den kgl. Kabinetsordre af 26. Marts 1771 talte om eksisterende »Uorden«³⁾). Rimeligvis har den langvarige Kamp, som de 32 Mænd førte med Magistraten, formindsket Kommunalbestyrelsens Prestige og for saa vidt bidraget til at svække dens Modstandskraft overfor Centralstyrelsen.

Som tidligere fremhævet, har Kampene dog ogsaa dybere Betydning.

Det foregaaende vil have givet et Indtryk af, at det københavnske Bystyre i Slutningen af 1760'erne rummede rige Muligheder. Lidt af den Borgeraand, som i 1658—60 havde haft saa mægtig en Virkning, var ved at vaagne til nyt Liv. Adskillige af dens Udslag var utiltalende. De vidner dog om voksende Selvtillid, om almenborgerlig Interesse, om politisk Forstaaelse. Kampene i 1760'erne var i meget en smaalig Kompetencestrid mellem konkurrerende Myndigheder. Samtidig var de dog ogsaa Led i Borgernes Kamp mod Embedsvælde, i deres Stræben mod kommunalt Selvstyre.

Det var ikke uden Sandhed — dog heller ikke den hele Sandhed — naar de 32 Mænd overfor den enevældige Konge fremhævede deres personlige Uinteresserethed⁴⁾):

¹⁾ Axel Linvald: En Konflikt blandt de 32 Mænd. Hist. Medd. 2. Rk. I Bd. S. 213 ff.

²⁾ Sm.: En Klage over de 32 Mænd. Smstds. S. 518 ff.

³⁾ Holger Hansen: Anf. Arb. II Bd. S. 586.

⁴⁾ Ansøgning f. d. 32 Mænd t. Kongen ⁹/₁₂ 1768. De 32 Mænds Prot. 1765 ff. Fol. 181 ff.

»Alt, hvad vi foretage os, er uden Egennytte! Nidkierhed for at holde over de Staden allernaadigst meddeelte Previlegier og de derpaa grundede Vedtægter til vore Medborgeres Beste, som nest Troeskab imod Deres Kongel. Mayst. og det Høy Kongel. Arvehuus ere de os paalagde Pligter som 32 Mænd, er det eeneste, som bevæger os til at paasee Stadens Tarv og Beste, samt faae een Orden i Forretningerne, saa at ikke eenhver kan gjøre, hvad de ville; vi viide, der ere de, som ville hentyde vores skarpere Tilsyn nu end maaskee forhen skeet er, til animosité imod nogen. Mens vi bevidne herved for Gud og Deres Kongelige Mayst., at vores eeneste bevægende Aarsager til, hvad vi foretage os, er Lydighed imod Deres Kongel. Mayst., der har befaleet os at paasee Stadens og Meenighedens Beste, Troeskab imod vore Medborgere, der have betroet os deres Velferdt, og Attraae efter at opfylde vore Pligter som ærlige Mænd, saa at vi det med een god Samvittighed for Gud, Deres Kongel. Mayst. og vore Medborgere kunde forsvare«.

BØRNEHJEMMET NÆRUMGAARD UNDER MARIUS JENSENS FORSTANDERSKAB.

Af H. TRIER.

April 1908 aabnedes det til Københavns Kommune skænkede Børnehjem Nærumgaard i Nærum¹⁾ for det første Hold Fosterbørn. De kom fra et mindre, kommunalt Børnehjem, der hidtil havde været i Sundbyerne, og som nu ophævedes. Det var i det væsentlige Fattigfolksbørn, som var under det offentliges Forsorg, det nye store Børnehjem skulde befolkes med.

Dettes Bestyrelse omfattede ifølge Kommunalbestyrelsens Bestemmelse, foruden det Medlem, som Giverne, Grosserer D. B. Adler og Hustru Jenny f. Raphaels Børn, og efter dem deres Børnebørn — i begge Tilfælde derunder Svigerbørn — havde Ret til at indsætte af deres Midte, Borgmesteren for Magistratens 3. Afdeling, Forsørgelsesvæsenet, samt hans Raadmand og 3 Medlemmer,

Ovenstaaende Bidrag er rimeligvis det sidste, Herman Trier fik udarbejdet forinden sin Død. Paa en ejendommelig Maade er det et smukt Udtryk for de forskellige Interesser, som beherskede hans Liv: for Slægtens Minder, for Samfundets Stedbørn og for den opvoksende Ungdom.

For dette Tidsskrift er der særlig Grund til at fremhæve, at det var Trier, der som Formand for Borgerrepræsentationen tog Initiativet til dets Udgivelse; gennem alle Aarene lige til det aller-sidste har han yderligere i al Stilhed været Redaktionen en overmaade virksom Hjælp og Støtte.

¹⁾ Om Nærumgaard og Børnehjemmets Forhistorie se Hist. Medd. om København 1. Rk. VII Bd. S. 1—41.

valgte paa 5 Aar af Københavns Borgerrepræsentation blandt dennes Medlemmer, dog at Genvalg kunde finde Sted, ogsaa efter at de paagældende var udtraadt af Forsamlingen.

16. Marts 1908 fandt Valget første Gang Sted. To af de dengang valgte, Møllermester C. Hansen, som tidligere med stor Interesse havde taget sig af Børnehjemmet i Sundbyerne, og cand. phil H. Trier, var endnu i 1924 Medlemmer af Bestyrelsen.

Paa Magistratens Vegne tiltraadtes den af Borgmester H. A. Jacobi og Raadmand P. Knudsen. Til Sekretær valgtes Inspektør ved Almindelig Hospital Carl Lehmann, som efter Jacobis og hans Efterfølger P. Knudsens Afgang blev den tredje Borgmester, der var Formand for Bestyrelsen.

Giverne lod sig i Bestyrelsen repræsentere af D. B. Adlers Datter Fru Emma Trier. Ved hendes Død i Efteraaret 1912 afløstes hun af sin Mand, H. Trier, i hvis Sted Borgerrepræsentationen indsatte Læge Fru Alvilda Harbou Hoff. De øvrige Medlemmer, der i Aarenes Løb efter hinanden har været Medlemmer af Bestyrelsen, er Overretssagfører C. Becker, Fru Vibeke Salicath og Fru Gerda Welding.

Da P. Knudsen blev Borgmester, blev Murmester P. P. Gram hans Raadmand og som saadan Medlem af Bestyrelsen. Fra først af stillede han sig noget kritisk over for Børnehjemmets Betydning, mente, at det efter hele sin Beskaffenhed vilde føre Børnene ind paa Livsvaner, som deres senere Liv vilde komme til at staa i Strid med. Men efter at Bestyrelsens Tilsyn med Hjemmets Bygninger var lagt i hans Hænder og han derved havde faaet Lejlighed til stadig Iagttagelse af Livet derude, følte han sig Aar for Aar mere knyttet til Virksomheden i det hele og glædede sig over det Velbefindende og den gode Tone, han stadig mødte hos Børnene. Da der var indført Danse-

undervisning paa Børnehjemmet, en Undervisning, som Fru Adler, naar hun i gamle Dage talte om det paatænkte Børnehjem, med Forkærlighed havde fremhævet som et Middel til at skaffe Børnene friere Holdning og Bevægelser og større Herredømme over deres Legemer, saa dansede den gamle Raadmand den afsluttende Aften fornøjet med de smaa Piger, der nejede for ham.

Man har øjensynlig fra Begyndelsen af anset det for rigtigt, at Bestyrelsen indtil videre indtog en tilbagetrukken Stilling, maaske for at Forstanderens Virksomhed kunde udvikle sig saa selvstændigt som muligt. Efter at Bestyrelsen 3. Maj 1908 havde holdt sit første Møde paa Nærumgaard, varede det i alt Fald 9 Maaneder, inden den paa ny holdt Møde. Muligvis hang det sammen med, at Jacobi, som var Bestyrelsens Formand, ubetinget foretrak Opdragelse i private Hjem for Opdragelse paa Børnehjem og derfor principielt ikke følte sig fuldt tiltalt af den Opgave, der her var stillet Kommunen. Hans Efterfølger P. Knudsen saa anderledes paa Tingene, men var allerede da han blev Borgmester, en syg Mand og døde ikke længe efter. Lehmann saa ganske vist paa Sagen med Velvilje, men han havde ikke det Initiativ, uden hvilket en Virksomhed let forsummer. Borgmester Viggo Christensen, den fjerde Formand, var i den Retning en Modsætning til ham. Hans Interesse for Børnehjemmet og alt, hvad dér foregik, hans stadige Besøg derude, den Støtte, han under vanskelige Forhold var for den daglige Ledelse, satte Bestyrelsens Arbejde i bedre Trit og skaffede det fastere Former.

Allerede før Bestyrelsen 1. April 1908 tog fat, var Hjemmets første Forstander, efter dertil given Bemyndigelse, valgt af det Fællesudvalg, som havde ledet Arbejdet med Nærumgaards Indretning til Børnehjem. Valget var faldet paa cand. pharm. *Marius Jensen*. Han var en Mand,

som i sine tidligere Virksomheder havde lagt en varm Interesse for Børn for Dagen og Evne til at behandle dem, særlig under sit Arbejde med Børnenes Kontor, som han havde givet Stødet til, ligesom han spillede en Hovedrolle ved den aarlige »Børnehjælpsdag«. Han havde været Journalist, Redaktionssekretær ved »Social-Demokraten«, og var ogsaa derved kommet i Forbindelse med mangfoldige Mennesker. Han havde stor Kærlighed til Naturen, havde været ansat ved Zoologisk Have og paa en Rejse til Indien yderligere faaet sin Natursans skærpet og udvidet; han havde bragt en Rigdom af Naturfrembringelser hjem med derfra, ogsaa som en Slags Indkøber for Zoologisk Museum, — paa Børnehjemmet staar der endnu Skabe, hvis Indhold af Dyreformer fra det fjerne Asien er en Erindring om ham; lejlighedsvis udlaanes de til Byens Skole. Han havde stor Dygtighed i at udstoppe Dyr og anvende de rette Midler til deres Bevarelse. Alt dette førte til, at ogsaa Børnenes Naturfølelse vakttes ved Omgangen med ham; den ene Gang efter den anden kom de til ham med interessante Fund fra Have og Mark for at faa dem oplyst. Ogsaa Omegnens Befolkning vidste, hvor Ting af den Art vilde komme paa deres rette Plads, og Børnehjemmet ejer fra den Tid en hel lille Samling Naturalier, som er fundne paa dets egen eller paa Naboens Grund.

Med sin lille, støtte Skikkelse, sit runde, godmodige, alt andet end klassisk formede Ansigt, hvis Udtryk prægedes af hans Hjærtensgodhed, var han noget af en Grandseigneur, han saa stort paa de smaa Ting og ikke smaat paa de store. Et Menneske var ham et Menneske, lige meget om det var en rig eller en fattig, en fornem eller en jævn Mand. Han holdt af at se Mennesker om sig, tog dem, særlig Børnene, under sine brede Vinger, hvor der var Anledning dertil. Han var en gæstfri Vært, hos hvem fremmede straks følte sig hjemme, lod som

Husfader sine Børn og Børnebørn bo hos sig paa Nærumgaard, naar Sommersolen vinkede dem derud; han havde den sunde Naturs Evne til at glæde sig, kunde nyde de festlige Øjeblikke, som naar Børnene holdt Fastelavnsløjer i Havens store, gamle Lindeallé, og han var det virksomme og opfindsomme Midtpunkt i det hele, eller naar Engen om Kæret med en Kunstners Hjælp paa en Festdag forvandlede til et tropisk Landskab, hvor store, fremmedartede Fugle, malede i rige Farver, stod i Kredse og de mindre Børn som sorte Negere holdt Vagt. »Social-Demokraten« for 23. Febr. 1909 skildrer begejstret Børnehjemmets Dagen i Forvejen afholdte første Fastelavnstest:

Kl. 12½ udgik der fra Nærumgaard et fantastisk Optog. Hjemmets 26 Børn rykkede ud for at afhente deres Kammerater fra den nærliggende Skole. I Spidsen for Toget en stor Hane, som slog paa Tromme. Bag efter Hanen andre Fugle, hvis brogede Fjer tidligere havde gjort Lykke i Danmarkstoget paa Børnehjælpsdagen i København. Drengene bar alle Haande Flag, Pigebørnene vældige Fastelavnstønder. Midt i Toget et Automobil, hvori der sad en allerkæreste »Vinter«; saa et Par »vilde Negere« med den fint prydede Fastelavnstønde, allersidst en nydelig Snemand og en Vandpost med lange Istapper hængende ned fra Tuden. »Vinteren« tudede i Automobilhornet, og hver Gang Hornet tudede, galede Hanen.

Saa overbragte denne Indbydelsen, og Skolebørnene, ialt 99, førtes samlede ned til Hjemmet. Under Latter og glade Udraab sloges Katten af Tønden. Derefter blev der drukket Chokolade til Musik af en stor Grammofon. Sal og Bord var smukt prydede. Fra de lange Guirlander Bordet rundt hang Strutter, fæstede med Naale, ned; foran hver Kuvert stod en paa Højkant. Under et mægtigt Fastelavnstønder sad for Enden af Bordet »Kattekongen«

med en gylden Krone paa sit Hoved og med den af ham selv valgte »Dronning« ved sin Side.

Der holdtes Tale, om Kammeratskab og Sammenhold blandt Børnene. Under Børnenes Jubel sang Skuespiller Carl Meyer Hartmannske Sange — Hartmann havde i den sidste Menneskealder af sin lange Levetid færdedes daglig i Haven og været Nærumgaards Nabo — og en Del Bondeviser til Guitarakkompagnement. Alt endte med en Posefuld Appelsiner og Nødder til hver.

Penge var for Marius Jensen kun Middel, aldrig Maal. Regnskaber var ikke det, der laa hans Hjærte nærmest, heller ikke Protokolltilførsler; han levede Livet, men havde ikke synderlig Trang til at bogføre det. Børnene følte sig i høj Grad knyttede til ham, og netop fordi han var Hjemmets første Forstander, var det af stor Værdi, at han forstod at lægge saa bred og mangesidig en Grund for dets Arbejde. Han evnede at tage hvert enkelt Barn med op i Helheden, saa ingen følte sig stillet udenfor. Og for Børnene blev Hjemmet hurtigt et virkeligt Hjem. To Drengene fra et mindre godt Hjem i København løb engang, Dagen efter at de var komne ud paa Børnehjemmet, deres Vej, fordi de skulde vaskes; det var noget, de ikke var vant til. De andre Børn saa forundrede, at de var borte, og sagde: »De skulde blot været her en 4—5 Dage, saa var de ikke løbet deres Vej.« Det varede heller ikke længe, før selv de to Syndere, efter at være hentede tilbage, følte sig helt til Pas derude.

Marius Jensens store Personbekendtskab og den almindelige Velvilje, han var Genstand for, skaffede Børnene mange Goder: Skovture, Sejlture langs Kysten o. a., og det var ham i Reglen forholdsvis let ved deres Udgang fra Børnehjemmet at faa opspurgt passende Pladser til dem i Lærlingeaaarene. En Tid lang — saa længe Pladsen tillod det — plantedes der for hvert Barn, der forlod Hjemmet for at gaa ud i Verden, et Mindetræ, paa hvil-

ket en Porcelænsplade meldte Barnets og Træets Navn. I en Sang, der ved saadanne Lejligheder blev sunget, hed det:

Grib om Spaden, grav i Mulden,
plant dit Træ, saa fast det staar,
drikker Regn og suger Solskin,
stadig større Aar for Aar.

Nu, da Livet kalder paa dig
med sit Arbejd, med sin Strid,
plantes Træet her til Minde
om din glade Barndomstid,

om dit Liv paa Børnehjemmet,
paa det lyse Nærumgaard,
hvor de friske Barnestemmer
Lykkens Klang til Gave faar.

Her skal Træet stille grønnes,
mens din egen Fremtid gror
og du færdes rundt i Livet
paa den moderlige Jord.

Søndagen 16. Okt. 1910 plantedes de første Minde-træer. Efter nogle indledende Ord satte Børnene i to Huller, der i Forvejen var gravede i Jorden foran Havehuset »Sommerlyst« i »Pilehaven«, Børnenes Legeplads, to Lindetræer, et for D. B. Adler og et for hans Hustru — Børnehjemmets Stiftere skulde først mindes. Samlet marcheredes der derefter, med Fane i Spidsen, til Kæret i Engen, og bag det plantede hver af Aarets Konfirmander sit Træ: en Sumpcypres, en Platan, et Tulipantræ, en Ahorn. Aaret efter forøgedes Træerne med en almindelig og en trefarvet Bøg, en Birk, et Styrakstræ, en nordamerikansk Magnolia, en Røn, et dobbeltblomstrende Kirsebærtræ. Og Aar for Aar voksede Træernes Tal.

Stedets daværende Sognepræst saa en Tid lang noget skævt til Marius Jensen og sagde engang til ham, at han ikke var den rette Mand paa den Plads, han beklædte — han mente, at Opdragelsen paa Børnehjemmet ikke var

tilstrækkelig bestemt kirkelig præget til daglig Brug. Marius Jensen svarede: »Jeg kan ikke selv vide, om jeg er den rette Mand; men Kommunalbestyrelsen, som har ansat mig, har jo ment det.« Senere erkendte Præsten hans store Fortrin. I Børnehjemmets Fundats staar der: »Der maa ved Optagelsen ikke tages Hensyn til Fødsel i eller udenfor Ægteskab eller til Trosbekendelse.«

Et Indtryk af det daglige Liv paa Nærumgaard giver en Artikel i »Den danske Pioner«, Omaha, Nebraska, for 25. April 1909, som Grosserer Jul. Jensen, Gentofte, efter et Besøg derude har skrevet til Bladet:

Med den lille Jærnbane mellem Lyngby og Vedbæk kom han selvanden en herlig Efteraarsdag til Nærum. De traf Familien ved Formiddagskaffen og blev straks budt hjertelig velkommen. Saa begav de sig paa Vandring for at se — og beundre — Hjemmets Virksomhed. »Ad den brede, magelige Trappe, hvis Opgang overalt var dekoreret med Billeder — store Fotografier, tagne af Hr. Jensen under Opholdet i Asien —, kom vi op paa første Sal, hvor de store Drenges Sovesal findes, et stort og luftigt Rum med solide Jærnsenge. Hver Seng havde Madratts, som fjedrede, skinnende hvide Lagener og Uldtæpper, som for Renlighedens Skyld meget praktisk var indstukne i Vaskevaar. Umiddelbart ved Siden af fandtes et stort Rum med Vaskefade, og hver Dreng havde sit Glas og sin Tandbørste. Fru Jensen viste os med Stolt-hed sit Linnedskab, hvor Stabler af Haandklæder, Lagener, Duge osv. laa ordnet omhyggeligt paa Hylderne.

Videre vandrede vi op i næste Etage, hvor Pigerne og de smaa Børn, der skulde have stadigt Tilsyn om Natten, var anbragte under Opsyn af Husets elskværdige Datter, som med Liv og Sjæl gaar op i Forældrenes Virksomhed. Her fandtes ogsaa Vaskeindretninger samt et mindre Badekar for de smaa Børn, hvis det skulde være, at de paa Grund af Sygdom eller lignende ikke vilde have

godt af at komme udendørs for at naa Badeanstalten, som ligger i en Udbygning til Gaarden.

Alt, hvad vi saa, var saa propret, saa rent, som om det var blæst; men det eneste, vi ikke saa, var Børn, vi ikke engang hørte noget til dem, og jeg tillod mig da at spørge, om der i det hele taget fandtes Børn paa dette Børnehjem. Marius Jensen lo og sagde, at de kom nok — jeg skulde ikke være bange. Og i det samme traadte vi ind i deres Legestue. Naar, der blev rigtignok et Mudder, da de saa de fremmede Mennesker, og jeg saa straks, at Forholdet mellem Børn og Forstander var all right. Her var ikke nogen forkuet Skyhed eller religiøs Usundhed; men Friskhed og Frejdighed lyste ud af deres Barneansigter. Ved et stort Længdebord langs en Væg havde de allesammen hver sin Afdeling med Legetøj, som de for det meste selv havde forfærdiget. De viste os med Glæde og Stolthed deres Smaafrembringelser, og deres Optræden var præget af Beskedenhed og Frimodighed. Jeg talte med flere af dem, og de var alle glade for at være under Nærumgaard's Tag. Det var morsomt at se en lille Pige paa en halv Snes Aar i en Krog ivrigt beskæftiget med at sy en Knap i en af Drengenes Trøjer. I Dag, det var Søndag, havde de allesammen fri og maatte lege hele Dagen — med Undtagelse af dem, hvis Ansvarsfølelse blev forøget ved f. Eks. at skulle passe Kaninerne, Duerne, Hønsene, Geden osv., et Arbejde, som der var Rift om, da det naturligvis var en Æressag at faa en saa betroet Stilling.

Vi gik videre, ned til den store Spisesal, hvor de største Piger var beskæftiget med at dække Bord — et stort Bord i Hesteskoform med snehvide Duge og inde i Hestekoens Smaaborde for de mindste. Umiddelbart ved Spisesalen laa Køkkenet, stort og rummeligt, hvor den Dame, der sørgede for Madlavningen, var ivrigt beskæf-

tiget, og det var en Fornøjelse at stikke Hovedet indenfor i de velfyldte Fadebure.

Men nu gik vi videre, ud i Udhuse og Stalde, vi skulde jo se alting, og fandt her ogsaa en velindrettet Badeanstalt med Styrtebade, som blev brugt hver Morgen, saa længe Aarstiden tillod det.«

En derpaa følgende Vandring i Haven afbrødes pludselig af Gongongen, som kaldte til Middag. »Ja saamænd er Klokken bleven 12,« sagde Hr. Jensen, »og saa er der jo ikke nogen Vej udenom — vi spiser selvfølgelig præcis her, og nu maa de Herrer være mine Gæster.« Da vi kom ind i Spisesalen, sad alle Børnene allerede paa deres respektive Pladser, medens der foran dem dampede en vældig Portion Flæskesteg med Kartofler og ved Siden af dem stod en Tallerken med Frugt — Pære og Druer. »Dette med Frugten«, hviskede Hr. Jensen til mig, »er i Grunden uden for Reglementet, men jeg kan ikke lide, at Børnene Dag ud og Dag ind skal gaa og se paa den Frugt, vi avler i vor Have, uden at faa noget af den.« Konversationen gik livlig og utvungen ved Bordet, men man hørte intet højroset Spektakel, og Drengene vartede nok saa galant Pigerne op og hentede deres Tallerkener i Køkkenet, da der oven paa Stegen vankede Æblegrød. Da Maaltidet var forbi, rejste de sig alle, bukkede pænt for deres afholdte Plejeforældre og gav dem et »Tak for Mad«, som man følte var ærlig ment.«

Nærumgaard havde ogsaa sin egen Sang, betroede Hr. Jensen sine Gæster, hvortil der oven i Købet var skrevet en original Melodi. »De kan tro,« sagde han, »at det lyder smukt, naar alle disse klare Barnestemmer ved højtidelige Lejligheder giver Sang og Melodi Flugt — saa føler man det store Ansvar, man har. Vi er allesammen glade for den Sang, og det er med en særlig Inderlighed, at Børnene synger den.«

Nærumgaardsangen lyder saaledes:

Der flagrer i Verden saa mangen en Fugl,
ak, som aldrig kan ret vinde frem;
thi Uvejr og Storme har pjusket dens Skjul
og splittet dens Rede og Hjem.
Men vi har et Hjem, for det fandt vi jo her —
har før vi haft Søskende, nu har vi fler.
Som Brødre og Søstre vi her vokser op,
følges fremad saa glade i Trop.
Og hvordan vi siden i Verden det faar,
vi glemmer dog ej Nærumgaard.

Af Kvidder er Lunden ved Morgentid fuld,
mens ved Aften det pipper hel smaat,
naar Solen gaar ned som et luende Guld
og Himmelens Telt er saa blaaf.
Hver Dag, der har bragt os en lykkelig Stund,
har ogsaa for Fremtidens Lykke lagt Grund,
thi Hjemmet har lært os, at alting gaar let,
naar man stræber mod Sandhed og Ret.
Og netop hvad det er, vi alle forstaar,
som fostredes paa Nærumgaard.

Naar saa man blir gammel — det er os fortalt —,
leves Barndommen om i vort Sind,
som lysende Billeder kommer det alt
og lukkes blandt Minderne ind.
Hvad Livet vil bringe, det véd vi ej nu,
eet mindes dog vil baade jeg og saa du,
at her føltes bandlyst alt ondt og alt raat,
at det Hjem, vi har haft her, var godt.
Og eet Navn os prentet i Hjerterne staar,
og Navnet det er: Nærumgaard.

Melodien var skreven først, af Axel Schmidt, hvis Søn senere blev et af Nærumgaardbørnene. Teksten skyldes Journalist Joh. Prægel. Nogle Ændringer er dog foretagne deri.

Ganske i Marius Jensens Aand er det, naar Børnene engang faldt paa at afholde Dyrskue og derom udstedte følgende Bekendtgørelse:

Stort Dyrskue

Søndag 18. Septbr. 1910 fra 2—4.

Der modtages kun Høns, Kaniner, Marsvin og Grise.

Stor Koncert fra 4 til 5.

10 Øre for Børn.

25 Øre for Voksne.

Hele Festen foregaar i Kanningaarden.

Hele Indtægten gaar i Grisen.

Børnene havde fra Morgenstunden pyntet Dyrenes Opholdssteder med Grønt og Blomster. Der uddeltes Præmier til Udstillerne, de Børn, der til daglig havde passet Dyrene. Forstanderen var Prisdømmer. Alt var sket ved Børnenes Initiativ.

Undervisning fandt ifølge Fundatsen ikke Sted paa Hjemmet, men i Byens Skole. Man ansaa det for at være af væsentlig Betydning, at Børnene fra tidlig Tid færdedes blandt andre Børn og ikke skiltes ud fra deres jævnaldrende som en særlig Kaste, der enten vilde føles som Pariaer eller omvendt maaske faa Fornemmelse af at være hævede over andre Børn og i begge Tilfælde kom til at staa fjernt og fremmed for det Menneskeliv, de som voksne skulde træde ud i. Det har tidligere andensteds vist sig, at den afsondrede Opdragelse bagefter tit har berøvet Børnene den nødvendige Modstandskraft overfor de Fristelser, Livet har ført dem i Møde.

Et sammensat og uensartet, tit forkrøblet Menneskemateriale var det, Børnehjemmet skulde frembringe nyttige Samfundsborgere af. Det har ikke altid været let at faa indgroede aandelige og legemlige Skavanker, nedarvede eller fremkaldt af Livsforholdene, trængt tilbage og faa de gode Fremtidsmuligheder i Barnet vakte og styrkede. Men Marius Jensen var ikke den Mand, der let gav fortabt, forholdsvis faa af Børnene blev sendt bort,

fordi man maatte anse deres Forbliven for haabløs, og anbragtes i Særhjem¹).

Udenfor Skoletiden deltog Børnene saa meget som muligt i Arbejdet i Huset, Haven, Køkkenet og Vaskeriet; men, siger Forstanderen, de meget uregelmæssige Skoletider umuliggør næsten helt at gennemføre nogen fast Plan i disse Arbejder og gør Nytten af dem ringe.

Til Forstanderens Opgave hørte ikke blot Omsorgen for Børnene, men ogsaa Varetægten af Ejendommen og dens Drift. Der foreligger saaledes en af ham foranlediget Redegørelse, dateret 28. Novbr. 1910, som Skovrider E. Anger, Bidstrup Gods Skovdistrikt, Valborup pr. Hvalsø, har affattet. Den giver et Billede af Trævæksten paa Nærumgaard og har følgende Ordlyd:

Da Hr. Forstander M. Jensen havde ønsket at høre min Mening om den fremtidige Behandling af den til Nærumgaard Børnehjem hørende Skov og Park, har jeg den 5. ds. aflagt et Besøg paa Nærumgaard og skal jeg, ligeledes efter Ønske af Hr. Forstanderen, herved fremsende en Beskrivelse af Skovens og Parkens nuværende Tilstand samt en kort Redegørelse af de Principper, som det efter min Formening vilde være heldigt at følge ved den fremtidige Behandling.

I. Skoven, der skønnes at have et Areal af ca. 4 Tdr. Land, bestaar af en lang smal Skovstrækning i Retning Øst—Vest, beliggende paa en Bakkekam og adskilt fra Gaard og Park ved et Engdrag. Bevoksningen bestaar af en smuk, velordnet og i det væsentlige sluttet Bøgeskov paa 100—150 Aar, indblandet med spredte Ege, Avnbøge og en enkelt smuk, gammel Lind. Skoven gør et sundt og livskraftigt Indtryk. Muldformen er god, kun i den nordlige Udside, hvor Vinden har haft for meget Indpas, er Jordbunden noget fast og muld-

¹) Ogsaa efter Udtrædelsen søgtes Forbindelsen med Hjemmet og de gamle Kammerater vedligeholdt. En Gang for alle blev de tidligere Fosterbrødre indbudte til at gæste Nærumgaard den første Søndag i hver Maaned. De stiftede desuden en Forening »Nærumgaards Minde«, men af Mangel paa tilstrækkelig myndig og virksom Ledelse fik den ikke den tilsigtede Betydning. Dens smukke, i Metal udførte Kendingsmærke var tegnet af et af dens Medlemmer.

blottet med begyndende Mosdannelser. Skoven skal bevares som Lystskov, og det økonomiske Udbytte er af underordnet Betydning.

Da Skoven som anført er sund og sikkert endnu i lange Tider kan beholde sin Livskraft, er der ingen Anledning til at skride til en omfattende Foryngelse. Skoven er hidindtil behandlet smukt og skaansomt med Udhugning. Denne Behandling bør fortsættes saaledes, at de store og smukke Træer kan bevare deres Krone og derved deres Levedygtighed, medens de lange, opknebnede og slet bevarede Træer, der kiler sig op imellem dem, efterhaanden fjernes. Ved Udhugningen bør særlig tages Hensyn til de adspredte velformede Ege, saaledes at de Bøge, der truer med at overvokse dem, efterhaanden fjernes. Ved en foretagen Prøveudvisning opnaaedes fuldstændig Enighed om denne Behandling mellem Forstanderen og mig.

Da Skoven er saa ensaldrende, vilde det dog være heldigt allerede nu at tænke paa hist og her at fremskaffe nogen Ungskov, der i kommende Tider kunde erstatte den gamle Skov, og i saa Henseende tillader jeg mig at anbefale følgende:

a. I den søndre Del af Skoven findes der hist og her i naturlig fremkomne Lysninger nogen Opvækst af Bøg i smaa sluttede Grupper. Disse bør bevares og efterhaanden skaffes det til deres Trivsel nødvendige Lys ved forsigtig Fjernelse af omstaaende Bøge.

b. I den nordre Udside, hvor Muldformen, som anført, har taget nogen Skade, fremkommer saadan naturlig Opvækst ikke, men man maa her komme Naturen til Hjælp ved hensigtsmæssig Jordbundsbehandling og Udsaaning af Bøgeolden. Jeg tillader mig at foreslaa, at der langs hele den nordre Udside i en Bredde af ca. 20 Alen graves 18 Tommer brede Riller med en Afstand af 2 Alen fra Midte til Midte, og at disse besaas med ca. 30 Pd. Bøgeolden pr. 100 Favne Rille. Dette Arbejde kan udføres i Løbet af nogle Aar, naar Bøgeolden kan skaffes til rimelig Pris. Herved opnaas, at Bunden i den nordre forblæste Udside dækkes og der skaffes Læ for den Syd for liggende Del af Skoven, medens den derved fremkomne Ungskov en Gang i Tiden kan erstatte den gamle Skov, naar dennes Livskraft ebber ud. Efterhaanden som den unge Skov vokser frem, maa der lysnes i de Bøge,

der staar over den, medens de spredte velformede Ege bevares.

II. Parken bestaar af et Haveanlæg samt et større Parti af skovagtig Karakter, en Karakter, der efter de tagne Bestemmelser skal bevares i Fremtiden. Der findes i dette Parti mange smukke Træer i den frodigste Vækst, saaledes Robinier, ægte Kastanier, Ege samt nogle Popler af usædvanlig Størrelse og Form. Op imellem disse Ornamenttræer er vokset en Del Elm, Ahorn m. m., lange opknebne Individder, der borer sig ind i Ornamenttræernes Kroner og truer med at ødelægge dem. Da Behandlingen af et saadant Parkanlæg ligger udenfor mit Uddannelsesomraade, vil jeg indskrænke mig til at henstille til Overvejelse, at dette Parti behandles som en Art Mellemskov saaledes, at de store, smukke Træer danner en øverste Etage, medens de nævnte Elm, Ahorn m. m. udhugges hvert 15.—20. Aar, naar de enten tager Synet fra de store Træer eller skader dem ved at vokse ind i deres Kroner. Sidstnævnte Træer, Elm, Ahorn m. m., skyder villigt fra Roden, naar de hugges, og vil saaledes altid kunne danne en Kratskov under de store Træer, hvorved Jorden holdes i en fortrinlig Muldform og der skabes Læ og Lunhed. Træerne i øverste Etage erstattes ved Plantning af højstammede Planter, efterhaanden som de falder fra paa Grund af Alder og Sygdom eller fældes af Storm og Lyn.

Den 11. August 1910 besøgte Hjemmet af 60 Deltagere i »Den internationale Kongres for Filantropi og Velgørenhed« og den 16. August af 100 Deltagere i Købstadshjælpekassernes Delegeretmøde. Efter Aftale med Borgmester Knudsen indbødes i begge Tilfælde de besøgende paa lettere Forfriskninger i Haven.

Efterhaanden var der kommet Planer op om at bygge et nyt Børnehjem til Kommunen, og man samlede sig om den Tanke at lægge det i Nærumgaards Have. Forstanderen mente, at det maatte ligge saaledes, at man fra Hovedhjemmet havde den lettest mulige Adgang dertil, dog saaledes, at det dannede et Hele for sig med sin egen til daglig Brug indrettede og afskildrede Legeplads. De mindre Børn burde ikke uden det paalideligste Tilsyn have

uhindret og daglig Adgang til at færdes i Parken, Engen og Skoven, hvor Vandløb og Moser rummer alvorlige Færer for dem. Huset burde lægges paa et lunt og tørt Sted og saaledes, at Opholds-, Sove- og Sygeværelser saa vidt muligt havde Vinduerne mod Syd og Øst, mens Trapper, Korridorer, Vaske-, Bade- og Toiletrum samt Køkken og dertil hørende Rum lagdes ud mod Nord.

Han foreslog da at bygge paa den saakaldte »Adashøj«, »en træbevokset Tomt efter et Bryggeri, som blev nedrevet ved Midten af forrige Aarhundrede«. Plateauet ligger 80 Skridt fra Hovedbygningen og retvinklet for den, det er hævet 3—4 Alen over den øvrige Have og saaledes frit for Grundvand, som om Vinteren og Foraaet kommer ned fra den højere liggende Park og Frugttræplantningerne mod Vest. Højen har ca. 45 Alen Façade og ca. 55 Alen Dybde og var bevokset med unge Træer, som, naar saa mange af dem som muligt skaanedes, kunde give Læ mod Nord.

Forslaget tiltraadtes, og da det nye Hus var opført, var der paa Nærumgaard i det hele Plads til 100 Børn, 50 i hver af de to Bygninger. Den nye skulde huse de mindste, særlig dem, der endnu ikke havde naaet den skolepligtige Alder.

Oktober 1915 toges den nye Bygning i Brug.

Marius Jensen var i det hele Forstander i 8 Aar. De sidste 4 var ulykkeligvis en Svaghedsperiode, der endte med Døden (15. Septbr. 1916). I disse Aar kunde Virksomheden selvfølgelig ikke gaa for fulde Sejl, og det kan ikke nægtes, at Hjemmet led derunder, at man ikke i samme Grad som tidligere følte det hele gennemtrængt af hans Aand, og at det fik en mindre heldig Indflydelse paa Børnene, især paa Disciplinen.

Men hans Efterfølger satte snart alt paa ny i den rette Gang.

GLARMESTER-ZUNFT.

Af R. BERG.

Uagtet de ikke faa Aktstykker og Protokoller, der er bevaret til Belysning af Haandværkets Historie, er det dog faa af dem, der giver os et saa nøje Indblik i Haandværkets indre Liv som to Svendeprotokoller, der opbevares hos Glarmestrenes Syge- og Begravelseskasse.

De refererer meget nøjagtigt alle de Møder, som Glarmestersvendene har afholdt i Tiden fra 1697—1737 og 1761—1792 og giver os meget nøje Besked om hele det ejendommelige og særprægede Liv, der herskede i Haandværkets Verden, og som i meget holdt dem adskilte fra det øvrige Samfund.

Desuden giver de interessante Oplysninger om, hvor lidet Enevældens Bestræbelser for at regulere Haandværkets Liv frugtede og bekræfter endnu en Gang, at Lov er et, Livet noget andet.

I det store og hele vedblev man indenfor Haandværket at leve videre paa den gamle Tradition, saa at den største Del af de Bestemmelser i den nye Lovgivning, som kunde have medført Forandring, faktisk ingen Betydning fik.

I.

Det enkelte Fags Udøvere følte sig først og fremmest som tilhørende deres Haandværk. Bundne som de var til det gennem Arbejde fra aarle Morgen til Aften

silde, naaede man saa at sige aldrig udenfor Faget. Det var Levebrødet, og det at kende sit Arbejde og kunne udføre det godt, var i Grunden alt, hvad man stræbte efter. Interesser udenfor var saare sjældne. Derfor tilhørte man ogsaa sit Haandværk med Liv og Sjæl og følte sig som ét med det. Alt, hvad man skulde have af Ære og Anseelse, maatte komme fra Haandværket. Man sætter en Stolthed i at tilhøre det »højlovlige og kunstelskende« Lav. Af Glarvestrene benævnes Svendene som Helhed altid som »die günstigen Gesellen«. For Samlivet indenfor Lavet og mellem Mestre og Svende indbyrdes udviklede der sig derfor en Række Vedtægter og Ceremonier, som overholdtes meget strengt.

For Glarvesterstændenes Vedkommende er vi i Stand til at skaffe os en meget nøje Indsigt i deres indre Liv og den Højtidelighed, hvormed de omgærdede deres Sammenkomster, igennem de to Protokoller, der er bevarede.

Det fremgaar af disse, i hvor høj Grad den enkelte tilhørte Faget, i saa høj Grad endog, at han i mange Henseender slet ikke havde noget Privatliv.

Lige fra det Øjeblik, Glarvesteren indtraadte som Lærling, tilhørte han Lavet, indskreves i Protokollen og var Medlem af Mesterens Hus og Hjem, dog for de flestes Vedkommende saaledes, at han mere var et Tyende, der ikke blot skulde lære Faget, men ogsaa var pligtig til at udføre alt i Huset forefaldende Arbejde. En Lærling kunde roligt sige, at fra den Dag, han begyndte i Mesterens Hus, var Barnetiden forbi. Ikke alene Slid og Slæb fra Morgen til Aften, men ogsaa tit en unænsom Behandling. Svendene regnede ham ikke for noget, men betragtede og behandlede ham i Reglen som en, der var frit Slag paa. At gaa med ham paa Gaden eller i det hele taget færdes med ham udenfor Arbejdet var under en Svends Værdighed, ja, der var endog streng

Straf derfor. Kom det frem, at en Svend havde været Kammerat med en Dreng, var en Bøde ham vis. 1725 straffes en Svend saaledes med at bøde en Ugeløn, fordi han har spillet Kegler med en Dreng, og 1727 straffes en anden Svend, fordi han har staaet paa en Vogn mellem nogle Drengene.

Lærlingetiden var lang, som Regel fra 4—6 Aar, og man vil derfor kunne forstaa, at Overgangen til Svendeklassen var en hel Befrielse, som alle saa hen til med Glæde. Det var som at forvandles fra Træl til et frit Menneske den Dag, da han af Mesteren højtidelig »løgaves« eller, som det hed, blev »losgesprochen« og overgivet til Svendene, hvad der skete i en Forsamling af Mestre og Svende for aaben Lade, hvor de sidste blev anmodet om at lade ham vederfares, hvad enhver ærlig Svend er vederfares. Svendenes Formænd, Bøsseskafferne (die Büchschaffner), takkede og lovede det, hvorpaa der blev fastsat en bestemt Dag, hvor hans Svendeøl (Gesellenbier) kunde drikkes. Dette Svendeøl, som iøvrigt ikke indskrænkede sig til Øl alene, holdtes som Regel i en Mesters Hus, der havde nogen Indtægt deraf. I et enkelt Tilfælde ses Svendeøllet at være betalt af Mesteren, fordi han har tilladt sin Dreng i Læretiden at gaa med Ur, Støvler og irsk Hat, »hvorved der har manglet Respekt for Svendene«. Den bestemte Dag mødte da den unge Svend (Junggeselle) i Svendenes Forsamling. Der blev forespurgt, om nogen havde noget imod ham at erindre, og var dette ikke Tilfældet, holdt den ældste Bøsseskaffer en Tale til ham paa Tysk, der lød saaledes, efterat »Gruss«en var fremsagt:

»Med Gunst samtlige Svende! Anledningen til vor Sammenkomst i Dag er, at velærede Hr. Mester N. N. har forestillet os sin forhenværende Læredreng, nemlig N. N., og da samme har udstaaet sine Læreaar og forholdt sig, som det sig egner og anstaar en ærekær Læredreng, samt forfærdiget Svendestykke,

saaledes som det af Lavet for godt er bleven antaget, saa er det hans Ønske at vederfares det samme, som er vederfaret enhver retskaffen Glarmestersvend.

Glasset er et Kunstens Værk, som varsomt maa behandles,
 En gennemsigtig Ting, som let til Bræk forvandles,
 Forsigtig være vi, som Glasset skal haandtere,
 thi uforsigtig Stød vort Velfærd kan spolere.
 Saa er og Mennesket et Glas for Uhelds Stød,
 og Uforsigtighed blev ofte manges Død,
 thi vores Liv er kun et Glas i Skæbnens Haand,
 den byder kun og straks opløses alle Baand;
 Enhver derfor, som vil Glarmesterkunsten lære,
 som fremme vil sit Vel og gøre Standen Ære,
 han være redelig, forsigtig, virksom, dygtig.
 At prale vindig og at være kløglig
 gør ikkun Skam og Spot, mens Kunsten selv gør Hæder
 og skænker Dyrkerne bestandig Held og Glæde.
 Saa vandre broderlig til fælles Held og Ære,
 Vi ej et Selskab blev for Uvenner at være,
 men for at give og modtage lige Ret,
 og Enigheden kun vedligeholder det!

Behag at træde nærmere til Bordet, saa vil jeg i Korthed oplæse Dig følgende Punkter, som Du har at iagttage som Glarmestersvend.

For det første vil jeg paaminde Dig om at sky Dine forrige Selskaber samt herefter opføre Dig saaledes, at Du for enhver maa blive anset for en ærekær Glarmestersvend!

For det andet skal Du, saavidt Dine Omstændigheder tillader Dig det, ikke lade Dig se udenfor Din Mesters Hus uden at være anstændig klædt, som det egner og anstaar en ærekær Glarmestersvend!

For det tredje: skulde Du blive sindet at rejse udenlands for at profitere af Lavsrettighederne, og Du kommer ind til en Amtsmester eller Enke, saa maa Du ikke tro, at de er Dig skyldig at traktere med lækre Retter, men Du maa tage til Takke med, om det er nok saa lidet, naar det bliver givet Dig af et godt og velment Hjærte.

For det fjerde: Er Du her eller andetsteds i Arbejde hos en Mester eller Enke, og der kommer en fremmed Svend i Dit Værksted og hilser Dig fra Mestre og Svende paa det Sted, han

kommer fra, skal Du staa op og modtage ham saaledes, som Du selv ønsker at blive modtaget, naar Du er paa Rejsen.

For det femte: Er Du her eller andetsteds i Arbejde hos en Amtsmester eller Enke, skal Du tro og flittig iagttage deres Arbejde, og fremfor alt maa Du vogte Dig for at forurette dem noget, hvilket man ikke vil haabe af Dig, men at Du stedse ved Vindskibelighed søger at udbrede det bedste.

For det sjette: Naar Du er paa Rejsen, og Du ej kan naa at rejse til nogen Amtsmester, saa skal det være Dig tilladt at rejse ind til en udenfor Lavet og blive der Natten over og tage til Takke med, hvad han opvarter med; naar Du rejser derfra, skal Du ikke bringe Amtsmesteren Hilsen fra ham, da saadant ikke bliver modtaget.

For det syvende: Men skulde Du være saa uheldig paa Din Rejse, at Dine Klæder eller Sko skulde blive sønderlidte, skal det være Dig tilladt at tage Arbejde i 14 Dage hos en udenfor Lavet saakaldet Glarvester for at tjene saa meget, at Du kan fortsætte Din Rejse, men ikke længere end forbenævnte Tid.

Tror Du at kunne efterleve disse forbenævnte Punkter, saa besvar det med et lydeligt og højt Ja, giv mig og enhver af de tilstedeværende Svende Din Haand derpaa.

Saaledes vil jeg da nu for første Gang udbringe Dig en Skaal af denne vor lovlige Velkomst og ønsker Dig al Held og Lykke i Din Svendestand, og at Du ved Din Duelighed maa uddanne Dig til en brav og agtværdig Mester i Din Levetid. Ungsvenden længe leve, Vivat, Hurra!«

At der efter denne Tale er fulgt andre Invielsesceremonier i Lighed med Snedkernes Behøvling, er næppe sandsynligt. Det hedder kun i Svendebogens officielle Referat, at han blev gjort til Svend under vort højlovlige Regiment, hvorved forstaas den Dirigentstav, som Bøsseskafferen ledede Mødet med, og som hos Glarvestervendene var af Sølv, behængt med Skjolde og Mønter.

Det visse er imidlertid, at der efter det officielle Svendeøl i en Mesters Hus er fulgt et mindre officielt Gilde andetsteds, som næppe har været helt billigt for Ungsvenden.

Efter Svendeøullet fulgte en ny Fase i den unge Svends Tilværelse — Vandringsen, thi det var ikke velset, at den unge Svend blev i sin Læreby, og rigtig Agtelse fik han ikke, før han havde rejst.

Denne Overgang fra den i alle Henseender bundne Læretid til det frie Vandringsliv var naturligvis lokkende for mange paa Grund af Friheden og Æventyrene, man kunde nyde. Alligevel, der var dog saa mange mindre behagelige Sider ved Vandringsiden, og der skulde tit døjes meget ondt, lides Sult og Savn paa Rejsen, at man ikke kan tænke sig, at Vandringsen i det lange Løb vilde lokke Svendene til at forandre Sted saa ofte, som de faktisk gjorde. Forklaringen til den hyppige Skiften Opholdssted maa da heller ikke søges i Rejselivets Tillokkelser alene, men simpelthen i Nødvendigheden. De smaa Byer, de smaa Forretninger, der for Glarimestrenes Vedkommende hørte til de store, naar man kunde beskæftige to Svende, havde saa lidt Arbejde til daglig, at Reglen var den, at Mesteren med en Lærling kunde overkomme det. Derfor maatte Svendene skifte saa tit, stadig være paa Jagt efter Arbejde, ikke blot indenfor Landets Grænser, men ogsaa udenlands.

Rejselivets egentlige og dybeste Aarsag var Arbejdsløshed. Den fattige Svend maatte ofte strejfe Europa rundt i Maaneder for at finde et Sted, hvor han i nogen Tid kunde tjene Brødet.

Og fik han endelig Arbejde, var det aldrig ret langvarigt. Undersøger vi saaledes Svendenes Protokol for Tiden 1761—1770 vil det ses, at der i dette Tidsrum har arbejdet 118 forskellige Svende hos Glarimestrene, hvad der betyder en meget hyppig Omveksling. Det viser sig nemlig, at af disse 118 Svende har kun et Par Stykker været beskæftiget i længere Tid, nemlig fra tre til fire Aar, og kun en enkelt har arbejdet alle ti Aar

igennem. Resten har kun haft Arbejde nogle Uger eller Maaneder, allerhøjest et Aar.

Men netop fordi Forholdet var dette, blev det nødvendigt for Svendene at skabe en Organisation, der i saa vid en Grad som mulig var bygget op om den rejsende Svends Tarv.

Det gjaldt om at skaffe ham Underhold, Rejsepenge, Hjælp i Sygdom og Nød, hvis intet Arbejde var at faa.

Men for at sikre sig imod, at man kom til at hjælpe andre end sine egne, gjaldt det om at omgive sig med et saadant Net af Sikkerhedsmidler, indrette et saadant System af Legitimationsregler, at kun den indviede kunde bruge det. Thi Europas Landeveje var fyldt af farende Folk, ikke blot rejsende Haandværkssvende, men al Slags løst Pak, Gøglere og Æventyrere mellem hinanden. Dem maatte man værne sig imod ved alle Midler.

Et af disse var nu den indenfor Haandværksfag brugelige Hilsen, den saakaldte Gruss, i Reglen en Række Høflighedsudtalelser og gode Ønsker for Fagets Mestre og Svende.

At Glarmestrene har haft en saadan Gruss, er sikkert, men desværre kender vi den ikke nu. Den brugtes som Hilsen, naar man holdt Samling, og naar man som Rejsende henvendte sig til en Mester eller Svend. Den var Tegnet paa, at man hørte Faget til, og at man kunde give Vedkommende Hjælp, som de altid trængte til.

For Glarmestrenes Vedkommende ydedes den i Form af »Geskænk« til enhver Svend, der kom rejsende, eller som skulde paa Farten, og alle var pligtige til at give den vedtagne Skærv.

For den tilrejsende Svend gjaldt det imidlertid om at have sine Papirer i Orden og sin Samvittighed ren. En Glarmestersvend, der kom til København, maatte saaledes være »Seestädter«, d. v. s. tilhøre det Forbund,

som var dannet i de fleste Søstæder. Var han en »Oberländer«, d. v. s. udlært i en By inde i Landet, regnedes han ikke for noget, fik hverken Geskænk eller i det hele en venlig Modtagelse, forinden han havde ladet sig gøre til Svend her og givet sit Svendeøl.

Dette holdtes der meget strengt paa. Pudsigt nok synes Lavet i Lübeck ikke at have hørt til Seestädter-Forbundet, og en Svend fra denne By, der ankom 1704 og havde faaet Arbejde hos en Mester, blev tvunget til at rejse bort.

Mestrene synes dog ikke at have villet bøje sig for denne Afgørelse og tilkendte Lübecker-Svenden Ret til Arbejde, men heri fandt Svendene sig ikke og afsatte deres Bøsseskaffer, »fordi han ikke havde taget sig syndeligt af denne Sag«, og idømte ham en Bøde, som han maatte finde sig i at betale.

At lübske Svende — for ikke at tale om »Oberlændere« — paa den Maade flere Gange afvises, naar de ikke paany vilde lade sig gøre til Svende her, forekommer meget hyppigt. Bl. a. ser vi saaledes 1712, at en Svend vægrer sig ved at staa i Forsamlingen med en anden Svend, der havde arbejdet i Lübeck. Mestrene synes dog at have taget sig af Lübeckersvenden, i hvilken Anledning de københavnske Svende skrev til Hamburg for at høre deres Mening. Hamburg gjaldt nemlig som en Slags Højesteret for Afgørelsen af zünftige Sager.

Svaret lød, at i Hamburg blev en Lübecker-Svend ikke estimeret. Københavner-Svendene mente derfor, at de billigvis heller ikke kunde det og gik til Mestrene med denne Besked. Disse var ikke helt tilfredse med Svaret og idømte samtlige Svende en Bøde paa hver 1 Rdlr., og hævdede, at man skulde modtage Lübeckeren, indtil der mulig kom »Treibbrief« eller »Amtssiegel« om ham, d. v. s. indtil der indløb en Klage, der gjorde Modstanden berettiget. Herpaa vilde

Svendene dog ikke indlade sig, men bekvemmede sig omsider dog til at give en Bøde paa hver $\frac{1}{2}$ Rdlr. for at have modsat sig Mestrenes Forlangende.

Denne Dom var dog ingenlunde en Følge af, at Mestrene følte mindre fag- eller zunftmæssigt end Svendene, men hævdede kun, at vedkommende Svend kunde lade sig gøre til Svend efter seestädtisk Skik.

Men var der ellers noget at udsætte paa en Svend, saa kunde han ogsaa være sikker paa, at det før eller siden skulde komme for en Dag. Thi man fulgte sine Folk og vidste saa nogenlunde, hvor de drog hen. Havde en Svend forbrudt sig mod den gældende Haandværksskik, gjort Gæld eller paa anden Maade forset sig, saa blev der sendt Brev til Svendene derom fra det Sted, han havde forladt, og saa var der ingen Naade. Den forfulgte Svend maatte enten, hvis Forseelsen var mindre alvorlig, betale Bøde eller ogsaa rejse sin Vej igen. Saaledes finder vi, at en her arbejdende Svend efterlyses fra Hamburg. Han tilbyder at betale en Bøde, men Hamburgerne forlanger, at han skal komme tilbage og klare for sig, hvad han ogsaa blev nødt til.

Paa samme Maade gik det 1718 en Svend i Køge, der havde paadraget sig Bødestraf her. Der blev skrevet til ham, at han skulde indfinde sig i København og betale, og da han ikke kom, lod man hans Mester vide, at han ikke kunde beholde ham i Arbejde. Saa mødte Svenden og klarede for sig.

Til andre Tider kunde man dog tage Hensyn. 1708 var der f. Eks. kommet et »Treibbrief« fra Bremen med Klage over en Svend. Det vedtoges at indhente nærmere Oplysninger om ham, men dog ellers at huske paa, »at det var Vinter og derfor en Tid, da ingen Svend godt kunde rejse«.

Justitsen var i Almindelighed streng, og navnlig blev de stakkels »Oberländlerere« skarpt iagttaget. 1723

forespørger Svendene i Reval saaledes hos Svendene her, om en hos dem arbejdende Oberländer har givet sit Svendeøl, hvad man kunde besvare med Ja.

Den Art Sager og Afgørelser er som sagt meget hyppige, og man kan som Hovedregel sige, at Svendene ingen Overskridelse taalte af de en Gang vedtagne Skikke.

Men havde man sin Samvittighed ren, kunde man være sikker paa en god og kammeratlig Modtagelse. Enhver Svend, der trængte, kunde være vis paa at blive hjulpen efter Evne.

Det første en Glarmestersvend, der ankom til København, havde at gøre, var at henvende sig til en Mester, hvor han efter de gældende Regler skulde have Natteleje og Ophold en Uge, hvis han da ikke kunde faa Arbejde forinden.

Havde han paa den Maade sikret sig Logis, var hans næste Vandring til det Værtshus, hvor Svendene holdt til. Var der arbejdende Glarmestersvende til Stede, var det deres Pligt at modtage den rejsende Svend og beværte ham, efter at den tilbørlige Gruss var afgivet. Ingen Svend maatte unddrage sig denne Pligt, og det forekommer flere Gange, at den Svend, der har siddet paa Værtshuset og drukket alene, uagtet der var rejsende Kolleger til Stede, blev strengt straffet.

Nu gjaldt det om at faa Arbejde, og dermed skulde Bøsseskafferen være ham behjælpelig, hvad der skete ved, at man gik rundt til de forskellige Mestre, indtil man traf en, der havde Brug for Svenden. Naturligvis skulde ogsaa denne Rundgang og Henvendelse til Mestre ske efter de vedtagne Regler, idet der dér bragtes Gruss fra det Sted, hvor man sidst havde haft Arbejde.

Blev Svenden nu taget i Arbejde, skete det først paa 14 Dage. I dette Tidsrum var han for saa vidt fri

Person, som han ikke i dette behøvede at have Samkvem med Svendene eller søge deres Forsamling, ligesom han heller ikke behøvede at betale noget.

Men var de 14 Dage forløbne, saa maatte Svenden melde sig hos Svendene og betale Tide- og Sygepenge samt et Bidrag, som kaldtes Rollgeld,¹⁾ ligesom han var pligtig til at deltage i Svendenes Samlinger og at møde paa Værtshuset, hvor de holdt til.

Medens Samværet mellem Svendene paa Værtshuset synes at have været yderst tvangfrit, var derimod den Optræden, der skulde vises ved Svendenes officielle Sammenkomster, der i Reglen holdtes hvert Kvartal og ellers, naar Forholdene krævede det, underkastet et yderst indviklet Ceremoniel. Selve Mødets Forhandlinger foregik i den saakaldte »Kres«. Det er tvivlsomt, om denne Kres dannedes ved, at Svendene stod op eller sad omkring et Bord. Protokollerne tillader begge Opfattelser. Fra andre Fags Svendeforsamlinger ved man imidlertid, at der, naar Mødet var aabnet, paa Bordet tegnedes en Kres med Kridt og udenom den igen en anden, der dog var aaben et lille Stykke. De to yderste Ender af denne ydre Kres blev forbundne ved den ledende Svends Tommel- og Mellemfinger, og Svendene opfordredes til at betale deres Tidepenge ind i Kresen. I en Del Fag kaldtes dette Bidrag ogsaa »Auflegegeld«, netop fordi Pengene blev lagt ind i Kresen — for den løbende Uge indenfor Stregen, for Ugen forud paa selve Stregen og for Ugen forud for den igen udenfor Stregen. Dette var dog mest brugeligt, hvor der betaltes Bidrag hver Uge. Glarmestersvendene, der betalte hvert Kvartal, har næppe haft denne Skik. Derimod har de sikkert som andre Svende

¹⁾ I »Rolle« indeholdtes de Regler, en Svend havde at rette sig efter.

drukket de indkomne Penge eller i hvert Fald en Del af dem op i det fælles Lag.

Drikkelaget hørte imidlertid til den mindre officielle Del af Sammenkomsten. Forinden foregik den højtidelige Del af Mødet.

Svendene sad eller opstilledes i en bestemt Orden efter den Tid, de havde været Svend, dog kun hvis de havde rejst. Var dette ikke Tilfældet, blev de sat tilsidst. De skulde møde med Kappe, der skulde være aaben og skulde sidde lige. Frakken underneden maatte ikke være tilknappet, og Halstørklædet skulde hænge løst udenpaa. Der skulde stilles i Sko, Støvler var strengt forbudt, og ogsaa Haaret skulde bæres paa en vis gammeldags Façon, der ikke tillod nye Moder som Haar-pung eller senere hen Krumkam. Hatten skulde holdes i Haanden og Handskerne skulde beholdes paa, ligesom hver enkelt Svend maatte bære Kaarde.

Mødet lededes af den ældste Bøsseskaffer, af hvilke der fandtes to, som Regel en tysk og en dansk, hvis det var muligt. Af »Amtspersoner« fandtes endvidere en Skriver, der inden Mødet visiterede hver enkelt Svend og opnoterede paa en Tavle de Forseelser, der fandtes mod den reglementerede Paaklædning.

Og det var mange Bøder, der faldt. I hvert eneste Møde var der en Mængde Forseelser, og da disse Bødepenge altid blev drukket op, kan man forstaa, at man til Tider har været meget opfindsom for at faa noget i Kassen til fælles Bedste.

Eksempelvis kan noteres følgende Række Bøder, som en enkelt uheldig Synder er ifalden.

Thomas Hurich »hat sich selber geschimpft«, idet han vilde pudse Vinduer, 10 Lübsksk., (det var nemlig ikke Arbejde, der passede for en Svend), Kappen skæv 3 Gange er 3 Gebürer à 1 Ls., har ikke takket for naadig Straf: 1 Gebür, ikke givet Gehør: 1 Gebür, heller

ikke sagt »med Gunst«, da han traadte ind i vor Kreds: 1 Gebür, har bandet: 2 Gebürer, har lænet sig: 1 Gebür, Kappen skæv: 1 Gebür, fordi han har baaret Vinduer, som han ikke kunde skjule under Kappen: 1 Ugeløn.

Foruden de her nævnte Forseelser forekommer mange andre, f. Eks. for at møde med Støvler, for at have Halstørklædet stukket ind, for at have en eller to Knapper tilknappet i Frakken, for Skældsord, for at tage Hatten eller tage Handskerne af, for at tale Dansk o. s. v.

Almindeligst brugte Skældsord var »Hundsfoot«, Skælm, Nar, Canalje; et mere malerisk Skældsord er »Mamluck«, som dog kun forekommer en enkelt Gang.

Kunde Bøderne ikke slaa til til Aftenens Udgifter, synes man at have skabt Anledning til at give saadanne. I sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede er det saaledes meget hyppigt, at der gives Bøde af samtlige Tilstedeværende for at have baaret Kappen skæv.

Amtspersonerne, d. v. s. de to Bøsseskaffere og Skriveren, valgtes oprindelig ved Lodtrækning paa et halvt Aar, senere ved Flertalsvalg. Ingen kunde undslaa sig uden at give Bøde, dog kunde en Svend, der arbejdede hos Oldermænden eller hos en Enke, ikke have nogen Tillidspost.

Forhandlingerne foregik udelukkende paa Tysk, og Referaterne affattedes paa samme Sprog, selvom det til Tider rigtignok er et meget miserabelt og fejlfuldt Tysk.

Amtspersonerne skulde behandles med stor Respekt. De skulde tiltales med Hr. Bøsseskaffer eller Hr. Skriver, og der maatte under selve Mødet ikke siges Du til dem eller »Gesellschaft«, som fra midt i det 18de Aarhundrede er den almindelige Om- og Tiltaleform til en Svend.

Ogsaa udenfor Møderne, naar en Svend i fagligt

Ærinde skulde henvende sig til en af Amtspersonerne, maatte der optrædes meget ceremonielt, i fuld standsmæssig Paaklædning med Kappe og Kaarde. 1720 straffes saaledes en Svend, fordi han har henvendt sig til Bøsseskafferen i Camisol, d. v. s. Uldtrøje.

I Møderne, der indledes med Grussen, behandles iøvrigt alle Sager, der vedrørte Svendene, navnlig de Forseelser mod Haandværksbrug, der kom frem, og især beskæftigede man sig med, om nogen Svend var bleven »geschimpft«, hvad der f. Eks. var Tilfældet, naar man blev anklaget uden at kunne tilbagevise Klagens Berettigelse, eller hvis man havde arbejdet hos en Mester udenfor Lavet eller, hvad værre var, hos en Fusker.

Svendene kunde idømme Bøder, og vilde vedkommende Svend ikke betale godvilligt, blev Sagen appelleret til »Amtet«, d. v. s. til Afgørelse af Mestre og Svende i Forening eller i allersidste Instans af Mestrene alene.

Forhandlingerne i en saadan Amtssamling var ligesom hos Svendene selv meget formfuldendte. De foregik altid i Oldermændens Hus efter lovligt »Verbot«.

For at give en Forestilling om en saadan Forsamling, skal her en enkelt Sag refereres. 1699 var Svenden Marx Ehlers bleven anklaget for, at han havde baaret Vinduer udenpaa Kappen, hvad der var forbudt. Vilde en Svend bære Vinduer, maatte de i hvert Fald ikke være større, end at de kunde skjules under Kappen.

En saa alvorlig Overtrædelse af Skik og Brug maatte naturligvis straffes; der blev holdt Forsamling, og Synderen blev forespurgt, om han vilde lade sig straffe, men svarede nej. Saa blev han sendt udenfor, medens Svendene raadslog. Da han blev indkaldt og paany forespurgt, om han vilde lade sig straffe, svarede han imidlertid atter nej. Sagen blev derpaa udsat i 14 Dage for paany at optages, men den Anklagede mødte da ikke. Saa var

der ikke andet at gøre end at appellere Sagen for Mestrene, hvad ogsaa skete, idet Svendene erklærede, at de ikke vilde have noget med ham at gøre, indtil han havde klaret for sig. Da Mestrene kom sammen, vilde de imidlertid ikke dømme i Sagen; Svendene kunde selv straffe den Anklagede, hvis de vilde. Svendene holdt da paany Møde og vedtog, at Mestrene maatte dømme. Ved et »Verbot« sammenkaldtes da samtlige Mestre og Svende. Bøsseskafferne indkaldtes for Mestrene, men disse nægtede paany at dømme og gav »Verbotpengene« tilbage. Svendene raadslog atter og vedtog at udtale, at »die günstigen Gesellen« ikke fandt det Ret, at Mestrene ikke vilde dømme. Ehlers blev indkaldt for Forsamlingen og spurgt, om han vilde betale Bøde. Han nægtede igen. Saa maatte Svendene atter til Mestrene. Bøsseskafferne traadte tilbage, medens Mestrene raadslog, og indkaldtes noget efter tilligemed den anklagede Ehlers. Om han nu havde betænkt sig og vilde betale. Atter nej! Saa faldt Dommen, der lød paa en Bøde af 10 Skilling. Svendene samledes igen og fik Meddelelse om Dommen. Nu var Ehlers nødt til at bøje sig. Han betalte Bøden oven i Købet med en Ekstrastraf, fordi han havde arbejdet udover 14 Dage uden at melde sig, og fordi han var traadt ind i Kresen med Hatten paa.

Var det let at ifalde Straf for en eller anden Forseelse, naar Svendene holdt Møde, var det ogsaa saa sin Sag at undgaa det, naar man færdedes paa Gaden eller paa Arbejde:

Det kom altid for Dagen, om de vedtagne Regler var overtraadt, enten man nu var gaaet uden Kappe, Kaarde eller Stok, eller man paa anden Maade havde gjort sig skyldig til Straf. 1765 straffes en Svend, fordi han havde købt Kirsebær paa Gaden.

Galt var det naturligt, naar man ikke ved given Lejlighed hjalp sin »Nebengeselle«. Det hændte 1726,

at en Svend, der arbejdede hos en Enke, havde forlangt »Verbot« af samtlige Mestre og Svende, fordi en fremmed Mandsperson, der kom i Huset hos Enken, var kommen ind paa Værkstedet og havde villet sige Svendene, hvorledes de skulde arbejde. Da Svendene ikke havde villet lade sig sige af en fremmed Person, var der opstaaet en Ordveksling, og det var kommet til Strid, under hvilken den Fremmede havde trukket Kaarden og holdt den for Brystet af den klagende Svend. Denne havde imidlertid værget for sig, indtil Mesterinden var kommen og havde skilt Parterne ad. Under Kampen havde den angrebne Svends »Nebengeselle« imidlertid ikke taget hans Parti og hjulpet ham, hvoraf Følgen var bleven en Beslutning om, at ingen maatte omgaa ham, før Sagen var ordnet. Det blev en Bøde paa 3 Mark.

Straf ifaldt man ogsaa, hvis man efter at være bleven afskediget, igen gik i Arbejde hos samme Mester. Men heller ikke hos en anden maatte man tage Plads, inden vedkommende Svend havde været bortrejst i 1^{1/2} Dag, en Bestemmelse, der uden Tvivl er truffen for at skaffe Plads for andre rejsende Svende, af hvilke der altid var Overflod.

For »Amtspersoner« gjaldt den Regel, at de efter at være blevne afskedigede skulde rejse bort mindst 1^{1/2} Aar, og hvis de kom igen, da gaa i Arbejde hos den Mester, de havde tjent før.

1763 havde en »Amtsperson« overtraadt denne Bestemmelse og derfor maattet bøde 2 Gange 2 Ugelønninger. Paa Forespørgsel, om han nu vel kunde gaa i Arbejde, svarede Svendene nej, han skulde rejse. Ingen blev straffet, fordi de skulde overtræde, hvad der var Skik, men for at de ikke skulde gøre det. Om de da vilde drive ham fra Staden? De skulde huske, at dette var en kongelig Residens, hvor den Slags Regler ikke gjaldt. Svendenes Afgørelse lød imidlertid paa, at han

maatte rejse, og ikke komme igen, før den gældende Tid var omme. Der gjaldt ingen Forrettigheder for ham, han maatte gøre, hvad alle gjorde.

1769 vedtoges det dog for almindelige Svende, at de kunde gaa i Arbejde hos en anden Mester uden at have været bortrejst $1\frac{1}{2}$ Dag. Men slappede man saaledes de gældende Regler paa et Punkt, holdt man saa meget stærkere paa andre. 1778 var der stor Strid, fordi en Svend ved Navn Münchhausen havde givet en Svend »Geskænk«, uden at denne var i Besiddelse af et Præsidentpas. Desuden havde han ikke vist Bøsseskafferen og andre tilstedeværende Svende den Ære, som tilkom dem. Han havde nemlig ikke tiltalt dem ved Geskænten.

Münchhausen, der derpaa havde faaet at vide, at han skulde straffes, var »seriøs« kommen hen til en af Bøsseskafferne og spurgt, hvem der kunde straffe ham. Det skulde han nok faa at vide, var Svaret. Ja, han vilde da godvilligt give et Gebür. Nej, det var altfor lidt for en saadan Fejl. Om det da var nok med en Ugeløn? Nej! Nogle Dage efter fulgte saa Forligsforhandlinger. Münchhausen vilde nok lægge lidt til den Bøde, han frivilligt havde tilbudt at give. Nej, det var for lidt. Münchhausen vilde ikke give mere, og Resultatet blev, at der skulde sluttes Fred.

Men saa nemt gik det ikke altid. 1780 er der saaledes stor Strid, fordi en Svend, Zacharias Schilt, havde rejst sig midt under et Møde og var gaaet sin Vej, inden Regimentet var hævet, og ikke havde givet nogen Begrundelse derfor. Hans Undskyldning var, at Bøsseskafferen ikke havde forvaltet sit Embede paa rette Maade og maattet have en anden Svend til at hjælpe sig. Han nægtede at bøde. Det samme var Tilfældet i »Amtet«. Følgen var, at Svendene nægtede at have Omgang med ham, og da han alligevel mødte, havde

de to Bøsseskaffere og en anden Svend trommet og pebet ad ham og vist ham ud.

Schilt klagede nu til Politiet og fik en Dom over Bøsseskafferne. Havde det ikke været galt før, blev det det nu. En hel Del Slagsmaal var Følgen. En Mester klagede saaledes over, at en af hans Svende var bleven saa gennempreglet, at han knapt kunde gaa hjem. Til Slut synes Sagen dog at være løben ud i Sandet.

Slagsmaal var i det hele ikke ualmindelige. 1787 hører vi saaledes, at en Svend har truet en anden med, at han vilde knuse alle Knoglerne i Livet paa ham, hvad »Amtet« ganske naturligt fandt højst umenneskeligt.

Naar den Slags Sager var saa hyppige, ligger det naturligvis i, at der ved Svendenes Sammenkomster aldrig blev sparet paa Drikkevarerne. Man drak ikke blot alle Bøder op, men skød frivilligt Bidrag sammen for at faa mere. Det er aabenbart denne Skik, der er falden adskillige for Brystet, eftersom det 1787 besluttes, at enhver for Fremtiden skulde betale det Brændevin, han selv drak, fordi »der stadig var en Del blandt os, som aldrig kunde faa Halsen fuld nok«. Hvad der gik med af Øl, skulde imidlertid — som hidtil — gaa paa fælles Regning.

Hvormeget indbyrdes Splid der kunde forekomme, saa maa det dog fremhæves, at naar det kom til Stykket, saa var den gensidige Hjælpsomhed stor. Ingen trængende Svend forblev uhjulpet, enten Trangen nu skyldtes Arbejdsløshed eller Sygdom, og hændte det, at en Svend døde, blev han begravet paa Svendekassens Regning, og et hæderligt Gravøl blev drukket over ham. I Svendenes Protokol omtales et Svendedødsfald i følgende højtidelige Vendinger:

»Aar 1700 ²⁰/₁₂ var samtlige Svende forsamlet i Oldermændens Hus i Anledning af, at den kære Gud havde kaldet Skriveren Hans Heinrich Bauman fra denne sørgelige Verden og

givet ham en salig Død. Maatte den kære Gud modtage ham i sit Rige. Vorherre være hjerteligt lovet, og gid han ogsaa vilde give os alle en salig Henfart for Christi Skyld. Amen.«

Begravelsen beskrives saaledes:

»Den 30. December er det salige Menneske H. H. B. stedet til Jorden. Men da samtlige Svende ikke var talrige nok til at bære ham, havde de bedt nogle andre Venner om at hjælpe med at bære ham til Graven. Give Gud, at han vilde tage ham til sig i den evige Fred og Salighed og give ogsaa os alle en salig Henfart for Christi Skyld. Amen.«

Saaledes levede man da indenfor Svendenes lille Verden indbyrdes i Vekslen mellem Strid og Fred, i det store og hele altid parat til at holde sammen, naar man var en ærlig Svend, om det, der gjaldt for fælles Ære og Skik og Brug.

Lad end alle disse Regler synes latterlige og smaa-lige for en senere Tid, der ikke forstaar dem. For de Mennesker, der levede efter dem, var de en Del af Livet selv, fordi de var et Værn udadtil i Kampen for det daglige Brød og for den Standsbevidsthed, der rankede den enkelte op som noget for sig selv i en Verden, hvor Begreber som »Frihed« og »Lighed« endnu var ukendte, og hvor man endnu ikke var naaet til at føle sig som en Del af en større Helhed.

II.

De opbevarede Svendeprotokoller giver ogsaa en Del gode Oplysninger om det gensidige Forhold mellem Mestrene og Svendene. I det store hele kan man sige, at Disciplinen var streng. Svendene hørte til Mestrenes Hus og var undergivet hans Husførelse; de fik Kost og Logis hos Mesteren, saa Pengeudbetalingen kun var den mindste Del af en Svends Indtægt. I Reglen var en Svend antaget for et halvt Aar ad Gangen, men kunde dog opsiges og var selv i sin Ret til at opsige sin Plads til Afgang en Søndag Middag.

Arbejdstiden var lang og spændte som Regel over Tiden fra 5 Morgen til 8—9 Aften. Arbejdet skulde udføres ordentligt, og var dette ikke Tilfældet, og det kom for Dagen, blev Svendene straffet.

1724 blev det saaledes godtgjort i en Forsamling af Mestre og Svende, at der et Sted var udført Arbejde, der ikke kunde passere for godt. Der blev derfor holdt »Umfrage« om, hvem der havde lavet det, og det blev udfundet, at Arbejdet var gjort paa en Enkes Værksted. Vedkommende Svend blev fremkaldt og tiltalt.

Et Vidnesbyrd om Mestrenes Disciplin over Svendene er ogsaa en Bestemmelse af 1769, hvorefter det skulde være forbudt Svendene at gaa paa Værtshus, naar de var ude i Byen paa Mesterens Arbejde. De skulde gaa lige hjem, naar de var færdige. Men ellers skulde det gerne være tilladt at gaa paa Værtshus, naar der ikke var noget at bestille hjemme. Den, der overtraadte Forbudet, skulde første Gang bøde 3 Mark, anden Gang 1 Daler.

Men ogsaa Svendenes Opførsel indenfor Mestrenes Hus blev der passet paa. 1773 hændte det, at en Svend kom hjem en Aften og fandt en Lampe tændt paa Trappen. Dette Lys har aabenbart irriteret Svenden, thi han overfaldt Drengen og spurgte ham, hvem der havde givet ham Besked paa at tænde Lampen. Paa Drengens Svar, at det var sket paa Mesterens Ordre, og at han kunde henvende sig til ham, hvis han ikke var tilfreds dermed, har Svenden sikkert givet ondt af sig overfor Drengen. Vist er det, at Mesteren kom til Stede og spurgte ham, om han havde drukket mere, end han kunde taale. Derefter fulgte et Sammenstød, hvorunder de traktede hinanden med haarde Ord, og Mesteren greb Svenden i Brystet og sagde, at saadan en Hallunk skulde gaa sin Vej ud af Huset.

Sagen kom for Amtet, hvor den afgjordes med en

Bøde af begge Parter og en Erklæring fra Mesteren om, at han ansaa Svenden for en retskaffen Fyr.

Selvom Svendene ellers i deres indbyrdes Liv og i deres Sammenkomster havde ret stor Frihed til at gøre, hvad de vilde, og ogsaa benyttede sig deraf, kunde det dog af og til hænde, at Oldermændene og Mestrene greb ind i deres Bestemmelser og satte Regler for, hvad de maatte gøre.

1763 ser vi saaledes, at Mestrene søger at sætte en Grænse for den tilsyneladende noget overdrevne Lyst til at idømme Bøder for rene Ubetydeligheder. Det forbydes dem saaledes at kræve Straf, fordi en lod noget falde i »Kresen« eller undlod at sige »mit Gunst«. Endvidere skulde det være tilladt Svendene uden at ifalde Bøde at møde i deres Forsamlinger med Støvler, at have Pungeparyk og Halstørklæde paa. Derimod paabød Mestrene stedse at gaa med Kaarde, saaledes som det altid havde været Skik.

En stærk Kontrol med Svendenes Møder havde Mestrene allerede deri, at de skulde afholdes i Oldermændens Hus. Da Svendene saaledes havde prøvet at sætte deres Møde paa et Værtshus, blev samtlige Svende idømt Mulkt, som de ogsaa maatte betale.

Mod Svendenes Fordring om, at alle Svende skulde deltage i deres Forsamlinger, selvom de var lovligt forhindrede, skred Mestrene ogsaa ind. Det skete i 1773. En Svend ved Navn Kop var udebleven fra Kvartals-samlingen, fordi han var paa sin Mesters Arbejde. »Die günstigen Gesellen« rejste da Spørgsmaal om, hvorvidt det kunde anses for Ret, og besvarede det med Nej. Men heri fik de ikke Medhold fra Mestrene, der udtalte, at det var ingen forstandig Tale og kun Taabelighed, hvorpaa »die günstigen Gesellen« holdt »Abtritt« og fik senere meddelt, at Mestrenes Beslutning om, at naar en

Svend sendte Undskyldning, fordi han var paa sin Mesters Arbejde, skulde han være fri for Straf.

I underordnede Spørgsmaal lod Mestrene ellers Svendene raade, som de vilde. 1779 spurgte de saaledes, om Svendene fremdeles vilde bære Kappe, og da de bejaede det, blev det ogsaa tilladt, dog med Tilføjelse, at ingen Svend maatte lade Kappen bære efter sig, naar han skulde til Møde.

Man kan i det hele godtgøre, at Mestrene i det meste af det 18de Aarhundrede var fuldt saa hengivne til de zünftige Skikke som Svendene.

Da Oldermændene i 1777 gør Svendene bekendt med Forordningen af 22. September 1762, efter hvilken der intet maatte forlanges af Drengene, naar de blev gjort til Svende, hverken Penge eller Traktement, paastod Svendene, at den Forordning har de aldrig før hørt noget om. Der stod ikke det mindste noteret om den i deres Bøger, og da man var paa det rene med, at det slet ikke kunde gaa an, at gøre en Dreng til Svend uden paa gammel Vis, fordi en saadan Svend aldrig vilde passere for retskaffen, hvor han kom hen, blev Enden paa det, at Mestrene lovede at bidrage med 1 Dlr. til Drengens Svendeøl. Naar Svendene hævdede, at der intet stod i deres Bøger om Forordningen af 1762, saa passede det ikke. De var netop bleven gjort bekendt med den i sin Tid, men Oldermændene lovede da at udvirke, at man vedblev med Svendeindvielsen paa den gamle Maade, hvad der ogsaa synes at være sket.

Spørgsmaalet synes at være rejst af en særlig stridbar Mester, der i Aaret 1770 selv havde løsgivet sine Drengene. I det samlede Amt blev de imidlertid erklæret for at være Drengene, indtil de bragte et Bevis for, at de var »losgesprochen« for Mestre og Svende.

Endnu 1780 faar en Svend, der havde faaet selvstændigt Lærebrev af sin Mester og af ham havde faaet Be-

sked om, at nu var han Svend, den Underretning af Bøsseskafferen, at ham havde de ikke noget at gøre med, før han var bleven gjort til Svend paa sædvanlig Vis.

Har Mestrene saaledes paa dette Omraade søjet Svendene, rimeligvis fordi de har været paa det rene med, at det gik ikke an andet, saa var de mindre føjelige i en anden Sag, hvor det drejede sig om, i hvilket Lokale Svendeindvielsen skulde ske.

Efter gammel Skik foregik denne Ceremoni enten hos Oldermænden eller en anden Mester, der havde Indtægten af Traktementet. I Aaret 1772 skulde der holdes Svendeøl hos en Mester Schmidt, der hidtil havde haft denne Indtægt. Saavidt man imidlertid kan forstaa, har Mester Schmidt været noget for dyr med sin Regning og f. Eks. i 1770 sat 8 Rdl. paa for »Salathering« og 8 Rdl. for sin Ulejlighed. Det har Svendene syntes var for groft og har vedtaget, trods Mestrenes Beslutning, ikke at holde Svendeøl hos ham, fordi de kun vilde indrette det ganske »minoschirlich« med lidt Smørrebrød og en halv Tønde Øl, og det skulde indtages i Pilmarks Have udenfor Porten.

Mester Schmidt synes heller ikke at have haft noget herimod, men helt anderledes var Oldermænden sindet. Han udtalte til Svendene, at selvom Mester Schmidt og Amtet var tilfreds med Svendenes Beslutning, saa var han det ikke. Svendene skulde fortære Pengene for de fem Dreng, der var Tale om, i Mester Schmidts Hus.

Det vilde Svendene dog ikke rette sig efter. De havde nu en Gang taget deres Beslutning om, hvordan de vilde have det, og de Penge, de fik tilovers, vilde de fortære, hvor de selv syntes. Der sammenkaldtes et Amt, og Resultatet blev, at Svendene for denne Gang skulde have deres Vilje, siden de allerede havde gjort Bestilling i Pilmarks Have, men for Fremtiden

skulde Svendeindvielserne foregaa i Oldermændens eller en anden Mesters Hus. Saaledes skete det ogsaa. De følgende Indvielser foregik i Mester Schmidts Hus, men Sagen synes dog at have haft det Resultat, at Schmidt for Fremtiden kun beregnede 3 Rdl. for sin Møje.

Henimod Slutningen af Aarhundredet forandredes Mestrenes Stilling overfor hele det zünftige Væsen i høj Grad. Vi ser saaledes, at Mestrene 1771 med Hensyn til Svendenes indbyrdes Rang vedtager, at det var ligegyldigt, om en Svend havde rejst eller ej.

Et endnu betydningsfuldere Udfald mod de gamle Skikke foretog Mestrene i 1798 ved en Ansøgning om, at den tyske Tale, som hidtil var bleven holdt ved Svendeindvielsen, for Fremtiden maatte blive holdt paa Dansk. Hertil gik Kancelliet med ved Skrivelse af 14. Februar 1798, men det var at byde de tyske Svende for meget. Ved det Møde, hvor Kancelliets Resolution blev oplæst, viste de sig i høj Grad trodsige, nægtede at adlyde den og lod indføre i deres Protokol, at ingen tysk Svend vilde vide noget deraf at sige, men alt skulde blive ved det gamle.

Da Svendene derefter blev tilsagt til Lavsmøde den 19. Marts, udeblev de tyske Svende for ikke at være nærværende ved tre Drenges Udskrivning og høre Talen paa Dansk.

Lavet indgav nu Klage til Politiretten over den tyske Oldgesel Ladhoff og de andre udeblevne tyske Svende, af hvilke Ladhoff dømtes til en Bøde paa 10 Rdlr. og de andre for Udeblivelse en Bøde paa hver 36 Sk. Denne Dom virkede dog ikke paa de tyske Svende. Ogsaa fra de følgende Lavsforsamlinger den 18. og 23. Juni udeblev de, og paa Forsamlingen den 17. December gjorde de en saadan Støj og Larm, at det var umuligt at faa Ørenlyd, og fik yderligere de danske Svende til at gaa med til en Vedtagelse om, at Talen skulde

holdes paa Tysk. Lavet saa sig derfor nødsaget til at indgaa til Kongen med et Andragende om, at de tyske Svende maatte faa Ordre til at bøje sig. Fra Kancelliet gik dette Andragende til Politirettens Afgørelse, og denne gav da Lavet Medhold, hvorefter Svendene maatte give efter.

Af det anførte maa man nu ikke lade sig forlede til at tro, at Forholdet mellem Mestre og Svende ikke til daglig skulde have været godt. Det maa sikkert betragtes som hørende til de sjeldne Undtagelser, naar det berettes 1769, at Mester Steffen Petersen kom op at slaas med sin Svend August Schultz, hvem han efter Svendebogens Beretning uden Aarsag slog i Ansigtet, saa at Blodet sprøjtede ud af Næse og Mund. Anklaget for Amtet mødte Mesteren ikke, og Sagen henvistes til Politiet. Svendene vedtog, indtil Sagen var afgjort, at ingen maatte understaa sig til at arbejde hos Steffen Petersen.

At Svendene heller ikke altid opførte sig som Engle, kan eksempelvis belyses ved følgende Uddrag af Svendenes Protokol for den 9. Januar 1791.

»Vare vi samtlige Svende forsamlede i Hr. Oldermænd Barclays Hus i Anledning af, at »Gesellschaft« Speckhann skulde afgøre sin Sag med samtlige Svende, og [meddele], hvilken Grund han havde til at kalde os alle for Spitsbuber og Gavtyve. I Begyndelsen vilde han nægte, men da der var saa mange Vidner derpaa, faldt det endelig ud, at han havde sagt det i Fuldskab, og at de tilstedeværende Svende havde animeret ham dertil. Dette blev erklæret for den største Løgn af dem, der havde været tilstede, idet de hævdede, at de havde forsøgt at holde Fred med det gode og havde anvendt al mulig Flid derpaa. Det var imidlertid ikke til at faa ham rolig, han gik op og ned i Stuen med en tyk Knippel i Haanden, saa at alle var bange for, at han vilde agere Morder, hvad der godt kunde ligne ham, naar han er fuld, noget saadant er intet nyt hos ham. Han klagede ogsaa over, at Svendene havde slaact ham, hvad der var Usandhed, men de havde smidt ham ud af Døren for at faa Fred og være sikker for hans Morderslag. Alt

dette holdt Svendene for en grov og strafbar Fejl, og da der nu blev spurgt ham, om han vilde erkende sig strafskyldig, svarede han nej. Da vi nu vilde bringe Sagen for Mestrene, svarede Hr. Oldermænd Barclay os i Mestrenes Navn, at vi skulde søge ham hos Politiet. Da han hørte det, betænkte han sig, fordi det vilde være os en let Sag at faa ham i Rasphuset, da han havde sagt, at saalænge han var i København, vilde han ikke holde Fred med Svendene, hvad her i Landet anses for Rebelleri og straffes. Da vi Svende nu igen bragte ham frem, fandt han sig i Billighed og har paa Grund af sine Forseelser vedtaget at give 1 Rdlr. til de Fattiges Bøsse. Han klagede over, at vi Svende ikke havde bedt ham med til Svendeøl, men da han havde skældt os for Spitsbuber og Gavytve, hvad vi ansaa ham selv for at være, indtil Sagen var afgjort, saa kunde saadant ikke passe sig, at vi bad ham med. Desuden havde han haanet Mester Clausen og Mester Simonson og andre af de Herrer Mestre og sagt, at han vilde skide dem et Stykke, og at de havde ikke noget med ham at gøre. Dette har de tilstedeværende Herrer Mestre fundet saa grove og uanstændige Talemaader, som kun passede sig daarligt for ham, og har derfor ikendt ham en Straf paa 1 Rdl., som de dog straks eftergav ham paa den Betingelse, at han for Fremtiden vilde opføre sig som en ærekær Svend mellem Mestre og Svende, da han ellers vilde drage Straffen over sig efter Lands Lov og Ret.

Selvom den her omhandlede Svend nu ogsaa har hørt til de værre Eksemplarer af Arten, saa giver dog hele Sagen et interessant Kulturbillede af det Niveau, Svendene som Regel færdedes i. Højt var det under alle Omstændigheder ikke, og nogen højere Dannelse var Svendene som Helhed ikke i Besiddelse af. Men heller ikke deres faglige Dygtighed har paa dette Tidspunkt været særlig stor, fordi Faget saa at sige aldrig blev stillet overfor store Opgaver.

Slutningen af det 18de Aarhundrede var saa at sige i alle Henseender en Nedgangsperiode ikke blot for Glarvesteriet, men for de allerfleste Haandværk.

MARSKALSGAARDEN PAA KØBMAGERGADE
(POSTGAARDEN)
OG DENS BYGMESTER.

Af FR. WEILBACH.

I forrige Bind af »Historiske Meddelelser om København« S. 344 har Raadstuearkivar *Axel Linvald* meddelt en »Revers« fra 1730, som giver et interessant Indblik i Datidens fra vor Tid saa forskellige Haandværker- og Arbejderforhold. Reversen indeholder imidlertid tillige en Oplysning, som rækker videre og har Betydning for Københavns Bygningshistorie. De to opsætsige Svende var i Tjeneste hos Murmester *Philip de Lange*, og vi faar ved samme Lejlighed at vide, at han var i Færd med at opføre Oversekretær Christian Møinichens Gaard paa Købmagergade. Det er i den nyeste Tid lykkedes at oplyse en Del om Ph. de Lange, en i det 18de Aarhundrede meget bekendt og virksom Bygmester, der ikke blot som Murmester har haft Del i Opførelsen af en Række anselige Bygninger i København, men ogsaa virkede som selvstændig Architect. I et enkelt Tilfælde har han endogsaa bygget en større offentlig Bygning for kongelig Regning, nemlig Admiralitetsbygningen paa Gammelholm, som desværre blev nedrevet i 1860erne, da Gammelholmskvarteret blev anlagt. Men hans originale Tegning, som viser en smuk Bygning i Thuras Stil, er bevaret i Rigsarkivet. I en Artikel »Om

nogle lidet kendte Architekter i det attende Aarhundrede« i »Architekten«s 26de Aargang har jeg omtalt de hidtil kendte Værker af Ph. de Lange. Hertil kommer altsaa nu den store historisk interessante Gaard paa Købmagergade, som under Christian VI var Bolig for Overhofmarskallen og senere, fra 1780, har været Sæde for Hovedpostkontoret.

Det var en meget herskabelig Bolig, Chr. Møinichen her indrettede sig. Façaden mod Købmagergade med de smaa mørkerøde Façadesten — de saakaldte hollandske Mopper — og Sandstensindfatningerne om Port og Vinduer gør et fornemt Indtryk, og Udstyrelsen i det indre har svaret dertil, som man kan se af et i 1734 optaget Inventar. Der var i Beletagen, som man endnu kan se, en mægtig Sal paa 5 Fag til Gaden, hvortil slutter sig to Hjørnekabinetter. I øvrigt er det indre saa forandret ved senere Tiders Ombygninger, at der aldeles intet er tilbage af den oprindelige Udstyrelse. Men det faldt ikke i Møinichens Lod at tage sit smukke Palæ i Besiddelse. Efter Frederik IV's Død (12. Oktober 1730) blev han af den nye Konge, som ikke var ham venlig stemt, afskediget fra sine Embeder og maatte flytte til Viborg. Som Følge deraf solgte han Palæet, som dengang ikke var særdigt, til Grev Christian Friis, den tredje Lensgreve af Friisenborg. Denne beholdt Ejendommen i 2 Aar (1731—33) og solgte den derefter til Carl Adolf v. Plessen. Først for denne Ejer lykkedes det at faa Ende paa det store Byggeforetagende. I Jonges »Københavns Beskrivelse« læser vi nemlig, at Gaarden er opført af Chr. Møinichen, derefter af den grevelige Friisiske Familie og omsider af Overkammerherre Carl Pless. Men allerede næste Aar (1734) afstod Carl Adolf v. Plessen Gaarden til Kong Christian VI, som lod den indrette til Bolig for Overhofmarskallen, mens Christiansborg var under Opførelse.

Samtidig med at Plessen gav Kongen Skøde paa Ejendommen, afleverede han en Bunke gamle Skøder paa Pergament, som endnu findes i Rigsarkivet (Generalpostdirektionens Arkiv, Dokumenter vedrørende Postgaarden i København 1619—1771). Af disse Skøder ser man, at Ejendommen har en glimrende og højst interessant Historie. Det ældste Dokument er fra Christoffer af Baierns Tid (1441); det aftrykkes her i sin Helhed, da det har nogen historisk Interesse.

Alle men, thette breff see eller høre læsæ, helse wy Areld Krwse borgemester i Kopenhaffn, Hans Vat, Niels Jude, Hinrich Woghen oc Niels Jeppsson, radmen i samestet ewinneligh met Gudh oc kungøre met thette vort opne breff, at aar effter wor herre aar MCDXL pa thet første aar, sancti Lucii dagh i faste, tha ware wy forskreffne melthe til en vrning met andre velboren men aff velboren man Olaff Axelsson i Walløf om suv bodher oc theris gards rom, som ther til hørde, liggende i sancti Nicholai sognn i Kopenhaffn pa thet hyrne, som løpper fra Kødmangher bodher oc nedher til øster port nordhen oc østen gadhen, swo møghet som VII bodher ære pa bygde met theris gardsrom, hwilke bodher forskreffne Olaff Axelsson haffde i besætning i thenne same thiit pa annet aar tilforen fore sexhwdret reynoldis gyldenn oc fæm oc twe reynoldis gyldenn, hwilke forskreffne gyldenn forskreffne Olaff Axelsson saffde, at her Benedictus Poghwisch, Gudh hans sæll hawe, war honnem schuldwg for en part, han køffte i een kog, oc en annen part, som han køffte i en kreyer, oc fore then fracht, han vpbar aff the twenne schipp pa forskreffne Olaff Axelssons veghne aff then dell, som forskreffne Olaff Axelss tilhørde, hwilke forskreffne too parte i the II schipp, som her Benedictus købte aff frwe Johanne oc Olaff Axelsson offte tilforen talede

til her Benedictus, førre han død h bleff, om thenne forscreffne swm guld, som forescreffuit standher, och effther hans død hawer han talet til hans søn Henning Poghwisch om thet same guld, som bewislicht ær. Tha melthe wy forscreffne Olaff Axelss the bodher til met all theris gardsrom, som ther tilhører i hawende wære at haffue, beholle oc brwge, swo lenge the worde honnem lofflighe affløste eller affwunnen met rættæ, thy at thet hawer standet i besætning dagh oc aar, som køpstet ræt vtviser, oc ær forfuld met rættæ, som thet sich bør. Item hwat forschreffne Olaff Axelss lather bygge paa forscreffne hus eller gardsrom, thet scal vrdes effter fyre gode mentz siælsse, hwøm the lather thøm nye met pa bode sydher. At thette swo ær ganghen oc faren, som forescreffuit star, thet vithne wy met woris incigle hengendis fore thette breff. Giffuit oc screffuit aar oc dagh, som forescreffuit standher etc.

— — —
 Paa Brevets Bagside læses: »Breff paa myn herris gard vdi Køpnehaffnn, som Jehan Guldßmed vdi boer. Dat. 1541.« (En Fejlæsning; Datoen er 4. Marts 1441). Pergament med 5 Seglremme uden Segl.

Vi møder her Navnene paa nogle af Rigets Stormænd paa den Tid. Navnlig er Rigsmarsken Oluf Axelsen Thott bekendt som en meget mægtig Mand under Erik af Pommern og Christoffer af Baiern. Benedict Pogwisch var død i 1432; han maa have sat de 7 Boder i Pant til Oluf Axelsen for manglende Betaling af de omtalte Skibsparter, og der gøres nu Udlæg i Boderne. Men det er et Spørgsmaal, om Dokumentet har noget at gøre med Ejendommen paa Hjørnet af Valkendorfs-gade, tidligere kaldet Helliggeist Stræde. Her tales jo om »thet hyrne, som løpper fra Kødmangher bodher oc nedher til øster port«, hvilket maa være Hjørnet af

Østergade. At Udlægsskødet senere har fulgt med Gaarden paa Købmagergade, finder sin Forklaring deri, at denne Gaards egentlige Grundlægger, den nedenfor nævnte Oluf Rosenkrantz, var en Dattersøn af Oluf Axelsen Thott og formodentlig har ejet begge Gaardene, ligesom han efter sin Moder arvede Vallø.

Derefter følger 5 Adkomstbreve, de 4 fra 1532 og det 5te fra 1533, paa nogle i Hellig Geistes Hospitals Have ud til Købmagergade beliggende Jorder, som skødes til Velbaarne Hr. Oluf Nielsen Rosenkrantz. Meningen har vel været at bygge en større Adelsgaard her; Oluf Rosenkrantz var jo en rig og mægtig Mand, Medlem af Rigsraadet. Men noget videre anseligt Hus har der næppe været opført; endnu langt senere finder vi Grundene bebyggede med »Boder«. I det næste Skøde, som er fra 1617, nævnes Fru Sophie Ulfstand, Sal. Claus Podebuskes Efterleverske, som Sælger. Trods det lange Spring paa 85 Aar kan man skimte, hvorledes Ejendommen er gaaet over til Familien Podebusk. Oluf Rosenkrantz havde ingen Sønner, og Gaarden maa efter hans Død (1545) være gaaet over til Boller-Linjen, altsaa hans Fætter Otte Holgersen Rosenkrantz til Boller, dennes Søn Holger Ottesen R. og Sønnesønnen Otte Christoffer R., som var gift med Gisel Podebusk, en Søster til Claus Podebusk »den rige« til Kjørup († 1616). Otte Christoffer Rosenkrantz er kendt som sin Tids største Ødeland; han satte baade sin og sin Hustrus store Formue overstyr og efterlod sig en Gæld paa omtrent 100000 Rdl., saa at hans Søn maatte sælge Familiegodserne Boller og Rosenvold. Allerede i levende Live havde han maattet sælge af sine Ejendomme, og paa den Maade har vel Svogeren Hr. Claus Podebusk overtaget Gaarden paa Købmagergade. Enken Sophie Ulfstand solgte kort efter Mandens Død Gaarden til Kgl. Myntmester Johan Post ved Skøde af 13. April 1617.

Den beskrives da som en Gaard med 6 Boder. Hermed gled Gaarden fra de højadelige over paa borgerlige Hænder. I det næste Skøde, som er af 2. Maj 1646, er Sælgeren Peder Griffenfelds Morfader, Vinhandler Peter Motzfeldt. Denne ejede dog egentlig kun Halvparten i Gaarden. Den anden Halvpart tilhørte Fru Barbara Wittrup Sal. Hr. Chr. Friis til Kragerup. Da der ikke findes noget Skøde fra Johan Post, er det usikkert, hvorledes Ejerskiftet har været i Tiden fra 1617—46. Maaske har Johan Post solgt Gaarden til Chr. Friis († 1639) og denne eller hans Enke afstaaet Halvparten til Motzfeldt.

Peter Motzfeldt solgte efter at have overtaget Fru Barbara Wittrups Halvpart Gaarden til Velbaarne Hr. Anders Bilde (Bille) til Damsbo, »Danmarks Riges Marsk«. Dermed begynder en ny Række af højfornemme Ejere, omend ikke alle af gammel Adel. Men Gaarden havde nu ogsaa faaet et mere herskabeligt Udseende. Hovedbygningen paa Hjørnet af Købmagergade og Store Helliggeist Stræde var grundmuret, hvilket paa den Tid kun var Tilfældet med de mere anselige Ejendomme; dertil sluttede sig 8 Leje-Vaaninger i Helliggeist Stræde og et »Haugerum«. Det samme Udseende havde Ejendommen, da Anders Bille solgte den til »hæderlig og høylærde Mand Theodorus Lente, Kongel. Mayts tydk Raad og Cammer Secreterer«. Dette Skøde er af 3. Juli 1655. Th. Lente, som efter Enevældens Indførelse blev Præsident i Tyske Kancelli (»tysk Kansler«), boede her til sin Død. Derefter har vi »afgangne Cancellar Lentes og Magdalene Schönbackens Arvingers Skøde til Ober- og Geheime Cammer Secreterer Peter Schumacher« af 9. Juni 1670. Købesummen var 7000 Rdl. Der fulgte denne Gang kun 7 Vaaninger med; een maa være solgt fra. Peder Schumacher, som var født faa Skridt derfra i Ejendommen paa Hjørnet af Løvstræde, kom altsaa

nu i Besiddelse af sin Morfaders Ejendom. Det har dog vist ikke saa meget været Lyst til at fortsætte Slægtens Traditioner som selve Gaardens Fortrin som en stor og herskabelig Bolig, der har bevæget ham til at melde sig som Køber. Han var ved denne Tid i Færd med at indgaa Ægteskab med Karen Nansen, en Sønnedatter af den berømte Hans Nansen. Men faa Aar efter indtraf jo Katastrofen, og alle Griffenfelds Ejendomme blev inddragne. Kongen skænkede dog Gaarden paa Købmagergade til hans 4aarige Datter Charlotte Amalie. Dette hindrede dog ikke, at Frøken Charlotte Amalie Griffenfelds Formyndere 27. Februar 1677 solgte Gaarden til Generalløjtnant Frederik v. Arenstorff, den samme Arenstorff, som Aaret før d. 11. Marts havde arresteret hendes Fader i Drabantsalen paa Københavns Slot. Det var ikke meget hensynsfuldt mod Frøkenen. Men Aaret efter rantes Arenstorff af ganske samme Skæbne som Griffenfeld. Han blev paa Grund af sin uheldige Krigsførelse dømt fra Ære, Liv og Gods og slap kun ved Kongens Naade med at miste sin Charge, forlade København og betale en stor Bøde. Ejendommen maatte nu igen sælges, og Køberen var Frøken Charlotte Amalies Onkel, Commerceraad Hans Nansen, senere Præsident i København, en Søn af den ældre Hans Nansen. Man har Indtrykket af, at der har staaet en Kamp om Ejendommen mellem de to Familier. Af Skødet, som er af 24. Maj 1680 (med en vedlagt Købekontrakt af 20. November 1679), ser man, at Antallet af Lejevaaninger i Griffenfelds Tid var svundet ind til 6. Hans Nansen har vistnok ejet Gaarden til sin Død (1713); men Skødet fra hans Bo findes ikke imellem de af Plessen afleverede Skøder. Ad anden Vej ved man dog, at Gaarden i 1714 blev solgt til Hans Nansens Eftermand som Præsident i København, Johannes Christensen Meller. Ogsaa denne Ejer beboede Gaarden til sin

Død i 1724, og Boet sad endnu i flere Aar med Ejendommen. Skødet til Chr. Møinichen er først tinglæst den 11. April 1728. I Købet medfulgte kun den nærmestliggende af de 6 Vaaninger i Helliggeist Stræde; de 5 »exciperes fra Kiøbet og reserveres Sælgeren«.

Faa Maaneder efter, at Chr. Møinichen havde overtaget Ejendommen, indtraf Københavns store Brand (20. Oktober 1728), som blev et Vendepunkt i Ejendommens Historie. Møinichen, som paa dette Tidspunkt stod paa Højdepunktet af Magt og Indflydelse, vilde bygge Gaarden op endnu større og prægtigere end før, og Midlerne dertil manglede han ikke. Bl. a. skænkede Kongen ham 2000 Rdl., som Johan Lehn til Hvidkilde havde givet til Bygningskassen i Anledning af Branden. Ejerne af de smaa Vaaningshuse havde derimod ikke Midler til at genopbygge deres Huse, og for at tilfredsstille deres Panthavere maatte de sælge »de afbrændte Grunde«. Denne Lejlighed benyttede Møinichen til atter at samle, hvad der tidligere havde hørt til Ejendommen. Fra Marts 1730 til August 1731 erhvervede han 5 Grunde i Helliggeist Stræde, uden Tvivl de samme 5, som Præsident Mellers Arvinger havde reserveret sig, og desuden en Grund i Løvstræde, hvortil han ønskede at have Udkørsel. Langs Helliggeist Stræde lod han opføre Stalde, som ved Salget til Grev Friis betegnes som »opbygte«. Ligeledes var to Sidelænger til Hovedbygningen under Tag; dette var derimod, som det synes, ikke Tilfældet med Hovedfløjen.

Skødet til Grev Chr. Friis er udstedt den 23. August 1731, og Købesummen var 10 000 Rdl. for Gaarden »med dens nye tilkøbte Grunde og det nye Udkørsels Rum til Løvstrædet«. Grev Friis fortsatte, som foran omtalt, Byggeriet, men havde ikke bragt det til Ende, da han 20. April 1733 solgte Ejendommen til Carl Adolf v. Plessen. Det er noget paafaldende, at Chr. Friis saa

hurtig afhændede Gaarden; men Grunden var sandsynligvis den, at Grev Friis, som var Generalmajor, var udset til Anfører for et dansk Hjælpekorps, som i Foråret 1734 blev sendt til Tyskland i kejserlig Tjeneste, og at han derfor maatte forudse et fleraarigt Ophold i Udlandet. Ejendommens herskabelige Indretning og fortrinlige Beliggenhed har gjort det let at finde en Køber blandt Landets rigeste Mænd. Den nye Ejer var Herre til Førslev, Harrested, Kastrup, Saltø, Gunderslevholm, Dronninglund, Dronninggaard p. p., Ridder af Elefanten, Geheimeraad i Conseillet og Overkammerherre. Kort i Forvejen havde han erhvervet en temmelig stor Grund i Løvstræde, hvor nu bl. a. den Reitzelske Boghandel ligger. Her havde Christian V's Livkirurg Philip Hacquart haft »Hus og Gaard« (Skøde fra Fader til Søn af 17. Juli 1695 findes imellem Bilagene til Plessens Skøder). Efter Branden var Grunden ved Auktionsskøde af 15. Juli 1732 udlagt til Borger og Handelsmand Hans Lüders, der kort efter — 25. August — solgte den til Philip de Lange, som her kaldes Borger og Murmester. Hans Navn findes dog ikke i Raadstuearkivets Protokoller over Borgerskaber i København. Et vedlagt Maalebrev, udstedt 18. August 1732 af Stadskonduktør Søren Balle, viser en næsten kvadratisk Grund med 38 Alen Façade til Løvstræde og ca. 40 Alens Dybde. Philip de Lange fik Grunden tilskødet »til evindelig Ejendom«, som det hedder med en staaende Vending i Skødet; men dette hindrede ham naturligvis ikke i efter faa Maaneders Forløb — 23. Februar 1733 — at sælge den til Plessen. Fortjenesten var ganske god; han havde selv kun givet 600 Rdl.; Plessen maatte betale 850 Rdl., skønt Ph. de Lange ikke havde gjort anden Forbedring paa Ejendommen end at indhegne den med et Plankeværk. Man ser, at der har været en livlig Spekulation i »de afbrændte Grunde«.

Den bageste Del af Grunden stødte op til Marskalsgaardens Grund, og det maa antages, at Plessen, da han købte Grunden i Løvstræde, allerede har haft Købekontrakt paa Gaarden paa Købmagergade, og at det har været hans Mening at skaffe denne en Udvidelse. Han opførte ogsaa en større Bygning paa Grunden, dog ikke i Gadelinjen, men paa den bageste Del. Maaske har det været et Ridehus. Grunden kaldes nemlig i senere Dokumenter for »Ridebanen«. Staldbygninger har han næppe behøvet at opføre; thi i de Stalde, som Møinichen havde bygget paa de tilkøbte Grunde i Helliggeist Stræde, var der Plads til 22 Heste.

Det var hele denne vidtløftige Ejendom, som Kong Christian VI købte den 18. Marts 1734 for 27 000 Rdl. Overhofmarskallen, Adam Levin v. Witzleben, en Søstersøn af Christian Vs Yndling Adam Levin Knuth, havde hidtil boet i en af de Gaarde, som dengang laa paa Slotsholmens nordlige Side ved Kanalen lige overfor Gammel Strand. Da Christiansborg blev opført, maatte disse Gaarde, som for største Delen var i privat Eje, nedbrydes, og Kongen maatte betale 132,669 Rdl. for 14 Ejendomme. Det gjaldt nu om at finde en stands-mæssig Bolig til Overhofmarskallen, indtil Slottet var færdigt, og Plessens Ejendom paa Købmagergade kunde i den Henseende tilfredsstille alle Fordringer. Allerede før Skødets Udstedelse blev der 22. Februar efter Kongens Befaling optaget et Inventarium over Ejendommen. Ifølge Skødet skulde Kongen overtage Bygningerne, »saaledes som de nu møblerede og indrettede forefindes«. Man maa dog ikke derfor tro, at Huset var møbleret i moderne Forstand. Af egentlige Møbler nævnes kun 2 Himmelsenge og et Billard. Ved Møblering forstod man dengang hele den indre Udstyrelse, navnlig Væggene »Betækning« med vævede Tapeter, Stukkaturarbejde paa Lofter og Ovnpladser, Sandstens Kaminer m. m. Gaar-

den var firfløjet, og i Midten af Bagbygningen var der en Gennemkørsel til Baggaarden, hvor Stalden laa til venstre langs Helliggeist Stræde, Udkørslen til Løvstræde til højre. I Stueetagen var der i alle fire Fløje i alt 13 Værelser; de fleste var mindre Stuer paa 1 eller 2 Fag; men der var dog et 4 Fags Værelse »til Gaarden«, d. v. s. i den nordre Fløj, som kun kunde faa Lys fra Gaarden, da den laa langs Skellet til Naboens Ejendom, og »en stor Stue« paa 4 Fag i Fløjen ud til Helliggeist Stræde. Her var en hvid Kamin af Bremersten og 5 Vægskabe. Alle Værelser i denne Etage havde Fodpaneler, og Væggene var betrukne med malet Voksdug.

I Beletagen var der 12 Værelser, deriblandt en stor Sal i hver af de fire Fløje. At der her kunde være 4 saadanne Sale, ligger i, at man i denne Etage kunde disponere over den Plads, som i Stueetagen var optaget af Indgangen i Forhuset og Porten i Baghuset. I øvrigt synes Stueplanen at have været omtrent ens i de 2 Etager. Men 1ste Sal var jo den egentlige Herskabslejlighed, og Udstyrelsen som Følge deraf fornemmere. I intet af Værelserne fandtes Voksdugstapeter; i de fineste Værelser var Tapeterne af Damask eller Atlask, i de ringere var Væggene betrukne med malede Spaanmaatter. Først nævnes den store 5 Fags Sal i Forhuset, som man vel kan kalde Riddersalen. Den indtog ikke blot den største Del af Husets Længde, men overgik ogsaa i Højde de andre Værelser, idet den gik op i Mezzaninetagen ligesom paa rigtige Palæer, som det noget senere opførte (eller rettere ombyggede) Prinsens Palæ. Der var »store engelske Vinduer«, d. v. s. Skydevinduer, som var meget paa Moden i Midten af det 18de Aarhundrede. I København er de vistnok nu forsvundne; men i Helsingør findes endnu flere Eksempler, bl. a. »Det Hansenske Palæ« i Strandgade, der ligesom Marskalsgaarden er bygget af Philip de Lange, dog 30 Aar senere. I Salen

stod 2 store hvide Kaminer af Bremersten, naturligvis symmetrisk opstillede; der var marmoreret Fodpanel, men ellers »bare Vægge«. Dette maa enten betyde, at Salen ikke var færdig, eller at det var Meningen, at der skulde ophænges Gobelins. I den nordre Sidefløj var der en Sal paa 4 Fag, uden Tvivl ovenover den tilsvarende i Stueetagen. Det var Billardstuen, og her stod et nyt Billard betrukket med grønt Klæde. Væggene var betrukne med Spaanmaatter. I Baghuset laa, uden Tvivl i Midten over Porten, »den bageste store Sal paa 6 Fag, Vindever paa begge Sider, betrukken med blaat Damask og hvidt skildret Atlask, den ene Bredde om den anden fordelt«; der var Fodpanel og 2 store Kaminer af Bremersten. Det har formodentlig været Spisesalen. Den 4de Sal ud til Helliggeist Stræde var ligesom den tilsvarende i Stueetagen paa 4 Fag. Væggene betrukne med ubleget Lærred, vistnok fordi der skulde males Landskaber derpaa. Kaminen var ligesom i de andre Sale af Bremersten. Ogsaa nogle af de mindre Værelser var meget fint udstyrede. I et af dem var Væggene betrukne med hvidt Atlask, i et andet med gult Damask, og et Værelse havde endog Betrækning af hvidt og blaat Damask, »den ene Bredde om den anden fordelt«, ligesom i Spisesalen. I det gule Værelse stod en stor Himmelseng med Omhæng af gult Damask. Den anden Himmelseng stod i et Værelse i Stueetagen.

Inventariet giver, som man ser, en god Forestilling om, hvordan en fornem Herre som Carl Adolf v. Plessen boede, og hvor store Fordringer der stilledes til Plads i Huset. Udenoms Bekvemmeligheder var der ogsaa nok af. I Kælderen var der et stort og 2 mindre Køkkener foruden Brændselskældere og andre Rum. I Baggaarden var der Remise til to Vogne, en Stald til 12 Heste og en anden Stald til 10 Heste. Desuden var der jo Ridebanen og den Bygning, som v. Plessen havde

bygget der. Alle disse Herligheder blev altsaa i 1734 stillet til Raadighed for Overhofmarskallen. Hr. v. Witzleben kan dog kun have boet her i et Aars Tid. I sit lange Hofliv havde han efterhaanden samlet sig saa megen Gigt og Podagra, at han ikke mere med Anstand kunde varetage en Overhofmarskals Embede. Han blev derfor paa en skaansom Maade fjærnet og udnævnt til Landdrost i Delmenhorst, som jo dengang hørte med til Kongens Riger og Lande. Hans Eftermand var Friedrich Carl v. Gram, som maa have boet her, indtil Christiansborg var saa vidt færdigt, at han kunde flytte ind der.

I de sidste Aar af Christian VI's Regering har Palæet vistnok ikke været beboet til Stadighed; men Kongen brugte Gaarden til midlertidig Bolig for højtstaaende Personer, naar de af en eller anden Grund manglede Tag over Hovedet, saaledes i Aarene 1741—42 Hertug Carl Christian Erdmann af Würtemberg-Oels, som var General i dansk Tjeneste og meget yndet ved Hoffet. Om Sommeren boede han paa det kongelige Landslot Frydenlund; til Vinterbolig lod Kongen det store Palæ i Slotsholmsgade bygge, som senere tilhørte General Lerche og nu er en af Ministerialbygningerne. Under Opførelsen boede Hertugen i Marskalsgaarden. Under Frederik V fik Overkammerjunker Volrad August v. d. Lüche, fra 1754 tillige Overpræsident i København, Bolig i Marskalsgaarden, og da Christian VII kom paa Tronen, forærede han Gaarden til v. d. Lüche. I den Anledning blev der 26. Februar 1767 optaget et nyt Inventarium, hvoraf man ser, at Indretningen var omtrent den samme som i 1734. Paa 1ste Sal var to mindre Værelser slaaet sammen til en 4 Fags Sal; til Gengæld var den store 6 Fags Sal i Bagfløjen delt i to Værelser ved en »Skillerumsvæg«. Den kostbare Betrækning i denne Sal var allerede i Christian VI's Tid nedtaget og

ført til Slottet, formodentlig samtidig med at Overhofmarskallen flyttede derhen; det samme var Tilfældet med Lærredstapetet i Salen ud imod Helliggeist Stræde. Men der var naturligvis opsat andre; Inventariet nævner i den sidstnævnte Sal »gamle Tapeter«. En Del Borde, Gueridoner, Stole og Gardiner fulgte med ved Overdragelsen til v. d. Lühe; men det har næppe været meget værd; i Randen er der senere (formodentlig da Gaarden blev indrettet til Postgaard) tilføjet den Bemærkning, at disse Møbler var ubrugelige eller bortkomne.

Efter v. d. Lühes Død (1. April 1778) tilbød Arvingerne Kongen Ejendommen. Tanken var, at den skulde være Sæde for Hof- og Stadsretten, som havde daarlige Lokaler i en Ejendom paa Østergade. Men efter lange Overvejelser blev det bestemt, at Postamtet, som siden 1731 havde haft sine Lokaler i den Stormske Gaard i Slotsholmsgade (nu Krigsministerium), skulde flytte ind i Marskalsgaarden. Købet kom saa i Stand i den Form, at Generalpostamtet den 8. Februar 1779 fik Ordre til at modtage Gaarden og udstede Obligation for Købesummen. Inden Postvæsenet kunde flytte ind, maatte der dog foretages en større Istandsættelse. Fire Haandværksmestre, som var udmeldt til at besigtige Ejendommen, indberettede den 4. September, at den var i en forfalden Tilstand. Deres Overslag over de nødvendige Reparationer var paa ca. 10 000 Rdl. Men under Arbejdet kom der flere Skavanker for Dagen, og den endelige Udgift blev 22 913 Rdl. Istandsættelsen blev ledet af Harsdorff, og den blev, som altid naar Harsdorff havde med gamle Bygninger at gøre, udført med Pietet og Forstaaelse af Bygningens Værdi. Dog er der sket en mindre Forandring med Vinduerne, som uden Tvivl er foretaget ved denne Lejlighed. Karmene og Vinduesrammerne i Forhuset var ved Besigtigelsen fundne saa møre og daarlige, at de alle maatte »af nye forfærdiges«.

Nu var de gamle Vinduer jo engelske Skydevinduer, og gamle Afbildninger (f. Eks. i Thuras Hafnia hodierna) viser, at Vinduerne gik op bagved den opadbuede Vinduesafdækning, hvor der nu sidder Rocaille. Dette kunde ikke lade sig gøre, naar der skulde indsættes almindelige Vinduesrammer med udadgaaende Vinduer, og Harsdorff har saa ladet de omtalte Rocaille opsætte. Motivet fandt han paa selve Bygningen, hvor der over det midterste Mezzaninvindue sidder et saadant Muslingornament.

I det Ydre tabte Bygningen saaledes ikke sit Præg af et fornemt Palæ; og heller ikke i det indre sporedes Forandringen synderlig i den første Tid. De fleste Værelser i Stueetagen, særlig i Forhuset og de to Sidefløje, blev indrettet til Kontorer; men Resten og hele Belætagen blev overladt til Generalpostdirektøren, den bekendte Johan Theodor Holm, som blev adlet med Navnet Holmskjold, til Privatbolig. At han fik saa stor en Embedsbolig (i alt 19 Værelser), motiveredes med, at han tillige førte Tilsyn med Porcellænsfabrikken. Den store Grund i Løvstræde, hvor Ridebanen var, blev nemlig samtidig overladt Fabrikken til Oplagsplads.

Façaden mod Købmagergade er siden den Tid ikke blevet forandret. Fløjen mod Valkendorfsgade er derimod stærkt ombygget af Architect J. Th. Zeltner i 1875. Gamle Billeder viser, at Forhusets Gavl oprindelig var uden Vinduer. Derefter kom Sidefløjen i to Etager og længst oppe de lavere Staldbygninger. Alt dette blev nu ombygget i Stil med Forhusets Façade, hvilket ikke just var nogen heldig Idé. Ombygningen, som tillige medførte store Forandringer i det indre, maa have kostet mange Penge. I 1866 var Gaarden efter nogen Forandring og Ombygning blevet takseret til 116 900 Rdl. (mod 96 200 i 1844); men efter Zeltners Ombygning blev Assurancen forhøjet til 303 400 Kr. Ved disse Vur-

deringer maa det bemærkes, at den store Grund i Løvstræde (Ridebanen) var solgt fra allerede i 1780; men til Gengæld var der i 1843 for 25 280 Rdl. tilkøbt to mindre Ejendomme i Løvstræde umiddelbart ved den gamle Indkørsel (som senere er flyttet). Iøvrigt skal jeg ikke her gaa nærmere ind paa Ejendommens Historie i nyere Tid, da der herom findes fyldige Oplysninger i de af Overpostkontrollør Fr. Olsen udgivne Bøger »Postvæsenet i Danmark« (1903) og »Det københavnske Postvæsen 1624—1912« (1912).

SMAASTYKKER.

2. De 32 Mænd og Struensee.

Meddelt af C. A. TRIER.

Som bekendt afsatte Struensee og hans Overpræsident, U. A. Holstein, hele Københavns Magistrat og de 32 Mænd den 3. April 1771. Et Par Linjer fra Overpræsidenten til første Borgmester Schrødersee var nok til at faa Forsamlingen opløst. Man bebrejdede senere de 32 Mænd, at de saa let havde ladet sig fjerne uden saa meget som at forlange at se en kgl. Ordre. Men helt freldeligt var det nu ikke gaaet. Den 9. April samledes de 32 Mænd i Formandens, Brygger Finckes, Hjem, og her er det efter nedenstaaende Beretning at dømme gaaet varmt til. Vi faar et levende Indtryk af saavel Formændenes Fasthed — ikke overfor Regeringen, men overfor de øvrige Medlemmer — som af de ivrig protesterendes »Mod og Dristighed« og af Halen, der nok vilde med, naar de øvrige vilde gaa først — indtil det endte i Raadløshed og Forvirring. Nu maa man vel huske paa, at Beretningen er afgivet tre Fjerdingaar senere, efter Anmodning af den lige efter Struensees Fald indsatte Overpræsident Braem, der af et godt Hjærte hadede Struensee og al hans Gerning. Derfor har Underskriverne i de 32 Mænds velforstaaede Interesse vel nok gjort det mest mulige ud af Mødet, men der kan dog næppe være Tvivl om, at Harmen over Privilegiernes Tilintetgørelse kun er blevet dæmpet ved den »terreur panique«, der havde grebet Medlemmerne — for at bruge et Udtryk af Braem selv¹). Beretningens Affatter, Brygger Didrik Beckman, har aabenbart været blandt de ivrigste paa Mødet; han belønnedes ved Forsamlingens Genoprettelse med at blive valgt til anden Formand.

Beretningen er saalydende²):

Pro Memoria.

Efter Ordre af S. T. Hr. Conference Raad Oberpræsidenten tager vi os den underdanige Frihed at relatere,

¹) H. Trier: Revolutionen i Raadstuen, April 1771, S. 22.

²) Pk. Struensees Kabinetsordrer til Magistraten. Raadstuearkivet.

hvorledes det ved Samlingen hos vores Formand, Hr. Fincke, er tilgaaed, efter at Magistraten og Stadens 32 Mænd ved een Pro Memoria fra Hr. Greve af Holstein de dato 3. April a. p. var bleven tilkiende givet, at Hans kgl. Mayt. allernaadigst havde fundet for godt at entledige Magistraten fra deres Embeder og tillige at ophæve de 32 Mænds Collegium, af hvilken Pro Memoria herhos følger Copie Nr. 1¹).

Dend 9de April samledes de 32 Mænd efter Tilsigelse hos vores Formand, Hr. Fincke, i hans Huus, hvor da bemelte Pro Memoria fra Hr. Grev Holstein til Hr. Conference Raad von Schrödersee blev oplæst. Een Deel af os vare da strax af de Tanker, at vi maatte allerunderdanigst relatere til Hans Mayt. vores Collegi Ophævelse samt tillige allerunderdanigst forestille de Adkomster, som Stadens 32 Mænd havde til deres Collegium, neml. de Staden allernaadigst for saa mange Aar siden skienkede Privilegier saa og de Forretninger, os havde været paalagt, hvilke vi stedse saaledes havde behandlet, som vi for Gud, Kongen og Borgerskabet, hvis Representanter vi til dend Dag havde været, med een god Samvitighed kunde forsvare. Vi vilde tillige allerunderdanigst have andraget, hvor dend af os holdte Protocoll samt Archiv skulle afleveres, og til Slutning ville vi have taget os den allerunderdanigste Frihed at recommendere det samtlige Borgerskab udi Hans Mayt.s faderlige Protection. Da nu dette foregaaende saaledes af mig, Bechman, var bleven forestillet, svarede vores Formand, Hr. Fincke, at hand ey vilde sette Pen til Papir derom, hvortil een af os svarede, saa faar det da være ligemeget. »Men tillad da, at vi maae samles her for at tage de fornødne Messures udi denne saa betydelige Sag«. Hvortil Hr. Fincke svarede, at det var for sidste Gang, vi samledes hos ham; hvorpaa blev af Hr. Lorentzen forlanget, som den anden Formand, at hand vilde tillade os at samles hos ham, som hand ligeledes nægtede os. Derpaa sagde Hr. Fincke til een udi Selskabet, at det var best, at hand samlede dem hos sig; derpaa blev svaret, at var hand Formand, vilde hand ikke afslaae Begiæringen, men i disse kritiske Tiider understoed hand sig ikke som et

¹) Trykt i H. Trier: Revolutionen osv. S. 1.

simpel Medlem at holde Samlinger hos sig. Hvorpaa vi som havde Mod og Dristighed nok som ærlige Mænd uden Frygt at gaae frem til Hans kongl. Mayt. udi een efter vores Tanke saa retfærdig Sag, maatte med Bedrøvelse skilles af og gaae hjem. Disse vare Atzer Atzer- sen, Jens Lausøe, P. Frese, P. Swane, Didrick Bechman, Jens Sønnichsen, H. Lange, Jens Wedege, Aage Kaasbøll, Søren Lange, Andreas Thomsen, W. Klingenberg og Christen Hansen; der var og Christ. Rosenberg, Michael Skibsted og V. A. Møller, som vel og havde fulgt med, naar Formændene og Pluraliteten først havde underskrevet.

Da vi nu som melt ey kunde faae et berettiget Stød at samles paa, og vores Formænd ey vilde entrere udi noget denne betydelige Sag betreffende, er det Aarsagen, at intet fra vore Collegium er fremkommen; men vi har ventet, at der udi Ministerium skulde skee Forandring, hvilket Gud skee Tak og er gaaet for sig, hvorfor saavel forrige Magistrat som 32 Mænd have allerunderdanigst ingivet til Hans Mayt. een Memorial, at Staden maatte igien erholde sine Privilegier og vores Collegium maatte etableres, af hvilken Memorial herved følger Copie Nr. 2¹).

Kiøbenhavn dend 15. February 1772.

Lausøe. D. Bechman. J. Sønnichsen.

Til

Hr. Conference Raad og Oberpræsident Braem.

3. Det første Baierskølbryggeri i København.

AF M. VOGELIUS.

Tanken om det første Baierskølbryggeri er ikke — som almindelig antaget — opstaaet hos Brygger *J. C. Jacobsen*, selv om det blev ham, hvem det lykkedes at realisere den.

Den 25. September 1843 indgav nemlig Brygger *Anthon Jensen*²) i Kompagnistræde et Andragende til

¹) Skr. af 22. Jan. 1772. Trykt i H. Trier: Revolutionen osv. S. 7—9.

²) Se Villads Christensen: København 1840—1857. S. 350.

Kommercekollegiet om at maatte oprette en Læreanstalt for forskellige Fabriksgrene til Industriens Fremme og om at maatte videreforsandle de ved Anstalten tilvirkede Fabrikata. Hertil skulde da være knyttet et Eddikebryggeri, et Brændevinsbrænderi og et Dampbryggeri for Tilvirkning af bayersk Øl, som da samtidig vilde blive det første Forsøg paa at tage Dampmaskinen i Brug ved Ølfabrikationen.

Den 13. Oktober s. A. faar Ansøgeren imidlertid Meddelelse om, at hans Andragende er afslaaet, da Virksomheder af den Slags skulde ligge udenfor Voldene. Heraf lader han sig dog ikke afskrække, men indsender en ny Petition, hvori han erklærer, at han foreløbig vil nøjes med at faa Privilegium paa Anlæggelsen af et Dampbryggeri til Produktion af Bayersk Øl, Porter og Ale, tilvirket udelukkende af Malt og Kartofler. Forskellige Vanskeligheder forhindrer ham nemlig fra foreløbig at sætte de andre projekterede Foretagender i Scene.

»De forskellige Forbedringer« — skriver han — »som Ølfabrikationen i de senere Perioder er undergaaet, og som ikke ere dem ved Brændevinen ulige, kunne ikke anvendes i de efter den gamle Methode indrettede Bryggerier, hvorimod jeg fordrister mig til at forsikre, at . . . det vil lykkes mig ved Anvendelse af Nutidens Inventioner og Forbedringer ogsaa at give denne Industrigren et overordentligt Opsving og forædle Øllet i den Grad, at det til dagligt Brug kan udelukke de almindelige Vinsorter og Brændevin«.

Ved Kollegiets Skrivelse af 26. Marts 1844 faar han saa endelig Tilladelse til at brygge Øl af Kartofler, og han indberetter derefter — dog først flere Maaneder senere, 16. Decbr. s. A. — at han har tænkt at indrette Ejendommen Nr. 133 i Vingaardsstræde, Hjørnet af Reverensgade, til sit Bryggeri og hertil faar han rimeligvis ogsaa straks efter Tilladelse.

Det blev dog aldrig til noget med dette Foretagende, enten fordi F. C. Jacobsen kort efter begynder sin Virksomhed eller af Mangel paa tilstrækkelig Kapital — i hvert Fald forsvinder den ny »Bryggeriskole« af Sagaen og dukker ikke mere op igen.

KØBENHAVNS ÆLDSTE ØSTERPORT.

Af K. THORSEN.

Den gamle Østerport, der indtil 1858 stod i Volden et Stykke udenfor Nyboder, var, skønt den havde et Par Aarhundreder bag sig (anlagt 1647, ombygget 1708), af forholdsvis sen Oprindelse. Dens nærmeste Forgænger, opført 1607—11, stod helt inde paa Kongens Nytorv, hvor den havde afløst en endnu ældre. Gaar vi atter længere tilbage i Tiden, finder vi Østerport et Stykke inde i Østergade, hvor den nævnes første Gang omkring 1450 og sandsynlig har staaet mindst et Aarhundrede tidligere. Vil man videre eftersøge Byen »Havn«s tidlig-middelalderlige Befæstningsgrænse, leder Sporene til den Antagelse, at dens Østervold har fulgt Nutidens Købmagergade, og at Østerport mulig har staaet paa Amagertorv ved Indgangen til Østergade.

Østerports Historie fra Absalon til Christian IV er saaledes Fortællingen om Københavns Udvidelse mod Øst, en Evolution, der fandt Sted snart i smaa Skridt, snart i voldsomme Forskydninger, alt efter Øjeblikkets Trang og Formaaenhed.

Som en samlende Devise — ikke som et Enkeltbillede — skal Emnet »Københavns ældste Østerport« her beskrive skiftende Tidens Forsvar af den Del af Byens Østgrænse, der gennem Middelalderen og Renæssancen efterhaanden flyttede sit Brændpunkt fra Amagertorv til Kongens Nytorv.

I.

De samtidige Kilder nævner intet om det ældste »Havn«s nærmere Beliggenhed eller om Grænserne for Absalons Bybefæstning, en Mangel, der gav forrige Aarhundredes Forskere Lejlighed til en Debat, som efterhaanden fæstnede sig i den Erkendelse, at Centret for den af Saxe 1171 som »urbs« (befæstet Købstad) nævnte By er at søge i Egnen om Frue Kirke og Gammeltorv. (Den præ-absalonske Landsbys Beliggenhed er vort Emne ivedkommende.)

Angaaende Udstrækningen af den tidlig-middelalderlige Befæstning om Byen har man, specielt hvad Østgrænsen angaar, staaet mere vaklende, idet Egnen om St. Nikolaj i Ælde og Betydning skønnedes at maatte paakræve en Inddragning indenfor den skærmende Voldkres. Denne Betragtning maa man for det 13. Aarhundredes Vedkommende yde en vis Indrømmelse, men den passer næppe for Absalonstiden.

Vor Tids Historikere og Topografer har da ogsaa, om end gennemgaaende med relativ Forsigtighed, nævnt »Købmagergadelinien« som Byens oprindelige Østgrænse; saaledes O. Nielsen (Københavns Historie og Beskrivelse 1, 1877, S. 47): »Derimod har formodentlig Renden fra Nørreport til Stranden været en oprindelig Grav, saaledes at det meste af hvad der ligger østen for Købmagergade en Tid har ligget udenfor Byen«; og L. Both (Københavns Historie, 1884): »ved at grave langs Købmagergade har man i dens Skød fundet Spor af betydelige Vandløb, der vistnok har været Byens Østgrænse i dens unge Dage«; samt C. Bruun (København): »et Vandløb synes at have banet sig Vej igennem Købmagergade, maaske Byens Rende (Kloak), og dette har ventelig dannet Byens Østgrænse«. Naar Dr. Nielsen benytter Ordet »Grav«, maa det opfattes som Befæstning, hvad der tangerer vort Emne tydeligere end de øvriges Udtryk »Grænse«.

Det var de store Grundgravninger langs Købmagergade — da man i 1860 anlagde Gadens Hovedkloak fra Skindergade til Højbroplads — der ved Løjtnant S. Fritze's for sin Tid dygtige Undersøgelser afhjemlede Tilstedeværelsen af et Vandløb langs det udgravede Terrain (Industrif. Kvartalskrift 1861, S. 65—73). Mærkelig nok fik man først herved Blikket aabent for Købmagergade som Byens gamle Grænse mod Øst, om end denne Gadelinie alene ved sin Stilling og Bue set fra almen-topografiske Regler er typisk for en tidlig-middelalderlig Byring — ja tilmed er den eneste tilbageværende Strækning, hvor Saxes »urbs« spores, og hvor Formens Oprindeligthed er bevaret i de senere Gadeanlæg. Tager man en Passer og lader Købmagergade danne en Del af Periferien i en Cirkel, vil Centret for denne ramme det Sted, hvor den ældgamle Adelvej (Hærstrædet) løb fra Øst ind til Byens Torv med det ældste Raadhus. (Dette laa vis à vis Frue Kirke paa Sydsiden af Klædeboderne.) Og lader man Periferien løbe rundt med samme Radius, rammer man paa Stadens modsatte Led den ældste Befæstning ved St. Clemens Kirke (nedbrudt i 16. Aarh.) og videre ned mod Vartovs østlige Del. Tydeligere synes det ikke, at Købmagergade kan manifestere sin Oprindelse som den ældste Østervold. Hermed være ikke sagt, at den matematiske Cirkel har været Forbilledet for Fæstningsringen. Absalons Ringmur paa Slotsholmen har som bekendt vist sig at have Karakter af en Oval. Tilmed maa Anlæggeren af en Fæstningslinie om Byen have taget et vist Hensyn til Terrainforhold, Vandløb etc., samt draget fortificatorisk Fordel af disse sidste, saaledes som det skønnes at have været Tilfældet ved Købmagergade.

Betydningen af denne Gades Bue som Afhjemling for den ældste Østervolds Beliggenhed og Form forstærkes yderligere ved Formens Overførelse paa den østfor beliggende Parallel-Gade, det ældgamle Pilestræde, der

fra Østergade til Klareboderne følger Buens Sving, men var anlagt betydelig smallere end den paa Gravens Leje opstaaede »Bjørnebrogade« (Købmagergades ældste Navn).

Saaledes kan der ad almen-topografisk Vej uddrages adskilligt, der giver os Nøglen til Løsning af Spørgsmaalet om Stadens ældste Østervold. Fundene i 1860 staar hertil som et bekræftende Supplement af stor Betydning. Ikke saa meget Konstateringen af selve Vandløbet (der fandtes jo mange Vandløb og Rrender i de lave, sumpede Egne, der paa de tre Sider omgav det højere beliggende Kvarter om Frue Kirke), men nok saa meget et Par andre Enkelt-iagttagelser.

Medens Udgravningen paalangs gennem Købmagergade ikke aabenbarede noget Spor af tidlig-middelalderlige Vejanlæg, og der kun et enkelt Sted (udfor Løvstræde) i c. 1,90 m Dybde sporedes en Levning af en Kørebane, lagt af Strandsten iblandet Teglstensbrokker, fandtes ved Udgravning til Stikledninger Vest for Gaden en højst interessant Stenbro, der i c. 6,30 m Afstand fra Façadelinien viste sig at have gaaet fra Amagertorv til Skindergade og paa hele Strækningen temmelig nøje fulgt Købmagergades buede Retning. Paa de iagttagne Steder fandtes den gamle Kørevej regelmæssig c. 1,60 m under Gadebrolægningen. Paa Amagertorv (ved Kloakbrønden) maalttes den oprindelige Grund 0,8 m over dagligt Vande; derpaa laa et 0,3 m tykt Lag Tørv eller tørveagtig Masse og ovenpaa dette igen den gamle Vejbane, bestaaende af et 0,23 m tykt Lag runde Sten omtrent af en knyttet Haands Størrelse. Vejens Overflade laa saaledes her 1,33 m over dl. Vd. I Helliggeistesstræde (nu Valkendorfs Gade) viste den gamle Vejbane en lignende Bygning; den laa med Overfladen 0,3 m over et Lag Blaaler og i en Højde af 3,14 m over dl. Vd. Ved Skindergade var Vejens Materiale det samme, men der skelnedes tyde-

lig fire forskellige Lag, der fra Blaalerslaget laa 0,63 m over dette og naaede en Højde af 4,55 m over dl. Vd.

Denne Vej, anlagt direkte paa det naturlige Jordsmon og indpasset efter Vandløbets Retning, kan man med god Føje kalde Absalonstidens københavnske Østervoldstræde. Den har løbet langs Befæstningens Inderside og bl. a. tjent til Transport af Slyngesten og andet Skyts, der maatte findes langs Forsvarslinien for i paakommende Tilfælde at være tilrede. Befæstningen, der har været en Jordvold med Palisader (af Murværk er ikke fundet Spor), har da ligget mellem nævnte Vej og Graven, altsaa væsentlig under Købmagergades vestlige Husrække. Men Voldens Sløjfning allerede i 13. Aarhundrede, hvorved den fra Graven opkastede Jord atter maa være udplaneret i denne, bortskar den Profil, der ellers vilde kunne have vist Anlæggets Dimensioner. Den hidtil ældste Voldrest, man paa Københavns Byomraade har fundet bevaret en Profil af, fremdroges 1905 langs Løngangstrædes Nordside. Den var c. 10 m bred og c. 2½ m høj, samt forsynet med Palisader; denne Vold kan ikke skønnes at være ældre end det 13. Aarhundrede, maaske endda yngre.

Af de foranførte Højdecoter ses det, at Voldstrædet langs Købmagergade paa hele Strækningen fra Amagertorv til Skindergade har haft en Stigning af 3,22 m, hvilket omtrent vil sige 1 : 90. Antagelig maa Voldens Niveau have fulgt samme Stigning. Men Graven udenfor har, som nødvendigt var, nærmet sig nøje til den vandrete Linie. Dette kan konstateres ved de Højdecoter, der staar til Raadighed. Gadeniveauet i Købmagergade ud for Valkendorfs-gade viser i vor Tid 4,8 m over daglig Vande. Her opgiver A. Colding og Jul. Thomsen (i deres Skrift om Koleraens ulige Styrke, 1853), at den i Tidernes Løb skete Opfyldning paa det oprindelige Jordsmon har en Tykkelse af 3,2 m (»over 10 Fod«). Det vil altsaa sige, at

Gravens Bund oprindeligt har naaet ned til 1,6 m over d. V. eller 1,54 m dybere end den indenfor Volden liggende Kørevejs Overflade. (Se ovenfor). Men da der ved Udgravningen i 1860, foruden nysomtalte Fund, tillige i den nederste Del af Købmagergade mellem Silkegade og Amagertorv fandtes en gammel Anlægsbro af store Kampesten hvilende paa den oprindelige Grund, og disse Sten naaede op til Cote 1,6 m og derover, kan Graven her ikke have naaet dybere ned; dens Bund har da ligget i et vandret Plan. De Sandaarer i Opfyldningen, der ved samme Lejlighed konstateredes, og som var tydelige Rester af et Vandløb, viste paa den Strækning, hvor de iagttoges (fra et Stykke ovenfor Silkegade til Amagertorv), et Fald af c. 1 : 100. Tydeligvis har da dette Vandløb fulgt den gamle Gravs Leje, efter at denne var halvvejs tilgroet og Opfyldningen paabegyndt, sandsynligvis i det 13. Aarhundrede, da Befæstningslinien var flyttet længere ud. Da Gravens Bund har ligget i Cote 1,6 m, maa en Tværdæmning for at holde paa dens Vand have været nødvendig. En saadan maa have ligget for Enden af Købmagergade, hvor den gamle Adelvej (Hærvejen) fra Gammeltorv ud til »Øret« passerede forbi; og den erfundet, men i c. Cote 1,1 m — altsaa lidt lavere end Gravens Bund! Gravens nødvendige, regulerende Afløb til Stranden maa da være sket ved et Sluseværk, fra hvilket det overskydende Vand ad en Strøm eller Rende løb ud i Havnen henimod Højbro. Adelvejen (den nuværende Østergade) har da passeret nævnte Strøm ved en Bro tæt ved eller maaske i nøje Forbindelse med Dæmningen. De ved førnævnte Højdecoter bekræftede topografiske Forhold synes derfor at give den Opfattelse Ret (fremsat af L. Both), at Købmagergades, fra c. 1380 til c. 1450 kendte, Navn »Bjørnebrogade« ikke blot (som nævnt af Dr. O. Nielsen) skyldes en Bro, men »en Dæmning over en Fæstningsgrav, der opstemmer Vandet paa den ene Side højere end paa den anden.

og hvorunder fører Sluser, hvorigennem man efter Behag kan lade Vandet faa frit Løb, thi en saadan kaldes endnu i Befæstningssproget — en »Bjørn« (fransk Batardeau), ligesom en Bro ved saadan en Dæmning altid kaldes en »Bjørnebro«.

Her ved Bjørnebroen maa naturligt have staaet en Slags Byport, som et nødvendigt Lukke; men har den haft et Navn, er det ukendt. Ingen af Københavns Porte findes navngivet før Jordebogen c. 1380, og Betegnelsen »Østerport« forekommer først saa sent som ved 1400-Tallets Midte. Navnet er imidlertid ét, Portens Tilstedeværelse et andet. Det maa have været en Tømmerport og mulig af den primitive Indretning, der bestod i en Vindebro til at hejse op mellem to Stolper, saaledes at Broen samtidig var Port. Naar Broen var ophejst, var altsaa »Porten lukket«; gik Broen ned, var Passagen aaben. Egentlig var der saaledes ikke Tale om en Portbygning, men kun en Broaabning i Volden eller Palisaderækken.

Fra Porten ved Bjørnebroen har Østervold rimeligvis fortsat i en Palisaderække, optømret langs med og indenfor Vandløbet fra Slusen til Stranden. Og Ringen var saaledes sluttet. Ved Bjørnebrogades nordre Del mindede Stednavnet »Byens Ende« endnu i Begyndelsen af 1500-Tallet om denne ældste Bygrænse, hvis Voldlinie tillige peger paa, at Valget af den Ø, Slotsholmen, hvor Absalon anlagde sin murede Borg, ikke var tilfældigt blandt de mange Holme, men det Sted, der bedst egnede sig til et virksomt Flankeforsvar for den vigtigste, mod Øresund vendende Del af Bybefæstningen.

II.

Fæstningslinien mod Øst i det 13. og 14. Aarhundrede kan passende omtales under ét, da den første store Udvidelse af Staden ad denne Kant antages afslut-

tet ved Overgangen mellem de to Aarhundreder. Desværre har hverken Jordfund eller samtidige Kilder noget bestemt at sige om Linierne for denne Udvidelse — om den er foregaaet i ét Træk eller i flere Temp. Bedømmelsen herfor maa alene samle sig om visse Stednavne og Lokalteter, der vides opstaaet i hint Tidsrum, eller er kendt under Forhold, der slutter sig til Emnet.

Først og fremmest maa St. Nicolaj Kirke, opført udenfor den oprindelige Byvold i 13. Aarh.'s første Halvdel, tjene som Solemærke. Den nævnes første Gang 1261, da Ridder Peder Olofsen af Kalveris testamenterede den alle de Skibe, han havde i København, og 100 Mark Penninge, for at Kirken skulde frikøbe hans Sjæl, fordi han ikke havde opfyldt sit Løfte at ville gøre Pilgrimsfærd (C. Rothe: Københavns Kirkers Historie 1854, S. 5). Testamenteringen af Skibe manifesterer St. Nicolaj som Handelens og Søfartens Helgen. At det nye Kirkesogn, foruden den smalle, rimeligvis nyopfyldte Strand hen mod Hyskenstræde, kom til at omfatte Egnen Øst for Købmagergade inclusive Gadens østlige Side, bekræfter med tilstrækkelig Tydelighed, at denne Linie hidtil havde været Byens foranbeskrevne Østgrænse. Det samme Forhold spores i den civile Administration, hvor Stadens Raad (nævnt første Gang 1275. O. Nielsen, Kbh. Hist. og Beskr. I, S. 68) i Organisationen af Bydistrikterne lod Østre Rodemaal, begrænset af Købmagergade og Færgestræde, indbefatte hvad der laa Øst for disse Gader til Østervold. St. Nicolaj Kirke har med sin massive Stenbygning og sin omfangsrige, muromkransede Kirkegaard, der mod Vest naaede Stranden, i den ældre Middelalder haft en vis Forsvarsbetydning. Ved Aar 1294 vendte Københavns Borgere herfra Brodden mod selve Bispeborgen paa Slotsholmen, og Blideskyts krydsede Vandet mellem de to Lejre.

Bevarede Dokumenter fra 13., 14. og 15. Aarh. viser,

at befæstede Kirker og Klostre paa hin Tid var almindelige i England. For Tilladelse hertil skulde udstedes en »licence« af Kongen eller hans Embedsmænd. (Se Eckhoff: »Befæstede Kirker«. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1899). De engelske Kilder nævner saaledes krenerede, fæstningsagtige Stenmure og Taarne ved Kirker, Klostre og Kirkegaarde. Aar 1376 testamenterede Ærkebisp Niels af Lund Aakirke paa Bornholm — en Blide. I Kbh. Jordebog c. 1380 nævnes »fossam ecclesie sancti Clementis« (St. Clemens Kirkes Grav).

Man gør da vist Ret i at betragte den langs Nicolajgades Østside i sin Tid fundne (se Thomsen & Colding: Anf. Aarb.) indtil 5 Fod tykke Kampestensmur som Sokkelen af Nicolaj Kirkegaard's Østmur, et Synspunkt, der hidtil er traadt i Skygge for Begrebet »Bolværk« eller »Havnebro«. Dr. O. Nielsen (Kbh. Hist. og Beskr. I, S. 53) nævner den som et Fund »af den ældste Strand omkring Nicolaj Kirke og dens Befæstning«, men kommer ikke nærmere ind derpaa. Alle andre taler kun om det som Havneværk (Gamle Bodehavn). Hvad der imidlertid straks maa falde i Øjnene er den c. 100 m lange, snorlige Stensætnings vinkelrette Stilling paa St. Nicolaj Kirkes Længdeakse, samt dens Fortløben mod Nord helt til Lille Kongensgades Nordside, hvor Husrækken standsede Undersøgelsen. Som bekendt har andre Fund godtgjort, at Kirkegaarden oprindelig gik op til Østergade. Det Vand, der mulig i Form af en langstrakt Kanal sporedes at have gaaet langs Murens Yderside mod Øst — idet den faste Strandbund her fandtes c. 1 m under dagligt Vande —, samt de Fortøjningsringe, man fandt i Stensætningen i c. 3,5 m indbyrdes Afstand, ligesom Rester af Baade i Grunden, kunde nok anses som en Afhjæmning for et Bolværk. Men dog er det tvivlsomt, om Hovedøjemedet for Stensætningen har været Bolværksanlæg. Paafaldende

er det i hvert Fald, at den øverste (nordlige) Halvdel af Strækningen aldeles savner de Fortøjningsringe, hvis Anbringelse langs den øvrige Del er ganske regelmæssig. Deres Ophør er uforklarlig, naar man betragter Stensætningen som en almindelig Anlægsbro.

Et mere samlet — og derfor troværdigere — Situationsbillede faar man ved at betragte Fundet som Fundamentet for Stenmuren om St. Nicolaj Kirkegaard, hvortil det udenfor liggende Vand (Kanal?) slutter sig som en Grav, der, som almindelig antaget, optog et Vandløb fra Pustervig (efter at Købmagergadeløbet var lukket), og hvis nederste Del mod »Dybet« har tjent til Anlægsplads for Baade.

Naar Fundene er knappe, og skriftlige Kilder tier, ligger Fristelsen nær at tillægge det enkelte Fund større og videre Betydning, end der tilkommer det. Denne almenmenneskelige Trang har ogsaa paavirket Slutningen om denne Stenbro som Knudepunktet for Stadens ældste Havn, et Spørgsmaal, der dog er det foreliggende Emne uvedkommende.

St. Nicolaj Kirkegaard har da trolig dannet en anseelig Murfirkant ud mod Dybet, og været af en vis strategisk Betydning her paa højre Fløj, om end ikke noget egentligt Befæstningsværk. Efter at dens oprindelige Begrænsning mod Øst, Kanalen, var bleven opfyldt, bredte Kirkegaarden sig helt hen til Ulkegade (Holmensgade), men maatte til Gengæld afgive Grunde mod Nord og Vest. Undersøger man nævnte Vand i dets Løb fra Pustervig til St. Nicolaj, kan man af senere topografiske Linier ane dets Spor. Det maa have passeret Østergade omtrent ud for Nr. 34—36. Hermed passer ogsaa det interessante Forhold, der viste sig i Skellinien mellem de to Ejendomme, før City-Kvarteret blev anlagt. Indtil da gik nævnte Skel videre nordpaa i en ubrudt Linie helt op til Antonistræde, visende en svag Bue svarende

til Pilestrædes og Købmagergades Krumning, en Form, der antyder Muligheden af, at denne Linie en kort Tid har spillet Rollen som Bygrænse eller været et Udenværk til Købmagergadevolden. Naar Linien ikke findes antydet ud over Antonistræde, maa det ligge i, at denne Egn, den gamle Hushave, ikke blev udstykket, før Renden var tilkastet. Den overensstemmende, regelbundne Krumning, der tydelig er et Værk af Menneskehaand, kan berettigge Formodningen om en Vold langs med og indenfor dette Vandløb og med Sydenden stødende til Nicolaj-Kirkegaardens Østmur som Flankeværn. Men ud over Gisninger naar man ikke. En Bro maa imidlertid have ført over Vandløbet, hvor dette skar Adelvejen (Østergade), og mulig har Østerport en Tid staaet her. Opfyldningen langs Østergade er almindelig ca. 3 m inden fast Grund naas; men her midtvejs er den kun c. 1,90 m, hvilket turde være et Fingerpeg om et gammelt Volddrag. Endnu mangler dog tilstrækkelige Lokalundersøgelser.

III.

Forinden vi forlader Egnen om St. Nicolaj for at skyde Undersøgelserne længere frem mod Øst, skal kortelig omtales det interessante Stednavn *Østertorv*, der saavel i Ordklang som topografisk set staaer Emnet Østerport nær. Ganske vist nævnes det første Gang saasent som 1392, idet Kannik i Roskilde Gerard Henriksen Oom i Arv efter sin Fader Henrik Oom dette Aar fik udlagt blandt andet en Gaard ved *Østertorv østen* for *Bryggows Gaard*. (Kjøbenhavns Diplomatarium I, S. 129). Men Dr. O. Nielsen har sikkert Ret, naar han fremfører: »Det er nu i øvrigt et Spørgsmaal, om dette Torv, i Udkanten af Byen og som kun nævnes denne ene Gang, ikke alligevel er af langt ældre Oprindelse og minder om en Tid, da her var det aarlig til-

bagevendende Marked, der netop maa være holdt i denne Egn, da her var Fiskerlejets Plads, men ikke Købstadens Torv« (Kbh. Hist. og Beskr. I, S. 144). Thi »ældst blandt de Smaatorve, som — frigjort fra Hovedtorvet — kneb sig ind i Bebyggelsen hist og her og indrettede sig paa at leve deres eget Liv, er uden Tvivl Fiske-torvene, vigtige som de i Middelalderen var, da Fisk, ikke alene i Fastetiden, men hele Aaret rundt, hørte til de mest efterspurgte Næringsmidler.« (Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde 1922, S. 109). Kun er Dr. O. Nielsen paa Vildspor med Hensyn til Østertorvs Beliggenhed. Hans Stedfæstelse lyder saaledes: »Søger vi da til Jordebogen fra c. 1380, finder vi 8 Huse fra Østergaard en Grund nær ved Stranden, derefter den anden Grund tilhørende Nikolaj Kirke og op til denne Henrik Bager, der var Nabo til Bryggow. Østerport laa saaledes op til Nikolaj Kirkegaard, formodentlig sønden derfor«. Først skal hertil citeres Dr. Nielsens egne Ord i samme Værk (S. 17): »Paa den anden Side af Højbroplads har Nikolaj Kirkegaard formodentlig gaaet ud til Stranden«. (C. Bruuns »København« nævner ligeledes: »Nicolaj Kirke maa antages at have ligget i stor Nærhed af Vandet«). Altsaa kan der alene af den Grund neppe have ligget et Torv Syd for Kirken. Men det bliver ifølge Jordebogen c. 1380 (Kjøbenhavns Diplomatarium, I S. 92 fg. heller ikke at søge her. Dr. Nielsen har blot oversat de Ord »in medio platee«, der er tilført Grund Nr. 2 efter »Østergaard«, og som ogsaa skal gælde for de nærmest følgende. Dette »Midterkvarter« blandt Strandgrundene regnet fra Kattesundet til Østergaard er øjensynlig Egnen Syd for Amagertorv. Den »ecclesia beati Nicolai« tilskrevne Grund er ingen Hindring herfor; thi Kirkerne ejede Grunde og Gaarde rundt omkring i Byen uden Hensyn til Beliggenhed. De topografiske Forhold om Nikolaj Kirke i 14. Aarh. hjemler heller neppe Til-

stedeværelsen af de forholdsvis talrige Gaarde, Jordebogen nævner i Nærheden af Bryggows. (Bryggow nævnes 1392 som Raadmand og senere 1398 under Navn Vychbertus Bryggow). Disse har troligvis vendt Hovedfacaden til nuværende Amagertorv, der altsaa i det 14. Aarhundrede nævntes med det sikkert gamle Navn Østertorv. At det tillige har været Fisketorv er sandsynligt. Dets vestlige Del nævnes saaledes, første Gang 1449 og siden, 1572 og 1606, under Formen Gammel Fisketorv. (O. Nielsen, Kbh. Hist. og Beskr. I, S. 144 fg.) Allerede i 1884 nævner da ogsaa L. Both (Københavns Historie) Sagen i dens rigtige Sammenhæng saaledes: »Amagertorv kaldtes i Slutningen af 14. Aarh. Østertorv«. At finde dette Stednavn saa nær inde mod Byens oprindelige Midtpunkt, Gammeltorv, giver en tydeligere Forstaaelse af Anlæggets Afrundethed og bekræfter foranstaaende Fremstilling af Byens ældste Østgrænse. Ligesom Vester- og Nørre-Gade udgik fra Centret til hver sit Verdenshjørne, maa man trolig regne med en ældgammel Østergade; thi alle er enige om, at nuværende Østergade er af forholdsvis sen Oprindelse. Den ældste Østergade maa da blive Adelgadens (Hærvejens) Løb fra Bycentret til Østertorv eller med andre Ord den senere Tyskemannegade, som den kaldes i Jordebogen c. 1380, og som er det nuværende Vimmelskaft. Hint Østertorv, fremstaaet som et Trekant-Torv ved Hærvejens Spaltning i to (ned til Stranden og ud til Østergaard), hørte i sin Form til de ældste, som findes. (Hugo Matthiessen: »Torv og Hærstræde«, 1922, S. 37 fg.).

Men at finde Amagertorv kaldet Østertorv bestyrker tillige Formodningen om, at man skal søge den ældste Østerport, som foran nævnt, i Krydset af den gamle Adelvej og Købmagergade-Volden, det Sted, der blev den senere Østergades Vugge.

IV.

Københavns ældste Jordebog mangler desværre Aarstal, men af Indholdet skønnes den at være forfattet indenfor Tiden 1375—89. (Kjøbenhavns Diplomatarium, I, S. 92 fg. Den faar Betydning for nærværende Emne som det ældste Manuskript, der omtaler en Østerport, ganske vist ikke præciseret ved dette Navn, men ved Portens Beliggenhed i Byomraadet. En Østergade nævner Jordebogen ikke, men har et andet Gadenavn, der viser Østervoldens omtrentlige Ydergrænse paa hin Tid. Jordebogen, der er skrevet paa Latin, nævner Vester- og Nørreport som »portam occidentalem« og »portam aquilonarem«. Den tredie Port nævnes derimod »rubea porta« : Røde Port. Denne Betegnelse viser sig at være et Fællesnavn for flere af Danmarks middelalderlige Byporte. I Flensborg kaldes Stadens Sydport Røde Port. Roskilde Østerport hed ogsaa Røde Port (Aarb. f. nord. Oldk. 1874, S. 426), ligesom Lunds Sønderport havde samme Navn (Skånes Konsthistoria för Medeltiden, C. G. Brunius, 1850, S. 343). Som København delte Berømmelsen med Konge- og Bispestæderne Roskilde og Lund, havde den saaledes ogsaa i Lighed med disse sin Røde Port ved Adelvejen. (Navnets Oprindelse turde maaske ligge i, at nævnte Porte mulig var de første Teglstensporte hver paa sit Sted).

At Rødeport har ligget i Østergade, bekræftes ikke direkte af Jordebogen, der ikke nævner dette Gadenavn, og denne Mangel har bevirket Tvivl og givet Aarsag til, at man har søgt Porten andensteds. Jordebogens Publikator Dr. O. Nielsen udtaler sig dog bestemt nok saaledes: »Derpaa fortsættes, uden at det udtrykkelig nævnes, ned ad Østergade med 19 (18?) Grunde, den sidste er en Jord ved Rødeport, der maa være Østerport« (Kbh. Hist. og Beskr. I, S. 15, jvnf. S. 314). Men noget underbyggende Bevis har Forf. ikke at fremføre. Lidt mere reserveret stiller en nyere Forfatter sig (Bering Liisberg: »Køben-

havn i gamle Dage, 1801, S. 25). Det hedder: »Af Østergade var kun den nordligste Side bebygget hen imod Ny Østergade. Her omkring nævnes »Røde Port«, der mulig var en anden Betegnelse for Østerport«.

Her skal da gøres et Forsøg paa ad indirekte Vej at klare det vigtige topografiske Spørgsmaal. Og Nøglen skal søges i et Grundsalg 1419 (Kbh. Hist. og Beskr. I, 314 f.). Dette Salg resumerer og kommenterer Dr. O. Nielsen saaledes: »Pilestræde . . . havde Navn af en stor Gaard, Pilegaard, der 1432 og 1433 ejedes af Jens Klemensen, der gav den til Nikolaj Kirke, hvilket 1446 stadfæstedes af hans Enke. 1419 udstædtes Skøde paa en Grund sønden (australiter) for Pilegaard, hvilken Grund gik 19 Alen langs Algaden (platea communis, Pilestræde) og 53 Alen langs Povlstræde; sidstnævnte Stræde nævnes kun denne ene Gang, men er sandsynligvis det senere Antonistræde, der havde Navn af Antonii Klosters Gaard og 1531 hed Lille Pilestræde . . . Pilegaard har saaledes ligget paa den anden Side af Antonistræde, og her ejede Nikolaj Kirke virkelig paa Pilestrædes østre Side Nr. 26 (Hjørnegrunden til Antonistræde) og Nr. 30 og 32, hvilken sidste er en stor Grund og saaledes vistnok Hovedparcellen af Pilegaard.«

Her skal nu søges paavist, at denne Stedfæstelse er vildledende. Det er først paafaldende, at O. Nielsen her forklarer Adelgade, ☉: platea communis at være Pilestræde, thi der er ingen Tvivl om, at Skødet hermed sigter til Østergade. Side 208 f. i samme Værk (Kbh. Hist. og Beskr. I.) hedder det f. Eks.: »1463 ejede Hr. Mogens Ebbesen Galt, Danmarks Riges Raad, en Gaard paa den nordlige Side af Østergade (»den store Adelgade«) tæt op til Østerport«. Men hermed falder hele den nævnte Stedbetegnelse til Jorden, og Pilegaards samt Povlstrædes Beliggenhed maa revideres. Den Grund, Skødet af 1419 omtaler, kan næppe være nogen anden end det vest-

lige Hjørne af Østergade og Pilestræde. Mod platea communis var den 19 Alen, et Maal, der passer temmelig nøje med Afstanden fra Hjørnet til Gadens Nr. 52, den senere Niels Trolles store Gaard (L. Boths Kort over Østergade 1757, »Før og Nu«, 15. Juni 1917). Maalet langs »Povlstræde«, 53 Alen, passer med stor Nøjagtighed, ifølge samme Kort, paa Hovedskellet, der foruden Hjørneejendommen ses at have omfattet de fire nærmeste Ejendomme i Pilestræde. Men hermed har man allsaa ogsaa stedfæstet den minderige Pilegaard, der ifølge Skødets Udtryk laa Nord for den solgte Grund. Her viser da ogsaa det gamle Kort (efter Gedde 1757) en anselig Gaardfirkant, 60 Alen (c. 38 m) langs Pilestræde og 45 Al. (c. 28 m) i Dybden, vistnok nu Ejendommene 11—15. Oprindelsen til Navnet »Povlstræde«, der »kun nævnes denne ene Gang«, skal ligeledes søges paavist. Den 1432 omtalte Jens Klemensen, Pilegaardens daværende Ejer, var sandsynlig Søn af den Clemens Pauli, der i Jordebogen c. 1380 nævnes som Ejer af 1 »terra« (Jord) tre Ejendomme før Røde Port. Længere fremme i Jordebogen siges han at bebo en Ejendom tilhørende Frue Kirke og beliggende i Nærheden af Grønnegade (at dømme efter Rækkefølgen): »Item ecclesia beate virginis 1 terram, in qua quidam Paulus resedit«. Og for tredje Gang nævnes han som »Hr.« Paulus havende en Gaard i Pant: »Item dominus Paulus 1 curiam in pignere«. Denne er ikke nærmere stedfæstet, men er troligvis Pilegården, som han kan have overtaget som ufyldstgjort Panthaver og være flyttet ind i, og som Sønnen senere gav til St. Nikolaj. Sandsynlig er da Clemens Pauli's »terra« i Nærheden af Røde Port ogsaa identisk med den 1419 solgte Hjørnegrund. Naar Povlstræde maa være det samme som Pilestræde, ligger heri en vis Antydning for, hvor i Gaden Røde Port bliver at søge. Den kan ikke have staaet meget længere fremme

end omtrent midtvejs mellem Amagertorv og Kongens Nytorv, et Skøn der maaske kan opfordre til Modsigelse, men som skal søges underbygget ved et Par andre af Jordebogens hertilhørende vigtige Stedbetegnelser Grønne-gade og Østergaard.

Det tidligste Eksempel paa en Grundudstikning Øst for Nikolaj Kirke er fra 1298. Den 24. Jan. dette Aar giver Biskop Johannes af Roskilde til Sorø Kloster en Grund beliggende i St. Nikolaj Sogn mellem Østergaards Grav og Stranden tæt ved Muren: »fundum unum situm ibidem in parochia S. Nicholai inter fossatum curiæ suæ orientale et mare juxta murum«. Saa-vel Rørdam (Københavns Kirker og Klostre) som O. Nielsen (Kjøbenhavns Diplomatarium, I., S. 64) har mærkelig nok oversat »fossatum curiæ suæ orientale« som: »den østre Slotsgrav«; men i »Københavns Historie og Beskrivelse«, S. 43, har sidstnævnte Forfatter den rigtige Oversættelse, og tilføjer den Oplysning (S. 263), at et paa Sorø Akademi opbevaret Skøde af 1442 bekræfter, at nævnte Grund laa Øst for Nicolaj Kirkegaard (og ikke Syd for, som Forf. oprindelig mente). Jordebogen af c. 1380 nævner den under de Strandgrunde, der gav Jordskyld til Biskoppen saaledes: »Item monasterium Soræ 1 terram prope cimeterium beati Nicholai«.

I 1298-Skødet møder os første Gang Navnet Østergaard; sidste Gang nævnes det i Jordebogen c. 1380. Gaarden, sandsynlig en gammel Kongsgaard og den senere Vingaard, dannede en stor Firkant mellem det senere Vingaardstræde og Lille Kongensgade, hvorom mere i det følgende. Men af Grundbeskrivelsen 1298 fremgaar det tydelig, at Gaarden var befæstet med en Grav, der ogsaa omfattede dens Vestside. Og Glosen »inter« (mellem) tilkendegiver, at »mare juxta murum« maa være den Syd—Nord-gaaende kanalagtige Del af Stranden langs Nicolaj Kirkegaard og den der liggende fæstningsagtige,

østre Kirkegaardsmur vis à vis Graven ved Østergaard (jfr. foran S. 209). Mellem »Smedens Gang« (Østergaards Vestgrænse) og den i Nicolajgade fundne gamle Stensætning er c. 56 Meter, der med Fradrag af de to Vande — Graven ved Østergaard og Kanalen ved St. Nicolaj — har udgjort Sorø Klosters Jord.

Der er stor Sandsynlighed for, at den biskoppelige Gave staar i nær Forbindelse med en nylig Udvidelse af Fæstningsringen — og dermed Byomraadet — paa denne Kant, hvilket falder godt i Traad med Biskop Ingvars Brev af 2. Sept. 1289, hvor han takker Borgerne for deres Troskab mod Kirken og især for deres gode Forsæt at ville befæste deres Stad, hvortil han tilstaar dem, til de er færdige dermed, Stadens fulde Del af Bødepenge (Kbh. Dipl. I. 31).

I denne Periode maa Østervold være flyttet ud, og dens højre Flanke, hidtil ved St. Nicolaj, være lagt ved Østergaard, med den derværende nyanlagte eller forbedrede Grav som Støttepunkt. Men at Volden allerede da skulde være skudt frem til Egnen Øst for Østergaard er lidet sandsynligt. Den 1298 nævnte, som Vest for Gaarden liggende, Grav maa antages at være Byens Østergrav; thi dette passer med hele den samlede Situation. At Fæstningsarbejdet virkelig er sket, oplyser de Esromske Annaler, der ved 1290 siger: »Kjøbenhavn blev befæstet«. Og at det var her ved Østsiden mod Sundet, Arbejderne foregik, synes Begivenhederne i 1289 at pege paa; thi i dette Aars Juli Maaned lagde en norsk Flaade sig i Refshaledybet i det Øjemed at angribe Staden. Kun Borgernes kække Holdning holdt de Norske tilbage, men kunde ikke forhindre, at de en Maanedstid blev liggende ved Amager. Den i 1290 anlagte Vold maa, da Østergaard endnu ikke var indlemmet i Staden (jfr. O. Nielsen, Kbh. Hist. og Beskr. I., S. 54) være udgaaet fra Graven ved Gaardens Vests side, hvilket passer ganske

godt med Jordebogens Stedfæstelse af Bygraven længere mod Nord. Her nævnes en Grund tilhørende Frue Kirke og beliggende ved Graven i den nordre Del af Grønnegade: »1 terram prope fossam in parte aquilonari a Grønægadhe«. Dette Sted maa ikke forveksles med den nuværende Grønnegades Beliggenhed. Paa Jordebogens Tid maa Navnet antages at betegne et lille kort Stræde, der mod Øst har gaaet fra Pilestræde gennem ubebygget Grønjord, det senere Lille Pilestræde, atter omdøbt til Antonistræde, den nuværende Antonigade (jfr. O. Nielsen, Kbh. Hist. og Beskr. I., S. 268 og 314). Drager man nu en Linie fra Graven i denne Grønnegades yderste Del og ned til nævnte Østergaards Grav, vil den skære Adelgaden (Østergade) omtrent ved Integade, hvor Byporten »Røde Port« saaledes maa have staaet. Betragter man Geddes Byplan 1757, vil man se denne Linies Spor i Skellet mellem de mange Grunde i Christen Bernikow Stræde og Østergade 26, hvilken Ejendom strækker sig som en smal og meget lang Grund helt op til den i Jordebogen omtalte Egn, og tydelig staar præget som en Diskordans-Linie, der videre mod Syd rammer en lignende smal Passage, »Smedens Gang« (Østergaards Grav). Saaledes trækker de samtidige sparsomme Kilder Linien op for det 14. Aarhundredes Østervold. I Aarhundredets Slutning eller i Begyndelsen af 1400-Tallet maa da den Befæstning antages opført, der nævnes i Jordebogen 1496 under Betegnelsen »Mur«, og hvis Enkeltheder skal undersøges under Henvisning til Rekonstruktionskort I.

V.

Den Mur med Taarne, der i Jordebogen 1496 nævnes at danne en Del af Byens østlige Befæstning fra Stranden til Nørreport, har desværre efterladt sig saaringe Spor, at en Tidsfæstning ad denne Vej har været umulig. Dette har medført den tvivlsomme Betragtning,

at denne Linie skulde være identisk med Fæstningsarbejderne 1290, en Løsning, foranstaaende topografiske Situationsbillede har søgt modbevist. Her skal videre tilføjes en Undersøgelse af denne Murbefæstnings sandsynlige Alder. Vor paalideligste Kilde til Bedømmelse heraf er det Taarn eller Trekvart-Runddel, der under Voldsløjfningen 1874 udgravedes udfor Lars Lejs Stræde og nedbrødes 1878. Som en yderste Forpost i Middelalders-Befæstningen svarede det situationsmæssigt til de 1496 omtalte Taarne i Østlinien. Dr. O. Nielsen udtaler først om Runddelens Alder: »Den er vel næppe gammel nok til at stamme fra Befæstningen 1290 og paa den anden Side er den vel for gammel til at hidrøre fra 1445, da Kristiern I. befalede, at Byen skulde fuldkommen »plankes og fastgøres« (Kbh. Hist. og Beskr. I., S. 48). Men i en Slutnote til samme Sted hedder det: »Ifølge Meddelelse af Etatsraad Herholdt kan der intet være i Vejen for at sætte Taarnets Alder til 1290«. En tilsyneladende sagkyndig inspireret Artikel om Taarnet (Illustreret Tidende, 17. Okt. 1875) nævner det imidlertid »c. 100 Aar ældre end Konsistorie-Bygningen« — altsaa fra c. 1380. En Uoverensstemmelse paa c. et Aarhundrede gjorde sig altsaa gældende, endnu mens Bygværket kunde iagttages.

Ifølge de efterladte Opmaalingstegninger turde dog en vis Karakter i Taarnets Struktur være vejledende om dets omtrentlige Alder. Jeg sigter her til de udsmykkende diagonale Baand i Ydersidens Murforbandt, en Slags Zigzaglinie af sortbrændte Sten. En ganske tilsvarende Dekoration fandtes paa Gaasetaarnet ved Restaureringen i 1890erne (Arkt. Aage Mathiesen i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed, II. Række, 17. Bind, Side 61 fg.), et Forhold, der vel kan berettigge til en Alderssamstilling af de to Taarne. Gaasetaarnet skal, ifølge lybsk Tradition, som man synes at kunne stole paa, være opført af Valdemar Atterdag efter 1362 for hanseatisk Fangers Løsepenge (Ma-

thiesen smstds.), men det nævnte Dekorationsmurværk spores at høre til en senere Forstærkning af Taarnmuren og i Stil at passe med Udsmykningen af Biskop Oluf Mortensens Vaabenhus af 1480 ved Roskilde Domkirke (Sune Ambrosiani, Aarb. f. n. Oldk., II. Række, 14. Bind 1899). Fra tyske Byporte kendes en lignende Dekoration, væsentligt tilhørende 1400-Tallet.

Sandsynligvis stammer Lars Lejs Stræde-Taarnet fra 14de Aarhundrede. Mulig er det »turris villæ«, der omtales 1343 i Fredslutnings-Dokumentet mellem Valdemar Atterdag og den svenske Konge Magnus Smek (O. Nielsen I., S. 35 og 54, jfr. B. Liisberg: Det gl. Kbh., 1901, S. 19 fg.). Enkelttalsformen »Byens Taarn« viser, at alle Bytaarnene paa dette ene nær hører en senere Tid til.

Specielt for Østmurens Vedkommende er 1400-Tallets første Halvdel den sandsynligste Opførelsestid. Thi først efter at Kong Erik af Pommern fra 1416 havde brudt Bispestolens Magt og taget Slot og By i Besiddelse, opstod den nye Æra, der drog Adelen til den fremtidige Hovedstad og skabte den Rigdom, der satte Borgerne i Stand til at lade den gamle Vold med dens Palisader afløse af en langt kostbarere Murbefæstning. (Denne Betragtning gælder ikke »Murene ved Stranden«, der var tidlig-middelalderlige). Ved Aarhundredets Midte finder vi første Gang nævnt Ordet Østerport og paa det Sted, Kort I viser. 1463 ejede Hr. Mogens Ebbesen Galt, Danmarks Riges Raad, en Gaard paa den nordlige Side af Østergade (»den store Algade«) tæt op til Østerport; 1472 havde han Trætte med sin Nabo mod Vest om Skellet; det ses heraf, at Hr. Mogens havde bygget Gaarden, og at han havde frit »Rendeløb« fra sin Gaard ud til Gaden vesten ved hans Husgavl (Kbh. Dipl. I. Nr. 205, II. Nr. 117). Dette er den tidligst omtalte Gaard ved Østerport, de nuværende Numre 14 og 16 i Østergade. Vi vil komme tilbage til den i det følgende.

Den næste, meget vigtige Kilde om Egnen ved Østerport møder os en Snes Aar senere. Det er Jordebogen, eller som dens lange Overskrift lyder: »Stads-Huse, Vaaninger oc Grunde, hvoraf gives Jordskyld inden og uden Staden Aar 1496«. Originalen findes i Raadstuearkivet og er aftrykt i E. Pontoppidans »Origines Hafnienses 1760«, samt, med mindre, korrigerende Afvigelser, i Dr. O. Nielsens Københavns Diplomatarium (I, S. 234). Grundfortegnelsen i Jordebogen begynder netop med Østre Rodemaal og ved det Sted, hvor den østlige Fæstningsmur naaede Stranden ved Taarnet »Kringelen«, hvoraf Fundamentrester er fundne i Magasin du Nords Gaard.

Fundet har Betydning som Udgangspunkt for Fastsættelse af Murbefæstningens og Østerports Beliggenhed. »Kringelen« er beskrevet i min Artikel: »Det ældste Prospekt af Staden København«, Hist. Medd., I. Rk. VIII Bd., S. 91 fg., og skal derfor her lades uomtalt. Efter Kringelen nævner Jordebogen: »Kirstine Kaldss 1 Haufue Norden nest forskrefne Gord op till M w r e n oc Sønden nest Jess Ollss Smørhætis Gord, som hand hafuer af Byen. i Lengde oc Brede, som Brefuet holder, VI β.« Denne Grund maa have ligget Syd for nuværende Lille Kongensgade, der dengang hed »det Stræde, som løber til St. Nicolaj Kirkegaard«. Om det naaede helt ud til Muren, er dog tvivlsomt, da det ikke nævnes her.

Sandsynlig stødte Kirstine Kaldss Grund direkte til den næstfølgende: »Jes Olsen Smørhæt 1 Torn oc en Jord liggendis vd med samme M w r, Norden nest op til forbemeldte Hafve, oc Sønden op til Niels Persens Gord i Lengde oc Brede, som hand er indhegnet, XII β.« Dette Taarn, som mærkeligt nok, lig »Kringelen«, af Byen er overdraget en Privatmand, nævnes endnu en Gang i »Magistratens Vedtægtsbog« (Raadstuearkivet), hvor det under 1523 bl. a. hedder: »Item fik Oluff Jen-

sen paa Østre gade och Lauritz Jensen vedh Amager tor-
gidh LXXXX marck VIII β paa thet plancke werck, som
bleff giorth emellem Smørhatten och Reuerbandt.«
Af Navnet fremgaar det, at Taarnets Form maa have
været en Runddel, og dets Beliggenhed maa omtrentlig
have været ved Lille Kongensgades Nordside ved Nr. 6.
(Det vil være klart, at det rekonstruerede Kort ikke kan
udgives for i alle Enkeltheder at være matematisk nøj-
agtigt; det maa mere betragtes som en vejledende Over-
sigtssituation, visende Hovedlinierne i Udviklingen).
Hverken O. Nielsen eller C. Bruun viser dette Taarn i
deres historiske Værkers Rekonstruktionskort over det
middelalderlige København, hvilket er en Mangel. Fæst-
ningslinien i sidstnævntes Værk har desuden artet sig
saa daarligt i Trykken, at Kringelen er kommet til at
ligge paa Kongens Nytorv foran Handelsbankens Bygning!

Men videre til Jordebogens næste Ejendom: »Niels
Persons 1 Gord Sonden nest op til Østre Port oc
Norden fraa Jes Olsens Gord vd met M wren i Lengde
oc Brede, som er indhegnet oc gifuer XII β. Fra Krin-
gelen til Østerport — en Længde af c. 140 m — laa alt-
saa en uafbrudt Mur. Skade kun, at Jordebogen tier om
Grundenes Længde- og Breddemaal; det umuliggør en
nøjagtigere Situation. Niels Persons Gaard synes at være
de nuværende Østergade Nr. 7 og 9. Muligvis var Ejeren
af den fornemme Grund ved Byporten den Niels Peder-
sen Skriver, der 1481 og 1497 nævnes som Raadmand.
(O. Nielsen, Kbh. Hist. og Beskr. I., S. 77).

Videre nævner Jordebogen Nord for Porten en Bleg-
dam. Denne maa have haft sin Plads udenfor Muren.
Dernæst: »Oc en Hafue liggendis Westen nest innen
Østre Port oc Østen nest Elna Lawes Gaard i Lengde oc
Brede, som ind er hegnet oc gifuer om Aarith 1 Mk.«
Denne Have maa have ligget et Stykke Norden for Por-
ten; thi den næstfølgende Grund i Jordebogen nævnes

saaledes: »End øde Jord liggendis Sønden nest denne for-
bemeldte Haufue ved Anders Nielsens Gord, Norden
nest op til Østre Port vd met Mwren i Lengde
oc Brede som hand er indhegnet VI β.« Denne Jord-
strimmel, vistnok nuværende Nr. 12 i Østergade, har alt-
saa ligget imellem Muren og Mogens Ebbesen Galts foran-
nævnte Gaard paa den nordlige Side af Østergade »tæt
op til« Østerport. Hans Søn Ebbe Mogensens Enke, Sofie
Pedersdatter Høg, gav 1504 Skøde paa samme Gaard til
Kong Hans, der 1512 ogsaa købte Grunden næst Vesten op
dertil (Kbh. Dpl. I, Nr. 205 II, Nr. 177, 178, 189). Da den
privilerede Adel ikke betalte Jordskyld, nævner Jorde-
bogen ikke denne Gaard, der vistnok har ligget paa Nr.
14 og 16. Anders Nielsens Gaard maa have ligget Nord
for den førnævnte Have. Anders Nielsen var Raadmand
1477 og 1496, samt Borgmester 1499 og 1501. Endnu læn-
gere mod Nord maa den Grund ligge, som dernæst følger
i Jordebogen: »Hans Brolegger 1 Homble Haufue, ligen-
dis Østen op til Hans Bogbinders Haufwe, w e d M w r e n
i Lengde oc Brede, som hans Brev inneholder, 1 β Grot.
Bermynd Leper skal hafue thenne forskrefne Jordh w e d
M w r e n som Hans Brolæggers hafue, om Aarit IX β.«

Hermed slutter Jordebogens Omtale af Grundene
langs Fæstningsmuren, der ikke synes at have naaet læn-
gere end op mod Grønnegade. Først i Egnen om nuvæ-
rende Kultorv og henimod Nørreport for Enden af Nørre-
gade forekommer »Muren« atter. Grønnegade nævnes
slet ikke i Jordebogen 1496, men af en anden Kilde veđ
vi, at Befæstningen i den sumpige Egn bestod af en Vold.
1491 nævnes en ubebygget Grund Norden op til Østergade
mellem Knardrup Klosters Gaard og Hr. Jost Pedersens
Gaard; denne Grund strakte sig 132 Alen (87 m) mod
Nord og paa den nordlige Ende 20 Alen langs »det
store Dige«. (Rørdam: Københavns Kirker og Klo-
stre, Tillæg S. 101). Den opgivne Længde og Bredde

passer paa Østergade 22, hvis Nordskel ogsaa flugter med de to Nabogrundes. Her maa altsaa den Gang have ligget et anseligt Jorddige i Retningen Vest—Øst, en Vold, der sandsynlig har naaet i Øst til Muren i Nærheden af dennes Afslutning. Thi Slottets ældgamle Hushave, for hvilken nævnte Dige dannede Sydgrænsen i denne Periode, bestod for en Del af lavtliggende, sumpige og tildels vandfyldte Enge, hvor Palisader paa en lav Vold dannede et tilstrækkeligt Værn. Dette Bykvarters ældste, interessante Topografi ligger dog udenfor nærværende Emne.

De to nævnte Gaarde paa Østergade, Knardrup Klosters og Hr. Jost Pedersens, skønnes herefter at være henholdsvis Nr. 24 og 20, men noget bestemt vides ikke.

Om Karakteren af Bymuren fra Vingaardsstræde til Grønnegade ved man selvsagt meget lidt. Den c. 10 Fods (over 3 m) Opfyldning, der de fleste Steder langs denne Linie dækker det oprindelige Terrain, hvorpaa Murens Fundamenter vil være at søge, danner en lovlig Hindring for en systematisk Undersøgelse i det nu tæt bebyggede Kvarter. Og antagelig er Murens Nedbrydning i 1500-Tallets første Halvdel sket saa rationelt — man havde god Brug for det kostbare Bygningsmateriale — at der ikke kan ventes Fund af særlig oplysende Art. Men lignende middelalderlige Fæstningsmure findes heldigvis enkelte Steder i Norden endnu saa godt bevarede, at vi af dem kan danne os et Billede ogsaa af Københavns muren. De anseligste Forbilleder bliver Vordingborg, Hammershus og Visby. Slots muren ved Vordingborg kan ved Gaasetaarnet spores at have været c. 9,1 m høj og med en Tykkelse ved Jorden af c. 1,5 m; Ringmuren om Hammershus er c. 1,25 m tyk og indtil 9,5 m høj. Visbymuren, c. 3500 m lang og i 1710 endnu med 42 Taarne, er opført i 2 Tempi i Løbet af det 13. Aarhundrede, et storslaet Bevis paa Hansestadens

Rigdom og Magt. Den ældre, nederste Del, af Muren naar en Højde af c. 6 m og er c. 1 m tyk. Den ses at have været forsynet med Tinder. Forsvarerne stod paa en langs Murens Inderside løbende Gang, saaledes at de var beskyttet af Tinderne. En i hver Tinde anbragt lodret Sprække tillod dem at se ud uden at bemærkes eller blive udsat for Angreb. Saavidt mulig holdt man sig bag Tinderne beskyttet af disse, ogsaa naar man fra Muraabningerne mellem dem sendte sine Skud mod Fjenden. Paa Strækningen langs Stranden bestaar Visby Vægt ergang af udkragende Kalkstensplader; langs de øvrige Fronter har den bestaaet af Tømmerværk, ligeledes ved den senest paabyggede Murdel, der har forhøjet Muren til c. 9 m og samtidig forøget dens Tykkelse til henved 2 m. Denne nyere Del er ikke forsynet med Tinder, men alene de samtidig opførte Murtaarne, hvor Forsvaret efterhaanden koncentreredes (H. Hildebrand: Wisby og dets Mindesmærker, 1893). Af Fund ved Udgravninger paa Slotsholmen synes det at fremgaa, at Ringmuren om Absalons Borg har været forsynet med Tinder, som det ogsaa ses paa Københavns ældste Segl; derimod er det ikke sikkert, at den yngre Bymur mod Øst har været kreneleret. Tindekonstruktionen turde her som i Visby være indskrænket til Byporte og Taarne. Ganske vist viser Prospektet i Braunius, 1587: »København fra Landsiden«, Muren fra Vesterport til henimod Nørreport forsynet med Skydeskaar; det samme gælder paa Prospektet af 1596 for Nordøstsidens Vedkommende, men disse Mure høre væsentlig det 16. Aarhundrede til. Da havde man atter fordelt Forsvaret langs hele Muren og ved Vejanlæg paa en indvendig Vold muliggjort Transport af Skytset til et hvilket som helst Punkt, hvor Fjenden maatte behage at angribe. I Konsekvens heraf indrettedes i Murkronen med forskellig Afstand Skydeaab-

ninger langs hele Muren, og Taarnene blev efterhaanden overflødiggjort.

Østerport i 1400-Tallet maa i sin Arkitektur have været præget af Højgotiken og haft en spidsbuet Portaabning. Den synes oprindeligt ikke at have været forsynet med Tag (se i det følgende), men troligvis har dens øverste Del, lig Visbyportene, dannet en Platform med et omkringløbende kreneleret Brystværn. Taarnet »Smørhætten« derimod synes ifølge Navnet at have haft Tag-»Hat«. (Jfr. Taarnene »Fars Hat« paa Kallundborg, Nykøbing og Bohus Slotte. Troels Lund, Herregaarde og Slotte, 1904, S. 23).

VI.

De Kulturbrydninger, der i det 16. Aarhundredes første Fjerdedel rystede Europa og affødte Reformationen og Renæssancen, satte ogsaa sine Spor i Københavns Befæstning. Ikke blot blev denne Tid Vidne til store Nyarbejder ved Befæstningen, men fra nu af begynder først de detaillerede Optegnelser, der giver en Undersøgelse fastere Grund end de ældre Kilders vage Fremstilling.

Indtil 1536 var det **B o r g e r s k a b e t**, der havde Ret og Pligt til at befæste Staden, en Opgave, hvori det af og til var blevet understøttet af Stadens Herrer, Bisperne og Kongerne. Derfor er det i Stadens Regnskaber fra hin Tid, vi finder de fleste Kildesteder om de nye Arbejder til Fæstningens Udvidelse og Forbedring. »Magistratens Vedtægtsbog« i Raadstuearkivet indeholder bl. a. Optegnelser om Fæstningsarbejder i Aarene 1505—32. (O. Nielsen: Kbh. Dipl. I. 254 fg.). Dens allerførste Indførsel gælder netop Østerport, saalydende: »Anno domini md quinto (1505) tisdaghen nestfore sancti Bertholomei dag pa Køpnehaffuen raadhwss for eeth siddende raad ... gjorde Jeppe Nielsen radman rægenskab for hwess deell, som han pa byes vegnæ haffde vdtlagdt oc kostet pa

thet bolwerck vden Østhre port, tha bleeff byen hanum skylligh ther aff XIII marck VI skilling oc I alb. Thette forscrefne kommer almwen till.«

Desværre nævner Indførslen intet om Karakteren af dette Udenværk. Men **Bolværk** er sikkert nok et Ord af nordisk Rod og betyder Plankeværk, Palisadeværk. Trolig har man alt fra Normannernes Tid brugt at anbringe stærke Palisadeværker foran Portene, og Bastionerne har da arvet baade disse Værkers Plads og Navn. Maaske har man beklædt de ældste Bastioner med Planker og derved givet Anledning til Navnets Overførelse. Men hvilken end Grunden har været, vist er det, at det nordiske Ord brød ind i alle de europæiske Sprog. I det 15. Aarh. kom det frem i Tysk som »Bollwerk« (Grimm: »Deutsches Wörterbuch«: »Bollwerk«. »Dieser Ausdruck scheint erst die Kriegskunst des 15. Jahrhunderts einzuführen; aus dem 14. ist kein Beispiel zur Hand«). Paa Engelsk kaldtes Bastion for »bulwark«, paa Russisk: »bolverk«, Polsk: »bolwark«. Paa Fransk omdannedes Ordet til »boulevard«, paa Italiensk blev det til »baluardo«, Spansk: »baluarte«, Latin: »bolevardus« (forekommer først Aar 1483) o. s. v. Til Norden naaede de runde Udenværker først i Begyndelsen af det 16. Aarh. Da imidlertid Ordet »Bulværk« kun lidet var skikket til hos Nordboere at vække Begrebet om en jordfast Skanse, foretrak man her det i Frankrig opstaaede Ord Bastion (af Bastille, s: et lille Hus). Udtalt som »Postej« vakte dette Ord just Erindring om noget rundt, fast og mørkladent, og denne Benævnelse holdt sig derfor haardnakket i det 16. Aarh., om end indforskrevne Bygmestre nok saa meget kaldte Bastioner for »Bollwerk«. Ifølge disse Bemærkninger (af Troels Lund: Dagligt Liv i Norden i det 16. Aarh., Herregaarde og Slotte, 1904, S. 19) maa nævnte »Bolwerck« udenfor Østerport have været et Palisadeværk, udforet med Jord og af en rundagtig Form omtrent saaledes som det er vist

paa Kort I. »Bygmesteren«, Jeppe Nielsen, var Raadmand 1493—1516 (O. Nielsen: Kbh. Hist. og Beskr., I., S. 78). Han boede 1496 i Raadmand Gregers Mogensens Gaard paa Amagertorv (Rørdam, Tillæg S. 118, 121). I Fortegnelsen over Stadens vaabenføre Mandskab i 1510 nævnes under Strand-Rodemaal »Jeppe Nielsen sielff III«, hvilket betyder, at han i Tilfælde af Angreb paa Byen skulde stille i Rustning tilligemed to væbnede Husfolk. (O. Nielsen: Kbh. Dipl. I., Nr. 197).

Blandt Udgifterne til de Arbejder, der foretoges ved Befæstningen under Lybæks og Sverrigs Krig mod Kong Hans 1509—12, findes nævnt i 1510-Regnskabet et Beløb »till then byghningh thill Østhre porth«. Da Pengene nævnes at være gaaet til »kalc oc stheen« er her altsaa Tale om Murværk, sandsynlig enten en Forhøjelse af den ældre Portbygning eller en ny Yderport i »Bolwerket«, som antydet paa Kort I. Det er Hans Clausen, der udfører dette Arbejde »paa Københavns Byes Vegne efter Borgmestre og Raads Befaling«. (Hans Clausen var Raadmand 1510, 1511, Borgmester 1511 og 1515; derefter atter Raadmand 1518).

Videre melder Vedtægtsbogen: »Eodem anno et die (samme Aar og Dag, nemlig 1511) gjorde Oleff Atzersen borgermester rægenskab aff the penninge, som han haffde vtlagdt och kosteth pa then hommeydh weeth Øster porth effter borgermestere oc rodz befalningh. . .« Her møder os et nyt Ord: »hommeydh«. Ifølge Bremisch-Niedersachsisches Wörterbuch S. 574 er *Hammeine*, *o*: en Barriere udenfor en Port og i videre Forstand enhver Indhegning, Palisader; jfr. »Hovmeden« i Randers; se ogsaa Ny D. Mag. II. 304).

Dr. A. von Essenwein, første Direktør for det germanske Nationalmuseum i Nürnberg, udtaler i sit Værk »Die Kriegsbaukunst (Handbuch der Architektur, 2. Del, 4. Bind, 1. Hefte Cap. 10, S. 192): »Allenthalben und zu

jeder Zeit suchte man die Festigkeit der Anlagen durch solche äussere Wälle oder mindestens Pallisadenringe um den Hauptring in einiger Entfernung vor ihm zu erhöhen. Wir haben verschiedene ältere Bezeichnungen für solche äussere Umfassungen, so *H a m i t* (Hemd)« o. s. v. Denne omgivende Hamit, som nævnte Forfatter udleder af Hemd (Skjorte, Vaabenskjorte, Brynje, Ham), synes at være identisk med Ordet *H o m m e j*, *H o m e i n e* i foranstaaende Betydning, men af Vedtægtsbogens Indførsler ses det, at *hommeydh* ogsaa betød et *T a a r n* eller en muret Runddel. 1510 nævnes »Kalk oc stheen, som kom thill then *hommeydh*, som Hans Clausen loodh bygge«, jfr. samme Aar: »for the bondh, som Niels Smyt gjorde, som kom thill then *hommeydh*, Hans Clausen lodt bygghe«. Disse »Baand«, gjorde af Smeden, er tydelig Murankre til et Taarn. Bygningen skønnes at være den samme som 1523 kaldes »Hans Clausens Torn«.

Den *Hommej* ved Østerport, der 1510 nævnes at have været Genstand for Bekostning (ikke Nybygning), turde derfor være det i 1496 nævnte Taarn »Smørhætten (Jes Olsen Smørhæt), der ved sin Beliggenhed kun ca. 40 m fra Porten kunde yde et virksomt Forsvar af denne. Tæt Vest for Nørreport laa jo et lignende til Portens Forsvar beregnet Taarn. Østerport-Hommejens Istandsætter, Oluf Adersen, var Raadmand 1504, Borgmester 1505, 1510, igen Raadmand 1516.

Den følgende Indførsel i Magistratsbogen er af særlig Interesse for vort Emne: »Anno domini mdXII (1512) fredagen nestfore palme søndag pa Køpnehaffuen radhwss for eeth siddendhe raadt gjorde Moens Laurensen radmand rægenskab for hwes deel Østhre portz hweluingh och teckningh kostede, oc som han pa then tiidt haffde forlagdt Køpnehaffuenby meth, tha løb thet II^c mark III skilling II d. The forscrefne II^{ct}. mark bleffwe forscrefne Moens Laurensen bethaledhe.«

Denne Hvælving og Tækning maa betyde en af tre Ting. Det kan være en ny ydre Port, i Forbindelse med foran nævnte Bolwerk og Tilbygning, her er Tale om, eller ogsaa, at Hovedporten ved Angreb eller Ælde har været brøstfældig. Den Mulighed foreligger endvidere, at Porten lig den i Visby oprindelig kan have været opført med Bjælkelofter og øverste Del som en kreneleret Platform, saaledes at nævnte Hvælving og Tækning har medført en total Forandring i Porttaarnets hele Konstruktion.

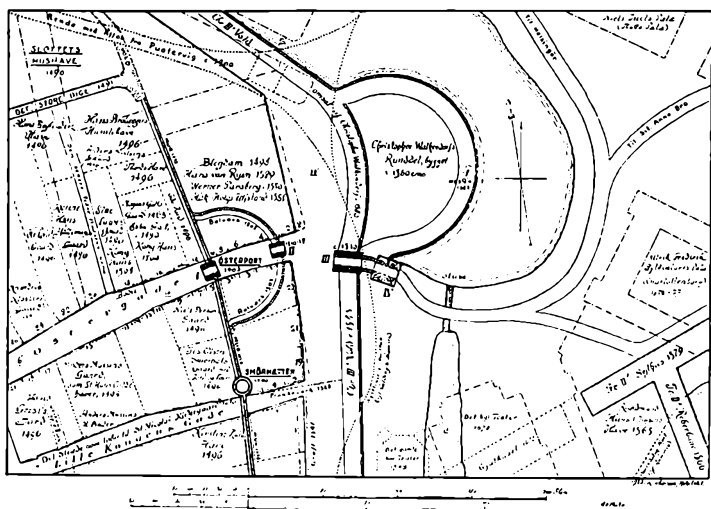
Mons Laurensen var en Stormand blandt Københavns Borgere. I Fortegnelse over det vaabenføre Mandskab 1510 er han opført at kunne stille »selvsjette« — altsaa med 5 væbnede Karle foruden sig selv. Kun én Borger gør ham dette efter, Borgmesteren Hans Bogbinde. Mons Laurensens Gaard laa ifølge Jordebogen 1496 paa det vestlige Hjørne af Amagertorv og Højbrostræde (nu Hjørnet af Amagertorv og Højbroplads). Desuden ses han at have ejet 5 Boder (3: Lejehuse) Øst for Raadhuset, hvilke han havde flyttet fra Rosengaarden. Mons Laurensen var Raadmand 1505—12, Borgmester 1514—16 og atter Raadmand 1518 (O. Nielsen, Kbh. Hist. og Beskr. I., S. 75 og 78). Han nævnes tillige som Vidne ved en Ejendomshandel 7. Jan. 1516 (Rørdam, Kbh. Kirker og Klostre, Tillæg S. 147).

Kort før Aar 1518 er atter foretaget Arbejder ved Østerport ifølge Indførsel i Magistratens Vedtægtsbog: »Item Arntt Hake tilacters (til Rest) for Østre port XXVI marck.« Denne Stadens Kreditor maa ogsaa have været en betydelig Mand. I Mønstringslisten nævnes han under Strand Rodemaal som »Arend Hake sielff IIII«. Han kunde altsaa stille 3 vaabenrustede Husfolk. 1516 omtales han som Raadmand.

Det sidste Arbejde, der nævnes at være udført ved den gamle Østfront, viser Indførslen af 1523 i Regnskabsbogen: »Item fik Oluff Jensen paa Østregade och

Lauritz Jensen vedh Amage torgidh LXXXX (90) marck VIII β paa thet plancke werck, som bleff giorth emellom Smørhatten och Reuerbandt«. Notitsen er i flere Henseender interessant. Længe før Frederik II i 1566 byggede den kongelige Reberbane paa Bremerholm, har her udenfor Stadens østlige Mur ligget en — privat eller kongelig — Reberbane. Om Stedet

ØSTERPORT I HISTORISK REKONSTRUKTION. 15. & 16. AARHUNDREDE

ved man intet bestemt. Ifølge Jordebogen c. 1380 ejede Fren do »Ry bere« to Grunde i Egnen ved Rosen-gaarden, og Her man us Reb win d e re en Gaard i St. Clemens Sogn i Egnen ved Vesterport. Sidstnævnte Loka-litet passer med de Reb v i n d e r b o d e r, der af et Skø-debrev 1440 kan ses at have ligget i Kattesundet (O. Niel-sen: Kbh. Hist. og Beskr. I. S. 140). Til Reberbanen ved Smørhætten spørger O. Nielsen (smstds. S. 50): »paa Bre-merholm?« Denne Formodning er ikke blot sandsynlig, men synes indirekte bekræftet. Som bekendt kræver en berbane en Grund af betydelig Længde. Bremerholm-

Reberbanen var i al Fald paa Chr. IV's Tid 160 Favne lang, og den islandske Reberbane c. 220 Favne. Men til en Reberbane mellem Østerport og Dybet ved Vingaarden var der kun et Areal af c. 70 Favnes Længde. Det halvt tilsandede Dyb var endnu i 1529 aaben Strand, der gik op til nuværende Vingaardstræde (Kbh. Dipl. II. 223, 232). Vil man indvende, at dette Vand ogsaa hindrede det nævnte Plankeværk i at naa over til Bremerholm, kan man svare, at der sandsynlig maa have eksisteret en paa et Pæleværk bygget Vej over til Holmen. Allerede 1510 byggedes en Skanse, og Belejringsbilledet viser en Mølle paa Bremerholm. Plankeværket 1523 maa mulig søges fra Smørhætten ned til Dybet og over dette langs den indpælede Vej til en Reberbane paa Bremerholm. Bekostningssummen, 90 Mark, er i al Fald saa anselig, at nævnte Plankeværk maa have haft en betydelig Længde. Det staar sandsynlig i Forbindelse med en definitiv Afspærring af den indre Del af Sejlløbet Gamlebodedyb, forinden Arealet i de nærmest følgende Aar indpæledes og opfyldtes til Byggegrunde. Langs det gamle Dyb Syd for Vingaardsstræde stod en Fæstningsmur, der nævnes endnu i den følgende Snæs Aar. 1529 og 1532 træffes den som Vingaardens Sydgrænse; 1546 siges Gaardens Grund mod Syd at gaa »fra det østre Hjørne af den gamle Mantelmur og indtil Ane Per Villadsens Enkes Boder«, og Østsiden »langs et Havegærde indtil det sønderste og østerste Hjørne af den gamle Mantelmur«. Udenfor Have-Gærdet nævnes »den Grøft, som gaar mellem det Stræde hos Muren og Volden.« Mantelmuren mod Syd er en Levning af de tidlig i Byens Befæstningshistorie omtalte »Mure ved Stranden«. Mantelmuren mod Øst er den paa Kort I viste Strækning fra Smørhætten og Sydpaa. »Volden«, et Ord der paa dette Sted møder os første Gang, maa være den af Christian III anlagte nye Befæstningslinie, som (se Kortet)

var lagt saa langt ud, at der var et Stræde mellem den og Muren, hvilken nævnes her sidste Gang og kort efter maa være nedbrudt. Det er altsaa et topografisk Billede af stor Interesse, Dokumentet viser os (Skøde paa Vinngaarden udstedt ved Skiftet efter Rigshovmester Mogens Gøye til hans Svigersøn Movrids Olsen (Krognos) til Bollerup. O. Nielsen: Kbh. Hist. og Beskr. I, S. 264). Fortid og Fremtid staar her tegnet i en skarp Diskordans-Linie. At det er Christian III's Vold, her er Tale om, skønnes af følgende: I Frederik I's Tid siges Københavns Fæstningsmure at være blevne styrkede ved en indvendig Jordvold. Hans Mikkelsen kunde saaledes 1530 skrive til den landflygtige Christian II, at Københavns Indbyggere »endnu daglig bygge paa deres Volde«, og at de have forhøjet Volden inden udi Byen saa høj, som Muren er høj til, hvorved Vandringen ovenpaa Volden er bleven 16 Alen bred. (Allen: Breve og Aktstykker, I, 594). Disse Voldarbejder spores i Dokumenter, der nu siger »Vold«, hvor det tidligere hed »Mur«. 1528 nævnes en Jord paa Rosengaarden »norden optill byes stræde, som løuer till w o l l e n, och østen op til thet stræde, som løber til Clare«. Ligeledes nævnes en Jord paa Rosengaarden »sønden for Byes w o l d h« (Magistratens Vedtægtsbog). I denne Egn nævner Jordebogen 1496 tydelig »Mur«. Her er altsaa i mellemliggende Tid sket en Forandring, om end Hans Mikkelsens 16 Alen brede Kørebane paa Volden turde være en Overdrivelse. Mange Steder, hvor der laa Bygninger i Murens Nærhed, maatte man sikkerlig lempe sig efter Forholdene. Men i Egnen om Østerport sporer man intet til Frederik I's Værk. Her nævnes — i ovennævnte Skøde — »Volden« første Gang 1546, et Aarstal, der i høj Grad passer med Christian III's Befaling til Fæstningsarbejder 1539 og følgende Aar. I denne Periode maa Østerport fra sin aarhundredgamle Plads inde i Østergade være flyttet ud paa Kongens Nytorv.

At en Flytning har været paatænkt allerede i Frederik I's Tid, er sandsynligt; thi Magistratens Vedtægtsbog nævner 1529: »Hans van Ryen fick en jordh ligendes hos Østre porth for VI^c (600) Mark«. Denne betydelige Grund maa selvsagt søges udenfor Porten og er sandsynlig en Del af det Areal, hvorpaa den nye Port og Vold senere blev anlagt. Hans van Ryen var foruden en formuende Købmand (1525, 17. Febr. nævnes han som »Oldermandt i køpmante lagidt her i Købehaffn«. Kbh. Dipl. I, 233) tillige en virksom Fæstnings-Entreprenør. Han havde bygget »Skansen udenfor Køge Barfred« (Løngangstræde), »en Skanse udenfor Vesterport«, samt »de Skanser og Taarn, som er mellem Vesterport og Jermers Taarn«. Det var for sidstnævnte Arbejde, han i Stedet for Penge, som den da fattige Stad havde lidet af, overtog den værdifulde Grund, et Areal, hans Erfaring vel viste ham, snarlig maatte blive et godt Aktiv som den nødvendige Basis for den Forbedring af Østfronten, Tidens udviklede Krigsteknik fordrede.

Hvor haardt det kneb for Borgerne at betale de i 1520erne og 30erne betydelige Befæstningsarbejder, viser ikke blot de store Grundafstaaelser af Stadens Jord til Kreditorerne, men ogsaa, og særlig, Borgernes Appel til den endnu katolske Gejstlighed. Ved Pinsedagstid 1530 tillod Biskop Joachim Rønnow, at Borgemestre, Raad og menige Indbyggere i København til Hjælp til Stadens Befæstning maatte erholde 600 Lod Sølv til Laans af vor Frue Kirkes Klenodier at tilbagebetale inden sex Aar (Kvittering af 2. Juni 1530). (Knudsen: Joach. Rønnow, S. 48. Lassen: Kbh. Befæstningshistorie, S. 9, 90. Rørdam: Kbh. Kirker og Klostre, S. 31). 1534 ydede Vikariernes Altre i Frue Kirke, ialt 18, et halvt Hundrede Mark til Hjælp til den Vold, »som gjordes samme Aar«. Det har troligvis været en fortsat Voldbygning indenfor

eller i Linie med den gamle Mur; thi til store Nyanlæg har der ikke været Raad.

Efter den ulykkelige Belejring 1536, hvorved Christian III indtog København, sikrede denne Konge sig et Slags Enevælde i Befæstningsspørgsmaalet, som det hedder i Overgivelsesdokumentet: » . . . dog wille Wj (o: Kongen) sielffuer were Kiøpnehaffnns Stadt met syn Befestning megtiig mett hues Skøtth, Krudt, Lodt och andre Kriigs Tilbehøring, som vdi Kiøpnehaffnn er eller were kand«. (Kbh. Dipl. I, S. 387).

De store Fæstningsarbejder under denne Konge gjaldt først og fremmest Østfronten fra Nørreport til Bremerholm, hvor der langs hele Strækningen anlagdes en sammenhængende Voldlinie, de fleste Steder et Stykke udenfor den gamle Befæstning. At Arbejdet, der paabegyndtes 1539 og fortsattes følgende Aar, var forud planlagt og vel overvejet, ses af en kongelig Instrux af August førstnævnte Aar, hvori det bl. a. hedder: »Item skulde Borgmestrene Poul Hansen og Oluf Skriver undervise Voldmesteren, og udvise og udmelde ham, hvor vid og hvor bred samme Dvenger og Grave skal være, og tillige Volden og al samme Bygnings Lejlighed, eftersom Kongelig Majestæt dem selv tilforn udi Cantslerens og Melchior Rantzaus Overværelse undervist og befalet har.« (Lassen: »Københavns Befæstningshistorie«, 1855, Bilag 8).

Da Betydningen af Ordet »Dvenger« er blevet misforstaaet, og samme Ord netop giver Nøglen til Forstaaelsen af det hele Anlægs Karakter, skal her fremsættes den rigtige Forklaring. Lassen oversætter Side 10 »Dvenger, Zwinger, de i en Fæstnings Vold eller Mure indbyggede Taarne, der ogsaa ofte tjente til Fængsel«. Hertil slutter ogsaa en senere Forfatter sig (B. Liisberg: Gl. Kbh. 1901, S. 126). Men Dr. Essenwein udtaler (Die Kriegsbaukunst, S. 192) følgende: »Durch die Errich-

tung der Mauer hinter dem Walle ergab sich das, was man später »Zwinger« nannte: ein der Vertheidigung geeigneter Raum zwischen zwei Mauern von denen die hintere als Hauptmauer anzusehen und höher ist, die vordere niedriger«, og videre: »Wann für diesen Raum zwischen beiden Mauern die Bezeichnung »Zwinger« aufgekommen ist, lässt sich schwer fest stellen, offenbar erst ziemlich spät.« Saavidt Essenwein. Det betyder altsaa ikke Taarn, men betegner den Situation, der fremkommer ved to sideløbende Befæstningsliniers Indkredsning af et mellemliggende Areal, hvad enten et saadant Anlæg løb hele Fæstningen rundt eller blot dannede et nærmere begrænset Udenværk. Men en slig Situation fremkom netop ved Christian III's Voldanlæg udenfor og langs med den ældre Linie; denne blev vel efterhaanden sløjft, men flere Steder, som ved Portene og ved Klara Mur fandtes Dobbeltvold med mellemliggende »Dvenger«, Begyndelsen til de senere Bastioner. Denne Situation forklarer Udtrykket »hvor vid og hvor bred samme Dvenger skal være« (se Instruksen), der passer mindre godt for et Taarn. Indirekte bekræfter ogsaa nævnte Dokument, at det drejede sig om et langt betydeligere Arbejde end blot et Taarn med udenfor liggende Grav. Alle Kronens Bønder, Stiftstjenere, Kloster-, Cannike-, Vicarie-, Præste- og Kirketjenere (Reformationens Konsekvens) tilsagdes til selv at møde eller lade stille for sig til dette Arbejde, til hvilket der forskreves over 150 Hjulbøre, 100 Hakker, 160 Spader og 200 Skovle. Her var altsaa Tale om et meget betydeligt Voldanlæg. Der nævnes »Bøge- og Ege-Tømmer til Broer til at fare over Graven paa«, samt »Kampesten til Fundament til samme Dvenger«, men hverken Mursten eller Kalk, hvilket havde været nødvendigt til et Taarn. Til Slut nævnes »den rette Bro og Vindebro, som skal være udenfor

Runddelen over Graven«. Dette viser, at Hovedarbejderne i 1539 er foregaaet midtvejs mellem Nørre- og Østerport udenfor St. Klara; thi i et andet Dokument nævnes samme Aars 1ste Maj en Raadstuesamling »fore merckelige Ærinde Skyldt, som Staden anrørendes wor, oc besynderligen om thend ny Graff oc Rundell, som wden fore Klare Rundell gøres skulde, huilket the alle sammen bewilgeth oc sambtyckte« (Kbh. Dipl. I, 395). Kongen bestemte saaledes selv sin Fæstningsplan, men maatte søge Borgerkabets Samtykke til at realisere den paa Stadens Grund. Klara Kloster var faa Aar før ved Reformationen tilfaldet Kongen, der saaledes her fik fri Hænder til de store Forandringer ved Volden, som den projekterede Runddel, Forløberen for Christian IV's »Klara Skanse«, her medførte. Den ældre Klare Runddel vil det føre for vidt her at omtale. Men de i 1539 nævnte Arbejder turde have Betydning som Tidsfæstning for Østerports Flytning, der maa være foregaaet i de nærmestfølgende Aar. Hermed passer i hvert Fald den Omstændighed, at Voldarbejdet 1543 var naaet til Strækningen mellem Østerport og Bremerholm. I Brev af 29. November (St. Karine Dag) skriver Christian III til Eske Bilde: »Sammeledes bede vi Eder endnu og begiærer, at I aldeles ingen Flid og Umage sparer, at de Volde og Befæstninger mellem Østerport og Bremerholm maa blive færdige, overveiende hvad Magt derpaa liggende er, det Gud forbyde at Noget paakommer« (Lassens Befæstningshistorie, S. 14). Desværre tier Kilderne om selve Arbejderne ved Østerport og dennes Opførelse, men forannævnte, Aar 1546 udstedte Skøde paa Vingaarden viser, at Volden da har løbet langs nuværende Kongens Nytorv, og Porten maa da have været flyttet til det Sted, hvor den ses paa det ældste Bykort (c. 1590), og opført i den Skikkelse. Braunius Prospekt over »København fra Søsiden 1587«, samt Prospektet fra 1595 over »København set fra Øst«,

illustrerer. Med sine Blændinger i de takkede Gavle og med sin Cirkelrose bærer det massive Porttaarn endnu Gotikens Præg. Til Forstaaelse af dets Bygningsmaade skal anføres en kort Beskrivelse af det samtidige i 1854 udgravede Nørreports ydre Porttaarn (efter G. F. Lassen: Københavns Befæstnings-Historie, 1855): »Ved en i Sommeren 1854 foretagen Udgravning af den saakaldte Ahlefeldts Bastion stødte man paa Ruinerne af en firkantet, af store røde Sten opført Bygning. Da Ruinerne blev mere udgravet, viste det sig tydelig at være en af den ældre Nørreports to Portbygninger. Hele Bygningsmaaden, Murskifterne, den brudte Kant i Portaabningen etc. tilhører ganske Midten af det 16. Aarh.« »Dette ældre Nørreports ydre Taarn, som maa formodes at være opført af Chr. III 1540, havde en Længde af noget over 19 Al. og en Brede af lidt mere end 13 Alen, Størrelser, der vel ville svare til respektive 20 og 14 Alen Datidens Maal. Det nederste af begge Sidemurene var Kampesten; det øvrige bygget af de dengang alm. store, røde brændte Sten. Oven over Porten var den sydlige Mur $1\frac{1}{2}$ Al. tyk, den nordlige og østlige derimod 2 Al., hvilket Maal den vestlige (ombygget i Renæssance) sandsynlig ogsaa har haft.« Til disse Lassens Oplysninger skal tilføjes, at Murskifternes Højde var 4 Tommer, og Forbandtet viste udelukkende Løbere. Portaabningens Bredde var anselig — $6\frac{1}{2}$ Alen, og Hvælvingen bestod af en $1\frac{1}{2}$ Stens noget flad Rundbue med en 1 Stens Forstærkningsbue over de midterste 5 Alens Spændvidde. Takket være de konstante Forhold ved Nørreport, hvor den forhøjede og udvidede Vold holdt samme Linie indtil Sløjfningen i forrige Aarhundrede, kunde dette og lignende Fund af ældre bevarede Fæstningsværker her finde Sted, men ikke saa med Østerport. Som det skal ses i det følgende, nedbrødes dens Mure allerede i det 17. Aarhundrede. Om de under Christian III anlagte Voldes og Graves Dimensioner

vides ikke meget. Ved nævnte Udgravning af Nørre Port iagttoges Højden af to ældre Volde, én c. 5 Alen høj (fra Kørebanen i Porten) og én c. 7 Alen høj; men om denne eller hin skal tilskrives 1540-Anlæg, kunde ikke fastslaaes.

Fra Christian III's sidste Regeringsaar findes en Beskrivelse af et Voldarbejde, der, paa Grund af Kongens Død 1. Jan. 1559, dog næppe blev paabegyndt, men skal anføres her som det antagelige Forbillede for Udviklingen i den nærmestfølgende Tid. Under 11. Sept. 1558 skriver Kongen til Mogens Gyldenstjerne: »Vider at Vi nu have beset den Skabelon (Model), som I os tilskikkede ved vor Voldmester ved den Befæstning, som skulde foretages for vor Købstad København, og behager os den Skabelon vel, og tykkes saa godt at være, at samme Fæstning bliver foretaget, dog at Graven bliver gjort 100 Sko [Fod] bred og 40 Sko¹ dyb [fra Voldens Overkant], og er der for lidt Vand paa 3 Alen. At I derfor efter Lejlighed lader gjøre, saa der kunde blive 6 til 7 Alen Vand udi Graven, om det staaer til at gjøre, og saa, at hvis Jord som bliver opkastet og ført af Graven, at den Jord bliver ført ud i de omliggende Haver eller ind i Byen paa Volden« (Bricka: Kancelliets Brevbøger, II. Bind, S. 204). Den paa Kort I viste Situation over det 16. Aarhundredes Vold med Runddel ved Østerport er udført paa Basis af det fra c. 1590erne stammende, ældste Originalkort over København, saaledes som denne Front saa ud efter Christopher Walkendorfs i næste Afsnit nærmere omtalte Befæstningsarbejder. Hvor meget Christian III har Del heri, kan ikke afgøres. Ligesaa lidt, om denne Konge har været Bygmester for begge Porttaarne (se det følgende), eller om Walkendorf (eller Frederik II) har ladet bygge det ene.

VII.

I Frederik II's første Regeringsaar foretoges meget lidt Befæstningsarbejde om København, skønt de efterhaanden forfaldne og forældede Værker i høj Grad trængte til Forbedring. Grunden hertil maa sikkert søges i den Omstændighed, at Kongen, optaget af Byggearbejder paa de rundt i Landet liggende Slotte — specielt Kronborg — for Københavns Vedkommende atter fraveg Christian III's Princip og genindførte den gamle Ordning, der paalagde Borgerne det fulde Ansvar og Initiativ til Byens Forsvar. I Skrivelse af 31. Aug. 1572 tilskriver Frederik II Borgemestre, Raadmænd og menige Borgere i København: »Vor Gunst tilforn. Vider at nu sidste Gang Vi vare i København, have set og formærket, hvorledes at Volden og Befæstningen der for Byen skal være meget forfalden, saa at det storlig vil være fornødent at dermed itide tiltænkes, at den maa blive hjulpet og forbedret, saafremt Byen skal blive forsvaret, om noget paakommer. Thi bede Vi Eder og ville, at I rette Eder efter at foretage foreskrevne Byes Befæstning og selv at betænke og opfinde de Midler og Veje, at der, hvor der findes nogen Brøst paafærde, maa med det Første blive fuldkommelig færdig gjort, tagende her aldeles ingen Forsømmelse for, saafremt I ikke derfor vil stande til rette« (Kancelliets Brevbøger). Befalingen var tydelig nok, men »Midler og Veje« lod vente paa sig. Under 2. April 1573 skriver Kongen i et Brev til Peder Okse: »Vider at Vi har bekommet Eders Skrivelse, hvor udi I for det Første giver tilkende om den Befæstning, som for vor Købstad København skulde være begyndt, at Intet ydermere enten med Mur eller Graving derpaa skal være foretagen, end hvis Fundament og Grundvold som med Sten lagter, hvilke man den forgangne Vinter her paa Amager og andet Sted har ladet opbryde.« At Borgerne fandt sig besvæ-

rede over de paabudte Fæstningsarbejder, er forstaaeligt. Thi Københavns stigende Betydning som Basis for Rigets efterhaanden betydelige Flaade medførte, at Stadens Forsvar gradvis udviklede sig til et kongeligt Rigsanliggende. Allerede Frederik II's Opførelse af den imponerende Reberbane (1566) og det store Sejlhus (1579), begge paa Bremerholm, understregede, hvor det fremtidige Brændpunkt for Forsvaret vilde være at søge. Det var Østfronten, fra Nørreport til Bremerholm, der i hine Aar først og fremmest udbyggedes efter de nyeste Forsvarsprinciper — en svær Jordvold udvendig forstærket med et Glacis af Mur- eller Kampesten. Og Borgerne maatte endnu trække Hovedlæsset ledet af Adelsmanden Christopher Walkendorf, der ved Ofre af Tid og Penge viste sig som Stadens første Borger. Et Pergamethaandskrift i Raadstuearkivet er et bevaret Minde om Walkendorfs Fortjenester. Det melder bl. a.: »Anno 1581 haver han ladet begynde ved Nørreport at sætte Volden om til Østerport med store Kamp og ladet færdiggøre og arbejde paa Volden. Og desligeste haver han ladet [bygge] den Skanse og Hvælvingen og Mur i Nørreport og haver selv givet dertil af sine Penge og haver havt sine egne Arbejdskarle hver Dag paa Volden i Arbejde med Borgerne, at det skulde gaa for sig.«

Ifølge det fra 1590erne stammende ældste Originalkort over København, hvorefter den store Rundbastion paa Kort I er afsat, har den polygone Form endnu ikke været anvendt. Det første Eksempel i Danmark paa den Sydfra indførte Fæstningsskik har man dog allerede i Hans von Diskows »Skabelun« af Krogen (Kronborg) fra c. 1560, hvoraf en Reproduktion findes i F. R. Friis: »Samlinger til dansk Bygnings- og Kunsthistorie«, 1872 —78. Men det blev forbeholdt Christian IV at indføre det polygone System paa Københavns Grund. Udtrykket i

Walkendorf-Bogen »til Østerport« lader formode, at den store Runddel Nord for Porten ogsaa er anlagt af Walkendorf i den Skikkelse, som Originalkortet viser, om end der til Støtte for Portforsvaret allerede i Christian III's Tid maa have ligget en (mindre) Runddel.

Det siges udtrykkeligt, at Walkendorf opførte »Skanse og Hvælving og Mur i Nørreport« (man mener almindelig, at det inderste Porttaarn skyldtes ham), men om Østerport paa den Tid tier Kilderne. Af Braunius Prospekt (1587), samt af nævnte Kort, ses det, at her, som ved Nørreport, har været to Porttaarne. Dette bekræftes direkte af en Regnskabsnotits. 1604 (inden Chr. IV's nye Anlæg var begyndt) betales Hans Jensen Muremand for at have »opmuret og forfærdiget en Hvælving udi den inderste Østerport her for Københavns By« (Lassen: Kbhs. Befæstningshistorie, S. 13, Note 1).

VIII.

Københavns Befæstningshistorie under Christian IV præges — i Modsætning til Frederik II's Periode — af at være et Anliggende, der saavel i Projektering som i Udførelse koncentrerer sig i Kongens Haand. »Den Vold, Vi selv har bygget«, var et Udtryk, Kongen med Rette kunde benytte. I Egnen om Østerport var 1607 det Aar, der satte Skel mellem Fortiden og den nye Epoke. Indtil da foretoges kun mindre Arbejder til Forbedring af det bestaaende. Efter den Tid fremstod et Voldanlæg efter nye, moderne Principer. 1602—03 omtales et »Regelværk« i Østerport, paa hvilket der skulde lægges Krudt. 1603 arbejdes paa en Trappe, som skal gøres op til Volden ved Mynten (det gamle St. Klara Kloster) her udi Byen, at slæbe Grovstykkerne op paa samme Vold (Oberst E. Madsen: Skydninger uden fjendtligt Formaal i og ved København. Hist. Meddelelser 1. Rk., 6. Bind, S. 189).

Af de kongelige Rentemester-Regnskaber kan man

temmelig nøje følge Gangen i Anlægget af den nye Øster-vold. I Aaret 1606 slutter Christian IV Akkord med de to »Gravere« Valentin og Melchior Spangenberg »om det Arbejde, de havde paataget sig at fuldbringe paa de Volde og Grave her udenfor København, som Hans Majestæt [mrk. ikke Borgerne], næst Guds Hjælp agter at lade flytte og forandre«. 1607, 22. Februar betales nogle Tømmermænd, som have arbejdet hos Rasmus Kolding her udenfor Byen, »der som Kongelig Majestæt lader afpæle den Vold og Grøft uden Østerport«. Samme Aar, 9. Maj, findes betalt Murmesteren Hans Jensen 58 Rigsdaler »for den Østre-Port her for København, han har nedbrudt, hvorudi fandtes 58000 Sten, 1 Rdlr. for hvert Tusind«, og den 17. samme Maaned sluttes Kontrakt med Cornelius de Voss om »at opføre af Grunden den Østre-Port her for København efter den Afrids, Hans Majestæt ham givet har, og for et Vederlag af 400 Rdlr.« Ifølge en ny Akkord af 21. Februar 1608 overtog Cornelius de Voss Arbejdet paa den nye Bro over Graven for 150 Rdlr. Den hvilede paa Piller »af Grunden at skulle opmures med en Hvælving imellem Pillerne, de to undtagne, hvorimellem Vindelbroen gaar.« Af Materialer til den nye Port og Bro er sandsynlig først og fremmest benyttet de 58000 Mursten fra den nedbrudte Port. Men ogsaa Granit og Sandsten er, overensstemmende med den hollandske Renæssances Krav, i rigt Maal benyttet til de i det røde Murværk anbragte dekorative Baand og Indfatninger. I Regnskaberne nævnes: »704 Alen graa huggen Sten til den Bygning, Hans Majestæt bekoster paa den Østerport her for København; 507 Alen graa »Feltsten« (Felden = Marksten, Granit), slet huggen og beredede til de Piller og Lister paa begge Sider af den nye Østerport og Bro«. Ligeledes betales der Johan Henriksen ifølge Akkord 250 Rdlr. »for det Stenhugger-Arbejde til Østerport«. Et andet Sted nævnes »det gullandske Sten-Arbejde til den

nye Østerport«. Dette er den finere dekorative Udsmykning udført i Kalk- eller Sandsten fra Gulland, Danmarks daværende østligste Provins. 22. Maj 1608 omtales »en Falleport [Faldgitterport], som skal staa for den Østre-Port her for København«. Den skønnes saaledes at være anbragt samtidig med Portbygningen, hvorimod de egentlige Portfløje, sandsynlig meget dekorative, først var færdig et Par Aar senere. Ialfald betaltes de ikke før 1611. Porttaarnenes Tage tækkedes med Skifer.

At den Nord for Porten projekterede Bastions Plan og Konstruktion var Genstand for adskillig Overvejelse, ses af Regnskaberne. 16. April 1608¹⁾ betales forannævnte Spangenbergere »325 Rdlr. for at nedbryde noget af den nye Skandse ved Østerport, og det siden igen paa en anden Façon at skulle opsætte«. Desværre er intet samtidigt Kort til Belysning af denne Forandring bevaret, men i det kongelige Bibliotek findes et Originalkort fra 1629²⁾, visende Bastionen og Voldanlægget med Omgivelser, som det en Snes Aar efter Ombygningen formede sig. Dette Kort er lagt til Grund for nedenstaaende Rekonstruktionskort II, dog kun i Tilfælde, hvor de skrevne Kilder og Johan van Wicks Prospekt af 1611 ikke, alene eller i Sammenhæng, kan løse Opgaven. Særlig er 1629-Kortet — selv om det kun er en Skitse — interessant ved sine Detailler, først og fremmest Broen over Graven mellem det indre og ydre Porttaarn, tydelig overensstemmende med van Wicks Prospekt, og med fornævnte Beskrivelse i 1608-Regnskabet. Broen skønnes saaledes at have staaet uforandret. Anderledes derimod med den Dæmning eller Kam, der, anbragt tværs over Graven, var nødvendig til at opstemme Vandet og give den fornødne Dybde. Ifølge Regnskaberne 1608 be-

¹⁾ Samme Aar omtales ogsaa Nedbrydningen af en ældre Mur ved Østerport.

²⁾ Gengivet i »Architekten« for 25—8—1906, S. 517.

tales til Niels Jacobsen »for en Dæmning fra Grunden at lægges og opmures fra Volden tvært over Graven til Landet paa den anden Side ved Østerport«; den ses at have været prydet med to Taarne foruden andet Stenhuggerarbejde; at den var forsynet med nødvendige Sluser, fremgaar af Regnskabet for 1613. Denne Kam er ikke, som almindelig antaget (se bl. a. E. Lassen: Københavns Befæstnings Historie, S. 28) identisk med det Murværk, der fandtes ved Grundgravningen til det kongelige Teater, hvilket her skal søges bevist. Van Wicks Stik viser tydelig et Vandmøllehjul tæt op ad det yderste Portlaarns Sydside, og et Mølleværk har derfor antagelig været installeret i Portkælderen. Men til at give Vandet det nødvendige Fald som Drivkraft for Hjulet maa her nødvendigvis have været en Dæmning, hvilket ogsaa ses paa nævnte Stik og med det ene af de to Taarne, som omtales i Regnskabet, synligt, medens det andet er skjult af den sydligere beliggende saakaldte »Bastion ved Iskulen«. Dæmningen maa da naturligt have været muret langs Broens sydlige Side saa nær denne, som Mølleværket og Sluseindretningen tillod, eller i Ordets bogstavelige Forstand, som det hedder i Regnskabet, »ved Østerport«. Derimod maa den under Teaterbygningen i 1874 fundne Kam eller Dæmning — thi en saadan var det tydelig, og tidligere sporet, da Harsdorff 1792 ved det gamle kgl. Teaters Udvidelse byggede Pavillonerne paa den — være et lignende Bygværk foretaget af Christian IV som Reservedæmning. Det interessante 1629-Kort viser denne Kam lidt Syd for Lille Kongensgade som et svært Murværk med ét Taarn midtvejs. Hensigten med slige Taarne var, foruden det dekorative Bimoment, den at hindre Passage ad Dæmningen, hvilket i Tilfælde af Stormangreb kunde være farligt for Forsvarerne. Ca. 60 Al. Syd for Kammen viser Kortet en Gennemgang i Volden, sandsynlig den saakaldte Vandport. Kajen langs

Graven er her af stor Bredde (Flydebro?), antydende Baadfart over til Bremerholm. Allerede 1608—09 blev der inddæmmet til en Vandport, som skulde gaa gennem Volden ved Østerport. Det er troligvis den samme, der nævnes 11. Aug. 1611 i Rentemesterens Regnskab: »for at indmure 17 Tavt i den Port, som gaar igennem Volden ved den Østerport, hvorudi de svenske Fanger [Kalmarkrigen] skal have deres Værelse«. Af Mangel paa anden Stedfæstning mener E. Lassen (anf. Arb. S. 27), at det maa være Lokalet over Østerport, her sigtes til, men det er ikke troligt. 1618—19 tales om 30 Favne Bro, lagte gennem en Hvælving, »som gaar ned til Stranden tværs over for Slotsherrens Gaard ved Østerport, og om 160 Favne Bro lagte i og udenfor den Port, som gaar gennem Volden ved Østerport. I Instruksen til Portneren ved Bremerholm af 1619 siges, »at Vandporten ligger overfor argangne Statholders Gaard«. Begge Betegnelser passer paa en og samme Gaard; den afgangne Statholder var nemlig Breide Rantzau († 1618) og Slotsherren hans Søn Kaj Rantzau, der vel maa have arvet Faderens Gaard mellem Lille Kongensgade og Vingaardstræde.

Volden mellem Østerport og Havnen ved Ankersmedjen (den senere Holmens Kirke) bestemte Kongen 1608, at Ingeniør Bartholomæus Schmalfeldt skulde bygge, men denne fik kun lige begyndt, vistnok ved Østerport, da det overdroges Brødrene Spangenberg at fortsætte. Graveren, Morten v. Kølbn, ses ogsaa 1609—10 at have deltaget i dette Arbejde.

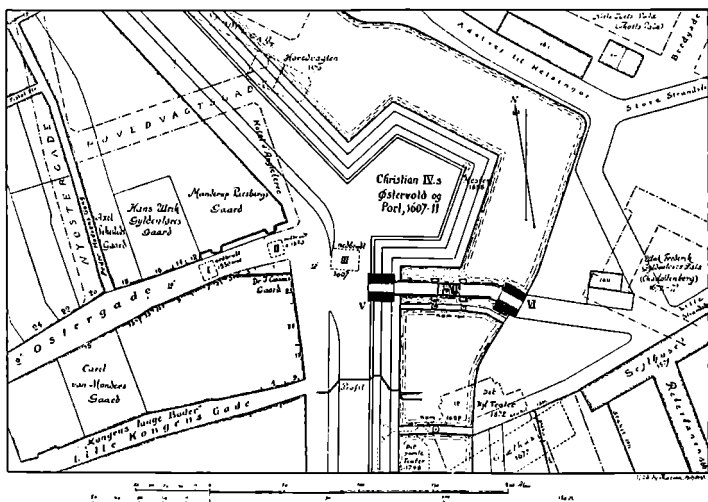
1615 overtog Voldmester Cornelius Corneliusen »at grave og opsætte to Runddele og Volden imellem Østerport og Kongens Lysthave (Rosenborg) her udenfor Byen, samt Graven at grave og forfærdige; og skal Volden og Runddelene være 7 Alen høje foruden Brystværnet, som skal være 3 Alen højt og en Bænk derfor. Des-

ligeste skal fornævnte Vold være 20 Alen bred, foruden Brystværnet, og en Barm udenfor. Item Gravene skulle være 62 Alen brede og 5 Alen dybe; og skal han Grunden til fornævnte begge Runddele omkringsætte med Sten og selv lade grave Tørv til samme Arbejde, og den til Stedet lade føre, saavel som selv forskaffe sig Redskab, hvorfor ham er lovet og tilsagt 6000 Rdlr.« 1616—18 findes oftere anført »Tørv, som skæres til den Vold imellem Clara Skandse og Østerport«. Indadtil afspærredes Volden mod Byen ved Plankeværk. 1619—20 omtales oftere »Stakitværk paa Østervold« (E. Lassen: Kbh. Befæstn. Hist., S. 30 fg.).

Omkring 1618 var Volden fra Rosenborgegnen til Holmens Kirke saaledes færdig. Fra dette Aar fik den virksomme Konge nyt Afløb for sin Skabertrang i Anlægget af Christianshavn. I det foregaaende er nævnt, hvad de historiske Kilder har at oplyse om den nye Vold ved Østerport. Vi skal nu se lidt paa den herved forandrede topografiske Situation. Det første, der falder i Øjnene ved en Sammenligning mellem Kort I og II, er, at Christian IV's Bastion og Port ligger et Stykke sydligere end den ældre Runddel. Denne laa med det meste af sin Basis Nord for Østergade, medens Christian IV projekterede sin Bastion lige for Gaden. Ifølge 1629-Kortet danner en Fortsættelse af Gadens Midterakse Bastionens Centerlinie sluttende i dennes Spids. Tydelig har Kongen lagt Vægt paa denne smukke geometriske Løsning; thi den har bragt ham et Par Vanskeligheder, han ikke er gaaet af Vejen for. Bastionens venstre Flanke kom ved denne Flytning mod Syd, og fordi den blev noget mindre end den ældre Runddel, til at ligge c. 35 Alen sydligere end hins. Dette, i Forbindelse med Kravet om sværere Vold og en bredere Passage indenfor den, bevirkede, at Voldlinien fra Østerports Bastion til den nordfor liggende St. Klara Bastion i sin paakrævede

snorlige Retning maatte bortskære en stor Del af den paa Østergades Nordside ud til Bastionen vendende Hjørnegrund — nu Hotel d'Angleterre. Dette Forhold ses tydeligt ved en Sammenligning mellem Originalkortene c. 1590 og 1629. Og endnu spores den ved denne Bortskæring fremkommende nye Voldgade, efter at den tabte Grund ved Voldens Sløjfning i 1650-erne atter var

ØSTERPORT I HISTORISK REKONSTRUKTION. CHRISTIAN IV.'S TID

tilført Ejendommen, som en lang skraatløbende Linje, dannende Skellet mellem den store Have og Naboejendommene mod Øst ud mod Ny Adelgade (se Gjeddes Kort 1757). Nævnte Skel faar derfor Betydning til Bestemmelse af Østvoldens Retningslinje. Heldigvis stillede Bebyggelsen sig ikke hindrende i Vejen for Kongens Voldregulering; thi den paa Hjørnegrunden staaende Adelsgaard havde sin statelige, taarnprydede Hovedfløj ud mod Østergade. De nærmere Forhold ved denne Beklipning af Privat-ejendom kendes dog ikke. Vi maa nøjes med Kortenes

tavse, men tydelige Sprog. Ogsaa paa det modsatte Østergadehjørne mødte der Kongen en lignende Kalamitet, om end paa en anden Maade. Paa Grund af den nye Portbygning Opførelse en Snes Alen sydligere end den nedbrudte, blev den i Forvejen ikke videre bekvemme Færdselsretning yderligere forværret. (En Byport maatte aldrig staa lige for Gaden; thi da vilde en Fjende, der erobrede Porten, kunne bestryge Gaden paa langs med sit Skyts). Kongen forbedrede da Færdselsforholdene ved en Bortskæring af en Del af Hjørnegrunden, saaledes at Gaden her fik bedre Retning mod Porten. 1629-Kortet viser, at Graven ud for Bastionen og Sydefter har haft en Bredde af ca. 50 Alen, Bastionens Faser et Længdemaal af 80 Alen og Vinklerne ved dens Flanker c. 40 Alen. Den ud mod Graven vendende »Barm«, »Bærme« eller »Kajdisch«, en Slags Vej eller Anlægskaj, har ikke blot fulgt langs »Kurtinerne« (∴ Volden mellem Bastionerne), men ogsaa omgivet disse sidst, hvad man tydelig vil kunne se paa van Wicks Stik. Endvidere viser 1629-Kortet ingen videre Forskel i Voldens Dimensioner Nord og Syd for Bastionen, hvorfor det paa Kort II viste Profil, der er rekonstrueret efter førnævnte Beskrivelse, udfærdiget da Voldanlægget 1615 skulde finde Sted, er anbragt ogsaa til Forklaring af det sydlige Voldstykkets Byggemaade. Af van Wicks Prospekt synes det dog at fremgaa, at Volden fra den sydligste Helbastion til Halvbastionen ved Ankersmedjen har været smallere og af enklere Profil. Fra Østerports Bastion til Rosenborg og videre mod Nørreport har Gravens Bredde if. Beskrivelsen 1615 været 62 Alen, et Maal, der ogsaa fastsattes for det samme Aar udliciterede Voldstykke fra Farveriet til Vesterport. Sammenholdt med de 50 Alen, Gravens Bredde var ansat til i Christian III's Projekt af 1558, viser det Udviklingen, der stadig krævende bredere Grave, tilsidst kulminerede i Christian V's Tid med et Maal af

fra 100 til 150 Alen. Den af Christian IV forlangte Gravedybde, 5 Alen, passer godt med de under Grundgravning iagttagne Dybder. I Ny Adelgade har man fundet et 12 Fod tykt Fyldlag, ved det kongelige Teater indtil 16 Fod. Fra Gravens Bund til Brystværnets Overkant har Christian IV's Østervold vist et Maal af c. 30 Fod = 9,4 m, et ikke ubetydeligt Anlæg.

IX.

Om Forholdene ved Østerport samt Portens Nedbrydning i Christian IV's senere Regeringsaar finde vi adskilligt fra Kongens egen Haand. (Christian IV's egenhændige Breve, udgivne af C. F. Bricka og I. A. Fride-ricia). Om begyndende Byggeri mod Volden Syd for Østerport skriver Kongen 1636, 16. Juni (til Renteme-strene): »Jeg glemde ochsaa nu siist udi En hast at spørre epther, huem den Er, som begünder att bigge op tiil Wollen thuerdt offuer fraa Salig hoffmeisters gaard. Jeg maatte gerne vyde, huem der maa haffue giiffuid loff dertil, ty den woll haffuer Jeg laadid legge derher och ingen anden, huorfor Jeg ocksaa uuil uyde, huem der skall bigge op tiil den.« Frands Rantzau var 1627 blevet ud-nævnt til Rigshovmester. Han ejede en Gaard ved Øster-vold med Have ud mod Vingaardstræde (Kbh. Dipl. III, 70). Sandsynlig er denne Gaard identisk med den 1619 ved »Vandporten« nævnte (se foran S. 247). Om tiltagende Bebyggelse langs Volden vidner Christian IV's Brev 4 Dage efter det nysnævnte: »Rentemeisterne Skall uerre derom, att dii bekommer folck, Som graffuer dy Steene Op langs wollen Indentil byen ad, som nu be-settiis med haffuer Och hütter alle uegne. Steenen Skall Stückeriis fortinges at optage och skaffe op paa wollen. Dii skall beginde ued D. Jonassis gaard ued Øster-pordt, dersom den liiden haffue er begiindt jmellem hussiid och wollen, och saa continuere ded indtill Nørre Pordt. Eptherhanden som Steenen taagis op paa wollen,

daa uiil Staaketuerckid tagiis op och foruaris, saat dy strax ded ygen kan bruge, naar dii gaar vyder fordt, huiilckid Byen kommer till att gøre, saoch ymidlertid att vaare wollen for feehe (Kreaturer) som kan gøre skade.« Dr. jur. & med. Jonas Coresius i det tyske Kancelli († 1619) ejede en Gaard ved Enden af Østergade (Kbh. Dipl. I, 604, II, 549). Det maa være samme Gaard, Kongen endnu 1636 kalder »D: Jonassis«. De store Kampesten, Kongen vilde sikre sig til fremtidigt Voldarbejde, maa have været Fundamentet af den ældre Befæstning, liggende i Grunden indenfor den nye Vold. Den 30. Juni samme Aar (1636) fik tre forskellige Personer Tilladelse til at indhegne Pladser ved Østervold til Haver og en Stenhuggerplads. Som Adgang til det kongelige Bremerholm og til Kongens Lystslot Rosenborg m. v. havde Østerport i Christian IV's Tid i Modsætning til de andre mere borgerlige Byporte et Slags Prædikat mindende om »kgl. Hof«. Særlig tydelig træder dette frem i »Udkast til Instruks for Statholderen i København«, forfattet af Kongen selv ved Corfits Ulfeldts Statholder-Udnævnelse 29. April 1637. Det hedder heri, Punkt 5: »Nøggelen tiill Østerpor dt skall hand liige ued dy forrige haffue y god acht, saat den Abniis och luckis y rette tyde. Dy andre porthe skal hand tilholde Borgemeisterne, at dy dem ephther Arsens tyd abner och lucker, Och att dii ygen inted vden udtryckelig befhaling opluckiis. 6: Naar nogen mord eller mandslett y staaden skeer, da skal strax alle Porte luckis och inted igen Aabnis, førend man Erfharer huor mandraberer Er bleffuen. Alle pladtze, baade paa wollen, langs Stranden, Och huor En Skaalek kan Smutthe hen, Skall med bekende folck besettis. 7: Dy udi Staadtz porten skal tillholliis at gøre god ephtherredtning paa dem, som er kommen y byen eller dragen derud den dag. Dy udi Østerpor dt skal y sønderlighed tilhollis huer aff-

th en at leffuere Stadtholderen en nys designation paa alle dem, som til heest, wogn eller til fodtz er kommen y By en.« At Renlighedsforholdene langs den nye Vold har ladet meget tilbage at ønske, ses af Kongens Brev til Statholderen 20. April 1641: »Borgmeyster Och Raad her y Staaden skal tyllholliis att lade bortføre ded Skaarn och den Jord, som er førdt alle uegne op tyll wollen. I Sønderlighed wed wollen fra Østerpordt langs hen ad den gamle myndt [mindet i Gaden »Gammel-mønt«], huor Ingen kan komme med nogen laas [ɔ: Læs] ymlemm wollen och Hussen.« Her var altsaa bebygget.

Flytningen af den gamle Østerport — fra Kongens Nytorv til udenfor Nyboder — maa være sket i Sommeren 1647, eftersom et Brev af 20. Juli fra Kongen til Rentemestrerne paalægger dem at have »Indscende med at Borgmestre og Raad lade flytte Portnerens Huus fra den gammel Østerport til den nye Østerport«, samt »forhjælper Hans Ahnemøller til at forfærdige den corps de garde, som skal gøres ved fornævnte Port«. Fremdeles haves der en Skrivelse fra samme Aars 5. October til Mester Hans Snedker, hvori det paalægges ham: »at sætte de Hængsler, Laas, samt Tilbehør«, der var for den gamle Østerport, paa den ny Østerport. Det varede dog en rum Tid, inden den gamle Østervold forsvandt. Paa Belejningskortene 1658 ses den endnu, og saa sent som paa Resens Kort 1675 findes Holmens Kanal stedfæstet ved Teksten: »Beim alten Ooster-Wall ist der Weg am Holmischen-Canal von der Större Strassen Ecken«. Det gamle Øgenavn »Hallandsaas«, der indtil 1670erne benyttedes om den Plads (nuværende Kongens Nytorv), hvor Østerports Bastion havde staaet, minder jo om bakkeliggende Voldlevninger. Men intet Plads- eller Gadenavn har man i vor Tid til Minde om Christian IV's Østerport og Vold, hvis Rester ligger gemt under Brosten og Asfalt.

EJENDOMMENE NR. 31—43 I AMALIEGADE.

AF FR. WEILBACH.

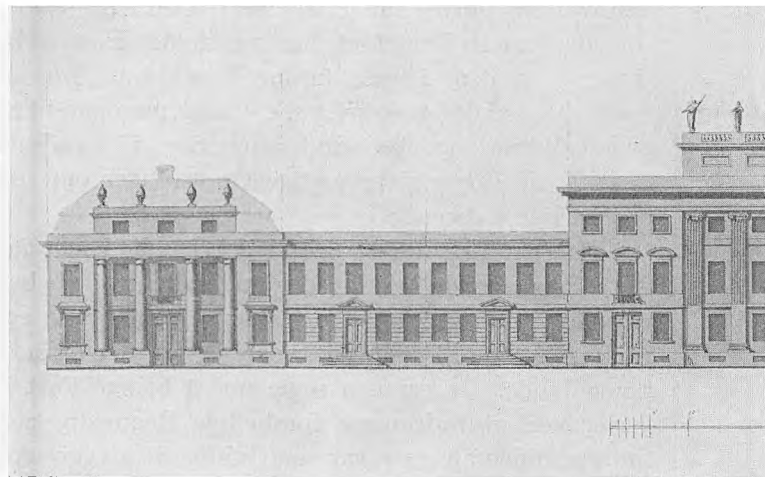
Længst ude i Amaliegade, mellem Dampskibsselskabet »Dannebrog«s nye Bygning og Hjørnet af Toldbodvejen, ligger 7 Ejendomme, som har en særlig Interesse, bl. a. fordi vor berømteste Bygmester, Caspar Frederik Harsdorffs Navn er knyttet til dem. Grunden, som tidligere havde været botanisk Have, men sidst benyttedes til Oplagsplads for Marmor og bornholmsk Sandsten, fik Harsdorff i 1781 skænket af Kongen, mod at han i Løbet af højst 8 Aar opførte »anstændige og varige Bygninger af en smuk Façade«. Han havde vedlagt sin Ansøgning en meget smuk Tegning, som nedenfor skal omtales nærmere; men denne blev ikke fulgt ved Opførelsen. Dog er der en Tradition om, at Harsdorff har bygget i det mindste nogle af disse Huse, og man har særlig fæstet Opmærksomheden ved Nr. 39 og Nr. 43 (Hjørnестedet ved Toldbodvejen), hvis smukke pilasterprydede Façader unægtelig har noget af den Harsdorffske Stil. I Carl Bruuns »København« (III, S. 433) læser man saaledes: »Den Dag idag staae Bygningerne Nr. 39 og maaske Nr. 43 i Amaliegade, skjøndt i forandret Skikkelse, som Minde om det interessante Projekt«.

Delte er dog kun en Gætning, og en nærmere Undersøgelse vil vise, at det er en Fejltagelse. De Huse, som Harsdorff har bygget, ligger længere oppe i Gaden, nærmest Dannebrog's Bygning; hverken Nr. 39 eller Nr. 43

er bygget af Harsdorff, og Nr. 39 har tilmed først faaet sine Pilastre og den øvrige Façadeudsmykning ved en Ombygning nogle Aar efter hans Død. De Forfattere, som har omtalt Projektet, har kun kendt Harsdorffs Ansøgning og den derpaa faldne Resolution. For at faa Rede paa, hvad der virkelig skete, maa man gaa til Skødeprotokollerne og Brandtaksationerne i Landsarkivet. Navnlig de sidste giver vigtige Oplysninger om Husenes oprindelige Udseende.

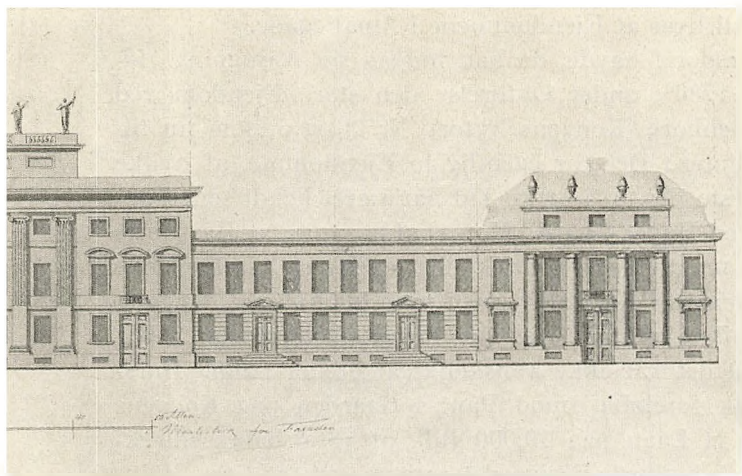
Paa det Tidspunkt, da Harsdorff indlod sig paa dette store Foretagende, henlaa der endnu mange ubebyggede Grunde i »Frederiksstaden«, skønt Grundejerne egentlig var forpligtede til at bygge inden 5 Aar efter at de havde faaet Skøde. Regeringen søgte nu at bringe Fart i Byggeriet ved at indrømme forskellige Begunstigelser. De samme Indrømmelser var man villig til at gøre for den botaniske Haves Vedkommende; ja, det synes endog, at Planen til at overlade denne til Bebyggelse er udgaaet fra Regeringen. I hvert Fald maa der forud for Harsdorffs Ansøgning være gaaet mundtlige Forhandlinger med Autoriteterne. Ansøgningen, som er skreven paa Tysk, begynder nemlig saaledes:

»Wie angeschlossenene Zeichnung anzeiget, könte ich nach gnädigster Proposition eine prächtige Façade aus 8 Gebäuden bestehend aufführen, wovon die 4r Höfe und die 4r Häuser seyn sollen, wenn mir allergnädigst der Platz zwischen dem Zoll-Buden-Weg und der neulich verschlossenen Strasse bey dem Friedrichs-Hospital, so vorhero dem botanischen Garten zugehörig, überlassen würde.« Den nylig lukkede Gade skilte den botaniske Have fra Frederiks Hospitals Grund, som jo endnu i vor Tid har indbefattet det Areal, hvor Dampskibsrederforeningens og »Dannebrog«s Ejendomme er bygget. Desuden var der projekteret en med Amaliegade parallel Gade, som skulde hedde Skippergade, bag om de Grunde, som blev skænket Harsdorff; men den blev

Øverst

Harsdorffs Tegning til 8 Huse i Amaliegade. Rigsarkivet.

Nederst

**Ejendommene Nr. 31—43 i Amaliegade.
Opmaaling af Arkitekterne Einer Madvig og Poul Methling.**

aldrig gennemført, og i 1792 blev Grundejerne enige om at »ophæve« den projekterede Gade og lægge et Stykke af den til hver af Ejendommene i Amaliegade.

Harsdorff havde, da han indgav sin Ansøgning (16. Januar 1780), under Opførelse den store Ejendom ved Charlottenborg, Kongens Nytorv Nr. 3 og 5, som nu tilhører Staten. Det var egentlig to Ejendomme, af hvilke den største (Nr. 5) i nyere Tid har været kendt som Konsul Alfred Hages Gaard. Man skulde synes, at Harsdorff dermed maatte være tilstrækkeligt engageret, da han ikke var nogen stor Kapitalist; men man befandt sig dengang i en Højkonjunktur. Der var Trang til komfortable Boliger, og det var ikke vanskeligt at opnaa Laan. Harsdorff fik foreløbig, mod Pant i Gaarden paa Kongens Nytorv, et Laan paa 10,000 Rdl. af »Statsbalancedirektionen«¹⁾, hvilket vil sige det samme som at Grev Heinrich Carl Schimmelmann, Tidens ledende Finansmand, stod bagved Foretagendet. Det var Mening, at Laanet skulde betales tilbage, naar de nye Ejendomme blev prioriterede.

Med Hensyn til Ejendommen paa Kongens Nytorv er det maaske ikke af Vejen at gøre opmærksom paa, at den ikke, som det almindelig tros og som det kan læses f. Eks. i Traps »Danmark«, har været Harsdorffs Privatbolig. Saa velstillet var han ikke, at han kunde tillade sig at bo i et saadant Palæ; han havde fra 1771 til sin Død Fribolig paa Charlottenborg i sin Egenskab af Professor ved Kunstakademiet, og han har aldrig boet i nogen af de to nye Ejendomme²⁾. Disse blev lejet ud til

¹⁾ C. Bruun: Kjøbenhavn III, S. 433.

²⁾ Derimod boede han en kort Tid (i 1772) i Ejendommen Ny Kongensgade 9, som han havde faaet ved sit Ægteskab med Hofstenhugger Brauns Enke; og i 1785 har han, ligeledes kun en kortere Tid, boet i en af de nye Ejendomme i Amaliegade (Nr. 33). (Københavns Vejviser).

velhavende Privatfolk. I Nr. 5 boede f. Eks. efter Københavns Brand (1795) den bekendte Grosserer Erich Erichsen i 6 Aar, mens hans nye Palæ (nu Handelsbankens Ejendom) var under Opførelse. Harsdorff har altsaa ikke bygget Huset for selv at faa en stor Privatbolig. Motivet har dels været hans Ønske om at vise, hvorledes et smukt borgerligt Privathus efter hans Mening burde være, dels har han haabet at gøre en god Forretning dermed.

Under samme Synsvinkel maa Projektet i Amaliegade ses. Han bruger selv i sin Ansøgning Udtryk, som viser, at han havde et aabent Øje for den forretningsmæssige Side af Sagen. Han vil indrette Butiker og andre Lokaler, som kan tjene Forretningslivet ved Toldboden, »wie denn meine Speculation sich auf die wahrnehmende (næringsdrivende?) Bevölkerung dieses Theils der Stadt hauptsächlich gründet«. Han søger at opnaa de størst mulige Begunstigelser af Staten. Paa den anden Side er han villig til at yde noget til Gengæld, idet han vil opføre en Pragtbygning, som vilde have været en Pryd for Hovedstaden, hvis det var lykkedes at gennemføre Projektet. Det er uden Tvivl ærligt ment, naar han skriver, at han vil vove at opføre disse Bygninger »aus Liebe zu meiner Kunst und in der Hoffnung durch selbige eine Beyhülfe meiner kleinen Gage zu erlangen«.

Grunden var lidt uregelmæssig, da Toldbodvejen jo danner en skarp Vinkel med Amaliegade. Façadelængden mod Amaliegade var næsten 200 Alen; men ved at bryde det spidse Hjørne gik nogle Alen tabt, saa at der blev 192 Alen at fordele paa de 8 Ejendomme. De 4 skulde være »Gaarde«, d. v. s. Ejendomme med Port, hver med 30 Alen Façade. De 4 andre er »Huse«, blot med Gadedør og kun 18 Alen Façade. De sidste er ogsaa mere beskedne i deres Ydre, medens »Gaardene« har pragtfulde søjle- eller pilastersmykkede Façader. De to midterste er sammenkomponerede, saa at de danner et domi-

nerende Midtparti; de to andre fungerer som Endepavilloner, medens »Husene« danner lavere Mellenbygninger. Det er det fra Baroktiden overleverede Skema, som vi kender f. Eks. fra Palæerne paa Amalienborg. Men Stilen i Façaderne er en ganske anden. Det er den fransk paa-virkede Nyklassicisme, som Harsdorff havde tilegnet sig under sit syvaarige Ophold i Frankrig og Italien, og hvor-med han ønskede at modarbejde »den fordærvede Smag«, som efter hans Mening fremtraadte i den foregaaende Perodes Barok- og Rokokobygninger.

De Begunstigelser, som Harsdorff ønskede, og som han hævder er nødvendige Betingelser for at han kan paatage sig Opgaven, er følgende:

1. Pladsen med de derpå staaende Mure og det gamle Drivhus skænkes ham gratis¹).
2. Toldfrihed for alle fornødne Materialier.
3. Fritagelse for »Grund-, Brücken- und Renovations Schatz(!)«, indtil Bygningerne er færdige.
4. De samme Friheder, som indrømmes de Grundejere, som bygger »paa Amalienborg« i 30 Aar (det var navnlig Frihed for Indkvartering).

Til Gengæld lover han at opføre Bygningerne i Løbet af 4—5 Aar; men for at være ganske sikker paa at kunne holde sit Løfte ønsker han dog Fristen sat til 8 Aar. Ansøgningen, som er dateret 16. Januar 1780, slutter med Haabet om en snarlig allernaadigst Resolution, for at han kan benytte den kommende Foraarstid.

Dette Haab var ikke urimeligt, da han jo maatte gaa ud fra, at Regeringens Ønsker faldt sammen med hans egne. Men han havde ikke tilstrækkelig taget Administrationens Langsomhed og Vidtløftighed med i Beregningen. Da han i 6 Uger ikke havde sporet noget Tegn til, at hans Ansøgning var kommet Rentekammeret i Hænde, indsendte han den 1. Marts en ny, enslydende

¹) Hele Haven var omgivet med en 4 Alen høj Mur.

med den forrige og ledsaget af en Tegning, der er ganske som den forrige og lige saa smukt udført. Dette hjalp. for saa vidt som Ansøgningen nu begyndte sin langsommelige Vandring frem og tilbage mellem de forskellige Autoriteter, hvis Mening Rentekammeret ønskede at høre angaaende de 4 »conditiones«. Sagen blev ekspederet gennem et af Rentekammerets Kontorer, som kaldtes »Københavns Kontor«. Her er Ansøgningen noteret som indkommet den 6. Marts, og næste Dag blev der skrevet baade til Generaltoldkammeret og til danske Kancelli. Det førstnævnte skulde udtale sig om Punkt 2, det sidste om 3 og 4. Det første Punkt var der ingen Diskussion om; det var jo Regeringens eget Tilbud at skænke Grunden.

Generaltoldkammeret, eller som dets fulde Titel lød. »Det Vestindisk-Guineiske Rente- og General-Toldkammer« blev først færdig med sine Overvejelser; men det var jo rigtignok ogsaa en ren Formalitet. Den 20. Marts blev der svaret, at Harsdorff kunde som sædvanlig faa Toldfrihed for indførte Materialier. Trangere var Ansøgningens Vej gennem Danske Kancelli. Den blev herfra sendt til Københavns Magistrat til Erklæring, og den 5. April modtog Kancelliet en Betænkning, hvori Punkt 4 blev anbefalet; derimod vilde de vise Fædre ikke give Afkald paa Grund-, Brolægnings- og Renovations Skatten. Der hengik nu atter 3—4 Uger, og først den 29. April blev en Genpart af Magistratens Betænkning sendt fra Kancelliet til Rentekammeret, d. v. s. fra den ene Fløj af »det røde Hus« til den anden. To kostbare Maaneder var nu forløbne, og det var paa høje Tid, at der blev resolveret i Sagen, dersom det skulde naas at bygge noget i denne Sommer. Men i Rentekammeret forhastede man sig ikke. Først efter 4 Maaneders Forløb havde Kammeret sin »Forestilling« færdig, skønt denne ikke indeholdt nogetsomhelst nyt (30. August), og derefter hengik endnu

over 3 Maaneder, inden Resolutionen faldt (4. December 1780).

I Mellemtiden havde Harsdorff 11. Maj indsendt en anden Ansøgning, som gik ud paa, at en Strimmel af Charlottenborgs Grund skulde skænkes ham for at lægges til hans tilstødende Ejendom, Kongens Nytorv Nr. 3, hvis Gaardsplads var meget lille. Resolutionen af 4. December besvarer begge Ansøgninger. Den sidst indsendte afslaaes pure, og da Harsdorff senere gjorde et nyt Forsøg, fik han den Besked, at hans Ansøgning var afslaaet »een Gang for alle« (Res. 30. Marts 1782). Med Hensyn til Grundene i Amaliegade var Svaret derimod, som det kunde ventes, imødekommende; men Formaliteterne var dog endnu ikke i Orden. Resolutionen begynder saaledes:

»Da vi allernaadigst kunde være sindet at overdrage og skienke Vores Hofbygmester Professor Harsdorff den Os forbeholdne og ved Vores Resolution af 23. November 1778 til Vort Rentekammers Disposition overladte forrige botaniske Haugeplads paa Amalienborg under de herudi foreslagne Vilkaar og Betingelser« — skal Rentekammeret korrespondere med den extraordinære Commission angaaende Erstatning for at skaffe en anden Oplagsplads for Bornholmsk Sandsten og Marmor, — »hvorefter, naar saadan Erstatning til Vort Rentekammers Disposition er anviist, om Pladsens Overladelse kan give Os nærmere allerunderdanigst Forestilling.«

Sagen var den, at Rentekammeret havde betalt Universitetet 6334 Rdl. 92 Sk. for den botaniske Have, og det gjaldt nu at finde ud af, hvilken Kasse der skulde erstatte Rentekammeret denne Sum. Resultatet blev, at Statsbalance- og Overskattedirektionen skulde anvise Pengene af Ekstraskats-Kassen, d. v. s., at Schimmelmann ordnede Sagen. Han var nemlig den ledende saavel i den nævnte Direktion som i den »extraordinære Finanscommission« af 29. Oktober 1772.

Herom udkom saa omsider den 19. Januar 1781 en Cabinetsbefaling, som fandt sin endelige Stadfæstelse den 5. Februar ved en kgl. Resolution paa Rentekammerets Forestilling af 3. Februar, altsaa mere end et Aar efter, at Ansøgningen første Gang var indgivet. Grunden blev skænket Hofbygmesteren paa den Betingelse, »at han paa egen Bekostning derpaa skal opføre i de næste 4 til 5, eller i det allerseneste inden 8 Aars Forløb anstændige og varige Bygninger af en smuk Façade ud til Gaden, saa vidt muligt i een Flugt med hinanden og med de i samme Gade allerede staaende Bygninger, saa og forresten nogenledes lige med disse sidste, med Skraatag og efter en anden Plan end den af ham foreslagne, hvorimod han beholder Frihed til at gjøre Bygningernes indvortes Indretninger saaledes, som han til sin Nytte og Fordel finder tienligst.« De ønskede Begunstigelser tilstaaes undtagen Frihed for Grundskat m. m., som Magistraten jo havde modsat sig.

Hermed var altsaa Harsdorffs smukke Projekt skrinlagt. Man vilde ikke have de ulige høje Bygninger, hvoraf nogle efter Tegningen maa være tænkt med flade eller ganske svagt skraanende Tage. Man ønskede, at de Bestemmelser, som i 1749 var givne for Bebyggelsen af Amalienborg-Kvarteret, skulde gælde ogsaa for den Udvidelse, som det nu fik. Efter disse Bestemmelser skulde »Egaliteten fornemmelig observeres«, og der var foreskrevet bestemte Maal for Etagerne Højde. De to Huse, som ligger overfor det gule Palæ lige foran Kolonnaden, og som begge bærer Aarstallet 1754 (Nr. 15 og 17), viser endnu, hvorledes Bebyggelsen var planlagt af Eigtved. (Paa Nr. 15 er dog øverste Etage senere forhøjet).

Man kan beklage, at der ikke hos Autoriteterne fandtes mere Forstaaelse af Harsdorffs Bestræbelser for at forskønne Hovedstaden med smukke Bygninger; men paa den anden Side maa det indrømmes, at det monu-

mentalt tænkte Projekt egnede sig bedre for et fyrsteligt Palæ eller en stor offentlig Bygning end for Privathuse. Og hvorledes skulde man sikre sig, at Husene beholdt det Udseende, som Harsdorff havde givet dem. Bygningsfredning var jo dengang et ukendt Begreb; og hvis nu en af de 8 Ejere fandt paa at sætte en Etage paa sit Hus, var jo hele Symmetrien forstyrret. Harsdorff bestemte sig altsaa til at bygge nogle almindelige borgerlige Huse i Haab om at sælge dem, efterhaanden som de blev færdige. Han opgav Tanken om at smykke Façaderne med Søjler og Pilastre og lod dem staa glatte uden anden Udsmykning end de i Brandforsikringerne omtalte »Portaler«, d. v. s. Sandstens Indfatninger om Gadedørene og Portene. Husene kunde alligevel godt faa et nobelt Udseende, da de ret store Etagehøjder, som Bestemmelserne krævede, gjorde det klart for enhver, at Husene ikke var beregnede paa Smaafolk, men paa velstillede Borgere, særlig af Handelsstanden. Den planlagte regelmæssige Inddeling af Grunden i Parceller af 18 eller 30 Alens Bredde blev ligeledes opgivet. De nuværende Façader er af meget forskellig Længde, som Opmaalingen S. 256—57 viser, og man kan ikke se, at der har været fulgt noget bestemt Princip. I nogle Tilfælde har Harsdorff vistnok haft Købere til de nye Huse, inden han begyndte at bygge, og han har saa kunnet tage Hensyn til Køberens Ønske ved Udmaalingen af Façaden.

Hele Grunden havde Matr. Nr. 69 i St. Annæ Øster Kvarter, og idet Harsdorff begyndte Byggeriet fra den sydlige Ende, fik Parcellerne, ialt 10, Bogstaverne A—K. saa at Nr. 69 K er Hjørnegrunden ved Toldbodvejen. I den nye Matrikel har de faaet Numrene 134—141, men regnet fra den nordlige Ende, saaledes at Nr. 134 er Hjørnegrunden. Parcellernes Antal er altsaa svundet ind til 8, idet Nr. 69 D og E er slaaet sammen under Nr. 138. og Nr. 69 G og H under Nr. 136. Senere er ogsaa Nr.

69 B og C (nyt Nr. 139—40) slaaet sammen, saa at der nu er ialt 7 Ejendomme med Husnumrene 31—43.

Det først opførte Hus paa Parcellen 69 A, Gade-Nr. 31, altsaa nærmest op til »Dannebrog«s nye Bygning, var færdigt i Sommeren 1782 og blev den 3. September takseret til Brandassurance for 5800 Rdl. Façaden er 13 Alen med 4 Vinduesfag. Huset er 3 Etager højt og havde ifølge Taksationen Vinkeltag. Nu er Taget, ligesom paa de nærmest følgende Huse, forhøjet, og der er indrettet en Mansardetage. »Façaden ziret med en Portal af Bornholmske Steen«. Dertil slutter sig et Sidehus, ligeledes i 3 Etager, 14 Alen langt og 6 Alen dybt med 5 Vinduesfag. Denne Ejendom solgte Harsdorff straks til Abraham Hviid, »Borger og Handelsmand her i Staden«, efter Maaalebrev af 5. Juli 1782. Hviid betalte med en Panteobligation lydende paa 5800 Rdl., altsaa samme Beløb, som Ejendommen var forsikret for. Nogen kontant Udbetaling fik Harsdorff ikke. Det er som sagt muligt, at Handelen har været sluttet, inden Huset blev opført; men Harsdorff havde i 1782 endnu ikke selv faaet Skøde og kunde altsaa heller ikke skøde Parcellen til nogen anden. Først den 30. December 1782 fik han Skøde fra Kongen paa hele Grundstykket, og Dagen efter tilskødede han Abraham Hviid Parcellen Nr. 69 A med det allerede opførte Hus. Begge Skøderne blev tinglæst den 27. Januar 1783. Mod Façaden kan man indvende, at de forholdsvis store Etagehøjder egentlig kræver en større Afstand mellem Vinduerne, naar Forholdene skal være rigtige. Men det samme gælder om en Mængde Huse i København fra samme Tid, og Grunden er den, at Vurderingsmændene beregner Ejendommenes Værdi efter Antallet af Vinduesfag. Denne Regel har haft en uheldig Indflydelse paa Façaderne.

Det næste Hus paa Parcellen Nr. 69 B, en Del af nuværende Nr. 33, er opført samtidig med det forrige.

Brandtaksationen er af samme Dato (3. September). Vurderingen blev noget højere — 7000 Rdl. —; men Façaden er ogsaa lidt længere ($15\frac{1}{4}$ Alen), og der er 5 Vinduesfag til Gaden. Man ser, at det har sin Betydning ved Vurderingen. Der var »Portal« med Gesims og 2 Konsoller; derimod stammer Vinduesindfatningerne fra en langt senere Tid. Huset havde ligesom Nr. 31 en Sidebygning paa 5 Fag.

Der blev ikke flere Huse færdige i 1782; men de 2 næste maa dog til Dels være bygget i dette Aar, da de blev færdige tidlig paa Sommeren 1783 og takseredes til Assurance den 17. Juni. Det ene, som nu er forenet med det forrige under Nr. 33, har en Façadelængde paa 20 Alen 14 Tm. Der er » $6\frac{1}{2}$ store Fag«, idet Portfaget regnes for $1\frac{1}{2}$ Fag. Façaden var, ligesom paa det forrige Hus, »ziret med en Portal, Gesims og 2 Konsoller«, men stod ellers glat; Sidehuset var paa 6 Fag, og Vurderingssummen blev 8500 Rdl. Det andet, altsaa paa Parcellen Nr. 69 D, fik 13 Alen Façade med 4 Fag; der var en Portal af Bornholmsk Sten og et 18 Alen langt Sidehus i 3 Etager. Ejendommen blev vurderet til 6000 Rdl. Dette Hus fik Harsdorff kort efter solgt til Murmester Fr. Beckmann, som forhøjede Sidehuset med en Etage og byggede et Baghus paa 5 Etager, hvorefter han den 4 Maj 1785 fik Ejendommen assureret for 9500 Rdl.

Idet Harsdorff gav den sidste Ejendom en Façade paa 13 Alen ligesom den først opførte, har han maaske tænkt sig, at disse 4 Huse skulde danne et Komplex efter et lignende System som i det oprindelige Projekt, idet de to midterste var »Gaarde« med en fælles Port, og de to andre »Huse« med Gadedør. Der kunde saa fortsættes med to lignende Komplekser, saa at der i alt blev 12 Ejendomme. Men hvis han har haft en saadan Plan, er den aldrig blevet realiseret. Efter at han havde opført de 4 Ejendomme, gik Byggeriet helt i Staa for ham. De

to midterste, som nu ligger under Nr. 33, fandt ingen Købere. Harsdorff staar som Ejer til sin Død. Det var heller ikke let at faa Prioriteter i Ejendommene. Den økonomiske Situation havde nemlig i Aarene 1782—83 ganske forandret sig. Den glimrende Handelsperiode, som Landet havde oplevet under den nordamerikanske Frihedskrig, var ved at ebbe ud, og den svære Handelskrise, som fulgte efter, viste sig allerede truende i Horisonten. Midt i den vanskeligste Tid døde Schimmelmann 15. Februar 1782. Det var saaledes ikke underligt, at Harsdorff maatte sige Stop og vente paa bedre Tider¹).

Nogle Aar gik nu hen, uden at der blev bygget noget i den botaniske Have. Den ubebyggede Del, som var ca. $\frac{2}{3}$ af hele Grunden, laa stadig omgiven af den høje Havemur, og det gamle Drivhus forfaldt mere og mere. Men snart nærmede det kritiske Tidspunkt sig, da Fristen paa de 8 Aar vilde udløbe, og det ubebyggede Areal vilde da falde tilbage til Staten uden nogen Erstatning. Heldigvis var Tiderne nu i Opgang, og Haandværkerne havde igen Mod til at indlade sig paa nye Byggeforetagender. Murmester Beckmann købte i Foraaret 1788 »en Plads i Amaliegade og bag ud til Skippergade«. Grunden stødte op til det Hus, som han havde købt af Harsdorff, og Parcellen fik altsaa Nr. 69 E. Den blev afsat med 21 Alens Façade, og Huset fik 8 Vinduesfag til Gaden. Under de to midterste Fag er der en Port, og inde i Gaarden et Sidehus i 4 Etager paa 6 Fag. Ogsaa Forhuset fik til Gaardsiden 4 Etager, men til Gaden maatte der jo kun være 3, og Huset er i sit Ydre i Overensstemmelse med sin Nabo; men de to Huse er ikke vokset saa godt sammen som de

¹) I den Harsdorffske Familie var der en Tradition om, at han i sine senere Aar ikke var nær saa velhavende som tidligere, idet han tabte en stor Del af sin Formue ved at tage Del i et Handelsforetagende. (Pastor Schapus Optegnelser i det kgl. Bibl., Ny kgl. Saml. 1475 Fol.).

to, Harsdorff ejede (nuværende Nr. 33). Beckmanns to Ejendomme har siden altid været forenede og fik i den nye Matrikel fælles Nr. (138), ligesom de nu har fælles Gade-Nr. (35).

En af de driftigste og dygtigste blandt den Tids Haandværkere var Tømmermester Andreas Hallander. Han arbejdede meget sammen med Architekten Jørgen Henrik Rawert, en Elev af Harsdorff, som i 1790 blev Stadskonduktør i København. De smukkeste Privathuse, som er opført i København omkring Aar 1800, skyldes Rawert og Hallander, deriblandt en Række Huse (Nr. 20—28) i Kronprinsessegade, 2 store Ejendomme paa St. Annæ Plads (Nr. 5 og 11) o. fl. Alle disse Huse er beregnede paa det velhavende Borgerskab og er smukt og komfortabelt indrettede. Hallander maa have raadet over betydelig Kapital, hvilket maaske til Dels skyldtes hans Ægteskab med en Datter af en rig Amagerbonde ved Navn Em. Han købte i 1788 næsten hele det tilbageværende Areal fra Toldbodvejen og opefter med Hegns-muren og det gamle Drivhus for 3800 Rdl. Harsdorff beholdt kun den smalle Grund, hvorpaa nuværende Nr. 37 er bygget. Maaske har han haft til Hensigt selv at bygge et Hus her; men det blev ikke til noget, og i 1790, da Fristen allerede var udløben, solgte han Grunden til den bekendte Murmester Johan Martin Quist, som har bygget den smukke Ejendom Ved Stranden Nr. 14 (se herom dette Tidsskrifts 2. Række, 1. Bd., S. 203 ff.). Et Par Aar efter gik dog ogsaa denne Ejendom over til Hallander, og vi vil komme tilbage til den senere.

Hallander, som havde faaet Skøde 18. Juni 1788 (tinglæst 23. Juni), begyndte straks at bygge med Udgangspunkt fra den modsatte Ende, altsaa fra Hjørnet ved Toldbodvejen. Her opførte han det store Hjørnested Nr. 43. Façaden til Amaliegade er 34¹/₂ Alen lang med 7 »store Fag«, til Toldbodvejen 36 Alen ligeledes med 7

Fag; det afskaarne Hjørne er 6 Alen bredt. Den 8. December, da Huset var under Tag, blev det assureret for 10,000 Rdl., men hele det følgende Aar gik med, inden Huset var færdigt, og først 26. Januar 1790 blev det endelig takseret til 18,000 Rdl. Af Taksationerne ser man, at Huset havde ganske det samme Udseende som nu, og at den elegante Façade mod Amaliegade altsaa er oprindelig. Façaden beskrives nemlig saaledes: »8 riflede Læcinier (d. v. s. Lisener eller rettere Pilastre) med Capiteller af Ionisk Orden, derimellem et Baand med S à la grec imellem de 3 midterste Fag og ligeledes Ballustrader; under 2. Etages Vinduer en Saalbænk af Bornholmsk Steen, og i 1. Etage en Rustik eller Quader.« Om Harsdorff har haft noget med Façadetegningen at gøre, er umuligt at sige; man maa erindre, at Haandværkslærlingene dengang fik Undervisning paa Akademiet, og de flinke blandt dem kunde godt lære at tegne en Façade i Tidens Stil. Frontonrelieffet skal være et Ungdomsarbejde af Thorvaldsen, dog efter Tegning af Maleren Nicolai Wolff (Nyt dansk Kunstnerleksikon).

Den fornemt udseende Ejendom fandt hurtig en Køber i den holstenske Greve Magnus v. Dernath. Lige saa let gik det med Salget af det følgende mere beskedne Hus Nr. 41. Det blev færdigt i 1790, og Hallander lod det 1. December assurere for 6500 Rdl. Men straks efter solgte han det (Skødet tinglæst 13. December) til Secretær i Departementet for de udenlandske Affairer Peder Blicher Olsen, senere dansk Ministerresident i Nordamerika. Huset har kun $14\frac{3}{4}$ Alen Façade med 5 Vinduesfag til Gaden. Desuden var der et lille Sidehus paa 1 Fag.

Samme Aar bragte Hallander ogsaa den næste store Bygning under Tag og lod den foreløbig assurere for 11,500 Rdl. (1. Decbr. 1790); men ogsaa her strakte Byggearbejdet sig over to Somre, saa at den endelige Taksation først kunde ske 23. November 1791. Vurderingen

blev 23,000 Rdl.; men det er ogsaa den største og værdifuldeste af alle Ejendommene. Huset er bygget paa 2 Parceller, Nr. 69 G. og H, hvoraf man kan slutte, at Hallander først har tænkt sig at bygge 2 mindre Huse. Façaden er 41 Alen 2 Tm. lang med 7 store Fag. I Taget var der Tagvinduer med »runde Fronter«. Den store Kvist omtales ikke i den ældste Taksation, lige saa lidt som Pilastrene og den øvrige Façadeudsmykning.

Denne Ejendom (Nr. 39) beholdt Hallander et Par Aar, inden han fandt en Køber, som var tilstrækkelig velhavende. Det var den mærkelige svenske Eventyrer Carl Adolph Bohemann Andersson, som førte Titel af Hofsekretær, var Omgangsven med A. P. Bernstorff og imponerede Borgerskabet ved at købe det kongelige Lystslot Frydenlund, som blev sat til Auktion i 1793 (Eiler Nystrøm: Søllerød Sogn, S. 144 ff.). Bohemann, som han sædvanlig kaldtes, ofrede en Mængde Penge paa Ombygningen af Frydenlund, og det er ogsaa ham, der har givet Huset i Amaliegade dets elegante Façade. Købet fandt Sted i 1795 (tinglæst 20. April); men Ombygningen er først sket i 1801, og Ejendommen blev derefter omvurderet 20. Oktober. Ved denne Lejlighed er ogsaa den store 3 Fags Kvist med Udsigtsaltanen blevet paabygget, og det er sikkert af den Grund, at Midtpartiet af Façademuren er forstærket, saa at det springer et Par Tommer frem foran Endepartierne. Harsdorff kan naturligvis ikke have haft noget med Ombygningen at gøre, da den fandt Sted to Aar efter hans Død. Derimod er det sandsynligt, at Rawert har været Bohemanns Architekt, da Façaden viser et for ham ejendommeligt Træk, som vi kender fra de to store Huse paa St. Annæ Plads, nemlig at Porten, som er i det ene Endefag, faar en Pendant derved, at Vinduet i det modsatte Endefag omgives med en Blinding af samme Form som Portaabningen. Ogsaa Rusticeringen af den underste Etage ligner Rawerts andre

Façader. Huset kappes med Hallanders Hjørnested om at give Kvarteret et fornemt Præg.

Den sidst opførte Ejendom i hele Rækken er Nr. 37, hvis Grund Harsdorff havde solgt til J. M. Quist. Denne har vel ikke rigtig kunnet magte Foretagendet; sikkert er det, at han 13. September 1792 (læst 17. Septbr.) solgte Grunden »med de derpaa staaende Mure og Bygninger samt Skure m. v. og dertil værende Rettigheder« for 2000 Rdl. dansk Courant til Hallander. Under Hensyn til denne Pris kan det ikke antages, at Quist er kommet ret vidt med Byggeriet, skønt han har kunnet arbejde i 3 Somre. Hallander maa i det væsentlige betragtes som dette lille, men fornemme Hus's Bygmester, hvilket ogsaa fremgaar af det Skøde, hvorved han solgte Ejendommen. Køberen var Kammerherre og Kommandør Jørgen Balthasar Winterfeldt, som fik Skøde 22. Juni 1793 (læst 24. Juni). Men der har rimeligvis tidligere været sluttet en Købekontrakt; thi da Huset 31. Oktober 1792 blev assureret som staaende under Bygning, for 5000 Rdl., er det Winterfeldt, som underskriver Begæringen; og lige-saa, da Huset efter Opførelsen endelig assureres for 10,500 Rdl., hvilket skete 30. Maj 1793. Hallander har sandsynligvis haft Køberen allerede da han købte Grunden af Quist.

Façaden er paa 16 Alen 11 Tm.; men desuagtet er der kun 3 Vinduesfag. Som Følge deraf har Huset et fornemmere Udseende end de af Harsdorff og Beckmann opførte Huse. Det giver os tillige en Forestilling om, hvorledes det store Nabohus Nr. 39 har set ud, inden Bohemann gav sig til at pynte paa Façaden. Kvisten paa Kammerherre Winterfeldts Hus omtales ikke i Taksationen; den maa være paabygget senere ligesom paa Bohemanns Ejendom; oprindeligt var der Tagvinduer. Sidehuset havde 5 Fag; Baghuset er af senere Oprindelse.

Andreas Hallander har saaledes Fortjenesten af at

have bragt det store Byggeforetagende, som Harsdorff ikke magtede at gennemføre, til en forholdsvis heldig Afslutning. De smukke Huse staar som et Minde om de lykkelige Aar ved Aarhundredskiftet, da ikke blot Handelen blomstrede, men ogsaa Haandværket stod højt. Æren for den fine Kultur, som viser sig i Bygningshaandværket, tilkommer dog for en stor Del Kunstakademiet, hvor Haandværkerne lærte at tegne, og for saa vidt er det alligevel Harsdorff, som vi skylder Tak, ogsaa for de Bygninger, som han ikke selv kom til at rejse. Den lyse, rene Tone, som er egen for Nyklassicismen, klinger os endnu imøde fra de gamle Huse; men de Architekter, som lige overfor har opført Toldkammerbygningen og Frilageret, har ikke haft nogen Sans for denne Tone; de røde Kolosser ser slemt anmassende ud. Særlig Frilagerbygningen med dens Motiver af Hansestad-Architektur staar meget haardt, ikke blot til Husene i Amaliegade, men ogsaa til Hetsch's og Dahlerups smukke Bygninger paa nordre Toldbodplads.

Endnu skal tilføjes nogle Ord om Ejendommens senere Skæbne og om enkelte prominente Ejere. Hjørnestedet ved Toldbodvejen, som Hallander havde solgt til Grev v. Dernath, kom 1798 i Statsminister Grev Cai Reventlows Eje. Da denne i Slutningen af 1802 tog sin Afsked og trak sig tilbage til sine Godser i Holsten, solgte han i 1803 Gaarden til den bekendte Architekt og Brandmajor Andreas Kirkerup. To Aar efter finder vi Tracteur Louis Engelbauer som Ejer. Siden den Tid har der vistnok stadig været Restaurant i Kælderetagen. I det 19de Aarhundrede kaldtes Huset sædvanlig »Toldbodbørsen«; nu har Restauranten taget Navnet »Toldbod Vinhus« efter et i sin Tid bekendt Værtshus, som laa nærmere Indgangen til Toldboden. Ejendommen tilhører nu Dampskibsselskabet »Norden«, som i 1917 købte den for 325,000 Kr.

De 3 andre Hallanderske Ejendomme har alle været kendt som Sæde for store Skibsprovianteringsforretninger. Nr. 41, Blicher Olsens Hus, blev i 1859 købt af Jul. Fr. Schierbeck og tilhører endnu dette Firma. Bohemanns store Ejendom Nr. 39 tilhørte i en lang Aarrække, 1856—1901, Etatsraad Joh. Jac. Leonhard Schouboe, som her drev en stor Provianteringsforretning. Hans Arvinger solgte den i 1902 til Fabrikant Emil Falck. Ejendommen gaar helt ud til Toldbodvejen, og Fabrikant Falck har her foretaget store Udvidelser og Ombygninger. Nu tilhører Gaarden (siden 1918) Etatsraad Georg Bestle, som gav 525,000 Kr. for den.

Det smalle Hus Nr. 37, som først tilhørte Kammerherre Winterfeldt, er kendt som Grosserer Johan Nicolai Ammitzbølls Ejendom. Ammitzbøll, der var oplært ved Vinhandelen, købte i 1843, efter at have faaet Myndighedsbevilling, Huset for 13,000 Rdl. Sølv og ejede det i 43 Aar. Han drev baade Vinhandel og Skibsproviantering og blev en velstaaende Mand. I de sidste Aar gik det dog tilbage med Forretningen; men Ejendommen indbragte ved Salget 125,000 Kr., altsaa næsten det femdobbelte af, hvad den havde kostet i 1843. Nu tilhører den Firmaet Wilson & Co., som har købt den for 177,500 Kr. i 1920.

Den Beckmannske Dobbeltvejendom Nr. 35 er i 1917 gaaet over til Firmaet Jul. Fr. Schierbecks Eftf., som betalte den med 304,000 Kr. De to Huse, som Harsdorff selv ejede, og som nu har Nr. 33, blev af Enken solgt hver for sig, det ene til Naboen Murmester Beckmann, det andet til en Skipper ved Navn Søren Seyerøe. Senere blev de forenede under een Ejer, men assureres dog lige til 1881 hver for sig. Dengang tilhørte de Vinhandler Vilh. Fogth i Nyhavn, som endelig lagde dem sammen og fik dem forsikret under eet for 149,400 Kr. Det er ham, som har pyntet Façaden med nogle Vinduesindfatninger,

uden at det dog er lykkedes at give Huset et smukkere Udseende derved. Gaarden blev i 1916 tilskødet Firmaet Schack Steenberg & Co. for 185,000 Kr.

Om den sydligste Ejendom, Nr. 31, Abraham Hviids Hus, er kun at bemærke, at det i de sidste Aar har faaet tilføjet et Portfag, som danner en smuk Overgang til »Dannebrog«s store Nybygning. Det er denne Bygnings Architekter, Einar Madvig og Poul Methling, som saa fortræffelig har løst den Opgave, at bringe Nybygningen i Harmoni med de gamle Huse.

ROVMORDEREN WORMS HOVED.

ET MYSTERIUM FRA 1838.

AF CARL C. CHRISTENSEN.

Den 20de November 1838 gik en talrig Folkeskare over Knippelsbro, gennem Lille og Store Torvegade, og da den var kommet gennem den snævre Amagerport, styrede den straks Kaasen mod det tilvenstre for Amagerbro beliggende Rettersted, hvor der nævnte Dag skulde foregaa en Henrettelse.

Dette Rettersted var blevet indrettet i 1806, og faar i »Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn« for Tirsdag den 1ste April s. A. følgende Omtale: »Den Plads udenfor Amagerport, som nu er bestemt til Rettersted, forener alt, hvad der kan tænkes rædsomt og afskyeligt. Den er tildels omgiven, ikke af Vandgrøvter, men af den forrige saakaldte Renovationskule, og ganske opfyldt med Vandpøle. . . . Midt paa dette fæle Sted staaer det Hjul og Stejle, hvorpaa den sidst henrettede Morder ligger til Føde for Ravne og Krager¹⁾. — Alt dette uagtet var dog mangfoldige velklædte Fruentimmer Dagen efter Henrettelsen spadserede ud til dette afskyelige Sted for at tilfredsstille deres rædsomme Nysgjerrighed.«

Blandt dem, der den 20de November 1838 hastede ud til Retterstedet, var der en stor Del Kvinder, og efter en datidig Beretning²⁾ skal der fra disse være yttret: »Det er umuligt, at man vil henrette et saa smukt ungt Menneske, som har skrevet saa dejlige Vers i Commissions-tidenden, bare fordi han har qualt den ækle Tønder.«

Den Delinkvent, man saaledes ynkede, var den 24-aarige Rovmorder Petri Claudi Ferdinand Emil Worm, som Onsdag den 27de Juli 1836 havde myrdet og udplyndret den af alle i Kjøbenhavn kendte Litterat og Ud-

¹⁾ En Henrettelse var foregaaet her i Marts Maaned.

²⁾ J. Behrend: Kjøbenhavns Veiviser. Kbhvn. 1839 Pag. 62.

giver af Skriftet »Gammelt og Nyt«, Jens Peter Tønder¹), i dennes Logi i Nyhavn Nr. 33 (nuv. Nr. 65).

Selve Mordhistorien er tidligere gengivet forskellige Steder²), saa jeg skal derfor ikke komme nærmere ind paa denne, ligesom det mulig ogsaa vil erindres, at under Retssagen havde den i Virkeligheden kyniske og højst usympatiske Rovmorder tvende varme Fortalere i sin Defensor, Overretsprokurator F. M. Lange og Præsten paa Christianshavn, C. H. Visbye. Naar man erindrer, at Mordet var planlagt og forberedt, og at Worm i Forhørene Gang paa Gang ændrede sine Udtalelser, ligesom hele hans foregaaende Liv just ikke var skikket til at indgyde Tiltro til ham i nogensomhelst Retning, væmmes man ligefrem ved at læse de Viser, som da udkom om Worm, og som saa at sige forherlige denne. Ligesaa lidt forstaar man den Interesse, som Lange og Visby nærede for ham.

Da Worm var blevet halshugget, blev hans Legeme af Slaver lagt i Kisten, som derefter blev nedsmækket i Straffeanstaltens Kirkegaard, der var beliggende paa den modsatte Side af Amagerbrogade, lidt nordvestlig for det nuværende Sønderbros Teater, altsaa omtrent, hvor nu Gaden Hollænderdybet er.

Med Ligets Jordfæstelse skulde man synes, at denne Sag var endt, men det var den ingenlunde, thi den fik et Efterspil, hvad det efterfølgende, som ikke tidligere har været fremdraget, vil vise.

Kort Tid efter Henrettelsen begyndte der nemlig at gaa Rygter i København om, at Worms Grav skulde være blevet forstyrret og hans Lig borttaget fra denne. Om disse Rygter og deraf resulterende Politiundersøgelse

¹) Født i København den 19de Februar 1773 som Søn af den senere Kontreadmiral R. H. Tønder og Hustru Elizabeth de Hemmer.

²) F. M. Lange: Udvalg af danske og udenlandske Criminalsager, Kbhvn. 1836—41; Carl Hermann: Gamle Minder, Kbhvn. 1863. J. Davidsen: Fra det gamle Kongens København, 1. Bind, Kbhvn. 1880.

findes i Politiets gamle Arkiv¹⁾) nedenstaaende Brev og Rapporter:

Brev fra Worms Defensor, Overretsprokurator F. M. Lange til Politidirektør, Etatsraad Bræstrup:

Et Rygte om, at en Politie-Undersøgelse finder Sted om en Opgravelse af den henrettede Worms Lig, anlediger mig til at henvende mig til Deres Højvelbaarenhed med følgende: Worm havde Dagen før sin Død nogle forseglede Breve liggende hos sig; og jeg har erfaret, at han endnu om Morgen derefter havde dem. Jeg antog, at det var Breve til Familie og Venner, og at han vilde levere Pastor Visby dem til Besørgelse efter hans Død. Men nu har jeg faaet af Hr. Pastoren at vide, at Worm kun havde leveret ham et eneste Brev til Besørgelse. Dette leder mig til den Forestilling, at Worm, som muligen har villet levere de andre Breve til mig om Morgen, saa er bleven afbrudt og hindret ved Præstens Komme, har taget dem til sig i Lommen af Benklæderne, i Hensigt undervejs i Vognen at levere mig dem, men at det Hele er fortrængt ud af hans Tanker ved Sacramentets Modtagelse og ved Tanken paa hans Endeligt, saa at han har faaet Brevene med sig i Graven. Da dette muligen kunde udfindes ved den ovennævnte Undersøgelse, saa beder jeg om Deres Højvelbaarenheds behagelige Ordre til vedkommende Herre, da det vilde være mig af Interesse at komme i Besiddelse af Brevene, endog om de af Vandet i Graven vare blevne fordærvede.

Kjøbenhavn den 8de Decbr. 1838.

Ærbødigst

F. M. Lange.

Da Politidirektøren modtog denne Skrivelse fra Overretsprokurator Lange, havde Politiet allerede sat sig i Bevægelse for at undersøge, hvor meget de verserende Rygter havde paa sig, og fra Politiets Side foreligger tvende Rapporter:

Rapport den 6te December 1838.

Da undertegnede Dags Middag havde bragt i Erfaring, at Deliquinten Worms Lig skulde afvigte Nat være opgravet, henvendte vi os dersteds for at erfare det nærmere desangaaende, hvor vi fandt Graven halvt tilkastet og endeel Jord løselig henkasted paa de nærmeste Grave, og imellem

¹⁾ Landsarkivet i København.

de nærmeste 2de Grave er der tydelige Spor, hvor en Kiste har staaet. Vi henvendte os desaaersag til Inspecteur Keller for at forhøre, om der Dags Morgen var noget Lig begravet fra Straffeanstalten, hvilket Justitssergeanten dersteds, der var tilstæde, erklærede, ingen Lig var begravet siden Worms Henrettelse.

Underdanigst

Christophersen.

Hellested.

Saasnart denne Rapport var kommet Politidirektøren i Hænde, gav han straks Ordre til Inspektør Keller paa Christianshavns Straffeanstalt om at lade Worms Kiste opgrave og undersøge, hvorvidt Liget fandtes eller ej.

Undersøgelsen fandt Sted med det samme, og Resultatet af denne foreligger i følgende Skrivelse fra Inspektør Keller:

Ved Betjent Wilstrup modtog jeg i Gaar Aftes Deres Højvelbaarenheds ærede Ordre om hvorledes skulde forholdes i Anledning af Rygtet om, at Morderen Worms Grav paa Straffe-Anstaltens Kirkegaard bar Spor af paa nye at være opgravet og tildeels igjen tilkastet.

Assistent Larsen begav sig til den Ende i Morges Kl. 6, ledsaget af Justits-Sergeant Grøttrup og 2 Fanger til Graven, som kjendeligen viste, at være af Andre omdannet. Omtrent 1 Alen under Jordskorpen stod Kisten, paa hvilken Laaget var spaltet i flere Stykker og Kisten derfor fuld af Vand og Jord. Ved Undersøgelse i Ligkisten fandtes deri Worms afsjelede Legeme, ikkun med Undtagelse af Hovedet, der saaledes fandtes borttaget. — Efter at denne Undersøgelse var skeet, blev Graven tilkastet og Jorden opsat aldeles som skeet var Henrettelsesdagen, og Larsen tilligemed de 3 andre returnerede til Straffe-Anstalten Kl. 7.

Omendskjøndt saaledes hele Undersøgelsen skete paa en Tid da det kun var saa lyst, at netop det tilsigtede kunde bemærkes, indfandt sig dog til samme Tid paa Kirkegaarden 3de ubekjendte Personer (hvoraf den ene var en Møllersvend), men disse ankom først, da Graven igjen tilkastedes og ligesom de ej tilledede Larsen eller de 3 Andre, saaledes blev fra disses Side ej heller indledet nogen Samtale.

Foranførte iler jeg med at tilsende Deres Højvelbaarenhed.

Chavns. Straffe-Anstalt den 7. Decbr. 1838.

Ærbødigst

C. N. Keller.

Som man af foranførte vil se, knyttede der sig bag-
efter en vis Mystik til Worms Henrettelse, siden Hovedet
faa Dage efter denne findes at være borttaget fra Kisten,
og man maa derfor spørge om, hvad Grunden til denne
Bortfjærnelse vel kan have været. Noget positivt Svar
derpaa vil man dog neppe kunne faa, thi man vil kun
kunne have Gisninger at holde sig til.

Bortfjærnelsen af Hovedet kan tænkes at være sket
i lægevidenskabeligt eller frenologisk Øjemed, men det
kan ogsaa tænkes, at den har været Led i en overtroisk
Handling. Folk mente saaledes i sin Tid, at Blodet af en
henrettet havde lægende Kraft, ligesom en Tyvsfinger
sammen med rustne Søm, Hestehaar og et Stykke af en
Rævebælg bibragte Øl eller Brændevin en tryllende Egen-
skab (jfr. P. V. Jacobsens Skuespil »Trolddom«), men
hvilke Egenskaber en halshuggets Hoved menes at have
haft, skal jeg dog lade være usagt.

De i Inspektør Kellers Rapport anførte trende Per-
soner, om hvilke det hedder, at de ankom, da Graven
tilkastedes, staar neppe i nogensomhelst Forbindelse med
det borttagne Hoved, men de har rimeligvis været Folk,
der var paa Vej til deres Arbejde, og som af Nysgerrig-
hed er standset for at se paa de gravende Slaver og Fol-
kene fra Straffeanstalten.

Møllersvendens Tilstedeværelse er navnlig forklarlig,
thi der laa den Gang 3 Møller i Nærheden, nemlig en paa
Matr. Nr. 4 (Straffeanstaltens Kirkegaard var Matr. Nr. 5),
der tilhørte Møller Jørgensen, og som er identisk med
den for nogle Aar siden nedrevne saakaldte »Røde Mølle«,
der inden Nedbrydningen var omdannet til Restaurant-
lokale. Den anden Mølle laa paa Matr. Nr. 11, der til-
hørte Møller Søren Bergs Enke¹⁾, og den var beliggende
ved Siden af Vor Frelzers Kirkegaard; den tredie Mølle,
paa Matr. Nr. 13, tilhørende Møller C. Møller, blev senere
kendt under Navnet Augustinus Mølle.

¹⁾ Jfr. Personalhistorisk Tidsskrift 5. R. 1. Bind Pag. 250.

Umiddelbart op til Straffeanstaltens Kirkegaard laa i 1830-Tallet den tyskfødte Slagtermester Wolfgang Eise-manns Ejendom, som efter dennes Enkes Død ejedes af hans Slægtning, Slagtermester Specht, og endnu i Midten af 1880-erne kunde man bag Ejendommens Have se en Mængde smaa Græstuer, som kendetegnede Stedet for Straffeanstaltens fordums Kirkegaard.

Hvis den ovenfor skildrede mystiske Begivenhed havde været i Minde, da Grundene bag Sønderbros Tea-ter blev udgravet, kunde man muligvis have fundet et Skelet, hvis Hoved manglede, og man havde da efter al Sandsynlighed staaet overfor Levningerne af en Rovmor-der, der i samfulde 2 Aar, fra 1836 til 1838, ikke alene var Genstand for udelt Opmærksomhed fra Publikums Side, men hvis Digte og Tanker i Fængslet blev udgivet af hans Sjælesørger, Pastor C. H. Visby. Fra Pastor Vis-bys Haand foreligger endvidere som udgivet i Trykken: »Dagbog over mine Besøg hos P. C. F. E. Worm« (Kbhvn. 1838) og Særtryk af »Prædiken i Domhuscapellet Søn-dagen før Worms Henrettelse« (Kbhvn. 1838; fremkom først i Ugeskriftet »For huslig Andagt«).

I Fængslet havde Worm faaet tilsendt Blomster fra hysteriske Kvinder, og han var Genstand for ligefrem »Forgudelse«¹⁾. Endog hans Portræt udkom i Handelen; det var tegnet og udgivet af en Professor Becker fra Frankfurt og var forsynet med følgende forskruede Un-derskrift i Facsimile²⁾:

Verden med mit Støv forsonet vær.

P. C. F. E. Worm.

¹⁾ »Københavnsposten« for 9. December 1838 ivrer stærkt mod Forherligelsen af Worm, om hvem Bladet skriver, at man skal ikke »lade Lange [Defensoren] paadutte en saa feig Forbryder som Worm, som Nationalhelt«.

²⁾ Struncks Portrætkatalog Nr. 3338.

DORESTAD—HEDEBY—KØBENHAVN. ET BIDRAG TIL BIRKERETTENS HISTORIE.

AF H. U. RAMSING.

Naar man vil undersøge de danske Købstæders Oprindelse og ældste Historie, støder man straks paa den Vanskelighed, at de ældste skrevne Stadsretter, Vedtægter eller Privilegier stammer fra et Tidspunkt, saa sent i Middelalderen, at de paa mange Maader er paavirkede af Samfundsudviklingen, og selv om de indeholder en Kærne, der maaske er Aarhundreder gammel og hidrører fra Byens allerældste Tid, kan man ikke umiddelbart udskille den, og heller ikke direkte skønne over Tidspunktet for Byens Anlæg eller de ydre stedlige Forhold, hvorunder det skete.

Det er da nødvendigt at udvide Rammen for Undersøgelserne og dels af de bevarede Fremstillinger af Tidens almindelige Historie søge at uddrage de Oplysninger, der er af særlig Interesse for de enkelte Byer og for det Tidsmilieu, hvorunder de blomstrede frem, og dels ved en indgaaende Undersøgelse af deres topografiske Forhold, om muligt med Spaden i Haand, eller ved Hjælp af Jordebøger og Skøder vinde et nøjere Overblik over Bebyggelsesforhold og andre Detailspørgmaal.

Tidligst blandt de danske Byer nævnes H e d e b y, som omtales under Navnet S l i e s t h o r p allerede i 804 og noget senere under sit mere bekendte Dobbeltnavn H e d e b y S l e s v i g. Dernæst følger R i b e, som Ansgar

i 855 valgte til Plads for en Kirke. Aarhus blev Biskops-sæde i 948. Den Gang var Viborg allerede en betydende Handelsplads. Odense omtales i 987 og Roskilde omtrent samtidig. Ringsted er allerede nævnt i den ældre Edda. Helsingborg omtales i Nials Saga ved 970 og Lund omkring Aar 1000. København synes nævnt under sit ældste Navn Havn i 1043.

Alle disse Byer er paa de Tidspunkter, da de nævnes faktisk bestaaende. Om de derimod var Købstæder, hvornaar og hvorledes de blev det, er derimod fremdeles et ubesvaret Spørgsmaal.

Naar vi imidlertid erindrer, at det, der gør Byen til Købstad, først og fremmest er Handel og Marked, Købmænd, som bringer og henter Varer, da ligger det nær at spørge: Hvem var da disse Købmænd, hvorfra kom de, og hvor drog de hen, og hvorledes var Forholdene i deres Hjemland?

Det er saa heldigt, at vi kan faa et klart og utvetydigt Svar.

Paa den Tid, da vore gamle Købstæder første Gang træder frem paa Historiens Blade og adskillige Aarhundreder før, boede Venderne og andre slaviske Stammer, ukultiverede Bondefolk, paa de nordtyske Kyster fra Øst og helt hen i Vagrien til Omegnen af det senere Lybæk. Vest for dem levede et gammeldags og upaavirket Samfund, nemlig den Rest af de nedertyske Sachserne, der var bleven tilbage efter Udvandringen til England. I Holsten boede den nordligste sachsiske Stamme, Holt-satterne, spredt, næsten som Nybyggere i det skovrige Land. Fra ingen af disse Folkestammer var der Kulturimpulser at hente.

I den sidste Del af den Periode, hvorom Talen er, var Sachserne end ydermere udsat for voldsomme Krige med *Karl den stores* mægtige Hære. Et helt Tiaar, fra 772 til 782 varede den ulige Kamp. Saa blev de i Hobetal ned-

huggede i Blodbadet ved Verden, og faa Aar senere gik det decimerede Folk under Frankeraaget; i store Skarer blev de flyttede bort fra deres Land til nye Boliger i det fjærne Elsass, og kun en faatallig, spredt og kuert Befolkning blev tilbage i det hærgede Sachsland.

Endnu længere med Vest boede Friserne. De havde efter Udvandringen til England, hvori ogsaa frisiske Stammer deltog, faaet frit Raaderum paa den folketomme Kyst, og i Tiden omkring Aar 500 danner de sig nye frisiske Riger langs Vesterhavet fra Weser til Schelde.

Friserne var fra Arilds Tid kraftige og modige søfærende Folk, der for i Viking og Handel paa Kysterne viden om. I Modsætning til deres Naboer mod Øst havde de i Aarhundreder staaet under Romernes Herredømme og var derfor ikke upaavirkede af den romerske Civilisation.

De nye frisiske Riger, som var opstaaede efter Romerherredømmets Sammenbrud, kom ikke til at leve i Fred ret længe. Allerede i den sidste Merovingertid paaførte Frankerne dem Krig, og i 692—94 erobredes betydelige Dele af det sydlige Frisland. I 734 var Friserne i alt væsentlig undertvungne og Kristendommen bredte sig, særlig fra Bispesædet i den gamle Romerby Trajectum, nu Utert (Utrecht).

Dorestad, lidt øst for Utrecht ved Leckfloden, blev nu en hurtigt opblønstrende frankisk-frisisk Handelsby. Frankiske Retsforhold blev indført¹⁾ og frankisk Mynt blev udmyntet i selve det erobrede Omraade; allerede fra 690-Aarene var Dorestad et fast Myntsted²⁾. Paa Grund af deres romerske Fortid viste Friserne sig i langt højere Grad end Sachserne i Stand til at tillempe sig efter den frankiske Kultur.

Fra Dorestad gik de frisiske Købmænds »Kogger«

¹⁾ Ph. Heck. Die altfriesische gerichtsverf. p. 400 ff.

²⁾ Hooft v. Iddekingen. Friesl. en de Frieszen in de middeleeuwen.

paa Handelsfart paa Rhinen og paa de nærmeste Have. I alle rhinske Byer træffer man snart frisiske Købmandsamfund, og *Beda* meddeler saa tidligt som omkring 720, at Friserne handlede paa London. Ogsaa York var en vigtig Handelsby for Frisernes Handel.

Frisland levede intet roligt Liv i Vikingetiden. Gang paa Gang blev Byerne saavel som Landet hærget af Vikingeflaaderne, og Dorestad led gentagne Gange meget alvorlig Skade. Tilsidst saa Kejser *Lothar* sig i 850 nødt til at overlade det fordrevne danske Kongsemne *Rørik* Dorestad og Frisland som Len. Han beholdt det til 857, da Dorestad paany blev hærget, og han med sine frisisk-danske Skarer udvandrede til Slesvigs Vestkyst.

Men havde de danskes Mellemværende med Frisland kun altfor ofte været af en ubehagelig krigerisk Art, saa røber dog Navnet *Denemarke hollandica* paa Egnen omkring Dorestad¹⁾, en Betegnelse, der levede endnu i det 18. Aarhundrede, at den danske Vikingebefolkning havde givet Egnen et blivende Præg.

Selv om meget af Dorestads Handel gik over til andre frisiske Byer som Utrecht, Deventer og Tiel, er der ikke Tvivl om, at ogsaa i de urolige Tider knyttedes der fredelige Handelsbaand mellem Denemarke *hollandica* og Moderlandet.

Blandt de ældste frisiske Handelspladser er utvivlsomt ogsaa Ribe, som er den Havn i Danmark, der laa Frisland nærmest. Allerede Byens frisiske Navn, enestaaende i et iøvrigt dansk Opland, men med adskillige Navnesøstre i Frisland, tyder derpaa. Endnu i senere Tidens Vedtægter omtales de Frisere, som bringer Salt til Ribe Skibsbro.

Vigtigere for Frisernes Handel blev utvivlsomt He-

¹⁾ Langebek. Script. I p. 545.

de by, skønt denne By ikke bød en Havn, som umiddelbart kunde besejles fra Frisland. Senere Tidens Bestemmelser i Stadsretten viser, at Varerne sædvanlig blev ført til og fra Hedeby med Skib ad Ejder og Trene og videre med Vogn til Hedeby fra Rendsborg og Hollingsted (Huglith).

Hedeby blev Samlingspladsen for Frisernes Østersøhandel¹). Utvivlsomt har de herfra besejlet Vendernes Kyster; Byen Rerik ved Wismar i Obotriternes Land, var vist et af de Steder, hvor deres Købmænd slog sig ned. Men navnlig gik Farten østpaa, over til det fjærne Upland, hvor de fik dannet sig en fast Handelsplads i Byen Birka, helt inde paa en Ø i Mälaren. Ogsaa denne By synes at have været et Knudepunkt, hvorfra man søgte videre frem mod Østersøens østligste Kyster²). Paa Ansgars Tid nævnes Seeburg i Kurland som en befæstet Handelsplads.

Frisernes Handelsveje gik ikke alene mod Øst. Det synes en Selvfølge, at det Folkefærd, som under saa vanskelige Forhold kunde inddrage Østersøen under deres Besejling, ikke heller har skyet de lange Veje mod Nord, og det er ikke for dristigt at antage, at ogsaa Norges ældste store Handelsplads Skiringssal, Tønsbergs Forløber, netop har haft den frisiske Handel som Grundlag for sin Eksistens. Herfra har man atter søgt til Hedeby. Ved Aar 900 beskriver *Ottar* i sin Beretning til Kong *Alfred* Sejlrouten mellem disse to Byer.

Men har denne Sejlads været kendt og naturlig for Friserne, da har de sikkert ogsaa søgt ned til de fiskerige Farvande ved Øresunds Kyst. Hvilke andre fremmede

¹) W. Vogel. *Gesch. d. deutschen Seeschifffahrt* I p. 83 ff.

²) Elis Wadstein. *Friserna och forntida Handelsvägar i Norden*. Göteborg Kungl. Vet. o. Vitt. Samh. Handb. XXI. Hans Wilkens. *Zur Geschichte des Netherländ. Handel im Mittelalter*. Hansische Geschichtsblätter 1908.

Købmænd end Friserne skulde paa den Tid have givet Møde paa det store H a l ø r e Marked?

For at forstaa Forholdene i Datidens Frisland er det nødvendigt først og fremmest at betragte de Vilkaar, hvorunder Handel og Byliv trivedes i det frankiske Rige, thi dets Retsforhold blev efter Erobringen ogsaa Frislands.

Allerede i Merovingertiden havde der, rimeligvis med Udgangspunkt i den tidligere romerske Ret, udviklet sig et Markedsvæsen. Markederne blev afholdt paa Kongens eller paa den private Jorddrotts — Kirkes, Klosters eller Godsejers — Grund og stod under hans Beskyttelse. Efterhaanden blev Retten til at oprette Markeder dog et kongeligt Regale, der dog kunde overdrages til de kirkelige eller adelige Jorddrotter.

Saa vidt var Udviklingen naaet, da *Karl den Skaldede* i 864 udstedte sit *Edictum Pistense* om Markedsvæsenet¹).

Markedet, *mercatum*, kunde som Aarsmarked, Kermesse, afholdes paa enkelte Dage eller Tider i Aaret, hvor de tilrejsende Karavaner af Købmænd og Haandværkere, *mercatores*, mødte frem, eller det kunde blive til Ugemarked, *nundinae*, der vel som Regel afholdtes ved de større Byer.

Markedets Købmænd har Jorddrottens Beskyttelse, Markedsfred, og har Retten til at handle i Overensstemmelse med hævdundne Købmandsregler. Selve Markedet og den Jord, paa hvilken Markedsfreden hviler, danner et Retsomraade med særlige Vedtægter, hvor Ting holdes saa ofte som det kræves, under Ledelse af Jorddrottens Foged og med Tingmænd, valgte af Købmændene. Købmændene har Tilsyn med Mynt. Maal og Vægt,

¹) S. Rietschel. Markt u. Stadt p. 26.

og Forfalskninger straffes strængt. Til Gengæld betaler Købmændene til Jorddrotten visse Afgifter, mulig en Bodeleje og navnlig en Told.

I senere Tider kan Købmændenes Ret til Handel udstrækkes til flere af Rigets Markeder og deres Beskyttelse forøges gennem det saakaldte Kongsban.

Naar Markedet var sluttet, laa Markedspladserne øde, og Boderne stod lukkede og ubeboede indtil næste Markedsdag. Et Aarsmarked kunde vel afholdes i Nærheden af forhaandenværende Bebyggelser, Kirker, Kløstre eller Borge, eller i Byer, men selve dets Afholdelse gav ikke Anledning til en større Bydannelse, og skete det endelig, at enkelte fandt deres Regning i fast at slaa sig ned i Markedspladsens Nabolag, kom de kun til at nyde godt af Markedsfreden og de øvrige Markedsprivilegier i den korte Markedstid¹).

Disse Fordele kunde derimod opnaas i Markeds- eller Torvebyerne. Anlægget af disse maa i det store og hele ogsaa siges at være et kongeligt Regale, men dette kunde, ligesom selve Markedsretten, af Kongen overdrages til andre.

Ligesom Markedet stod ogsaa Torvebyen under Jorddrottens Beskyttelse og dannede et særligt, ikke som Markedets et temporært, men derimod vedvarende Retsomraade med Byfred, med eget Ting og Tingmænd, *schøffen*, *scabini*, under Jorddrottens Foged. Byens Stadsret og Vedtægter gav gennem strængere og mere detaillerede Forskrifter Borgerne den nødvendige Sikkerhed for deres Handel og deriblandt Mynt, Maal og Vægt. Navnlig nød Borgerne en betydelig Beskyttelse mod de tilrejsende Købmænd, hvis Salgsret havde betydelige Indskrænkninger, bl. a. oftest til en gros Handel, og hvis Opholdstid i Byen var stærkt begrænset. Som et særligt Byprivilegium kan fremhæves Retten til at slaa Mynt, en Ret, der vel

¹) S. Rietschel. Markt u. Stadt p. 46.

kunde udøves i Byen af selve Kongemagten, men som ogsaa kunde overdrages Byen eller dens private Jorddrot mod Afgift til Kongen.

Borgerne ledede selv Byens Forvaltning gennem en eller flere Oldermænd eller Borgmestre, *seniores*, bistaaede af Raadmænd, *consules*.

Byens Borgere boede paa smaa, afmaalte Bygrunde, udlagte af Jorddrotten, maaske mod en fast, aarlig Jordskyld til Jorddrotten af hver enkelt Grund, maaske jordfrit. I senere Anlæg findes ogsaa en fast samlet Jordafgift, der betales af Byen til Jorddrotten i Stedet for Jordskylden fra de enkelte Ejere.

Hver enkelt Husstand maatte desuden ofte udrede en fast aarlig Sum til Gengæld for den Sikkerhed, som Jorddrotten skaffede for Liv og Gods. Selve Torvets Handel belastedes som det sædvanlige Marked med Bodeleje og Told.

Til Købmandskvarteret hørte ofte en særlig Kirke, Torvekirken.

Til yderligere Sikkerhed blev de vigtigere Byer beskyttede af en Borg eller befæstede med Volde og Mure. Ogsaa hertil maatte Borgerne bidrage med Penge eller personlig Tjeneste.

De egentlige Torvebyer drev intet Landbrug som Landsbyerne og deres Jorder var ikke udlagt til Ager, men kun til Græs for Borgernes Heste og Kvæg. og saadanne Torvebyer var opstaaede som selvstændige Ny anlæg paa bar Bund. Det Tilfælde forekommer dog ogsaa, at der tildeltes en Landsby Torverettighed, saaledes at den blev omdannet til Købstad. Ofte blev Torvebyerne opførte i Tilslutning til en eksisterende By eller Landsby, der kunde bevare sine oprindelige Jordforhold, ved Dyrringen af Agerjorden. Men ofte blev dette ældre Anlæg da slet ikke eller først sent inddraget i den umiddelbart

tilstødende Torvebys Retsomraade, saaledes f. Eks. i Quedlinburg¹).

Det er indlysende, at en bestemt Fastsættelse af det Tidspunkt, hvor Byanlæg blev paabegyndt efter denne Plan, ikke er mulig, idet Tidens Dokumenter kun er bevaret i utilstrækkeligt Omfang. Men fra en noget senere Tid kan man følge Udviklingen i alle Detailler, ikke mindst i Byerne, der blev anlagt øst for Elben i det hidtil slaviske Omraade.

Ældst blandt de bevarede Privilegier synes at være det, der i 888 blev givet Hamburgs Ærkebiskop til at oprette Torv i Bremen.

Da Magdeburg Moritzkloster i 965 fik fuld Jurisdiktion, Mynt og Toldret, fandtes der allerede bosatte Købmænd og Jøder i Byen²).

Andre Byer, oprettede under disse Vilkaar i det 10. Aarhundrede, er f. Eks. Gittelde, Verden, Kreuznach og Weinheim³).

Ved Bygningen af Hamburgs Nystad i 1188—89 blev Bygrunden aabnet for fremmede Købmænd (*mercatores*), under Tildeling af Torveret (*sub iudice fori*), og Jorden blev inddelt i Huslodder (*area*), som blev givne Nybyggerne fri for Skat. Der blev ikke udlagt Agerland, men Skov og Græsjord. Byen fik sin Byret efter lybsk Mønster. I Hamburgs Altstadt udredes derimod en »Königszins« af de enkelte Grunde, som først ophævedes i 1253⁴).

Særlig vel oplyst er Forholdene ved Grundlæggelsen ved Aar 1100 af Byen Radolfzell⁵) ved Bodensøen, som blev bygget paa Hovedgaarden Cella Radolfis Grund.

¹) S. Rietschel. M. u. S. p. 73 ff., p. 125 ff.

²) S. Rietschel. M. u. S. p. 51 ff.

³) S. Rietschel. M. u. S. p. 196.

⁴) S. Rietschel. M. u. S. p. 118 ff.

⁵) S. Rietschel. M. u. S. p. 110 ff.

Der udlægges Torv og Huslodder og gives Borgerne Byfred og Ting under en Foged.

I Stadsretten for Freiburg i Breisgau angives de enkelte Huslodders Størrelse til 100 Fod i Længden og 50 i Bredden¹⁾.

I Soest vides en Arealskat udredet af Borgerne i det 11. Aarhundredes Slutning og denne Skat findes i det hele taget ret hyppigt i Byerne paa den højre Side af Rhinen²⁾. Den andrager aldrig mere end et ringe Pengebeløb af hver Grund. Jævnside med den betales Bodeleje af Torvets Boder, Bænke og Stader.

Sluttelig bør det ikke lades uomtalt, at i Frisland var Lovgivningen for Markederne og Byerne saa langt tilbage, som Dokumenter kan vise det, formet paa samme Vis, saaledes som det f. Eks. fremgaar af den »Westeralauwersche Merkedstriucht«³⁾.

Da Byen Sliesthorp nævnes i 804, maa det efter alt, hvad vi iøvrigt kender til danske Landsbyers Oprindelse, formodes, at den var en lille agerdyrkende Landsby paa Sliens Bred. Om den laa syd eller nord for Slien, ved vi ikke. Men i dens Nærhed, i Kongens Ødemark, paa Heden blev der anvist de frisiske Købmænd en Markedsplads, og den benævnedes simpelthen efter sin Beliggenhed »æt he ð um«, o: paa Heden, kalder Ottar den endnu henimod Aar 900.

Da Danevirke blev anlagt omkring 810 og sluttede til Slien omtrent ved det Sted, hvor Gottorp Slot nu ligger, kom Markedspladsen til at ligge i »Ingenmandsland«, for at bruge et moderne og kort Ord. Ogsaa dette peger paa dens fremmede Oprindelse; Kong Gotfred havde øjensynlig ingen rigtig Tillid til sine fremmede Venner.

¹⁾ S. Rietschel. M. u. S. p. 114.

²⁾ S. Rietschel. M. u. S. p. 132 ff.

³⁾ S. Rietschel. M. u. S. p. 150. Ph. Heck. Die altfries. Stadt. verfass. p. 106 og p. 368 ff.

Den danske Konge havde paa den Tid kun Indtægter af sit formentlig ret udstrakte Landgods, Kongelevet, hvortil forøvrigt ogsaa Skov og anden Ødemark regnedes, men Landets Byer og Landsbyer betalte vel kun med Naturalydelser og Arbejde. Som Betalingsmiddel tjente i nogen Udstrækning umyntet Metal, men af fremmed Mynt kun, hvad der Tid efter anden kom ind over Landets Grænser ad Handelens Vej.

De fremmede Købmænd havde Beskyttelse behov. De søgte den, hvor de bedst fandt den, hos Landets Mægtigste, og de bød til Gengæld de Byrder, som de var vante til fra deres Hjemstavn, Skat, Bodeleje og Told i klingende Mynt.

At dette var saaledes, ser vi af de faa Spor og Efterretninger, der er levnet os. Dorestadmynter er fundne, om end ikke i stort Antal, i Hedeby, i Birka og spredt over Danmark og Sydsverige, og da Kong Gotfred i 888 gjorde et Togt med Venderne store Handelsplads *Rerik*, førte han Købmænd med tilbage til Hedeby og paalagde Rerik en Told. Hvorfra var vel de Købmænd oprindelig komne til Rerik, om ikke netop fra Hedeby? Og allerede den Gang var Kongen fortrolig med den frankisk-frisiske Indtægtskilde, Tolden. Hvorlænge havde den vel da været erlagt af Købmændene i Ribe og i Hedeby?

Det var ad de frisiske Handelsveje fra Dorestad, at *Ansgar* i 826 søgte til Danmark. Hedeby beskrives i hans Levned som en stor By, hvor Købmænd kom sammen fra mange Kanter, fra Dorestad og fra Sachsland tilligemed kristnede Danske.

Endnu et Par Hundredeaar senere taler den angelsachsiske Krønikeskriver *Ethelward* om den betydeligste By, som af Sachserne kaldes *Sleesuuic*, men af de danske *Hedeby*¹⁾. Denne Meddelelse synes at løse den Gaade, som Byens Dobbeltnavn frembyder, men den sy-

¹⁾ P. G. Thorsen. De med jyske Lov besl. Stadsretter p. 14.

nes ogsaa at sige, at nu var Markedspladsen paa Sliesthorpes Hede bleven til en befæstet By, thi i Frisland og Sachsland betegnes en saadan netop ved Navnet Vic, *vicus*. Selve Dorestad betegnes som *vicus* eller *castrum*. Benævnelsen *vicus* bruges om Ribe og Birka, og Stettins ældste befæstede Venderby kaldes ligeledes Wick, *vicus slavicalis*¹⁾). Det danske Navn Hedeby, der afløser det ubestemte »æt heðum«, slaar jo ogsaa Bydannelsen fast.

I Ansgars Levned omtales i 854 Byens Jarl som *comes vici*. Allerede paa dette Tidspunkt er altsaa Bydannelsen sket, og Byen underlagt en Kongens Stedfortræder, hvis Myndighed svarer til Frisernes Greve, der hos dem er Fogedens nærmeste Overordnede.

De paa selve Stedet foretagne arkæologiske Gravninger, hvis Resultater desværre er altfor sparsomt offentliggjorte, bekræfter Krønikens Oplysninger, idet man har fundet Resterne af adskillige afbrændte Bygninger, Stenbrolægninger, Byportsfundament og en udstrakt Kirkegaard tilligemed talrige Levninger af Redskaber, Lerkrus, Smykker og Vaaben, Smeltedigler og Støbeforme o. s. v. fra det 9. til henimod det 12. Aarhundrede. Meget er af fremmede Typer²⁾).

Kirkegaardens Tilstedeværelse tyder paa, at det var her i Hedeby eller Hadeboth, som Erikskrøniken siger, at Ansgar opførte sin første Kirke.

Blandt de ældste danske Mynter fra det 10. Aarhundredes Midte findes nogle ubehjælpssomme Efterligninger af Dorestads Mynt, som P. Hauberg mener, er slaaet i Hedeby³⁾). En lignende, noget ældre Serie, hvis Prægningstid kan sættes til 870—900, henføres af denne Forsker til Lund, men kunde maaske, som det siden skal vises, med ligesaa god Ret henføres til Hedeby.

¹⁾ Prof. Otto Blünche. Der Rat und die Ratslinie von Stettin i Baltische Studien 1913 p. 69.

²⁾ Velvillig Meddelelse fra Musæumsdirektør C. Neergaard.

³⁾ P. Hauberg. Myntforh. og Udmyntn. i Danm. indtil 1140.

Alt i alt synes der at foreligge megen Grund til at antage, at Hedeby er bleven en befæstet By og Købstad i den første Del af det 9. Aarhundrede.

Men dens hele Udvikling som By har været overordentlig stormfuld, ligesaa stormfuld som dens Moderstad Dorestads, og tilsidst kom den til at ligge paa et helt andet Sted end indenfor den Halvkredsvold, hvor den blev til. I og for sig er dette vel ikke til at undres over, naar man betænker dens Beliggenhed paa Rigets Grænse og den urolige Tid, hvori den fremstod.

Beretningen om Ansgars Levned kaster straks et skarpt Lys over Handelens daglige Liv. Han rejste med en hel Købmandsflaade fra Hedeby til Birka og maatte under Vejs udstaa Kampe med Vikinger, der tilsidst erobrede Skibe og Ladning. Dette viser samtidig, hvor befærdet Vejen var. Ikke alene frisiske Købmænd, men ogsaa andre, fra Danmark saavel som fra andre Egne af Østersøens Kyster, har utvivlsomt befærdet den i stort Tal, og ikke mindst har Svenskere hyppigt gaaet den Vej baade med fredelige og med krigeriske Formaal; den førte jo fra Sveriges Hjærte ud til Vestens Civilisation.

Runestene bærer ogsaa usvigelige Vidnesbyrd herom. Sæd d i n g e s t e n e n melder saaledes: »Tyre lod gøre denne Sten efter Viking, sin Ægtefælle. Men han var den trofasteste af Sydsveerne i Landet og kom sydpaa til Nordsiden af Lollikernes (Danernes?) Øland over Havet. Den bedste var han af Sydsveerne og uforglemmelig«. Adam af Bremens Beretning om *Olaf, Gnupa* (Chnob) og *Sigtryg* (Sigerik) taler, sammenholdt med *Asfrid Odinkarsdatters* to Runestene, samme Sprog.

Det ældste Hedeby var ved sin Beliggenhed og sin fremmede Befolkning stedse en usikker Besiddelse, og det var ikke uden Overlæg, at Kong Gotfred lagde sit Danevirke, som han gjorde. *Svend Tveskægs* Runestene viser, at ogsaa han maatte erobre Byen tilbage fra en

fremmed Haand, — rimeligvis var Byen da den sidste Rest af Kejsers *Ottos* Markgrevskab — og fra denne Erobring skriver sig utvivlsomt Forbindelsesholdningen til Danverke, der bandt Byen fast til Rigets Grænseværn.

Men Svend Tveskægs Kamp var jo ikke den sidste. Ogsaa *Harald Haarderaade* hærgede Hedeby i 1050. Man kan da vel forstaa, at mange i urolige Tider foretrak at søge Ly bag Slien, maaske ved den kongelige Borg, og at der i 1196 kunde findes 7 Kirkesogne i den nye By, der beholdt det gamle Dobbelt navn, medens den oprindelige Byplads da sikkert laa øde og forladt.

Slesvigs Stadsret, den ældste, der er bevaret i Danmark, kan henføres til Slutningen af det 12. Aarhundrede, og er altsaa omtrent samtidig med nysnævnte Angivelse af Byens Størrelse. Den angaar følgelig den flyttede By, men desuagtet peger den i flere af sine Bestemmelser og Udtryk tilbage mod en langt fjærnere Fortid.

I Følge Stadsretten skal Borgerne kun staa til Ansvar indenfor Byens Mure, paa Byens eget Ting. Kongens Foged i Byen nævnes og Byens 4 Seniorer, som synes at være Fjerdingsmænd («Reækningsmænd») og samtidig Raadmænd. Byen har af Kong *Svend Grathe* faaet egen Myntræt med en Afgift til Kongen. Borgerne betaler Arnegæld til Kongen og desuden betales forskellige Afgifter af Boder eller Erhverv.

Købmænd, som rejser til Gutia eller andre Steder udenfor Danmarks Rige, betaler Told i Slesmyrna (∴ ved Indløbet til Slien) og ved Castellum (bygget af *Knud Lavard*); Vender regnes ikke som Købmænd, men betaler en højere Told. Ligeledes er der Afgifter for Vogne, som kører Varer til Hukelstath (Hollingsted) og Regnaldsborg (Rendsborg) eller hinsides Ejdere.

Frisere under Friserlov (fra det egentlige Frisland) betaler højere Salttold end Frisere under dansk Lov.

Man ser let den Overensstemmelse, der paa mange Punkter er med den frankisk-frisiske Ret for Markeder og Torvebyer.

Paa forskellige Steder i Loven nævnes Gildebrødre som særlige privilegerede i Rettergangssager. En Afgift Lagkøb, som betales til Kongen af ugifte og af fremmede, som vil opnaa fuld Arveret, synes ogsaa at tage Sigte paa Optagelse i Gildelaget²). Gildebrødre nævnes i Slesvig tidligere end i andre danske Byer og deres ejendommelige Forrettigheder er paaafaldende. I de frankiske Byer var i gammel Tid Begreberne Borger og Købmand praktisk talt synonyme, og utvivlsomt har ogsaa Købmændene og Haandværkerne været de talrigste blandt Gildebrødrene. Det er da rimeligt at antage, at Gildevæsnet netop er indført af de fremmede Købmænd som et Middel til indbyrdes Sammenhold i Handel og Vandel, i Liv og Død. De frankiske Gilder stod allerede i Karolingertiden i fuld Udvikling³). Betegnelsen Seniorer for Raadmændene minder om Gildets Oldermænd og de har maaske oprindelig været identiske.

Historien har bevaret et utvetydigt Bevis for Slesvigs Gildebrødrers Solidaritet, da de i 1134 dræbte Kong Niels som Hævn for Slesvigs Hertugs, *Knud Lavards* Drab.

Siden blev Slesvigs Stadsret, dog med lokale Ændringer, overført til andre yngre Købstæder, nemlig Flensborg, Aabenraa, Horsens og Æbeltoft.

I Flensborgs Stadsret er der foruden Arnegæld en tillige paalagt en bestemt Toftegæld af hver Husgrund, og den betales paa Midsommerdag. Der udredes ogsaa en Torveskat, Tørigørtigh.

I Aabenraa betales til Midsommerdog Arnegæld

¹) Steenstrup. Studier over Kong Valdemars Jordebog p. 136 ff.

²) W. Vogel. Gesch. d. deutschen Seeschiff. I. p. 88.

³) K. Hegel. Städte u. Gilden des germ. Volkes p. 4 ff.

den af hvert Matskap; af et halvt Matskap betales kun halv Gæld. Tofttegælden betales af hver Grund til St. Andreæ Dag.

Et østligt Knudepunkt for Frisernes Handelsrejser laa i Birka eller Bjørkø i Mälaren. I Lighed med Hedeby var Navnet ogsaa her et dobbelt. Det frisisk-latiniserede Navn Birca menes at svare til et frisisk Ord *birek* (moderne tysk *Bereich*) af Verbet *reka*¹⁾, at overgive, og betegner altsaa et overdraget Jordstykke, men derefter ogsaa Retsmyndigheden indenfor dette Omraade. Det svenske Navn Bjørkø kan have været Øens Navn, men kan forøvrigt ogsaa være fremkaldt ved Lydligheden med det frisiske Ord.

Ved Bjørkø findes ligesom ved Hedeby en med Vold befæstet Byplads, i Størrelse dog kun godt en Trediedel af Hedeby's Areal, og ved Byen en Havn, som til vore Dage har baaret Navnet *Kugghamn*, vel efter Frisernes Skibe, Koggerne. Ved Udgravninger paa dette Sted er der, ligesom ved Hedeby, fundet Sager fra 9.—11. Aarhundrede; bl. a. er de fleste kendte Eksemplarer af de ældste Efterligninger af Dorestadmynten fremdragne her. Da Birka ligger paa den store Sejlvej fra Hedeby, er det vist derfor rimeligere, hvis Udmyntningen ikke er sket i selve Birka, at henhøre ogsaa denne Udmyntning til Hedeby end til Lund.

Da Ansgar kom til Birka forefandt han der et Samfund med sit eget Byting og med en Føged, som hed *Hergeir*²⁾, og som var Kongens Ombudsmand i Byen.

Ligesom Hedeby var udsat for svenske Angreb, saaledes finder vi paa samme Maade Birka angrebet af Danske. I Ansgars Levned berettes om den svenske

¹⁾ Wiarda. Alt fries. Wörterbuch, jfr. Richthofen. Altfries. Wörterbuch.

²⁾ K. Stjerna. Lund och Birka. Hist. Tidsskr. f. Skåneland III p.223.

Kong *Amund*, som ved Midten af det 9. Aarhundrede søgte at bemægtige sig den bl. a. støttet af 21 danske Vikingskibe.

I Ansgars Levned fortælles ogsaa om en gammel Kvinde med det frisiske Navn *Fredeborg*, der ved sin Død sender sin Datter *Katle* til Dorestad, for at give sin efterladte Ejendom som Sjølegave til Kirkerne der.

I Birkas Afløser, *Sigtuna*, findes en Runesten, som nævnes *Frisernes Gildebrødre*.

Vi mindes ved disse Beretninger baade om det tilsvarende Gilde i Hedeby og om begge Byers stærke Baaud til Frisland og Dorestad.

Men Frisertogterne gik videre end til Birka. Rundt om paa de svenske, finske og norske Kyster ligger en Række af gamle Handelspladser, som alle fører Navnet *Björkö* eller *Berkø*. Bekendtest er det finske *Björkö* og *Björkö* i Haalogaland; navnlig paa dette sidstnævnte Sted synes en Opkaldelse efter en stedlig Birkeskov at være udelukket. Det stereotype Navn tyder paa et omtrent samtidigt Anlæg, der maa være foretaget ud fra Skiringsal i Norge og fra Mälarens Birka, og som forøvrigt næppe kan være meget yngre end Udgangspunkterne. Vi ved jo desuden fra Ansgars Tid, at Rejserne allerede den Gang gik videre til *Seeburg* i Kurland, en befæstet Plads ligesom Hedeby og Birka. Vi ved ogsaa, at Svenske og Danske deltog, i disse, paa den Tid krigeriske Togter til Kurland.

Med en rimelig Sandsynlighed kan vi sætte Oprindelsen af disse Anlæg, der hvert omfatter et frisk »birek«, til Tiden omkring 800, utvivlsomt dog senere end Anlægget af de Frisland nærmeste Byer, Ribe og Hedeby.

Disse gamle Handelsanlæg har haft en meget væsentlig Indflydelse paa de nordiske Købstadsanlæg, idet den Lovgivning, som gjaldt i disse »birek«, blev overført

til dem. Norske og svenske Købstæder fik Bjørkøretens Privilegier.

I Sverige findes dog ingen Affattelser af Bjørkøretten i dens ældste Form. Stockholms ældste optegnede »Bjørkøret« er fra saa sen Tid, at den har taget Lybecks Stadsret til Monster.

I Danmark træffer vi først Bjørkøretten eller Bjærckeretten nævnt som Betegnelse for de skaanske Byers Stadsret, der synes at være affattet i det 13. Aarhundrede. I Kong *Valdemar III.s* Haandfæstning, vedtaget paa Danehof i Nyborg i 1326, forpligter Kongen sig til at overholde Byernes Rettigheder, »som kaldes Bierck«.

I Norge er vi saa heldige at have bevaret Afskrifter af betydelig Ælde, som giver detaillerede Oplysninger om den der gældende »Bjarkeyiarrétr«¹⁾. Den ældste Stadsret er fra Nidaros, og her har desuden *Snorre* givet en udførlig Beskrivelse af *Olaf Tryggvasøns* Anlæg af Byen i 997.

Han meddeler, at Kong Olaf for med sine Mænd til Nidelvens Munding. Der lod han bygge Hus paa Elvens Strand og fastsatte, at der skulde være en Købstad. Han gav Mændene Grunde til at rejse Huse paa og lod bygge en Kongsgaard ovenfor Skipakroken. Did lod han ved Høsten flytte alle Forraad, som behøvedes til Vintersæde, og der havde han en stor Mængde Folk.

Et Hundrebaar senere i *Sigurd Ranessøns* Retssag nævnes Byens Bjarkeyiarrétr og Mote i Modsætning til Landsretten og Tinget (Frostetinget).

Den ældste Stadsret for Nidaros viser tydeligt, at den oprindelig er et Led i en Markedslovgivning for samtlige »Bjørkøer«, idet den udtrykkelig siger, at Bjørkøret-

¹⁾ Alex. Bugge. Studier over de norske Byers Selvstændigh. o. Hist. p. 16 ff.

ten gælder paa ethvert Fiskenæs, i Sildevær og paa Købfærd.

I Nidaros ser vi, at Kongens Føged kaldes Gjaldkyre, og at han har haft fiskal og administrativ som politimæssig og dømmende Myndighed. Byen danner sit eget Retsomraade med flere Nævningedomstole og med et Byting, Bymotet, hvor de husfaste Mænd varetog Byens Sager.

I Bergens noget yngre Bjørkøret kaldes de Tingmænd, Formenn, Forræðismenn eller Rådsmenn; de svarer saavel i deres Virksomhed som sprogligt til det frisiske redjeva eller raedisman. Raadets Formand Lagmanden svarer til den frisiske a sega.

Byens Borgere betaler til Kongen en Bæjargjald af deres Grunde; hvor to er fælles om en Grund betaler hver halvt.

I Bergen betaler adskillige Købmænd, Haandværkere m. fl. Bodeleje eller Stadeleje.

Den norske Bjørkøret er fuldt sammenarbejdet med Landsdelens Ret, i Nidaros med Frostetingsretten, og den udmærker sig ved fuldt udarbejdede Love for Kristenret og Farmansret, 3: Soret. Men hele Rammen for Bystyret stømmer, som det vil ses, paa væsentlige Punkter nøje saavel med Slesvigs Stadsret som med de fransk-frisiske Retsregler. Anlægget af Nidaros er nøje sammenfaldende med Planen ved Bygningen af Radolfzell, der skete omtrent 100 Aar senere.

Den norske Bjørkørets udtrykkelige Bestemmelse om, at den gælder for ethvert Fiskenæs, i Sildevær og paa Købfærd, drager straks Tanken hen paa Forholdene i Øresund.

Paafaldende er det, at Skaanen er det Sted indenfor det danske Rige, hvor Betegnelsen Birkeret om Købstads-

ret først og mest er brugt, og endnu mere ejendommeligt er det, at i Danmark kendes Betegnelsen Gjaldkyre for en kongelig Ombudsmand kun herfra. Paa Latin kaldes han *Præfectus scaniæ* eller *Præfectus lundensis*. I en Optegnelse fra Oluf Hungers Dage¹⁾ siges det, at han skal styre Skaane i Kongens Navn, indsætte og afsætte Fogeder og hæve de kongelige Afgifter i Skaane under Tilsvær overfor Drostten. Gjælkaren nævnes ogsaa som Ophavsmand til Nedskrivningen af alle Love, baade af Skaaneloven, af Kirkeloven og af Stadsretten, der i de foreliggende Former synes at pege tilbage til Midten af det 12. Aarhundrede.

De Forhold, der har gjort en saadan særlig Ordning nødvendig i Skaane, maa selvfølgelig have været af betydelig økonomisk og administrativ Vægt. Selve Stillingen svarer, som det vil ses, ret nøje til den norske Gjaldkyræs, men den er ikke som denne indskrænket til en enkelt By; den har, for at tale med Bjørkøretten, under sig ethvert Fiskenes, Sildevær og Købfærd i Skaane.

Selve Betegnelsen synes at have frisisk Oprindelse, idet Küre betyder Lov og dermed den, som fuldbyrder Loven; altsaa er Gjaldkyræ den, som opkræver Kongens lovlig paalagte Skat.

Allerede i Slutningen af det 10. Aarhundrede nævnes *Strutharald* og hans Søn *Sigvalde* som Jarler i Skaane; deres Hverv har utvivlsomt ogsaa svaret til *Præfectus scaniæ* eller Gjaldkyræ.

Haløre Marked omtales omkring Aar 1000, da *Halfred Vanraadeskjald* sejlede paa Købmandsfærd fra Norge dertil. I de samme Aar gæstede *Thrand* fra Færøerne Markedet. Endnu i 1195 nævnes i Kong Sverres Sage dette Marked med sit gamle Navn, men faa Aar efter tales der i Hakon Sverresøns Saga om den norske Tronkræver *Erling Stenvæg*, som kom til Skanør Marked

¹⁾ Steenstrup. Studier over Kong Valdemars Jordebog p. 44.

i 1204. Omtrent ved samme Tid synes Kong Valdemar at have givet Lybækkerne deres første Privilegier i »S c o n o r e og Valsterbode«. Utvivlsomt har den danske Navneskik paa den Tid svaret til disse sidste Navne, medens Sagaen i 1195 har holdt sig til den ældre, endnu paa Island gængse Betegnelse. I Kong Valdemars Jordebog for 1231 kendes intet Haløre, men derimod Afgifter af Skanør, som hører til Kongelevet.

De ældre Markedsvedtægter for Skanør kendes ikke. Blandt de bevarede er Kong Valdemar Atterdags S k a n ø r l o v æ l d s t.

Loven begynder med at fastsætte Omraadet for M a r k e d e t s F r e d i Sildefisketiden, der varer fra Vor Frue Dag i Høst og til Allehelgensdag. Freden strækker sig paa Land, saa langt Net bredes, og til Søs, saa langt Net sættes. Der dømmes efter en særlig Fiskelejeret, F i t h e r e t, 3: Ret for Feddene i Lejet. Kongen er Markedets Herre og oppebærer S a g e f a l d og B o d e g æ l d af Markedets Ølkoner, Sudere, Kød mangere og Skindere; endvidere opkræves der T o l d af Silden.

For de skaanske Byer gjaldt en særlig skaansk S t a d s r e t eller B j æ r k e r e t, som synes affattet i Slutningen af det 13. Aarhundrede og bekræftet i 1326 paa Danehoffet i Nyborg. En G j æ l k a r e, der ikke bør forveksles med hele Skaanes Gjælkare, er Kongens Byfoged paa Tinge, og Bymændene kan kun søges ved deres eget B y t i n g. Kongen har S a g e f a l d af Byen.

Af Kong Valdemars Jordebog ses, at samtlige Købstæder i Skaane er Kongelev og betaler en Pengeafgift til Kongen; lejlighedsvis kaldes denne Afgift for M i d s o m m e r g æ l d. Den svares ogsaa af de sjællandske Byer og nævnes f. Eks. 1140 for N æ s t v e d og 1148 for R i n g s t e d, da disse Byer skænkes til Klostrene, og 1268 i Stadsretten for Roskilde. Denne Afgift svarer, som det straks skal vises, til de jyske Købstæders Arnegæld. Den svares

kun af Købstæderne og er følgelig, hvor den nævnes, et Bevis for, at vedkommende By er en Købstad.

Første Gang Midsommergælden nævnes er, da Kong *Knud den hellige* i et Brev af 1085 skænker til Domkirken i Lund, Midsommergæld af Helsingborg, Lumaby og Lund.

Ved Udgravninger i Lund er der gjort talrige Fund fra Tiden om og efter Aar 1000. De ældste Myntfund hidrører fra Kong *Svend Tveskægs Tid*.

Borgen Helsingborg fandtes allerede i *Adam af Bremens Tid*.

Sammenholdes alle disse enkeltstaaende Efterretninger om Haløre Marked, Lund og Helsingborg, Tilstedeværelsen i Skaane af en særlig Jarl eller Gjaldkyræ, Benævnelsen Gjaldkyræ for Byfogederne, faar man et stærkt Vidnesbyrd om det livlige Handelsrøre, der maa have hersket paa den skaanske Kyst paa den Tid, da Dorestadfriserne var de ledende Købmænd, og da Bjørkøretten blev Købstadsret i Norge.

I Københavns Stadsret af 13. Marts 1254 bestemmes følgende om Borgernes Afgifter til Biskoppen af Roskilde: Alle Borgere skal en Gang om Aaret betale Midsommergæld. De, som sælger Øl i Boder, skal betale Ølgæld. De, som bor paa Biskoppens Grunde, skal betale 12 Penninge i Jordskyld. De, som fisker Sild i Garn, skal give Biskoppen 1 Øl for Vinterfiskeriet. Enhver Borger skal aarlig betale 2 Penninge i Tyvestød, fordi Biskoppens Foged skal holde Forbryderne under Bevogtning til Tingdagen.

Det maa erindres, at Biskoppen har overtaget de kongelige Rettigheder til Skat og Sagefald, efter at Kong *Valdemar* havde givet Biskop *Absalon* Byen.

Af Biskoppens Jordebog af 1377 fremgaar det, at Midsommergælden skal betales til St. Hans Dag med 2 Sterlinge af hvert Matscap, og at der samtidig skal betales 1 Sterling Jordskyld af Gaderne ved Stranden; her ligger altsaa de Grunde, der i Stadsretten kaldes Biskoppens.

Af andre Afgifter nævnes i Jordebogen Ølpenninge af Ølboder og Skat af Kød mangere, Skrædere, Skomagere og Bagere, endvidere Sildetiende, Sildepenninge af Vinterfiskeriet, Afgifter af de større Skibe, Skuderne, Punderpenninge, Vinterlav af overvintrende Købmænd, samt 100 Sk. Sølv hver Mortensdag som Afgift, paalagt Byen.

For Midsommergældens Vedkommende er der altsaa fuld Overensstemmelse med de jyske Købstæders Arnegæld. Den udredes ligesom der af »Matscapet«. Selve dette Ord, der betyder Kompagniskab eller Kammeratskab synes at være af frisisk Oprindelse og viser tilbage til de Tider, da Begreberne *civis* (Borger) og *mercator* (Købmand eller Haandværker) var sammenfaldende; ligesom paa Markederne, var der jævnlig flere Købmænd fælles om Boderne¹).

Blandt de øvrige Afgifter maa først og fremmest Sildetienden og Sildepengene nævnes; de viser, at ogsaa København havde sin store Andel i Fiskerierne i Sundet.

I Forbindelse med de ældste pavelige Bekræftelser af Kong Valdemars Gave til Absalon og med Jordfundene, giver Jordebogen af 1377 gode Oplysninger om de ældste Ejendomsforhold i Byen.

Jordebogens Affattelsestid kan fastslaaes ved to Skøder. Blandt Grundene ved Stranden nævnes: Dominus

¹) Jfr. Dietr. Schäfer. Der Buch der Lüb. Vogts auf Schonen p. 75 og 487.

episcopus 1 curiam, quam de Thorberno Gunnerrsson habuit in pignere; i Thytheskemannegade nævnes Reynoldus 1 terram in pignere. Men i Registranten over Roskilde Biskops Breve siges, at *Thorbernus Gunnerrsson* i 1377 pantsatte sin Gaard til Biskoppen, og det vides, at 31. Oktober 1377 skænkede *Reinoldus Goldbeck* sin Gaard til Dekanetet ved Vor Frue Kirke, blandt hvis Jordskyldsejendomme den siden findes¹). Jordebogen maa herefter være affattet i 1377, før 31. Oktober.

Jordebogens Inddeling af Byens Grunde følger visse Hovedlinier. Først nævnes 135 Grunde, som betaler Jordskyld til Biskoppen; det er altsaa Gaderne ved Stranden. Dette Kvarter begynder mod vest ved Østergrav, »juxta fossata«, og strækker sig derfra mod øst langs Stranden lige til Østergaard og Østervold.

Sidst i Jordebogen finder vi en anden Gruppe paa 77 Grunde, der siges at ligge i den »ødelagte Landsby«, »villa desolata«. De ligger mellem Østergrav og Vester-vold. I denne Bydel nævnes en anden Grav, som kaldes Vestergrav eller St. Clemens Kirkes Grav. De to Grave, Østergrav og Vestergrav, kendes fra Grundundersøgelserne. Norden for Vestergade ligger en Mølledam eller et Gadekær, som har sit Tilløb fra Voldgraven og gennem den fra Peblingsøen og Ladegaardsaaen. Fra Gadekæret grener de to Grave sig ud langs Vestergades Sydside. Østergrav løber saa langs Gammel Torvs og Nytorvs Vestside til Stranden. Den danner Grænse mellem Jordskyldskvarteret og den »ødelagte Landsby«. Vestergrav kaldes ogsaa St. Clemens Kirkes Grav og bøjer ned langs St. Clemens Kirkegaard, løber lidt vest for Mikkel Bryggersgade og ned til Stranden.

Landsbyen kan ogsaa betegnes som St. Clemens Sogn og hele Kvarteret kaldes i senere Tid sædvanlig *Kattesund*. Dens Jord gik helt ned til Stranden og be-

¹) K. D. IV Nr. 19, K. D. I Nr. 80.

talte i Modsætning til de andre Strandgrunde ingen Jordskyld.

Desuden indeholder Jordebogen Fortegnelse over Grundene i Hovedgaderne. I Sidegaderne var Bebyggelsen, bortset fra Kannikegaardene, Graabrødrekloster og Helligaandshus, kun sparsom.

I Detaillerne at paavise de enkelte Grundes Beliggenhed vil her føre for vidt, men ved et indgaaende Kendskab til den senere Bebyggelse og ved at benytte Jordskyldlisterne for de forskellige Kirkers og for Stadens Grunde, kan man med ret stor Nøjagtighed fastlægge Grundene langs Stranden og i Hovedgaderne og danne sig et rimeligt Skøn over Grundfordelingen i Sidegaderne.

Ved en saadan Undersøgelse kan det fastslaas, at Jordskyldkvarteret begrænses mod Syd af Stranden, mod Øst af Østervold (ved Kongens Nytorvs Vestside), mod Vest af Østergav (langs Nytorvs Vestside og i omtrent lige Linie derfra til Stranden) samt mod nord af en lidt kroget Linie langs Østergades og Amagertorvs Sydside indtil Hyskenstræde, derfra langs dette Stræde og atter mod vest, tværs igennem Karréen indtil Badstuestræde, videre langs Brolæggerstrædes Sydside og saa sluttelig indbefattende Nytorv og Grundene paa Torvets Østside.

Ejendommeligt er det, at Grundene omkring Gamle Torv ikke hører til Jordskyldskvarteret.

I den vestlige Del af Jordskyldskvarteret danner Nytorv en Stadens Grund, som siden blev benyttet til Opførelse af Raadhushuset. Paa Torvets Østside har Biskoppen en stor Grund, beboet af Tydechinus Dødegravere. Nicolaj Kirkegaard og Østergaard optager det meste af Kvarterets østlige Del. Mellem Østergade og Kongensgade findes kun Byens to store Grunde, som sikkert har været Torveplads sammen med Amagertorv, der paa den Tid kaldes Østertorv.

For norske Byanlæg har *Gustav Storm* fastslaaet, at de oprindeligt bestaar af en Brygge og af en Gade parallel med denne, saaledes at Grunden ligger mellem Gaden og Bryggen, og ved Siden af denne Bebyggelse ligger der en Kongsgaard, hvor Fogeden bor.

Et lignende Billede findes her, idet Kongensgade—Læderstræde—Kompagnistræde danner en saadan Gade parallel med Stranden, men Bebyggelsen er her mere omfattende, idet den dels gaar op til Amagertorv (Østertorv), dels op til Gammel Torvs Sydside.

Mod Øst havde Jordskyldskvarteret sin Fogedgaard, Østergaard, og snart fik det, ligesom de tyske Markedsbyer, sin egen Kirke, Nicolai Kirke, der oppebar Fisketienden. I den vestlige Del af Kvarteret laa Ladbrogade, den egentlige Brygge, og mod Nord laa Jordskyldskvarterets egentlige Torv, Østertorv. Den Omstændighed, at dette Torv betegnes som Østertorv og Fogedgaarden kaldes Østergaard viser, at de maa være anlagt senere og Øst for den ældste Bebyggelse. Det er da klart, at »villa desolata« Vest for Jordskyldskvarteret netop er den ældste Landsby Havnen, og at Gammel Torv med sine jordskyldsfrie Klædeboder og sit Ting er ældre end Østertorv og Østergaard. Ogsaa Ladbrogade er vel ældre; her maa man sikkert søge den Del af Havnen, som kaldtes Gamlebodehavnen.

Desværre er Kong *Valdemars* Gavebrev til *Absalon* ikke bevaret, men dets Udtryk maa vel være ret nøje gengivne i de pavelige Bekræftelsesbreve. Pave *Urbans* Brev af 1186 taler om Borgen (castrum de Hafn), som Kongen gav dig, og forklarer yderligere Gaven som selve Byen Hafn (villa ipse de Hafn) o. s. v. I Pave *Bonifacius* Bekræftelse af 1299 betegnes Gaven, som Byen, der sædvanlig kaldes Kopmanhafn og det halve Herred (villa vulgariter appellata Kopmanhafn et medietas provincie).

Disse Udtryk tyder paa, at Gavebrevet er udstedt ef-

ter Borgens Anlæg og at den har omfattet Borgen og dens Birk samt Byen Havn. Denne By har været en agerdyrkende Kirkeby, den samme, som nævnes i 1043, da Magnus den gode og Svend Estridsen kæmpede her. Men den har tillige, maaske kun i Sildemarkedets Tid, haft et Marked, Gammel Torv, og maaske nogle faste Boder ved Ladbros.

Saxo siger, at Absalon gjorde Byen til »*vicus*«, d: lagde Vold om den, og gjorde den til Købstad, »*mercatorum portus*«, d: de fremmede Købmænds Havn. Den fik altsaa sit nye Navn Købmannehavn samtidig med Jordskyldskvarterets og Østergaards Anlæg. Med Kongens Gavebrev som Grundlag, paalagde han Midsommergælden, som endnu blev udredet i 1422 i Følge den da reviderede Stadsret.

Af Jordebogen af 1377 ser vi endvidere, at Byen aarlig til Mortensdag betalte 100 Mark Sølv til Biskoppen. Dette maa i Lighed med, hvad der saa ofte skete i tyske Købstæder, betragtes som en samlet Grundskat af den øvrige Bebyggelse, nemlig den Skat, som Biskop *Johannes Krag* paalagde i 1296.

Som det vil ses, er der endnu ved Københavns Anlæg paa væsentlige Punkter fuld Overensstemmelse mellem den frankisk-frisiske Markeds- og Købstadslovgivning, en Overensstemmelse, der er gyldig overalt i Norden.

I Norge kan denne Lighed med Sikkerhed føres tilbage til Tiden for Nidaros' Anlæg, men her og overalt i Norden er den, navnlig i Form af Markedslovgivning, utvivlsomt ældre. Der er fuld Overensstemmelse i Hovedlinierne i to saa fjærnt fra hinanden anvendte Stadsretter som Nidaros' og Hedeby's. Navnlig i Hedeby knyttes For-

bindelsen med Frisland paa et saa tidligt Tidspunkt, at der kun kan være Tale om den frankisk-frisiske Paavirkning i Stadsretten, og ikke om en plattysk, der jo forøvrigt senere fremstod fra samme frankiske Kilde.

Købstadslovgivningen eller Bjørkøretten er i de nordiske Lande i Udformningen af Detaillerne for Byens daglige Livs Retsforhold sammenpasset med Landsdeles almindelige Ret. om end Straffen for adskillige særlige Købstads- og Markedsfirseelser synes strengere udmaalt.

Det kan fastslaas, at Retten til Anlæg af Købstad og Torv med eget Bystyre, eget Ting, Torvefred, Vægt og Mynt og med Midsommergæld (Arnegæld), Told (Forban) o. s. v., har været et kongeligt Prærogativ, der dog af Kongen kunde overdrages andre. De danske Købstæder synes praktisk talt alle at være opstaaede paa Kongelevs Grund.

I større Udstrækning end i Tyskland synes Købstæderne at være opstaaede ved Siden af bestaaende Landsbyer. For de ældre Købstæders Vedkommende er dette næsten en Regel; kun Ribe danner vist en Undtagelse.

Vore Landsdelscentre, Viborg, Odense og Ringsted, var vist agerdyrkende Landsbyer indtil den Dag, da de fik et særligt, Midsommergæld betalende Købmandskvarter med Torv. Enkelte Købstæder drev deres Landbrug langt frem i Tiden. Odense faar i Valdemar Atterdags Privilegier, bekræftede af Christiern I i 1477, Ret til at skifte sine Jorder efter Landslov og ikke som Strandkøbings Jord.

Tidspunktet for Købstadens Oprettelse fastsættes i alt Fald ikke for tidligt ved Hjælp af den i den nye Købstad slagne Mynt. Men hyppigt, som for Bispesæderne Ribe og Aarhus, synes denne Tidsangivelse at være for sen.

Efter Udmyntningen fremtræder Hedeby som Købstad i Tiden 870—900 (tidligste Udmyntning af Efterlig-

ning af Dorestadmynt), Lund paa Svend Tveskægs Tid ca. 1000, Roskilde, Ringsted, Slagelse, Odense, Viborg og Ribe under Knud den store 1018—1035, Aalborg og Aarhus under Hardeknud 1035—42, Randers under Erik Ejegod 1095—1103¹⁾).

Oprettelsen af Købstæder maa i de afgiftfattige og myntfattige Tider have været en betydningsfuld Indtægtskilde for Kongemagten. Derfor er der i Løbet af Middelalderen gjort mange Forsøg paa at faa Kilden til at flyde rigeligere, og der er da ogsaa udført Anlæg, som mislykkedes i det lange Løb. Under denne Synsvinkel maa man vistnok se de forskellige Anlæg i Landdistrikterne, som i Følge Kong Valdemars Jordebog svarede Midsommergæld.

At man senere udnyttede Birkeretten som et særligt Godsejerprivilegium og dannede Birkejurisdiktioner ved Slotte og paa Steder, hvor en Købstad overhovedet ikke paatænkte, er en Sag for sig, der ikke vedkommer den middelalderlige Udvikling.

Naar Friserne kunde faa saa stor en Indflydelse, skyldes det den Omstændighed, at da de fremtraadte, var de Budbringere fra den højere frankiske Kultur, ikke alene i de verdslige Ting, men endnu mere i de aandelige, idet hele den Omvæltning, som Kristendommen bragte Danmark og Sverige jo ogsaa fandt Sted ved frisisk Hjælp.

Udelukket er det ikke, at Frisernes Indflydelse har strakt sig videre end til Bydannelsen. Rigets Samling og Indførelsen af den nye Tro maa have krævet mange Ændringer i det bestaaende. Adam af Bremens Ord om, at *Harald Blaatand* gav Landet Love, kan næppe tydes an-

¹⁾ P. Hauberg. Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146.

derledes end at ogsaa Landslovgivningen er ændret paa den Tid.

Udviklingen krævede paa mange Punkter en Tilegnelse af nye Begreber, ikke mindst paa det kirkelige Omraade, og medførte derfor, at Sproget maatte optage en Række nye Fremmedord. Var disse end ofte af græsk, latinsk eller frankisk Oprindelse, synes det dog, at de i deres tillempede hjemlige Form maa være komne til os gennem frisisk. Det skal dog aabent erkendes, at det er vanskeligt at komme til Klarhed paa dette Punkt, idet den senere Udvikling medførte en Tilgang af Fremmedord fra de nær beslægtede Sprog: angelsachsisk og plattysk.

Her skal kun gives en lille Fortegnelse over Ord, der synes at være af frisisk Rod.

Biskop (frisisk: biskop), Præst (prestere), Provst (provest), Degn (deken), Munk (munek, monik), Klerk (klerk), Klokke (klokke), Kirke (kerke), Alter (alter, altere), Pinse (pinxta), Lejse, ∴ kirkelig Sang (leysa), Billede (biletha). Kammer (kamer), Marked (merkad, merked), Foged (foget), Birk (birek), Borger (borger), Oldemand (alderman), Matskap (matscap), Told (tolne), Tolder (tolner), Pund (pond). Pundere, ∴ Vejermester (pondere), Tønde (tonne), Penning (penning, pennig), Skilling (schilling), Mynt (munt), Mynter ∴ Myntmester (muntere). Pæl (pal, pel), Post, ∴ Bjælke (post), Mur (mure), Port (porte), Planke (planke), Bolværk (bolwerk).

Medens Markedets Eksistens vel beroede paa de fremmede Købmænds Tilstedeværelse, var det dog ingenlunde saa, at disse kun var Frisere. Englændere, Nordboer og Vender deltog sikkert tidligt livligt i Handelen;

derom bærer Sagaerne stærke Vidnesbyrd. Enhver Handel kræver jo ogsaa desuden Kunder.

Selv om de fremmede Købmænd og deres Krav paa Rettigheder i høj Grad satte sit Præg paa Forholdene, fortjener det dog at fremhæves, at endogsaa paa det Sted, hvor de havde den største Indflydelse, nemlig paa Skanør Marked, spillede det indfødte danske Element dog Hovedrollen¹).

I Købstæderne kom dertil det bosiddende Borgerskab som et væsentligt Element, et Borgerskab, som Stadsretten i høj Grad beskyttede overfor de tilrejsende Købmænd, hvis Ret til Køb og Salg var stærkt beskaaret. Man kan sikkert gaa ud fra, at i dette Borgerskab, Købmænd og Haandværkere, var det indfødte Element det største, men Borgerskabet rummede næsten altid en fremmed Minoritet, der vist ofte kunde være førende i Udviklingen. I Saxos Beretning om Urolighederne i Roskilde i 1157 nævnes saaledes tyske Købmænd og en Myntmester, som næppe heller var indfødt²).

Detaller i Udviklingen er navnlig bevaret i de hanseatiske Arkiver vedrørende Skanør Marked. Vi ser der en stærk Modsætning mellem Stæderne ved Østersøen og Umlandsfarerne fra Byerne ved Zuydersøen, Geldern og Utrecht, der vist havde de ældste Fed, her som i Dragør. Østersøstæderne søgte først og fremmest at tvinge de frie Købmænd bort fra Markedet, og rettede her deres Kamp i Flæng imod Frisere, Zeelændere, Hollændere, Valloner, Englændere og Skotter³), og senere maatte ogsaa de frisiske og hollandske Hansestæder rømme Marken⁴). Endnu i Skanørs Ret fra ca. 1400 nævnes de engelske Klæde-

¹) Dietrich Schäfer. Das Buch des lübeckischen Vogts auf Schonen p. XLVII.

²) Hans Olrik. Absalon I p. 64.

³) W. Vogel. Gesch. v. deutschen Seeschiffahrt I p. 284.

⁴) Dietrich Schäfer. Das Buch des lüb. Vogts p. XXXVI ff.

boder paa Markedet, men inden Aarhundredets Udgang var de frie Nordsøkøbmænd kun taalte som Gæster paa Zuydersøbyernes Fed og i det nævnte Aarhundrede svandt ogsaa Nordsøhansetædernes Besøg mere og mere ind.

Saaledes gik den frisiske Indflydelse tilbage overalt i Danmark — og næsten i Glemme. Blev de danske Stadsretter nu prægede udefra, var det Lybæks Stadsret, som blev Forbilledet i dansk Købstadslovgivning.

NORDSJÆLLANDSKE LANDSTEDER I DET ATTENDE AARHUNDREDE.

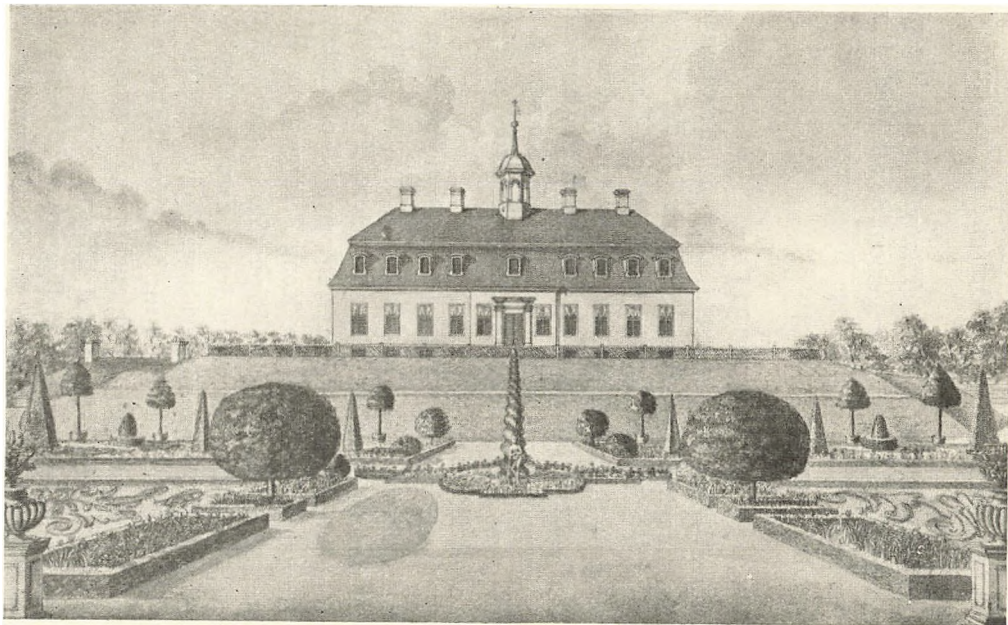
AF FR. WEILBACH.

I den Hegelske Samling paa Øregaard findes 8 Prospekter af Lystgaarde i Nordsjælland, omtrent ens i Størrelse og aabenbart stammende fra samme Haand. De forestiller Sorgenfri, Frederiksdal, Søllerødgaard, Kokkedal, Holtegaard og Esrum Kloster; desuden er der to Prospekter af Holtegaards Have. Holtegaard tilhørte ved Midten af det 18de Aarhundrede Generalbygmeister Lauritz Thura, og den Omstændighed, at de tre af Prospekterne er fra Holtegaard, maa allerede vække en Formodning om, at det er Thura, der har ladet Prospekterne udføre. Formodningen bekræftes, naar man sammenholder Prospekterne med et af Thuras efterladte Manuskripter, som findes i Universitetsbibliotheket (Additamenta 153, I fol.). Det indeholder en Beskrivelse af de nordsjællandske Amter og udgør Begyndelsen af en antikvarisk-topografisk Beskrivelse af Danmark, som Thura oprindelig havde tænkt at udgive som et særligt Værk »Atlas Daniæ«, der skulde træde i Stedet for Resens store Samlerværk, som jo ikke naaede at blive trykt. Senere blev Planen forandret saaledes, at Værket blev en Fortsættelse af »Den danske Vitruvius«, hvoraf to Bind var udkommet i 1746 og 1749. I denne Form med Tekst paa dansk, tysk og fransk, var ved Thuras Død det første Bind færdigt til Trykning. Det findes nu paa Det kongelige Bibliothek

som 3dje Del af »Danske Vitruvius« og indeholder Beskrivelsen af København. Af det næste Bind, som skulde indeholde Beskrivelsen af Sjælland, har vi kun den ovennævnte Rest tilbage. Arbejdet er blevet afbrudt ved Thuras tidlige Død i 1759.

Beskrivelsen af Sjælland skulde, ligesom de 3 første Bind af Thuras Værk, ledsages af kobberstukne Tavler, og der er i Teksten Henvisninger til disse Tavler, som gør det utvivlsomt, at Prospekterne paa Øregaard har været bestemt til at stikkes i Kobber til Thuras Værk. De er tegnet med Pen og Tusch, noget tørt, men med en vis Rutine. Kunstneren er sandsynligvis »Kabinetsskildrer« Johan Jacob Bruun, som har udført mange lignende Prospekter, deriblandt nogle, som er gengivne i »Den danske Vitruvius«.

I det 18de Aarhundrede begyndte det at blive almindeligt i de højere Kredse at ligge paa Landet om Sommeren. I ældre Tid var denne Skik saa godt som ukendt. Adelen boede paa sine Gaarde, og Borgerskabet i København nøjedes med Haver udenfor Byens Volde. Men under Enevælden tog de adelige Familier, som var knyttet til Hof- eller Statstjenesten, fast Bolig i København; og da Kongehuset havde sine Landslotte i Nordsjælland, fulgte de høje Herrer, som stod Hoffet nær, Eksemplet og byggede mere eller mindre prægtige Landsteder med tilhørende kunstig anlagte Haver. Kredsen af dem, der kunde tillade sig denne Luksus, var dog endnu temmelig lille. Man foretrak de landlig skønne Egne omkring Lyngby, Søllerød og Hørsholm. Man fandt det interessant, naar man i det fjærne kunde øjne Sundet med de mange Sejlere, som man kunde det baade fra Søllerødgaard og Holtegaard, og mere tydeligt fra Kokkedal; men det var endnu i Midten af Aarhundredet sjældent, at man søgte helt ned til Kysten, som da Dronning Sophie Magdalene byggede Sophienberg ved Rungsted. Først i Aar-

Sorgenfri, set fra Haven, 1757.

hundredets sidste Halvdel, da de rige Handelsherrer, hvis Liv havde Tilknytning til Søen, begynder at bygge Landsteder, bliver Interessen for Øresundskysten mere almindelig.

I det følgende skal der, i Tilknytning til Prospekterne, meddeles nogle Oplysninger om de afbildede Landsteder, særlig om de oprindelige Bygherrer og, saa vidt det er muligt, om Bygmestrene.

Sorgenfri.

Thuras Tekst til Billedet af »det udenfor Lyngbye liggende kongelige Lyst-Huus Sorgenfri« lyder saaledes:

»Enhver skønner lettelig, hvad der kand have givet Anledning til Stedets Navn, da formodentlig dets første Eiere og Bygherre har fundet det saa lystigt og angenemt, at han dermed har kundet fordrive ald Sorrig, og derfor har givet Stedet det Navn Sorgenfrie, det er frie fra Sorrig og Bekymring.

Hr. Græve Carl af Ahlefeldt er Bygningens og Havens første Stifter, hand har især paa Havens Indretning bökostet noget betydeligt. Efter ermeldte Herres dødelige Afgang har Stedet alletider været i private Folks Eie, indtil at Høylovlig Ihukommelse Kong Friderich den Fierde tilkiøbte Sig det af dengang Rigets Store-Cantzler Græve af Holst; siden den Tid hører det til Kronen. Men Vores nu regierende Allernaadigste Konge, Kong Friderich den Femte overlod det strax ved sin Regiering Tiltrædelse til Hendes Høyfyrstelige Durchlaughtighed Enke-Fyrstinden af Ost-Friesland for der at tilbringe Sommerens behagelige Tid. Dengang bestod Bygningen af tvende Stokværker og Kielder og var paa alle Sider temmelig anseelig; men ved Tidens Længde forfaldt Bygningen saaledes, at den ved Udbedring ey var at redde, hvorfor den i Aaret 1756 ganske indtil Kielderen blev afbrudt, og da Hans Kgl. Maytt, forærede Stedet til Høybemeldte Hendes

Durchlaughtighed Enke-Fyrstinden af Ost-Friesland paa hendes Livs Tid med alle Herligheder og Indkomster, foretog Hendes Durchl. sig strax i samme Aar under min Direction at lade opføre en nye grundmuret Bygning paa samme Fundament og Kieldere som den forrige Bygning havde staaet, hvilken nye Bygning i samme Aar næsten blev fuldført og indeholder ganske rummelige og bequemme Værelser for Hendes Høyfyrstelige Durchl. selv og de fleste af Hendes Durchl. fornemmeste Hof-Stat.

Hvorledes den forrige gamle Bygning var, ses i Vitruvio Daniaë II Tome Tab. I, og hvorledes den nye nu lader sig tilsiune, er paa hosfølgende Tab. V at skue, hvor der er forestillet en Prospekt imod Haven.

De fleste, sær af de fremmede Ministre, som om Sommeren opholde sig i Lyngbye, hører gierne Prædiken om Søn- og Hellig-Dagene her paa Sorgenfrie, hvor Hendes Durchl. i Gemakket lader prædike for sig, siden ellers i Bygningen ingen Capelle findes, og har denne Bygning den Zierath og Bequemmelighed frem for den gamle, at i denne er Seyer Værk, Slag Uhr og Klokke, hvormed ringes til Prædiken.«

Den første Ejer og Bygherre, hvis Navn Thura ikke synes at kende, var Christian V.s Halvbroder Ulrik Frederik Gyldenløve. Han havde tidligere haft Sommerbolig paa det efter ham opkaldte Gyldenlund, som senere fik Navnet Charlottenlund efter Christian VI.s Søster Charlotte Amalie. Men i 1783 overlod han Gyldenlund til Kongen mod at faa Skjoldnæsholm. Derefter byggede Gyldenløve sig en ny Sommerbolig ved Lyngby paa en Grund, som han købte af Kongen. Hvorledes dette ældste Sorgenfri saa ud, ved man ikke. Det har rimeligvis ikke været noget stort Hus, siden Eftermanden lod det nedrive og byggede et større.

Efter Christian V.s Død opgav Gyldenløve sine Embeder (han var som bekendt Statholder i Norge) og flyt-

tede til Hamborg. Kort efter, i 1702, overtog hans Svigersøn Lensgreve Carl Ahlefeldt til Langeland Sorgenfri og lod her den statelige Bygning opføre, som Thura har afbildet paa de første 3 Tavler i 2. Del af »Den danske Vitruvius«. Det var en Bygning i to Etager, præget af den hollandske Barokstil, som var paa Moden i de første Aar af Frederik IV.s Regering og som vi har et fortræffeligt Eksempel paa i København i Operahuset i Fredericia-gade, der senere til forskellige Tider har tjent som Kadet-akademi, Kaserne og Rigsdagsbygning, nu Østre Landsret. Ligesom her var paa Sorgenfri Vinduesfagene adskilt ved Pilastre, som gik fra Sökkelen helt op til Hovedkran-sen. Huset var temmelig let bygget, af Bindingsværk med en tynd Skalmur; Taget var belagt med glasserede hol-landske Tagsten.

Sorgenfris Bygmester var den fra Mecklenburg indvandrede Architect François Dieussart¹⁾ af en Slægt, som stammede fra Belgien, men tidlig optræder i Danmark. Allerede paa Christian IV.s og Frederik III.s Tid var en Billedhugger af denne Familie, og med det samme For-navn François, i Danmark. Han har udført den karakterfulde Buste af Christian IV paa Rosenborg og den ikke mindre udmærkede Buste af Frederik III, som er opstillet over Sjællandsporten i Kastellet. Dieussart har ikke stræbt efter at give Sorgenfri noget originalt Præg; han har kun fulgt den Stilretning, som den ledende kongelige Bygmester, v. Platen, Operahusets Bygmester, paa denne Tid foretrak. Bygningens Ydre giver ikke noget Udtryk for, at det var en landlig Bolig; men Beliggenheden ovenover den mod Aaen skraanende Bakke bød Muligheden for at skabe et Haveanlæg med Terrasser i Tidens Stil. Dieus-sart har formodentlig selv anlagt Haven. Hus og Have

¹⁾ Paavist af Dr. L. Bobé i »Fra Arkiv og Museum«, IV, S. 607 ff. Se endv. samme Forf.s »Lystrejser og Lystgaarde« i Hist. Medd. om Kbhvn. IV, S. 588—90.

skulde danne en Enhed, og det var almindeligt, at Arkitekterne sørgede for begge Dele. Haveanlæg blev lige saa vel som Bygninger udført efter Tegning; man har endnu adskillige saadanne Haveplaner bevaret fra denne Tid. Der var ved Hoffet og i de højeste Kredse en levende Interesse for Haveanlæg; ved den nye Have paa Frederiksberg med de store Terrasseanlæg foran Slottet havde Kongen selv givet Eksemplet; Kongen sørgede tillige for, at dygtige unge Gartnersvende blev sendt til Udlandet for at lære Havekunsten, hvorved de ofte tillige fik Kendskab til Bygningskunsten. Saaledes blev Johan Cornelius Krieger, den senere Overlandbygmester, i 1705 sendt til Holland og andre Lande, og i 1723 blev Niels Eigtved paa samme Maade sendt til Udlandet. Før Rejsen var de begge Gartnersvende i Frederiksberg Have.

Da Carl Ahlefeldt døde i 1722, var han meget forgældet, og alle hans Ejendomme maatte sælges, for saa vidt de ikke hørte til Grevskabet. Hans store Gaard paa Kongens Nytorv, det nuværende Hotel d'Angleterre, kom i Overjægermester Friedrich v. Grams Besiddelse, og Sorgenfri blev i 1725 solgt til Storkansler Ulrik Adolf Holstein, Frederik IV.s Ungdomsven og betroede Minister. Det er ham, som Thura kalder »Græve af Holst«. Han solgte snart efter Sorgenfri til Kongen, og Slottet var derefter i en lang Aarrække kongelig Ejendom. I 1743—44 blev det istandsat af Thura i Anledning af, at det skulde være Sommerbolig for Kronprinsen (Frederik V), som i December 1743 holdt Bryllup med Prinsesse Louise af England. Ved samme Lejlighed opførte Thura de to endnu bevarede Vinkelbygninger nede ved Indkørselen, hvor der tidligere stod et lille Porthus. Den ene var et Domestikhus, den anden en Staldbygning; i de to frem-springende Fløje var der Vognremiser. De to Bygninger virker i al deres Simpelhed baade fornemt og indtagende; imellem dem har man fri Udsigt gennem Alléen op til

Hovedbygningen. Thura har haft Øje for, at det smukke Perspektiv ikke burde spærres af en Portbygning.

Kronprins Frederik har kun benyttet Sorgenfri et Par Somre. Efter Thronskiftet i 1746 fik han Raadighed over meget større Sommerslotte, bl. a. Fredensborg, og han overlod da, som Thura fortæller, Sorgenfri til sin Tante, Enkefyrstinde Sophie Caroline, en Søster til Enkedronning Sophie Magdalene. Den nye Hovedbygning, som Thura i 1756 opførte for Enkefyrstinden, har i højere Grad end det ældre Slot et Ydre, der svarer til dets Bestemmelse som en landlig Sommerbolig. Bygningen har kun een fuld Etage; det øverste Stokværk er blevet til en Mansardetage. Klokkespiret virker særlig udtryksfuldt; det minder noget om de smaa Spir, som man i Baroktiden satte over mindre Kirker, som Citadelskirken og Reformert Kirke i København, og Thura motiverer det jo selv med, at Klokkeren skulde kalde til Gudstjeneste om Søndagen. Men selv uden denne Anvendelse er Taarnur og Klokke jo meget passende paa en større Gaards Hovedbygning.

Det er Havesiden, Prospektet viser. Til den modsatte Side mod Alléen har Bygningen ligesom sin Forgænger to lidt lavere Sidefløje, oprindelig med Valmtage. Ogsaa i Værelsernes Inddeling holdt Thura sig nær til Anordningen i det gamle Slot. I Midten er der en stor Sal, som gaar gennem hele Husets Bredde. Man kom altsaa direkte ind i denne Sal uden at passere nogen Forstue. Ganske lige saadan var det paa Hirschholm. Nu tjener den store Glasveranda, som Meldahl har tilbygget paa Gaardsiden, som Vestibule. Paa hver Side af Salen er der et større Værelse, der nu benyttes som Dagligstue og Spisestue; de øvrige Værelser er temmelig smaa; dog har Kongen for faa Aar siden skabt sig et stort Arbejdsværelse i den nordlige Sidefløj ved at slaa 3 smaa Værelser sammen.

I Slutningen af det 18de Aarhundrede kom Sorgenfri i Arveprins Frederiks Besiddelse, og i den Tid undergik det nogle Forandringer. Arveprinsens Architect var Professor og Hofbygmester Peter Meyn. Han byggede en stor 5-Fags Kvist mod Haven og en noget mindre til Gaardsiden og søgte ved nogle mindre Forandringer af Façaderne at give Slottet et Skær af Nyklassicisme. I Hovedsagen er det dog endnu Thuras Værk.

Ved Siden af Slottet ligger den saakaldte Damebygning. Den var oprindelig i eet Stokværk og tjente som Hollænderi og Køkkenbygning. Som Følge af, at den ligger i et lavere Niveau end Hovedbygningen, blev det muligt at sætte Køkkenet i Forbindelse med Slottets Kælderetage ved en underjordisk Gang, som endnu benyttes. Et ganske lignende Forhold findes paa Frederiksberg Slot. Det var nemlig Skik, at Køkkenet laa i en særlig Bygning udenfor Slottet, og en dækket Forbindelsesgang var derfor en Nødvendighed. Meyn ombyggede Hollænderhuset, som det tidligere kaldtes, og satte en Etage paa, hvori der blev indrettet Værelser for Arveprinsens Hofstat. Ogsaa denne Etage blev sat i Forbindelse med Hovedbygningen ved den saakaldte Blomstergang, en i Planen krummet dækket Passage med store Vinduer ud til Haven.

Haven blev i Arveprinsens Tid fuldstændig omlagt. Den franske Havestil gik henimod Aarhundredskiftet ganske af Mode og afløstes af den engelske, hvis Princip er det stik modsatte, nemlig at Haveanlægget skal slutte sig saa nær til Naturen som muligt. Den arkitektoniske Forbindelse med Huset blev opgivet, maatte i hvert Fald kun præge de allernærmeste Partier. Det gjaldt om at skabe Stemning, og man stræbte at komme Naturen til Hjælp ved Grotter, Eremitboliger og lign. Frederiksberg Have undergik jo paa denne Tid en lignende Forvandling.

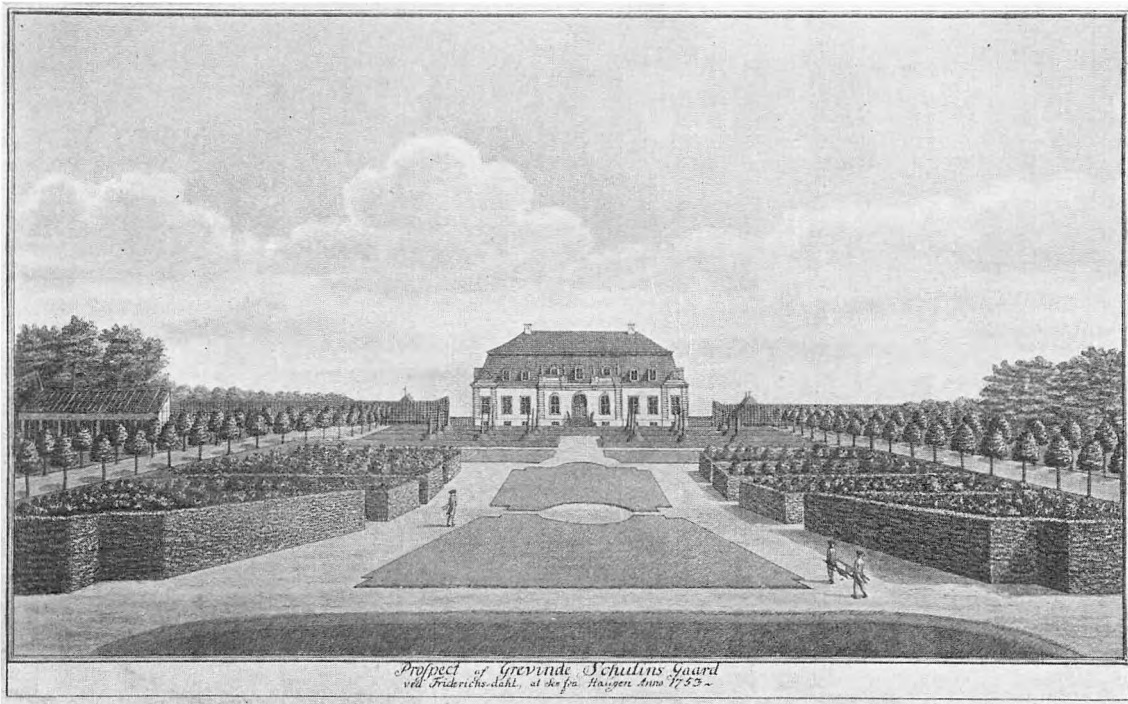
F r e d e r i k s d a l.

I Lyngby Sogn ligger ogsaa Frederiksdal, det eneste af de her behandlede Landslotte, som i det ydre staar ganske uforandret, som det blev opført af den første Byg-herre, Oversekretær Johan Sigismund Schulin. Thura fortæller derom følgende:

»Stedet skal tilforn have været kaldet Hjortholm og var før Reformationen et af de Slotte og Landgodser, som tilhørte Biskoppen af Roskilde, kaldet i et Document af 1305 Castrum episcopale Hiortholm; men ved hvad Anledning det i Tiden har tilveyebragt sig det Navn af Friderichsdal, som det nu fører, og som formodentlig er efter een af Kongerne af Friderichs-Navn, kan jeg ikke tilvisse sige.

Lagen (o: Beliggenheden) af Stedet er meget yndig, men Bygningen var forfalden og kom ey overens med den behagelige Situation, da Høylovlig Ihukommelse Kong Christian den Siette fandt for got at skienke og overdrage det med Gods, Fiskerie og andre Herligheder, Jagten undtagen, til fordom Geheimeraad i det Kongl. Geheime-Conseil, Herr Schulin, siden Græve og Ridder af Elefanten, og hans Arvinger, dog med de Vilkor, at ifald det i Dag eller Morgen efter Grævens og hans Gemalindes Død maatte behage hans Kongl. Maytt. at reluere det, der da skal gives i Reluition en vis fastsat Capital, saafremt alle Ting ved Gaard og Bygninger er holdet i den Stand forsvarligen vedlige, som det af bemeldte Græve blev sat udi, hvorefter Græven paa Stedet lod bygge et zirligt Sommer-Huus, hvoraf, saavel som af endeel af den dertil hørende Have, paa næststaaende Tab. VI kand sees en tydelig Prospekt.«

Hvad Thura her fortæller om Hjortholm, er rigtigt nok, men Frederiksdals Beliggenhed svarer ikke ganske til det gamle Voldsted, som ligger nærmere Furesøen. Oprindelsen til Frederiksdal er Hjortholm Mølle, hvor

Frederiksdal 1753.

den bekendte Rentemester Henrik Müller omkring 1750 gjorde Forsøg paa at drive et Jernværk. Frederik III fandt Behag i Stedet og byggede et lille Jagtslot, samtidig med at Dronning Sophie Amalie paa en anden Del af Hjortholms Gods lod Dronninggaard opføre. Senere tilhørte Frederiksdal Dronning Charlotte Amalie og efter hendes Død Prinsesse Sophie Hedvig. Møllen var paa denne Tid Papirmølle.

Ved Skildringen af Overdragelsen til Schulin sammenblander Thura forskellige kongelige Gaver og Naadesbevisninger. Schulin var ved Aaret 1739 overanstrengt af Arbejde. Foruden den udenrigske Politik maatte han tage sig af Slotsbygningen (Christiansborg), hvor der manglede en fast Ledelse, og han havde tillige megen Ulejlighed med Kongehusets private Sager. Christian VI tilbød ham da et af de kongelige Sommerslotte som Rekreationssted, og Valget faldt paa Frederiksdal. Ved Resolution af 3. Marts 1739 blev Frederik III.s gamle Jagtslot overladt Schulin til Beboelse; men først 5 Aar efter, den 1. Januar 1744 blev hele Hovedgaarden overladt ham til Benyttelse, dog uden Bøndergodset; det vil altsaa nærmest sige, at han fik Brugsretten af Skovene. Endelig fik han 17. April 1747 Skøde paa Hovedgaarden med alle Herligheder undtagen Jagtretten. Godset vedblev derimod at tilhøre Kronen.

Da dette Skøde blev udstedt, havde Frederiksdal imidlertid faaet et helt andet Udseende. Schulin maa straks efter den første Overdragelse være kommet paa den Tanke at opføre en ny og mere tidssvarende Hovedbygning. Det nye Slot synes at være bygget i 1740—42. I de Indberetninger, som i 1743—45 blev indsendt fra Amtmændene til Kancellisekretær Jessen-Schardebøll, der havde paataget sig at udarbejde en Beskrivelse over Danmark (som aldrig udkom), læser man, at Schulin har faaet det gamle Lyststed overladt af Kongen paa Livstid

»og haver hans Excellence ladet opsætte en magnifique Bygning paa den for Fure Sø liggende høye Banke«¹⁾).

Slottet er bygget i en meget udpræget Barokstil, med stærke Frem- og Tilbagespring i Façaderne. Paa Havesiden, som ses paa Prospektet, er der en bred Midtrisalit og to smallere Siderisaliter, alle indrammede af Kvaderpilastre. Over Midtpartiet er der en Sandstens Balustrade, som bærer 4 Statuer; ogsaa Siderisaliterne krones af Dekorationer i Sandsten. Der er i det hele taget ikke sparet paa Stenhuggerarbejde. Til Gaardsiden, hvor Bygningen har to korte fremspringende Sidefløje, er der over Indgangsdøren et mægtigt Vaabenskjold, som blev opsat i 1750, da Schulin var bleven Lensgreve.

I det indre er der flere smukke Interiører, deriblandt Havesalen, hvis Loft og Vægge er dekoreret i en rig og elegant Rokokostil. I Vægfelterne er indsat franske Malerier; navnlig lægger man Mærke til to fortræffelige mytologiske Billeder af I. F. Detroy (gengivne i Mario Krohns Bog om »Frankrigs og Danmarks kunstneriske Forbindelse i det 18de Aarhundrede«). I Bibliotheksværelset paa 1ste Sal er Væggene dekoreret med Perspektivstykker, som dog ikke er særlig fremragende; men baade her og i flere andre Værelser stammer Dekorationen fra en noget senere Tid end Havesalens.

Da Schulin havde bygget dette smukke Sommerslot, stod det ham i over 16,000 Rdl., og han var derfor ikke rigtig tilfreds med, at han ikke var den virkelige Ejer. Han ønskede at faa Skøde paa Ejendommen, og dette gik Kongen ind paa, men forbeholdt sig dog efter Rentekammerets Forslag »Reluition«, d. v. s. Retten til at indløse Ejendommen mod en vis fastsat Godtgørelse. Men denne Ret blev aldrig benyttet.

Schulin har kun i faa Aar haft Glæde af sit smukke Landsted. En kold Foraarsdag i 1750 var han taget ud

¹⁾ Aarvog udg. af Hist. Samf. for Københavns Amt 1918.

for at se til Ejendommen, og her paadrog han sig — hvis Familietraditionen er rigtig¹⁾ — en hæftig Forkølelsesfeber, som faa Dage efter medførte Døden (13. April), kun 14 Dage efter hans Ophøjelse til Lensgreve.

Slottets Architect er ukendt. Dr. Bobé har i »Danske Herregaarde ved 1920« gjort opmærksom paa, at Eigtved omtrent paa samme Tid, som Frederiksdal blev bygget, ledede Arbejdet ved en Tilbygning til Schulins Ejendom i København, den gamle Renæssancegaard paa Østergade, som var opført af Rentemester Henrik Müller, senere kendt som Efterslægtsselskabets Ejendom (nu desværre nedrevet). Dr. Vilh. Lorenzen, der har skrevet Teksten til de Opmaalinger af Frederiksdal, som er udgivne i »Tegninger af ældre nordisk Architektur«, finder Lighed mellem Frederiksdal og Amalienborg, og anser det for sandsynligt, at Eigtved er Frederiksdals Bygmester. Men naar man sammenligner Slottet med de Bygninger, som Eigtved har opført i Fyrreerne, f. Eks. Prinsens Palæ, Sophienberg og det nu forsvundne Slot Friedrichsruhe ved Itzehoe, som Thura afbilder i sin »Danske Vitruvius«, ser man, at der er en ret betydelig Forskel i Stilen. Hos Eigtved finder man sædvanlig den lettere og mere diskrete Behandling af Façaderne, som karakteriserer Rokokoens. Det kan ogsaa bemærkes, at Eigtved sjælden anvender Mansardtag. Den afdøde Architekturhistoriker Fr. Schiøtt har (i *Architekten* IV S. 234) foreslaaet Johann Gottfried Rosenberg, en Bygmester, som har udfoldet en betydelig Virksomhed ved Midten af det 18de Aarhundrede, men senere gik fuldstændig i Forglemmelse. Schiøtt har paavist, at han har bygget saa fremragende Værker som Berckentins (senere Schimmelmanss), Bernstorffs og v. Dehns Palæer i Bredgade, endvidere Herregaarden Margaard paa Fyn og Landstedet Kokkedal i Nordsjælland (S. 332). Han finder Lighed mellem disse

¹⁾ Personallhistorisk Tidsskrift, 4. R. III, S. 23—24.

1 Søllerødgaard. 2 gaardens Coyul. 3 Søllerød Bye.

Project of Søllerødgaard.
fra den første Side Aars 1753.

7 Byens Kirke. 5 Vejne til Haaber Møllen. 6 Høsten.

Søllerødgaard 1753.

to Landgaarde og Frederiksdal; men heller ikke dette synes mig rigtig indlysende. Margaard og Kokkedal staar med deres Lisener og Rammepilastre langt nærmere ved den Stil, som Eigtved er den egentlige Bærer af, og som Rosenberg efterlignede. Man kunde snarere tænke paa Thura, som ynder en kraftig, ofte lidt massiv Façadebehandling; men i saa Fald er det paafaldende — om end ikke enestaaende —, at han ikke selv omtaler det. Men det er jo slet ikke sikkert, at Bygmesteren skal søges mellem Tidens største Navne. Der var andre Bygmestre, som godt kunde magte en saadan Opgave, f. Eks. Hofstenhugger Jacob Fortling, som Langebek i et Brev kalder »Thuras anden Haand«, og som efter Thuras Død blev hans Efterfølger som kgl. Bygmester (sammen med G. D. Anthon); eller Hofbygningsinspektør J. A. Soherr, som har bygget den Würtembergske Gaard (Marineministeriet) i Slotsholmsgade.

Prospektet giver tillige et godt Billede af Haven, som naturligvis var anlagt i den stive franske Stil med snorlige Alléer og klippede Buksbomhække. I Husets umiddelbare Nærhed ses en Mængde Espaliers og Tremmelysthuse. Til venstre desuden et stort Drivhus.

Søllerødgaard.

Den første Bygherre og Ejer af Søllerødgaard var Grev Frederik Danneskjold Samsø, en Fætter til Kong Christian VI. I 1740 købte han Ejendommen, hvorpaa der stod en ældre beskeden Bygning, og tog straks fat paa Opførelsen af en ny slotsagtig Hovedbygning. I Sommeren 1742 var den færdig, og den 30. Juli tog Kongen den i Øjesyn¹⁾. Thuras Beskrivelse lyder saaledes:

»I Søllerød By betragtes fornemmelig den store prægtige Lystgaard, kaldet Søllerødgaard, nu tilhørende Hans Excellence Hr. Baron von Dehn, Ridder af Ele-

¹⁾ Eiler Nystrøm: Søllerød Sogn, S. 47.

phanten og Geheime Raad i det kgl. Conseil; denne Gaard med sin store Have er bygget og anlagt for faa Aar siden af Hans Excellence Hr. General-Admiral-Lieutenant Friederich Græve af Danneskiold Samsøe, som ey alleene paa Bygningen selv, men endog paa den derved anlagte Have har anvendt store Bekostninger og især paa et kostbart Vandværk, hvorved det færske Vand af en i en dyb Dal værende Sø drives op i Haven. Paa Tab. VII har jeg forestillet en Prospect af Gaarden, saaledes som dens Anseelse er imod Marken. Stedet selv har en lystig og behagelig Lage, Haven er stor og rummelig, omgiven med Skov, hvorudi er indrettet Alléer og Spatseergange, Lysthuuse, Cabinets og adskillige yndige Retraiter, som ey andet kand end gjøre Stedet angenemt og fornøyleligt.

Foruden bemeldte Søllerødgaard findes endnu i denne Bye adskillige smaae Lystgaarde, blandt andre een kaldet Mothes Gaard, som af forige Geheime Raad Moth er opbygget; den tilhører iligemaade Høybemeldte Hans Excellence Herr Geheime Raad Baron von Dehn og kaldes gemeenligen Grillenborg, et Navn, som den af Høybemeldte Græve af Danneskiold Samsøe er bleven tillagt.«

Grev Danneskjolds Gaard er forlængst forsvundet, bortset fra en Sidefløj, der i de senere Aar er indrettet til Kapel. Prospektet har derfor stor Interesse, da det giver en tydelig Forestilling om dette pragtfulde Landsted, som ved sin Størrelse og ejendommelige Bygningsmaade i høj Grad imponerede Samtiden. Det kaldes ofte Søllerød Slot og har til Tider været beboet af Medlemmer af Kongehuset. Den underste Etage var grundmuret med meget høje Vinduer. Paa Billedet ser man tydeligt, at det var Skydevinduer af den Slags, som man kaldte »engelske Vinduer«, og som endnu findes i Helsingør i flere Huse fra samme Tid. Den øverste Etage, som var af Bindingsværk, var meget lavere og rykket saa meget ind paa Bjælkerne over nederste Stokværk, at der blev Plads til

Balkoner hele Huset rundt. I det stærkt fremtrædende Midtparti er der Kvaderpilastre; men den sædvanlige Attika eller Balustrade falder her bort til Fordel for Balkonen, som over Indgangsdøren udvider sig til en bredere Platform.

Den største Mærkværdighed var dog den store Udsigtsaltan, som hvilede paa Tagryggen. For at støtte den var nogle Skillerumsmure ført op igennem Taget, som Billedet viser. Disse Mure maa være rejst paa Stueetagens Loftsbjælker; thi for nedan var der i Midten en stor Sal i hele Bygningens Bredde med Udgang baade til Haven og til Forgaarden. En saadan Altan var en Sjældenhed, men dog ikke noget helt enestaaende. Paa Rosenborg var der i Christian IV.s Tid en Vægtergang eller Galleri ovenpaa Tagryggen i dens hele Længde, støttet af Stolper, som var indtappet i Spærene og stak op igennem Taget. Under Christian V blev den afskaffet, da Stolperne gjorde Taget utæt. Men i den samme Konges Tid var der paa Badstuen ved Frederiksborg opsat en Altan ovenpaa Tagryggen, som man ser paa en Tegning i Kobberstiksamlingen (afbildet i Fr. Becketts Bog om Frederiksborg S. 24). Ogsaa her var Altanen støttet af Træstolper. Den nærmest liggende Parallel er dog den store Altan paa Frederiksberg Slot, som hviler paa Midtpartiets flade Tag.

Det indre skal have været meget pragtfuldt. I den store Sal var der, ligesom paa Hirschholm Nischer i Langvæggene, bestemt til Statuer eller Buster. Væggene var panelede og delvis forgyldt; Loftet smykket med Stukkaturarbejde. Den 97 Alen lange Hovedbygning indeholdt naturligvis en Mængde mindre Værelser; desuden var der ved hver Ende tilbygget en Sidefløj paa 8 Fag med høje Vinduer ligesom i Hovedbygningen; dertil sluttede sig saa igen to lavere Fløje ud imod Vejen. Slottets Kapel var i

en særlig Bygning i Haven, forbundet med Hovedbygningen ved en 66 Alen lang overdækket Gang.

Hvem der har været Bygmester for dette storslaæde Landsted, vil rimeligvis aldrig blive oplyst; men det maa være tilladt at opstille en Formodning. De engelske Vinduer henleder Tanken paa Philip de Lange, som har anvendt saadanne Vinduer baade i Marskalsgaarden paa Købmagergade (Posthuset; se Artiklen i nærværende Bind S. 181 ff.), og i »Det Hansenske Palæ« i Helsingør (Strandgade Nr. 95). I sig selv er dette ganske vist ikke noget stærkt Bevis, da engelske Vinduer paa denne Tid var meget paa Moden; men noget mere Vægt faar det, naar det kombineres med den Kendsgerning, at Philip de Lange i disse Aar byggede flere større Bygninger for Søetaten, hvis øverste Chef netop var Grev Frederik Danneeskjold. Man har endnu Philip de Langes originale Tegning til den nu forsvundne Admiralitetsbygning paa Gammelholm med Grev Danneeskjolds Paategning om Approbation.

Foruden Søllerødgaard og Mothsgaard ejede Grev Danneeskjold flere mindre Ejendomme i Søllerød; men i 1755 solgte han hele Herligheden til Baron Frederik Ludvig von Dehn. Baron Dehn var en rig Mand, som ejede store Godser i Sønderjylland. Som Geheimeraad i Conseillet naaede han Toppen af Samfundsstigen, og i 1762 blev han endog Statholder i Hertugdømmerne, en Post, som ellers sædvanlig beklædtes af Prinser af Blodet. I København byggede han det store Palæ i Bredgade paa Hjørnet af Frederiksgade ligeoverfor Bernstorffs Palæ. De to Geheimeraader havde samme Bygmester, den foran nævnte J. G. Rosenberg, og Palæerne var, og er tildels endnu ganske ens.

I 1763 solgte Baron von Dehn Søllerødgaard til Kong Frederik V, som derefter skænkede Slottet til den indkaldte franske General St. Germain. Generalen maatte

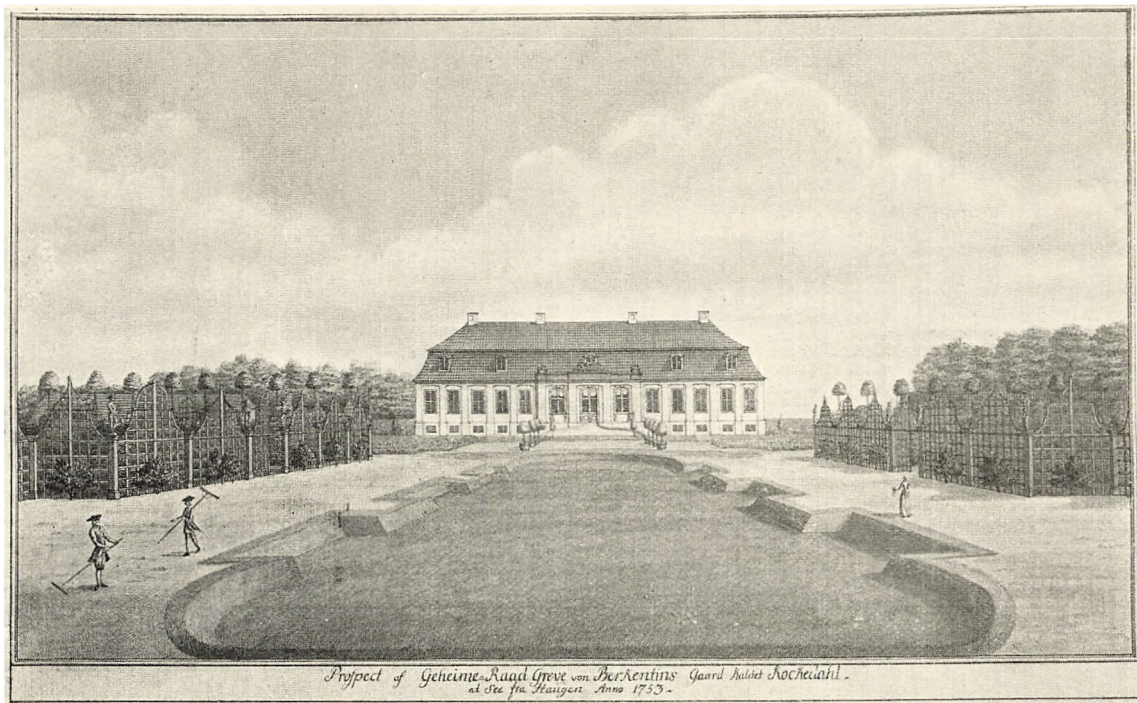
dog allerede 1767 forlade Landet, og Søllerødgaard var derefter i en Aarrække Sommerbolig for Arveprins Frederik. Men i den Guldbergske Tid fandt man, at der var altfor mange kongelige Sommerslotte; Søllerødgaard blev i 1780 solgt og gik over i privat Eje, medens Arveprinsen fik Sophienberg til Erstatning.

Den store Altan synes at være nedbrudt allerede i St. Germain's Tid. Under den første private Ejer, F. C. Schäffer, blev Hovedbygningen nedbrudt; den var for kostbar at vedligeholde. I Stedet byggede han med Benyttelse af en af Slottets Udbygninger en mere beskedne Hovedbygning ud imod Vejen. I denne lange 1-Etages Bygning var naturligvis Materialerne fra det gamle Slot benyttet; bl. a. fandtes der nogle meget massive Døre med kostbare Messinglaase. Om disse Døre kan det ved Hjælp af Partikulærkassens Regnskab for 1745 oplyses, at de var en Gave fra Kong Christian VI til Grevinde Danneskjold. Der blev i disse Aar i Frederiksborg Slotshave opført et stort Havehus, det saakaldte kinesiske Hus, som nu er ganske forsvundet; midt under Opførelsen eller rettere, da Huset var omtrent færdigt, blev det bestemt, at Dørene i Midterbygningen skulde gøres højere; som Følge deraf blev baade Døre og Paneler taget ned og kørt til Søllerødgaard.

Schäffers Hovedbygning blev nedrevet i 1918, og den nuværende Ejer Jægermester Carl Tvermoes har derefter opført en ny Hovedbygning i en pompøs Barokstil, ikke ved Vejen, men ligesom det oprindelige Slot, noget tilbager trukket i Haven.

K o k k e d a l.

Denne smukke Ejendom er skabt af een af de indvandrede Adelsmænd, som under Christian VI og Frederik V sad inde med Statens højeste Embeder, men hvis Navn nu, ligesom v. Dehns, er gledet ud af Folkets Be-

*Prospect of Geheime-Raad Greve von Berckertins Gaard hildet Kochelathl -
at See fra Haugen Anno 1753.*

Kokkedal 1753.

vidsthed, Geheimeraad i Conseillet, senere Greve Christian August Berckentin. Thura omtaler Stedet ganske kort saaledes:

»Til Bircherød Sogn¹⁾ henhører et Sted, som fører Navn af Kokkedahl, som ey tilforn var andet end et ordinaire Bonde-Sted under Hirschholms Gods, men blev for sin herlige Situations Skyld af forudm Hans Excellence afgangne Hr. Geheime Raad Græve af Beckentin til et Lyst-Sted udvaldt, og lod Hans Excellence der opføre en ziirlig grundmuret Bygning, anlægge en stor og yndig Have og i næstliggende Skov practicere adskillige Alléer og meget angeneme Bosquets.«

Kokkedal var altsaa oprindelig en Fæstegaard; men ved det Skøde, som Dronning Sophie Magdalene den 3. Marts 1746 udstedte til Berckentin, blev den gjort til fri Ejendom. Dronningen forbeholdt sig dog alle Gaardens »Herligheder«.

Af Berckentins Lyststed er der ikke mere noget at se, om end dets Mure delvis skjuler sig i den nuværende Hovedbygning, som Architect Chr. V. Nielsen i 1864 har opført for Konsul Fr. H. Block i nordisk Renæssancestil. Men vi kan ved Hjælp af Prospektet og et Par gamle Kobberstik²⁾ danne os en temmelig tydelig Forestilling om det smukke Landsted, og det har sin Interesse at undersøge Bygningens Stil lidt nærmere, fordi den kan knyttes til et bestemt Kunstnernavn. Et af de omtalte Stik har nemlig Paaskriften »G. Rosenberg archit. bati-vit« (bygget af Arch. G. R.), og Bygmesteren er altsaa den foran nævnte Johan Gottfried Rosenberg, som kort i Forvejen havde bygget Margaard paa Fyn for Berckentins gode Ven Generalmajor Gustav Grüner.

Façaden mod Haven, som ses paa Prospektet, har 13

¹⁾ Nu hører Kokkedal til Hørsholm Sogn.

²⁾ Det ene af W. A. Måller, det andet signeret »J. Haas filius«; men begge er udført efter samme Tegning.

Vinduesfag, hvoraf de 3 midterste er samlet i en noget fremskudt Risalit, afdækket med en Attika, som paa Hjørnerne bærer to store Vaser. Det midterste Fag med Havedøren træder igen noget frem foran de andre. Det kaldes i Datidens Haandværkersprog, at Façaden er »dobbelt forlagt udi Midten«. Over det midterste Forlæg er der en stor Dekoration af Sandsten, bestaaende af Vaaben og Faner. Gaardsiden ses paa de omtalte Kobberstik. Her var der ligesom paa Frederiksdals Havefaçade baade Midt- og Enderisaliter; men paa Grund af Køkkedals større Façadelængde virker denne Inddeling ikke saa tungt som paa Frederiksdal, og den fladere og mindre komplicerede Façadebehandling viser, at Bygmesteren var mere fortrolig med den Stil, som under Eigtveds Førerskab var ved at komme paa Moden. Vinduerne indrømmes af svagt fremtrædende Lisener eller »Rammepilastre«, som de ses paa næsten alle Eigtveds Bygninger.

Af megen Interesse er det nye Haveanlæg, som man ser paa Prospektet. Foran Havedøren staar to Rækker Laurbærtræer i malede Baljer som Soldater paa Geled. En forsænket Græsplæne strækker sig frem i Forlængelse af Husets Tværakse, indrammet af en Kant med barokke Knæk og Sving. Til begge Sider er der kunstig opsatte »treillages«. Opad dem vokser de endnu unge Frugttræer. Paa nogle af de Søjler, som danner de faste Støttestrukturer for Tømmeværket, er der opstillet Statuer formodentlig af Flora, Vertumnus, Pomona og andre landlige Guddomme.

Indkørselen var, som man ser af Kobberstikket, ad en Allé med temmelig stærk Stigning fra det lavere Terrain mod Nord. Man ser ogsaa Udsigten over Sundet med de stolte Sejlere, og ved Kysten Dronning Sophie Magdalenes nyopførte Lystslot Sophienberg.

Efter Berckentins Død i 1758 boede hans Datter

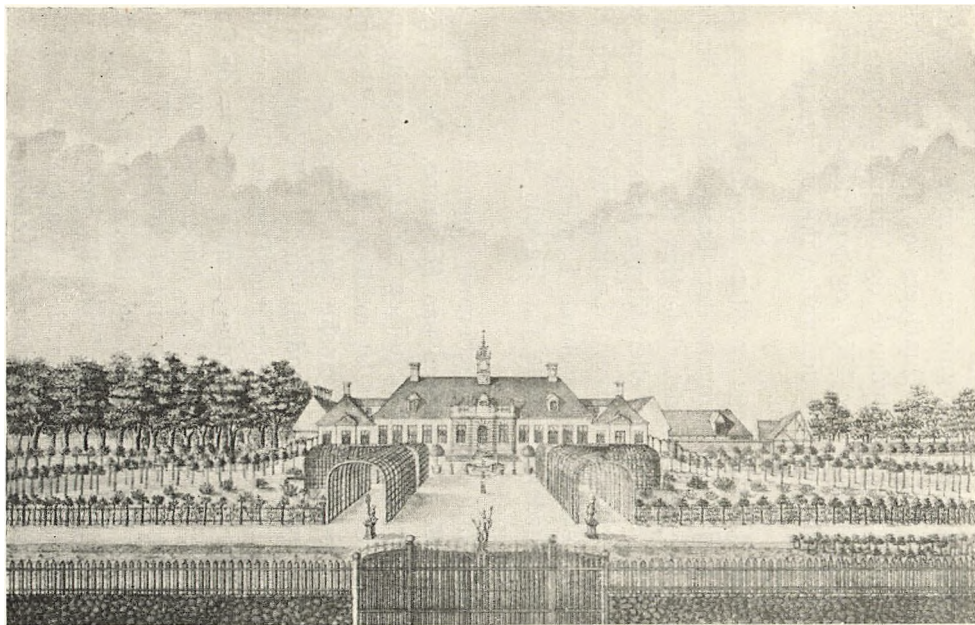
Louise, som var Enke efter Kammerherre Christian Siegfred v. Plessen, i nogle Aar paa Kokkedal. Opholdet blev dog afbrudt ved den bevægede Episode i 1766—68, da Fru Plessen var Overhofmesterinde hos Dronning Caroline Mathilde. Senere har Kokkedal haft mange forskellige Ejere. Den nuværende Besidder er Admiral A. du Plessis de Richelieu.

Holtegaard.

Om denne Ejendom, som var Thuras egen Sommerbolig, har han naturligvis en Del at fortælle:

»I Holte Bye eyer jeg selv en Gaard, som egentlig er en saa kaldet Selv-Eyer-Gaard, men hvorved jeg selv besidder alle Herligheder. Jagten alleene undtagen. Denne tiener mig ey alleene til Sommer-Forlystelse og for at lette Sindet undertiden fra mange besværlige og fortrædelige Embedsforretninger, men er mig endog til Nytte og Gavn baade i Henseende til de skønne Jorder og Skove, som dertil hører, og i Henseende til det ypperlige Fiskerie, som ligger dertil; Gaarden tilkiøbte jeg mig Aar 1755 og lod straks Haven baade gjøre langt større, end den tilforn var, og den af ganske nye med stor Bekostning anlægge, og Aaret derefter, nemlig Aa 1756, begyndte jeg med at afbryde Gaardens gamle Bindingsværks Huuse, som alle saa got som i Grunde vare forfaldne; i deres Sted lod jeg nye Bygninger næsten alle af Grundmuur igien opføre og farede dermed fort, indtil alle Ting ved Gaarden i Begyndelsen af Aaret 1758 var bragt i fuldkommen Stand. Stedet kaldes Holtegaard og sees paa Tab. IX en General-Grundtegning af Gaarden med tilhørende Bygninger og Haver.

Paa Tab. X sees en Prospekt af Hoved-Bygningen imod Haven, saaledes som den paa Øster-Side i Aaret 1759 er at skue. Paa Tab. XI sees atter en Prospekt af Hoved-Bygningen og Haven, saaledes som den i samme

Holtegaard, set fra Haven, 1757.

Aar fra Marien-Høy eller tilforne saa kaldede Ugle-Bakke af at see lod sig tilsiiue. Tab. XII viser Stedets herlige Udsigt fra Hoved-Bygningen imod Haven at skue.

I det paa Hoved-Bygningen værende lidet Taarn findes et Uhrværk med Quarteers og Fuldslag Klokker. Klokkerne selv er vellydende og temmelig store, de er begge af nye støbt Aar 1756, og paa den eene sees mit Navn og Vaaben og paa den anden min nu værende Egtefælles Navn og Vaaben.

Denne Gaards Lage er ellers meget lystig og angenem, idet man paa eengang har baade Skove, Marker, Enge, ferske Søer og det vilde Hav for Øjne, saa at ethvert Skib, som frem eller tilbage passerer, klart kan sees, uden at tale om Hveen, Landskrone i Skaane, Eremitagen i Jægersborg Dyrehave, Landsbyen Nærum med sine Lystgaarde, som alle fra Havens Alleer tydeligen falde i Øynene.«

Grundplanen er ikke bevaret, men de tre Prospekter findes alle i Sæmlingen paa Øregaard. De to Udsigter over Haven fra Mariehøj og fra Hovedbygningen er det dog ikke nødvendigt at medtage her, da Prospektet af Bygningen giver et ganske godt Begreb om Haven. Hovedbygningen er ret godt bevaret. I Tidens Løb var der sket en Del Forandringer med Døre og Vinduer, ligesom det Indre var noget omlavet; men i de Aar, da Gaarden tilhørte Etatsraad H. N. Andersen (1900—1911), blev Hovedbygningen restaureret af Architect Vilh. Holck og saa vidt muligt ført tilbage til sin oprindelige Skikkelse. Det her afbildede Prospekt var dengang ikke kendt; men Architecten har i det væsentlige truffet det rette; kun mangler de trekantede Frontoner paa Pavillonerne og Klokketaarnets Spir er ikke kommet med. Til Gaardsiden er det vanskeligere at kontrollere Restaureringen, da Thura mærkelig nok ikke har givet noget Prospekt af denne Side. Der kan dog kun være Tvivl med

Hensyn til den store trekantede Fronton, som er opsat over Midtrisaliten. Den fandtes ikke før Istandsættelsen; men noget har der sikkert været oprindelig, enten en Fronton eller, som paa Havesiden, en Attika.

Thura havde tidligere haft Sommerbolig paa Sandholm i Bloustrød Sogn, som hørte til Hirschholms Gods. Dronning Sophie Magdalene overlod ham i 1743 denne Gaard i Forpagtning paa Livstid, og Thura gjorde mange Forbedringer paa den; han byggede bl. a. en ny grundmuret Hovedbygning, gjorde Haven større og lod den »saa got som af nye anlægge, saa at Stedet i den Tid, jeg selv beboede det, var anseelig, deylig og lystig«. Men da han efter sin første Hustrues, Anna Rosenørns Død indgik et nyt Ægteskab (i 1750) med Christiane Marie Kiærskiold, fik han med hende den store Ejendom Børglum Kloster i Vendsyssel og forlod nu, som han skriver i det foran nævnte Manuskript, Sjælland »og begav mig til mit Gods Børglum-Kloster i Jylland i den Tanke der at ende i Roelighed mit Liv, som formedelst mange fortrædelige Embedsforretninger og Fienders og Misunderes Efterstræbelser var bleven mig suurt og besværligt.« Kongen gav sit Samtykke til den for en Hofbygmester noget usædvanlige Flytning, paa Betingelse af, at hans Embedsomraade indskrænkedes til Fyn og Jylland og at han afstod 200 Rdl. af sin Gage til Eigtved, som nu maatte tage sig af alt det øvrige. Forpagtningen af Sandholm overlod han til Ebbe Scheel, tidligere Fuldmægtig paa Amtsstuen i Hørsholm.

Men et Par Aar efter tog hans Liv atter en ny Retning som Følge af Eigtveds Død 7. Juni 1754. Thura blev nu kaldt til København og sat i Spidsen for hele Bygningsvæsenet med Titel af Generalbygmester. Nu havde han igen Brug for en Sommerbolig; men Sandholm kunde han ikke faa tilbage, og han købte saa Holtegaard af Hofmaler Johan Jørgen Lassen for 5500 Rdl. I Som-

meren 1756, da Hovedbygningen var under Opførelse, fik Thura af Kongen Tilladelse til at benytte nogle Værelser paa Frydenlund ved Vedbæk, som dengang var et kongeligt Lystslot. Værelserne blev endog gjort i Stand paa Partikulærkassens Regning.

Holtegaard er altsaa bygget samme Aar som Sorgenfri. Et Lighedspunkt har de i det lille Klokketaarn; men ellers er Bygningerne ret forskellige. I Stedet for Sorgenfris to fremspringende Sidefløje har Holtegaard to Pavilloner, som ligger i Hovedbygningens Længdeakse. At Holtegaard har Valmtage i Stedet for Mansardtag, giver ogsaa Bygningen et andet Præg. Det har været Truras Mening, at hans nye Hus skulde gøre Indtryk af en smuk og rummelig landlig Bolig uden det slotsagtige Ydre, som kendetegner Sorgenfri og Frederiksdal. Paa Haven anvendte han store Bekostninger. Paa Prospektet ser man baade Alléer og treillages; Figuren i Forgrunden synes at staa over et Springvand. Der var ogsaa, ligesom i de kongelige Slotshaver, et »Menageri«; men det har vel næppe været andet end et Fuglehus med »rare Fugle«. Alléerne er for største Delen bevaret; den længste af dem fører til Udsigtsbakken Mariehøj, som Thura havde opkaldt efter sin Hustru.

Ægteparret Thura fik imidlertid kun i et Par Aar Glæde af den smukke Ejendom. Thura døde Natten mellem 5. og 6. September 1759, og et halvt Aar efter, 25. Marts 1760, døde hans Hustru. Holtegaard blev i Foråret 1760 solgt ved Auktion til Grev Chr. Ditlev Reventlow til Christianssæde for 13,000 Rdl. Den var altsaa stegt betydelig i Værdi siden Købet i 1755; men de Bekostninger, som Thura havde gjort paa Ejendommen, har uden Tvivl været langt større.

Om Gaardens senere Historie og om Nyholte Kros Oprindelse fra en Kro, som hørte til Holtegaard, vil man finde udførlige Oplysninger i Dr. Eiler Nystrøms Bog

Esrum Kloster 1753.

om »Søllerød Sogn i Fortid og Nutid«. Den nuværende Ejer er Rentier Axel Dahl.

Esrum Kloster.

Prospektet af »Esserums Kloster« falder jo noget udenfor Rammen af de her behandlede Lystgaarde og skal kun omtales i al Korthed. Thuras Tekst er uden Interesse; han genfortæller blot det gamle Sagn om Broder Rus. Efter at Klosteret i 1559 var blevet nedlagt, benyttede Frederik II Bygningerne som Jagtslot; men paa den Tid, da vort Prospekt er taget, var der her Bolig for Regimentsskriveren i Kronborg Distrikt. Og ser man nøjere paa Prospektet, genkender man, bl. a. i Vinduesindfatningerne, den Stil, som var gældende paa Frederik IV.s Tid, og det kan anses for sikkert, at Bygningerne har faaet det Udseende, som Billedet viser, paa den Tid, da Rytterdistrikterne blev oprettet og Barakker bygget ved Esrum Kloster som paa de andre Ryttergodser. Murene var pudsede og hvidkalkede, og man har ved første Blik ondt ved at genkende Klosterbygningen, som nu efter en Istandsættelse i 1881—82 har faaet sit middelalderlige Udseende tilbage. Hvad der ogsaa gør Billedet noget mindre klart, er, at Prospektet er taget saaledes, at Muren med Indgangsporten dækker baade den høje Kælderetage og Stucetagen. Paa Billedet ses ogsaa den senere nedrevne Østfløj, dog kun i eet Stokværk; den øvre Etage var blevet nedbrudt i 1734. Vestfløjen og Nordfløjen, hvori man antager, at Kirken har været, var allerede forlængst nedbrudt, og Frederik IV havde ladet Grunden planere af svenske Fanger, som var taget i Tønningen. I øvrigt maa jeg med Hensyn til Esrum Klosters Historie henvise til en Afhandling af Hr. Niels Stenfælt i Frederiksborg Amts historiske Samfund for 1921, hvor de ældre Kilder er anført.

BIDRAG TIL KØBENHAVNSKE GAARDES
HISTORIE. III.
HENNING PODEBUSKS GRUND OG MARSCHALS-
GAARDEN PAA KØBMARGERGADE

Af H. U. RAMSING.

I en interessant Afhandling om Postgaarden paa Købmagergade, den tidligere Marschalsgaard, har Adjunkt *Fr. Weilbach* fornylig i dette Tidsskrift ogsaa givet en Fremstilling af Grundens ældre Ejendomshistorie. Jeg skal tillade mig at supplere den lidt.

Først maa jeg desværre pille et lille Blad ud af *Kransen*. Det ældste Skøde fra Sancti Lucii Dag 1441 angaar, som det tydelig fremgaar af Texten, en helt anden Gaard, nemlig Hjørnegrunden mellem Købmagergade og Østergade.

Vi finder denne Grund allerede i den gamle Jordebog af 1377, da *Henning Podebusk*, Valdemar Atterdags og Dronning Margrethes betroede Drost, var dens Ejer. Det ser ikke ud til, at Grunden dengang var bebygget, thi den kaldes kun »terra«, en Jord.

Hans Arvinger maa have solgt den, thi det i Postgaardens Arkiv bevarede Skøde, som giver os et helt lille Indblik i Datidens Handelstransaktioner, siger, at *Benedikt Pogwisch*, en holstensk Adelsmand, Medlem af det danske Rigsraad, og som i Dronning Margrethes senere Regeringsaar spillede en fremragende Rolle i Dan-

marks Udenrigspolitik, var bleven dens Ejer. Han skyldte en anden af Rigets Stormænd, *Olaf Axelsen Thott* til Vallø 625 Reynolds Gylden for en Anpart i to Skibe, en Kogge og en Krejert, og i deres Fragt, som han havde købt af denne og af hans Hustru *Johanne Nielsdatter Brock* til Vemmetofte. Da *Benedikt Pogvisch* døde i 1432, maa Handelen altsaa være indgaaet før dette Aar men *Olaf Axelsen Thott* havde forgæves krævet *Benedikt Pogvisch* og derefter Sønnen *Henning Pogvisch* til Farve; for 2 Aar siden, altsaa i 1439, havde han taget Grunden, hvorpaa der nu stod 7 Boder, i Pant. Nu krævede han den udlagt som Ejendom, indtil Betaling skete. Men Betalingen skete aldrig.

Efter hans Død gik det underligt til, idet hans Datter af 1. Ægteskab *Birgitte*, som var gift med en svensk Adelsmand *Erengisle Nilsson* af Slægten *Natt och Dag* til Hamarstad i Södermanland, havde gjort Arvekrav gældende paa Vallø og andet Gods, bl. a. denne Grund, mod sin yngre Søster af *Olaf Axelsens* 3. Ægteskab, der ejendommeligt nok ogsaa hed *Birgitte*, og havde solgt sine Krav til Dronning *Dorothea*. *Kronen* lagde derfor Beslag paa Godset omkring Aar 1467.

Det viste sig imidlertid, at hendes Breve var forfalskede af hende selv og hendes Skriver, og i Kong Hans Haandfæstning blev Kongen tvunget til at tilbagelevere Godset til Slægten. Den yngre *Birgitte Thott* var imidlertid bleven gift med *Niels Eriksen Rosenkrantz*, der saaledes ogsaa blev denne Gaards Ejer.

Men Kong *Christian II* vilde ikke slaa sig til Taals med denne Afgørelse, og henimod Slutningen af sin Regeringstid, i 1521, bemægtigede han sig Godset og dermed ogsaa denne Gaard i København, idet han tvang *Birgitte Olafsdatter Thott*, som nu var Enke, til at udstede Skøde derpaa.

Paany krævede Familien Godset tilbage, og fik det

sluttelig, omtrent samtidig med Birgitte Thotts Død i 1528. Niels Eriksen Rosenkrantz var jo forlængst død, allerede i 1516, men disse forvirrede Forhold bevirkede at hans Bo først kunne slutes i 1530, og denne store Grund, der i Tidens Løb var bleven tæt bebygget med Boder, baade til Købmagergade og til Østergade, blev nu delt mellem Brødrene *Henrik* og *Oluf Nielsen Rosenkrantz*. Vi hører i dette Skifte om Grundens Størrelse; den maatte $40\frac{1}{4}$ Alen langs Østergade og 80 Alen langs Købmagergade, og var altsaa en usædvanlig stor Grund.

Henrik Rosenkrantz blev Lensmand paa Gulland, som han værgede mod Lybekkerne i Grevefejdens Tid. Her døde han ugift den 5. Decbr. 1537 som Følge af et Fald med Hesten. Det er rimeligt, at hans Del i Gaarden paa Østergade er tilfaldet Broderen Oluf. I alt Fald finder vi ikke noget Spor af Delingen i den senere Udparcellering.

Oluf Nielsen Rosenkrantz, som var gift med *Ide Munch*, var tillige Ejer af den nuværende Postgaard, og derfor er det, at vi finder ogsaa Skødet paa denne Gaard i Postgaardens Arkiv.

Det er i Oluf Rosenkrantzes Ejertid, at Skødet har faaet Paategningen: »Breff paa myn herris gard udi Kopnehaffin som Johan Guldszmid udi lever. Dat. 1541«. Den samme Belegnelse af Gaarden findes i det Register over Oluf Rosenkrantzes Breve, der er skrevet paa Vallø »2. Uge. næst efter Jul 1541«. Alene deraf følger, at der ikke her kan foreligge en Fejlskrift for 1441, og desuden er Johan Guldsmed en kendt københavnsk Borger i det 16 Aarhundrede.

Da Oluf Nielsen Rosenkrantz Skifte blev sluttet, fik *Ide Munch* hans to Gaarde i København, nemlig denne Gaard og den senere Postgaard, og efter hendes Død i 1586 blev denne Gaard ved Skiftet den 8. Juli 1588 udlagt til hendes Datter *Mette Rosenkrantz*, den Gang Enke efter

Peder Oxe. Da hun kort efter døde, gik Gaarden over til hendes Søn af 1. Ægteskab, *Oluf Rosensparre* til Skarolt.

I hans Ejertid blev Grunden opløst i en Række selvstændige smaa Købmandshuse, væsentlig paa de samme Grunde, som bevaredes til vor Tid.

For Postgaardens Vedkommende kunde jeg i og for sig nøjes med at henvise til den Ejerliste, jeg en Gang har givet i dette Tidsskrift, i en anden Sammenhæng, nemlig i min Artikel: Graabrødrekloster og Helligaandshus i 1. Rk. Bd. III pag. 417 ffg.

Jeg skal dog kortelig rekapitulere den og udfylde de Lakuner, som Adjunkt *Fr. Weilbach* har ladet blive staaende.

Oprindelig var Gaardens Grund en Del af Helligaands Klosters Abildhave, og *Oluf Nielsen Rosenkrantz* har efter 1532 sammenkøbt den Parcel for Parcel af Abildhavens Grund. En Del af disse Parcelskøder findes endnu blandt Postgaardens Skøder, og af Abildhavens gamle Hegnsmur mod Nord laa endnu Fundamentet bevaret dybt i Jorden, da Postgaardens seneste Ombygning nylig fandt Sted. *Oluf Rosenkrantz* og hans Hustru *Ide Munch* ejede Gaarden indtil hendes Død i 1586.

Derefter er der en Lakune i Skøderne. I et Skøde af 30. Maj 1600 paa en af Nabogrundene i Løvstræde ser vi, at Gaarden da er kommen i Rigsraad *Jacob Seefeld* til Visborgs Eje, formentlig ved Køb og ikke ved Arv. Han var kort forinden, nemlig 15. Novbr. 1599 død efter et Besøg i København, hvor han havde fejret sine to Døtres Bryllupper, sandsynligvis netop paa denne sin Gaard. Endnu i 1606 ejedes den af hans Bo. Hans Enke *Sophie Bille* overlevede ham til 15. Novbr. 1608, og derefter er

Gaarden sikkert blevet solgt til *Claus Podebusk* til Kjørup, »den rige« kaldte Samtiden ham. Han døde 26. Aug. 1616, og som det fremgaar af Skødet i Postgaardens Arkiv, sælger hans Enke *Sophie Nielsdatter Ulfstand* kort efter Gaarden til Møntmester *Johan Post*. Købrevet er af 13. April 1617 og Bytingsskødet af 15. Decbr. 1617.

Johan Post var vel Møntmester en Tid, men siden hen navnlig en driftig Handelsmand og Deltager i flere af Tidens større Handelsforetagender. Han havde utvivlsomt Gaarden til sin Død i 1631, og hans Enke *Anne Henrichsdatter* har sikkert solgt den til Købmanden *Jørgen Bødker von Delden*, ogsaa en af Tidens fremtrædende Handelsmænd. Skødet er dog ikke bevaret, og *Jørgen von Delden* nævnes første Gang som Ejer i 1633 bl. a. i Fortegnelsen over Stadens Bodeleje.

Sin Anseelse til Trods stod *Jørgen von Delden* vist allerede dengang paa svage Fødder, og snart stredes Kreditorerne om hans Bo og om hans Gaard. Striden fik en Afslutning i en Herredags Dom af 27. April 1643, hvorefter Gaarden blev tilkendt Kansleren *Christian Friis's* Enke *Barbara Wittrup* og Vinhandleren *Peder Motzfeld* i Forening. Den 1. Maj 1646 solgte *Barbara Wittrup* sin Part til *Peder Motzfeld* og han blev Ene-ejer.

Gaardens Historie i den følgende Tid er udførlig behandlet af Adjunkt *Fr. Weilbach*. Jeg skal derfor indskrænke mig til at oplyse, at i Følge Københavns Skødebog er Skødet fra *Hans Nansen* til *Johannes Christensen Meller* dateret 21. Febr. 1714 og læst 13. Juli 1716.

De mange Vaaninger langs Helliggeiststræde (Walkendorfs-gade) er kun skilt fra Gaarden en kort Tid efter dens Salg til *Christian à Møinichen*. der atter tilbagekøber dem. Det i Tidens Løb aftagende Tal paa disse

Lejevaaninger hidrører ikke fra Bort salg men fra, at de inddrages under Hovedgaarden som Portrum eller til Tjenerboliger.

Tilkøbene af Grundene langs Løvstræde har formentlig mindre Interesse. Herom findes der forøvrigt tilstrækkelige, men ikke let tilgængelige Oplysninger i Københavns Skødebøger.

LANDSBYERNE UNDER KØBENHAVN I FORTIDEN.

AF HENRIK LARSEN.

Det Omraade, som nu hører ind under København, har ikke alt fra Begyndelsen af ligget under Byen. Til denne hørte vel oprindeligt kun Omraadet indenfor de nuværende Søer; disse eller den Lavning, hvori de ligger, har maaske, som det vist almindeligt var Reglen, været delt mellem de paagrænsende Byer. Tillige har vel Jorderne sydvest for København langs Kallebostrand samt Vesterfælled hørt til Byen fra gammel Tid af. Dette var ikke noget synderlig stort Omraade, og det var derfor en stor og velkommen Udvidelse Bymarken fik, da Kongen og Domkapitlet i Roskilde henholdsvis 1525 og 1527 overlod Byen Serridslev Mark. I det næste Aarhundrede blev Byen udvidet med Christianshavn og dennes Part af Overdrevet paa Amager. Derefter var Byens Omraade omtrent uforandret, naar man ser bort fra ikke ubetydelige Opfyldninger i Sundet, indtil Brønshøj Sogn samt Valby, Vigerslev, Kongens Enghave og Damhusøen blev indlemmet i Byen fra 1. Januar 1901 og Sundbyerne fra 1. Januar 1902.

De Landsbyer, der laa paa det Omraade, som Byen nu omfatter, kom i Løbet af Middelalderen for største Delen i Gejstlighedens Eje. Knud den Hellige skænkede saaledes Domkirken i Lund 1085 bl. a. 5 Bol i Sundbyvester. Af disse og andet Gods oprettedes der nogle

Præbender ved Domkirken, hvortil bl. a. hørte i Sundbyvester 5 Bol, i Sundbyøster 3 Bol og paa Amager i Sundby uden nærmere Angivelse 1 Bol¹⁾). Godset i disse Byer maa senere være gaaet over i Roskildebispens Hænder, thi af dennes store Jordebog fra c. 1370 ses det, at Biskoppen ejede ikke alene hele Sundbyøster og -vester, men vistnok ogsaa hele den øvrige Ø. I Brønshøj Sogn ejede samme Biskop ifølge Jordebogen i Sognebyen kun en enkelt Gaard, der maa være den Præstegaard, som Kongen 15. Juni 1560 skænkede Sjællands Superintendentembede tilligemed Sognekaldet, og som senere er blevet Præstegaard for Sognets egen Præst, thi i dette Aar kan Kongen ikke have ejet andre Gaarde her; den har i Matriklen 1688 Nr. 6 og er nuværende Matr. Nr. 1, beliggende syd for Kirken. Da den gav Landgilde til Biskoppen, kan den paa Jordebogens Tid vel ikke have været Præstegaard. Roskildebispens ejede desuden hele Byen Utterslev, hele Byen Husum og vistnok ogsaa hele Byen Emdrup. Der nævnes dog i Slutningen af det 14. Aarh. en »Petrus Jenson de Ymmethorp armiger«²⁾, som vel er den samme som den Peder Hansen til Ymbertorp, der nævnes 1370³⁾). Betegnelsen til, der plejer at udtrykke et Ejendomsforhold, maa være en fejl Oversættelse af et latinsk de, ligesom Hansen maa være en langt senere Gengivelse af et latinsk Johannis, der ellers i Middelalderen paa Dansk blev gengivet ved Jensen. Nogle Aar senere, 1422, boede her en Væbner Johannes Petri de Ymmerthorp, der førte Slægten Væbners Vaaben⁴⁾ og maaske er en Søn af den foregaaende. Disse to har dog rimeligvis kun været bispelige Lensmænd.

Derimod ejede Biskoppen ikke Gods i Vanløse, skønt

¹⁾ Scr. Rer. Dan. III, 427 ff.

²⁾ Københavns Diplom. II, 19.

³⁾ Ældste danske Archivreg. III, 361.

⁴⁾ Københavns Diplom. II, 44.

denne By nævnes i de pavelige Stadfæstelsesbreve, som Absalon erhvervede paa sin Borg Havn og det Gods, som han havde lagt under den. Af Serridslev By ejede Biskoppen 1370 de 8 af de 11 Bol, som Byen bestod af, af Valby 6 af dens 8 Bol og af Vigerslev de 3 af Byens 4 Bol. Den øvrige Del af disse Byer tilhørte Domkapitlet i Roskilde, der desuden ejede en Del af Brønshøj. Resten af denne By tilhørte i alt Fald efter Reformationen Københavns Hospital, det vil sige Vartov. Kapitlet ved Frue Kirke i København havde 1436 8 Gaarde i Vanløse, Domkapitlet i Roskilde ejede 2 Gaarde her, og endelig var der i denne By 3 Gaarde, der var Adelsgoods; disse fik Kongen 27. November 1579 ved Mageskifte med Erik Vesteni til Søbygaard. Som man vil se, var det overvejende Gejstligheden, der ejede Gods her før Reformationen, en enkelt Adelsmand, derimod vides der ikke at have været Selvejerbønder paa Københavns Omraade i Middelalderen. Kapitlet ved Frue Kirke ejede tillige Brønshøj Kirke. I den bevarede Fortegnelse over dets Præbender fra 1436¹⁾ findes Kirken anført med en Indtægt af 8 Pund²⁾, der muligvis angiver Størrelsen af Kirketienden. Endvidere ejede Kapitlet 1436 St. Klemens Kirke i København med Tienden af »Walby a Wigetzløsse & Wygitzleff«, der var 10 Pund. Det mellemste af disse Navne er forøvrigt aldeles ubekendt. Tienden af Serridslev har rimeligvis tilhørt en af Byens andre Kirker, som Kapitlet ogsaa ejede.

Foruden de ovenfor nævnte Byer er der nogle Arealer eller Ejendomme, om hvis Ejendomsforhold i Middelalderen vi intet ved. Saaledes fik Jochim Beck og hans Hustru Anne 6. December 1542 Livsbrev paa en Holm kaldet Siøholm ved Utterslev, som en Borger i København Valter Symensen tidligere havde været forlenet

¹⁾ Scr. Rer. Dan. VIII, 259.

²⁾ 1 Pund Korn var lig $3\frac{1}{3}$ Tdr. Rug eller 4 Tdr. Byg.

med. Efter deres Død skænkede Kongen 21. April 1574 denne Holm til Sognepræsterne ved Københavns 3 Sognekirker, den siges da at ligge ved Vanløse. I Markbogen fra Aaret 1682 til Matriklen 1688 kaldes den Presteholmen og blev da ansat til 5 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk. Hartkorn. Senere blev den solgt til Privateje og er den nuværende Gaard Brønshøjholm, Matr. Nr. 11 af Brønshøj.

Ligeledes ved man ikke, hvem Kongens Enghave i Middelalderen har tilhørt. Muligvis har her ligget en lille Landsby paa to Gaarde, der skulde have heddet Hammelstrup, hvorom der endnu 1695 synes at have været en Tradition¹⁾. Paa Valby Mark nævnes i Markbogen fra 1682 Hammerstrups Aasz, der stødte op til Kongens Enghave; paa et Kort fra 1781 over Valby Mark kaldes Agrene Hammerstrups Enge og laa paa Valby Mark ved det nordvestlige Hjørne af Enghaven. Dette Bynavn kan enten have været baaret af en eller flere Gaarde paa Valby Mark, der har ligget her og senere er flyttet ind til Byen, eller, hvad maaske er mere sandsynligt, have været Navn paa en lille Landsby, der har ligget i Kongens Enghave. Om denne Landsby vides forøvrigt intet, og Navnet forekommer ellers ikke. Kongens Enghave synes mærkeligt nok at være blevet forglemt, da Landet 1682 blev opmaalt og takseret til Christian den 5's Matrikel.

Efter Reformationen blev Bispegodset inddraget under Kronen; dog var den Del af det, der laa under Birket til Københavns Slot, bl. a. Serridslev, Valby og Vigerslev, vistnok kommet under Kronen sammen med dette. Derimod vedblev Domkapitlet at bestaa som en særlig Institution, indtil det i Aarene nærmest efter 1660 faldt bort, idet dets Gods blev udlagt til Kronens Kreditorer eller solgt.

Men allerede længe forinden havde Kongen ved

¹⁾ O. Nielsen, Københavns Historie. I, 3 f.

Mageskifte erhvervet dets Gods i Københavns Omegn. Saaledes fik Kongen 22. Juli 1551 3 Gaarde i Valby hørende til Hersted Præbende, den 20. April 1561 af Serridslev Præbende 2 Gaarde i Vigerslev, disse tilhørte 1370 Ærkedegnen i Roskilde; Kongen var nu Eneejer af disse to Byer. Af Gaardene i Brønshøj fik Kongen ligeledes 20. April 1561 1 Gaard af Serridslev Præbende og 2 af Aassyfve (Aashøj) Præbende, samt 27. Februar 1563 sammesteds 1 Gaard, der hørte til Dalby Præbende. I denne By var endnu 2 Gaarde, der tilhørte Vartov. Disse kom, efter en Tid tilligemed Byens øvrige Gaarde at have været i Privateje, 1738 til Kronen og blev henlagt under Rytterdistriktet.

Domkapitlets Gods i Serridslev skødede dette 5. Februar 1527 til Byen København for 1800 Mark danske Penge. Det bestod da af 6 Bol Jord, medens Kapitlet ifølge Jordebogen tidligere kun havde ejet 3 Bol. Kort i Forvejen havde Frederik den 1ste 27. August 1525 overdraget den øvrige Del af Serridslev By, som rimeligvis var overgaaet til Kronen tilligemed Københavns Slot og By, til Byen København; dog skulde Byen aarlig give 20 Lødemark derfor samt tillade, at Kongens Kvæg paa Slottet maatte græsse der frit.

Fra det 17. Aarh. faar man af Markbøgerne fra 1682, der indeholder Oplysning om de Arbejder i Marken, der blev foretaget i Anledning af Christian den 5's Matrikel, en Mængde Efterretninger om vore Landsbyer, om Gaardene og Husene, om deres Jord og deres Agerbrug m. m. Ved Hjælp af disse Markbøger, der opregner enhver Gaards Agre tilligemed deres Længde og Bredde, er man ogsaa tildels i Stand til at slutte tilbage til Fortidens Forhold og bl. a. undersøge og kontrollere Oplysningerne i Roskildebispens Jordebog om Byernes Antal af Bol, samt tillige udfinde, hvad man forstod ved et Bol¹⁾.

¹⁾ Markbog Nr. 1 Amager, Nr. 2 København, Nr. 3 Hvidovre Sogn, Nr. 5 Brønshøj Sogn.

Byerne i Brønshøj Sogn havde 1682 hver 3 Marker eller Vange, der dog ikke altid var lige store, selv om de maaske oprindeligt har været det; dog havde i Husum den tidligere Hovedgaard tillige to Kobler eller Vænger for sig selv. Disse Vange, der i Markbogen ofte betegnes som Bygvang, Rugvang og Fælle, blev, som det var Skik i Trevangsbruget, dyrket i 2 Aar og hvilte derefter i eet Aar, i hvilket de henlaa til Græsning for Byens Kreaturer. Det første Aar saaede man i den bedste Del af Jorden Byg og det næste Rug, i den daarlige eller langt fra Byen liggende Jord, der sjældent eller aldrig blev gødet, saaede man Havre. Det var dog ikke al Jord, der kunde taale denne kraftige Dyrkningsmaade, disse Agre, der i gode Tider næppe har været saa mange, gav man da længere Hvile, for nogle enkelte i 6 eller i endnu flere Aar.

I Valby havde man derimod kun to Vange, i hver af dem var dog en mindre Del indelukket til en Rughave til Dyrkning af denne Kornsort. De to Vange blev afvekslende besaaet eet Aar med Byg og hvilte derefter ogsaa eet Aar med Undtagelse af en lille Del af Jorden, der hvilte i 3 Aar. I de to Rughaver saaedes der hvert Aar Rug, dog fik ogsaa her nogle faa Agre 3 Aars Hvile. I Vigerslev var der ligeledes to Vange, der det ene Aar blev besaaet med Byg og hvilte det næste Aar, desuden var her to »Indlykker«, som blev dyrket hvert Aar, det ene Aar med Byg og det næste med Rug og ingen Hvile fik. Havre saaede man her ligesom i de øvrige Byers Marker i den daarlige Jord.

I Sundbyøster og -vester havde man kun een Vang, der ingen Hvile fik. I disse Byer var der tillige en Del Jord, indtaget fra deres Overdrev, for nogle Gaardes Vedkommende 1 Td. Land eller mere, hvori blev dyrket Kaal. I de øvrige Byer var der kun lige den nødtørftige Kaaljord.

Dyrkningsmaaden for Københavns Jorder var noget forskellig. Bryggervangen og Vognmandsvangen blev dyrket i to Aar og hvilte derefter eet eller flere Aar. Samme Brug havde Halvdelen af Borgemester og Raads Vang, medens den øvrige Halvdel blev besaaet hvert Aar. »Rydvangen« blev dels dyrket i to Aar med eet Aars Hvile, dels i tre Aar med to Aars Hvile.

Byernes Vange var igen delt i mindre Dele, der i Markbogen kaldes Aase, disse var saa atter delt i lange, smalle Strimler, der kaldtes Agre. Ordet Aas anvendes dog mindre hyppigt paa de c. 100 Aar yngre Udskiftningskort, hvor man mest har brugt Flertalsformen Agre. Som Eksempel kan anføres, at i Valby Bougnehøys Vang var der 17 Aase med ialt 248 Agre, i samme Bys Wlffuegauffs Vang var der 15 Aase med 227 Agre. I den ene Rughave, som intet særligt Navn havde, var der 3 Aase med 40 Agre, og i den anden, som kaldtes Liugsehøys Mark, var der 14 med 162 Agre. Dette bliver paa hele Byens Mark tilsammen 49 Aase med 677 Agre. Det samlede Areal af disse Agre udgjorde 636 Tdr. Land. Men paa Byens Mark var der mange Steder, der ikke egnede sig til at blive pløjede; paa disse kunde der i det Aar, da den øvrige Mark blev besaaet, avles $3\frac{1}{2}$ Læs godt Hø og $3\frac{1}{4}$ Læs mindre godt Hø, i Markbøgerne kaldet Mosefoder. Desuden kunde der i den ene Rughave hvert Aar avles $11\frac{3}{8}$ Læs godt Hø, samt i en indhegnet Enghave 48 Læs godt Hø. Byens Hartkorn var efter den gamle Matrikel 101 Tdr. 1 Skp. 1 Fdk. 1 Alb., efter den nuværende er det c. 143 Tdr., det er altsaa blevet sat betydeligt op, hvad tildels skyldes, at det gamle Hartkorn var særlig lavt, da den Jord, der brugtes og hvilte lige længe, blev takseret lavere end den Jord, hvor man anvendte 2 Aars Brug og 1 Aars Hvile. Byens hele Areal er c. 1032 Tdr. Land. Paa Brønshøj Mark var der 41 Aase med 409 Agre samt desuden 20 Agre paa Præst-

holmen; Vanløse havde 57 Aase med 581 Agre og Sundbyøster 20 med 273 Agre. Det dyrkede Areal i disse tre Byer var 1682 henholdsvis 374, 449 og 406 Tdr. Land. Der er altsaa ikke saa lidt Forskel paa Aasenes Gennemsnitsstørrelse i disse Byer, i de to første var den under 10 Tdr., i Sundbyøster var den 20 Tdr. Land. Denne Forskel kommer dels af, at der i de to førstnævnte Byer var endel mindre Aase, og dels af, at der i Sundbyøster var flere Gaarde end i de to andre Byer; naar hver Gaard skal have Agre i en Aas, maa denne gøres større, jo flere Gaarde der er i Byen. Dertil kommer, at i Sundbyøster var Aasenes Agerantal saa nogenlunde afpassede efter Gaardenes Antal, idet der i Reglen i dem var 14 Agre, en for hver Gaard. Agrene var forøvrigt ikke saa lidt større i denne By end i de to andre.

Agrene var, selv i samme Aas, af meget ulige Længde, i Valby var nogle paa over 1000 Alen, medens andre Agre kunde være under 100 Alen, de fleste var dog længere. Deres Bredde rettede sig noget efter Gaardenes Størrelse, dog havde de større Gaarde ofte to Agre ved Siden af hinanden i Stedet for en enkelt særlig bred Ager. Ofte var Bredden vel en 30—40 Alen, dog var nogle kun 10 Alen brede.

Det samlede Areal paa det nuværende Københavns Grund, som 1682 var under Plov, udgjorde 4806 Tdr. Land, dertil kom en Høavl paa $383\frac{0}{16}$ Læs godt Hø og $111\frac{3}{4}$ Læs Mosefoder i de Vange, som hvert andet eller tredje Aar hvilte, paa de Steder, som ikke blev pløjet. Desuden kunde der avles $200\frac{7}{8}$ Læs godt Hø og $33\frac{1}{2}$ Læs Mosefoder i Enghaven og i de Vange, der aarlig blev dyrkede. Paa Overdrev kunde der tilsammen græsses $1188\frac{1}{4}$ Stk. Kvæg; heraf havde Sundbyøster Græsning til $312\frac{1}{2}$ Stk., Sundbyvester til $73\frac{3}{4}$ Stk., Christianshavn til 80 Stk., samt København til ialt 722 Stk., hvoraf Nørrefælled kunde tage 300, Østerfælled 180 og Vesterfælled

ligesaa 180 Stk. Resten var fordelt paa nogle mindre Indhegninger og Haver. Disse Angivelser er tildels efter Morvilles Sammentælling¹⁾). Denne angiver ogsaa Hartkornet, der efter hans Opgivelser skulde være 1206 Tdr. Imidlertid blev det Hartkorn, han anfører, for nogle Byer, bl. a. dem i Brønshøj Sogn samt Valby og Vigerslev, senere reduceret, saa det blev mindre. Denne Reduktion kom dog ikke til at gælde for nogle Gaarde, nemlig dem, der var i Privateje, det vil sige Husumgaard og Gaardene i Vanløse, og muligvis nogle flere. Det samlede Hartkorn bliver derfor noget mindre, c. 1148 Tdr. Hartkorn.

Agrene var fordelte mellem Byens Gaarde, saaledes at disse som Regel havde en eller flere Agre i hver Aas. Husumgaard havde dog som Regel flere Agre paa et Sted, og i Vanløse havde Gaardene nogle »Holme« for sig selv, hvori der var flere Agre; desuden havde de store Gaarde i Husum og Utterslev enkelte Aase, der alene hørte dem til. Ved Gaardene laa som Regel deres Tofter, hvori der ofte var flere Agre.

For at vise den almindelige Fordelingsmaade af Agrene mellem Byens Gaarde skal nedenfor anføres som Eksempel et Par Aase fra Valby. Det første Tal angiver Gaardens Nr. i Matriklen 1688, det næste Agerens Nr., det tredie og fjerde dennes Bredde i Alen i begge Ender, og det sidste dens Længde.

Wlffuegaffs Wang.

Liuszehøys Ager Aasz ligger imellem Gaaszeholms Aasz, Liuszehøyditz Wang, Wlffuegabs Agre Aasz og faaer Engs Agre Aasz i Øster og Vester, begyndes ved den nordre Side og er 23 Agre.

13	$\left\{ \begin{array}{l} 1 \\ 2 \end{array} \right\}$	64 ¹ / ₂	71	220	1	4	32 ¹ / ₄	33	210
		10	5	40 ³ / ₄	40	190			
8	3	35 ¹ / ₂	39 ¹ / ₄	210	9	6	41	38	190

¹⁾ Christian 5's Matrikel i Matrikulsarkivet. Protokol Nr. 1856.

6	7	40	$40\frac{3}{4}$	147	5	16	$25\frac{1}{2}$	$25\frac{3}{4}$	120
11	8	$36\frac{1}{4}$	$33\frac{3}{4}$	147	2	17	$25\frac{1}{4}$	$24\frac{1}{4}$	130
12	{ 9 }	$56\frac{1}{2}$	$57\frac{1}{2}$	102	3	18	$25\frac{1}{4}$	25	130
	{ 10 }				7	{ 19 }	$55\frac{3}{4}$	$56\frac{1}{3}$	161
10	11	$27\frac{1}{2}$	$26\frac{1}{4}$	97			{ 20 }		
9	12	$27\frac{1}{4}$	$25\frac{1}{2}$	97	13	{ 21 }	$46\frac{1}{4}$	45	157
8	13	$24\frac{1}{4}$	$23\frac{3}{4}$	113		{ 22 }			
1	14	$23\frac{1}{2}$	$23\frac{1}{4}$	113	6	23	$26\frac{1}{4}$	$24\frac{3}{4}$	70
4	15	$23\frac{3}{4}$	$25\frac{1}{4}$	120					

Ellebiergs Aasz, ligger imellem Waldbye Enghauge. Wiersløff Mark, Wlffuegabs Ager Aasz og Liyszehøydzt Wang udi Øster og Vester, begyndt ved den søndre Side og er 16 Agre.

1	1	$34\frac{3}{4}$	$34\frac{1}{2}$	530	5	9	$35\frac{3}{4}$	$30\frac{3}{4}$	560
8	2	$36\frac{1}{4}$	$35\frac{1}{4}$	530	4	10	30	$35\frac{3}{4}$	560
7	{ 3 }	69	66	530	11	11	$32\frac{1}{2}$	$33\frac{3}{4}$	575
	{ 4 }				6	12	36	$35\frac{3}{4}$	575
3	5	40	$34\frac{1}{2}$	538	9	13	39	$34\frac{1}{2}$	600
2	6	$36\frac{1}{4}$	$38\frac{1}{4}$	538	10	14	$38\frac{1}{4}$	$33\frac{3}{4}$	600
13	{ 7 }	$69\frac{1}{2}$	70	538	12	{ 15 }	79	$82\frac{1}{2}$	626
	{ 8 }				{ 16 }				

Som man vil se af ovenstaaende, har de to Gaarde Nr. 1 og 8 i begge Aase, i den ene endog to Gange, Agre Side om Side og af Markbogen fremgaar, at dette som Regel ogsaa er Tilfældet i de øvrige Aase. Derimod har Gaard Nr. 8 i den ene Aas til Nabo paa den anden Side Gaardene Nr. 13 og 9 og i den anden Gaard Nr. 7 til Nabo. Ligesaa har Gaard Nr. 1 i den ene Aas Gaardene Nr. 10 og 4 til Nabo, i den anden derimod ingen, da den her har den første Ager i denne Aas. Og dette, at disse to Gaarde paa den ene Side stedse har hinanden til Nabo og paa den anden Side snart en og snart en anden Gaard, er ogsaa som Regel Tilfældet i de øvrige Aase i Byens Mark. Gaardene Nr. 4 og 5 har i den ene Aas Agrene Nr. 15 og 16 og i den anden Nr. 9 og 10, der i begge

Aase ligger ved Siden af hinanden, og det samme vil man ogsaa finde at være Reglen i de øvrige Aase. Derimod har disse to Gaarde i den ene Aas Gaardene Nr. 1 og 2 til Nabo og i den anden Gaardene Nr. 13 og 11, og den samme Vilkaarlighed med Hensyn til Brugeren af Naboasene vil man finde i den øvrige Del af Marken.

Undersøger man videre de to foranførte Aase, vil man finde, at der endnu er 3 Par Gaarde, som stedse har deres Agre liggende sammen, nemlig Gaardene Nr. 2 og 3, Nr. 6 og 11 samt Nr. 9 og 10. Derimod vil man finde, at de øvrige Gaarde i Byen, Nr. 7, 12 og 13, snart har en Gaard til Nabo i Marken og snart en anden, uden at der her synes at gælde nogen bestemt Regel.

Den samlede Agerbredde for hver af disse Grupper, Nr. 1 og 8, Nr. 4 og 5 o. s. v., er i den anden Aas omtrent den samme, og det ses tillige, at Gaardene Nr. 7, 12 og 13 har to Agre hver, hvis samlede Agerbredde er lig den, som Agrene til Gaardene Nr. 1 og 8, o. s. v. har. Ligeledes var Hartkornet ens for disse Grupper; hver af de smaa Gaarde havde 6 Tdr. 2 Skp. 2 Fdk. 1 Alb. Hartkorn og hver af de tre store Gaarde, Nr. 7, 12 og 13, det dobbelte eller 12 Tdr. 5 Skp. 2 Alb. Naar der i den første Aas er lidt Forskel paa Agerbredderne, beror det vistnok paa, at den egentlig er sammensat af to Aase, idet nogle af Gaardene har faaet Agre tildelt her to Gange. De 8 første Agre, der er lidt bredere end de øvrige, maa vist regnes for en Aas eller rettere som en Del af en saadan; Resten af Aasen maa da søges et andet Sted, hvor det nu end er, thi det kan tænkes, at de gamle Grænser for Aasene er gaaet i Glemme, eller at Aasene var tilstede, før Agrene fik den 1682 værende Fordeling, og ikke var af lige Størrelse. De sidste 15 Agre, hvori de 12 af Byens 13 Gaarde har Jord, maa være en ny Fordeling af Agrene; den Gaard, der mangler Jord her, Nr. 9, maa da paa en eller anden Maade have faaet Erstatning

andetsteds. Saadanne smaa Uregelmæssigheder vil man altid finde. Som man vil se, er de sidste 15 Agre i denne Aas saa omtrent lige brede. Forskellen kan skyldes, at man undertiden pløjede ind paa Naboens Agre; især hvis en Gaard var øde og ubeboet, hændte det ofte, at Naboerne pløjede ind paa dens Agre.

Af det foregaaende vil man se, at Byens Gaarde kan deles i 8 Grupper, eller om man vil Lægd, hver paa 12—13 Tdr. Hartkorn, hvoraf de 5 bestaar af to Gaarde og de 3 af een Gaard. Men Byen havde ifølge Roskildebispens Jordebog netop 8 Bol, og det ligger da nær at antage, at disse 8 Grupper er lig de i Jordebogen anførte Bol.

Bolene er altsaa ligestore Grupper eller Lægd af Gaarde, hvis Jord i Marken ligger sammen i Byens forskellige Aase. Helt uforandret er Bolene dog ikke, thi ifølge Jordebogen var der 1370 i Byen 10 Gaarde paa $\frac{1}{4}$ Bol, 1 Gaard paa $\frac{1}{2}$ Bol, samt 10 Gaarde, der tilsammen havde 5 Bol. Bolene var altsaa den Gang delte imellem flere Gaarde end senere. Forøvrigt var der ikke noget i Vejen for, at en Gaard kunde have Jord i to eller flere Bol.

Denne Inddeling af en Bys Gaarde og Mark i Bol er meget almindelig paa Sjælland, og man finder den da ogsaa i de øvrige Landsbyer under København, med Undtagelse af Emdrup og Sundbyvester. I disse to Byer var Agrene fordelt paa den Maade, at Gaardene stedse fulgte efter hverandre i samme Rækkefølge i Aasene, saaledes at en Gaard altid havde de samme Gaarde til Naboer der. I Sundbyvester er Rækkefølgen i Aasene forøvrigt den samme, som Gaardene havde i Byen, hvor de alle laa i een Række, der paa den ene Side havde Overdrevet og paa den anden Byens Mark.

Denne Agerfordeling er sikkert langt yngre end den første, Bolinddelingen af Marken, og har muligvis, i alt

Fald i Sundbyvester, afløst denne. Maaske stammer den her fra Tiden efter Københavns Belejring 1523 eller Grevens Fejde, under hvilken Byen en Tid laa øde.

Hvornaar man først fandt paa at dele Gaardene og Marken i Bol, vides ikke, men Bolene gaar sikkert tilbage til den tidligere Middelalder, muligvis til Vikingetidens sidste Del. Maaske er Bolinddelingen indført for Ledingens Skyld, hver Bol skulde stille en Mand til denne.

Derfor var Bolene saaledes fordelt mellem Bolsbrødrene, som de, der var fælles om et Bol, kaldtes, at den samme Gaard stedse havde den sydligste eller østligste Ager i Bolet, den der, som man sagde, laa nærmest Solen. F. Eks. har Gaard Nr. 1 baade i den første Aas, som er maalt fra den nordre Side, og i den anden Aas, som er maalt fra den søndre Side, den sydligste Ager. I Sundbyøster, hvis Gaarde laa i een Række, laa de Gaarde, som tilsammen udgjorde et Bol, ogsaa ved Siden af hinanden i Byen, og den Gaard, der laa vestligst, havde ogsaa den vestligste eller nordligste Ager i Bolet. Det samme synes ogsaa tildels at være Tilfældet i de øvrige Byer, f. Eks. i Vigerslev, hvor Gaardene ligeledes laa i een Række. I Valby var det i alt Fald Tilfældet med de 3 Bol, Gaardene Nr. 2 og 3, Nr. 4 og 5 og Nr. 9 og 10; i disse 3 Bol laa den Gaard, der havde den sydligste Ager i Bolet, ogsaa i Byen Syd for sin Bolsbroder og ved Siden af ham.

I Valby gik der omtrent 80 Tdr. Land dyrket Land til et Bol samt Eng til c. 8 Læs Hø. I Vigerslev var Bolene ikke saa lidt større; her kom der c. 122 Tdr. Land paa hvert Bol samt c. 6 Læs Hø; det var den By, hvor Bolene havde det største Tilliggende. Mindst var et Bol i Sundbyvester, der ifølge Roskildebispens Jordebog var paa 6 Bol; her kom der kun c. 50 Tdr. Land Pløjejord paa et Bol, foruden 5 Læs Hø samt Andel i Overdrevet. Mellem

disse to Yderpunkter, Vigerslev og Sundbyvester, faldt Bolenes Størrelse i de øvrige Byer.

Valby bestod 1370 af 8 Bol, hvoraf Biskoppen ejede de 6 og Domkapitlet i Roskilde de 2. Biskoppen havde 10 Gaarde hver paa $\frac{1}{4}$ Bol og 1 paa $\frac{1}{2}$ Bol, desuden ejede han 7 øde Gaarde, der tilsammen var paa 3 Bol. Kapitlet havde 3 Gaarde, der alle var øde. At Gaardene var øde vil sige, at der ingen Beboer og vel heller ingen Bygninger fandtes paa dem. Derimod er det ikke sikkert, at Jorden til dem henlaa udyrket, thi Beboerne paa de andre Gaarde kan godt have haft den i Brug. Ifølge Markbogen var der 1682 i Byen 13 Gaarde, der alle tilhørte Kongen, dog var den ene, Nr. 1, henlagt til Hederiderens Bestilling, han tog baade Skat og Landgilde af den. Desuden var her 25 Huse, hvoriblandt Valby Kro. Paa flere af Gaardene var der forøvrigt 2 Beboere, hvad ogsaa gælder for de øvrige Byer, og ligesaa havde Husene ofte 2 Beboere. De tre af Gaardene var paa 1 Bol og de 10 havde hver $\frac{1}{2}$ Bol. Der er altsaa sket en Indskrænkning i Gaardenes Antal, som vist alene falder paa Biskoppens Andel, thi Kapitlet havde endnu 1551 3 Gaarde her.

Denne Formindskelse i Antallet af Gaarde staar maa-ske i Forbindelse med, at Landbrugets Ydeevne er blevet mindre, saa at de smaa Gaarde ikke længere kunde ernære en Mand. Muligvis har en Forhøjelse af Hove-riet ogsaa sin Skyld, idet der paa de store Gaarde lettere end paa de smaa kunde holdes en Karl til Hjælp med Gaardens Pasning, naar Hoveriarbejdet skulde udføres. Ved en Sammenligning mellem Biskoppens Jordebog fra c. 1370 og Københavns Lens Jordebog fra 1611 ses det, at Landgilden, den Afgift, som Fæsteren af en Gaard skulde yde til dens Ejer, er blevet ikke saa lidt mindre. Landgilden var 1370 2 Pund Korn af en Gaard paa $\frac{1}{4}$ Bol og for de andre i Forhold dertil; i Aaret 1611 var Afgiften af de 10 Gaarde paa $\frac{1}{2}$ Bol for hver 1 Pund Byg,

1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, $\frac{1}{2}$ Faar, $\frac{1}{2}$ Svin; de 2 store Gaarde, der hver var paa 1 Bol, gav hver 2 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, $\frac{1}{2}$ Faar $\frac{1}{2}$ Svin, og den tredie store Gaard, ligeledes paa 1 Bol, gav 2 Pund Byg, 2 Lam, 2 Gæs, 8 Høns. Landgilden er altsaa betydelig nedsat. En Gaard paa $\frac{1}{2}$ Bol skulde 1370 yde 4 Pund Korn, i 1611 gav den kun 1 Pund Byg foruden nogle mindre Afgifter, der tilsammen efter Datidens Beregning kan sættes til 5 Skp. Hartkorn¹⁾. Noget af Nedsættelsen kan maaske skyldes, at Bønderne her var Ugedagstjenere til Slottets Ladegaard og altsaa havde mere Hoveri at gøre end almindeligt. Af de Gaarde, som Kongen fik 1551 af Kapitlet, gav de 2 da hver i Landgilde 2 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, 1 Td. Havre, 1 Læs Hø, og den tredie 4 Pund Byg, 2 Sk. Grot og for Smaaredsel 2 Læs Hø. Da disse Gaarde tilsammen var paa 2 Bol, er Landgilden blevet nedsat for dem i Tiden fra 1551 og til 1611, formodentlig fordi de nu blev hoverigørende, hvad de næppe kan have været, medens Kapitlet ejede dem, da dette ingen Hovedgaard ejede. Saafremt Kapitlets Gaarde 1370 har givet samme Landgilde som Biskoppens, maa Landgilden i Tiden fra 1370 til 1551 være blevet nedsat for dem fra 8 Pund Korn af et Bol til 4 Pund samt noget Smaaredsel.

Vigerslev havde 1370 4 Bol. Biskoppen ejede 1 Gaard paa 1 Bol og 8 Gaarde hver paa $\frac{1}{4}$ Bol, Ærke-
deggen i Roskilde havde 2 Gaarde, der tilsammen var paa 1 Bol. Af Markbogen vil man finde, at Byen 1682 ligeledes var paa 4 Bol; den bestod af 8 Gaarde, der hver havde $\frac{1}{2}$ Bol, desuden var her 10 Holdshuse, det er Huse, der gav en aarlig Afgift, et øde Hus og Rødhus, hvoraf de to Fag stod paa Byens Mark og Resten paa Hollænderbyens Mark. Hele Byen tilhørte Kongen. Land-

¹⁾ 1 Td. Rug eller Byg var 6 Skpr. Hartkorn. 6 Lam, 12 Gæs, 24 Høns, 3 Faar, 2 Svin eller 2 Tdr. Havre var 1 Td. Hartkorn.

gilden var 1370 8 Pund Korn af et Bol, 1611 var der 6 Gaarde, der hver gav 2 Pund Byg, 1 Gaas, 1 Lam, 4 Høns, $\frac{1}{2}$ Faar, $\frac{1}{2}$ Svin, samt 1 Gaard, der gav 4 Pund Byg, $\frac{1}{2}$ Td. Smør, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, $\frac{1}{2}$ Faar, $\frac{1}{2}$ Svin. Den sidste Gaard, der 1682 var delt i to, havde 1 Bol Jord. For de smaa Gaarde bliver Landgilden noget over 4 Pund Korn af et Bol, for den store noget mere, da dens Afgift er højere end de øvriges; $\frac{1}{2}$ Td. Smør blev regnet lig 6 Tdr. Hartkorn eller $1\frac{1}{2}$ Pund Byg. Her er Landgilden altsaa ogsaa blevet nedsat, dog ikke saa meget som i Valby, skønt denne Bys Beboere ogsaa var Ugedagstjenere; dette kommer maaske af, at Byen havde mere Jord end Valby til et Bol. De to Gaarde, som Kongen 1561 fik af Kapitlet, gav da hver 3 Pund Byg og 1 Teje, hvorved vistnok maa forstaas 1 Lam, 1 Gaas og 4 Høns. Hvis Kapitlets Gaarde 1370 gav samme Landgilde som Biskoppens, er Landgilden for dem i Tidsrummet 1370—1561 nedsat fra 8 Pund til 6 Pund og 2 Tejer, det er ikke saa meget som dets Gaarde i Valby skulde være blevet nedsat; ligeledes er Afgiften for disse Gaarde nedsat, efter at de efter 1551 er kommen direkte under Kronen.

I Brønshøj ejede Bispen kun een Gaard, der havde 1 Bol Jord; dette stemmer med Forholdene i 1682, thi Præstegaarden, som maa være den Gaard, som Biskoppen ejede, var da paa 1 Bol. Hele Byen var paa 5 Bol. Kronen havde 5 Gaarde, de 4 paa $\frac{1}{2}$ Bol og den ene paa 1 Bol, Præstegaarden var paa 1 Bol og Hospitalet i København havde 2 Gaarde hver paa $\frac{1}{2}$ Bol. Hertil kom desuden Præstholmen, der tilhørte Sognepræsterne i København. Her var 1 Landgildehus, der dog ingen Jord havde, ejet af Hospitalet, 1 Holdshus tilhørende Kongen, 3 Huse opsat paa Kongens Bønders Grund, 3 Huse paa Præstegaardens Grund, hvoriblandt Degneboligen, samt

et Hus, som Kirsten sal. Hr. Claus's beboede, det var af Kongen givet hende til Ejendom.

Den Gaard, Biskoppen ejede her 1370, gav 6 Pund Korn i Landgilde. I Matriklen 1688 angives dens gamle Hartkorn, Landgildehartkornet fra Matriklen 1664, at være 20 Tdr., det vil sige, den svarede en Landgilde, der omsat i Rug eller Byg vilde svare til 20 Tdr., som er lig 5 Pund Byg, her har altsaa kun fundet en ringe Nedsættelse Sted; det skyldes vel dels, at Gaardens Landgilde 1370 var ringere end i Valby og de andre Byer, og dels, at Gaarden rimeligvis kun har ydet ringe Hoveri til Biskoppen. Kronen ejede 1611 her 4 Gaarde, den ene Gaard blev senere delt i to, de to gav hver i Landgilde 2 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 2 Høns, 2 Tdr. Havre, og de to andre hver 4 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, 4 Tdr. Havre. Denne Landgilde er omtrent den samme, som Gaardene gav, da de overgik fra Kapitlet til Kronen; de 2 Gaarde gav da tilsammen 4 Pund Byg, 2 Tejer, den ene 4 Pund Korn og Smaaredsel, og den fjerde 4 Pund Byg og 1 Teje, det er 4 Pund Byg og noget Smaaredsel af et Bol. Landgildehartkornet af Hospitalets 2 Gaarde var 1688 8 Tdr. 5 Skp. 2 Fdk. for hver, hvad der svarer til en Landgilde af 2 Pund Byg og Smaaredsel; disse Gaarde var hver paa $\frac{1}{2}$ Bol.

Utterslev havde 1370 9 Bol Jord, hvoraf Hovedgaarden havde de 3; det oplyses ikke, hvorledes de øvrige Bol var fordelte mellem Byens andre Gaarde, og hvor mange der var af disse; det siges kun, at 7 af dem var forsynede med Bygninger. I Aaret 1682 var her to store Gaarde, som maa være den gamle Hovedgaard, 9 andre Gaarde og 9 Huse. Den ene af de store Gaarde tilhørte 1682 Hr. Christen Skeel, den anden var henlagt med Landgilde og Hoveripenge til Herredsfogden i Sokkelund Herred. Den og Resten af Byen tilhørte Kongen. En enkelt Gaard, Nr. 8, havde forøvrigt en Tid været i Privat-

eje¹⁾, den sidste Ejer var Fru Kirsten Sinklers, som selv boede her.

1682 synes der at være 5 Gaarde, hvoriblandt de to store, der hver er paa 1 Bol, og 6 Gaarde, der hver har $\frac{1}{2}$ Bol; dette bliver 8 Bol, men desuden havde de to store Gaarde en Del Jord for sig selv, dels liggende ved Gaardene og dels i Marken i Aase for sig selv; denne Jord, der udgjorde c. 15 Tdr. Hartkorn, svarer omtrent til Størrelsen af 1 Bol og er maaske regnet lig med et saadant. Byen bliver altsaa paa 9 Bol ligesom i 1370.

Hovedgaardens Landgilde siges i Roskildebispens Jordebog i gammel Tid (*antiquitus*) at have været 15 Pund, men de øvrige Gaardes Landgilde anføres ikke. Her var 1611 2 Gaarde, der hver gav i Landgilde 2 Pund Rug, 2 Pund Byg, 1 Svin, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, 1 Læs Hø, 6 Tdr. Havre, 2 hvis Landgilde var for hver 2 Pund Rug, 2 Pund Byg, 4 Tdr. Havre, en, der gav $1\frac{1}{2}$ Pund Rug, $1\frac{1}{2}$ Pund Byg, 1 Lam 1 Gaas, 4 Høns, 1 Læs Hø, 3 Tdr. Havre, og 6 Gaarde, der hver gav 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, $\frac{1}{2}$ Svin, 2 Sk. Grot. Den sidste Landgilde var en meget ringe Afgift for disse Gaarde, der hver var paa $\frac{1}{2}$ Bol. Den blev senere forhøjet, thi 1651 ydede de foruden den anførte Afgift tillige hver 1 Pund Byg og 1 Td. Havre.

I Husum var 1370 9 Bol Jord, af hvilke Hovedgaarden havde de 2 Bol, de øvrige 7 var fordelt mellem Byens andre Gaarde, der dog var øde paa 7 nær. I Aaret 1682 var her foruden den tidligere Hovedgaard 9 andre Gaarde, 6 Holdshuse, der siges at staa paa Kongens Grund — de gav dog ingen Holdspenge, men gjorde en Ugedag hver til Hovedgaarden — samt 6 Gadehuse, der tilhørte Ejeren af Hovedgaarden og stod paa Enden af hans Agre; det ene af disse Huse havde lidt Jord. Hovedgaar-

¹⁾ Denne Gaard fik Landsdommer Anders Sinkler 14. Novbr. 1674 Skøde paa.

den og Gadehusene siges i Markbogen at tilhøre Johan Heydemand, Resten af Gaardene tilhørte Kongen. Det er ikke let at se, hvormange Bol Byen havde 1682, thi en Del af Bøndergaardens Jord maa være blevet lagt ind under Hovedgaarden, der havde 262 Tdr. Land Agerland, medens hele Byen ialt kun havde 713 Tdr. Af de øvrige Gaarde var de 8 lige store; nærmest skulde man tro, at disse hver var paa $\frac{1}{2}$ Bol, og Hovedgaarden og den ene og mindste Gaard, hvis Jord tildels ligger ved Hovedgaardens og maaske har udgjort en Del af dennes, var tilsammen 3 Bol, men dette giver kun ialt 7 Bol. Muligvis er da de 8 Gaarde paa mere end et halvt Bol hver.

Hovedgaardens Landgilde var 1370 1 Mark, det er 12 Pund Korn; i Aaret 1611 var den delt i 2 Gaarde, der hver gav 3 Pund Rug, 3 Pund Byg, 1 Otting Smør, 6 Tdr. Havre i Landgilde. Denne er altsaa ikke blevet mindre, men dette kan man jo heller ikke vente, naar Gaardens Tilliggende er blevet forøget. Af de andre Gaarde svarede de 8 hver 1 Pund Rug, 1 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, 2 Tdr. Havre i Afgift, og en gav 1 Fjerding Smør, 1 Td. Havre. Disse Gaardes Landgilde omtales ikke i Bispens Jordebog.

Emdrup havde 1370 2 Bol Jord; Gaardenes Antal eller Afgift anføres ikke, derimod siges det, at her var en Mølle og godt Fiskeri. Ifølge Markbogen fra 1682 var her 4 Gaarde, der tilhørte Kongen og 1 Lysthus med Have tilhørende Melchor Verhagel, der siges at have købt det af Rigsmarskalk von Korbitz. Denne havde 4. Marts 1674 faaet Skøde af Kongen paa en Plads i Emdrup, hvor afgangne Mag. Johannes Bremer havde ladet anlægge en Have, tilligemed Bygningerne derpaa. Denne, der var tysk Hofprædikant, havde i Febr. 1661 af Kongen faaet Skøde paa Byens 4 Gaarde, men disse maa dog senere være tilbagekøbte af Kongen. Landgilden var 1611 af

hver Gaard $3\frac{1}{2}$ Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 1 Høne, dog var den ene Gaard fri, da Herredsfogden Jens Schriffuer boede her. Herredstinget maa forøvrigt en Tid være blevet holdt paa Byens Mark, thi i Markbogen nævnes paa denne i Lille Vang Ting Ager Aasz, der vist er det samme, som et andet Sted kaldes Tinghusz Ager Aasz. Ifølge Markbogen var Byen ikke bolskiftet. Bispens Jordebog opgiver derimod, at han ejede 2 Bol Jord, og flere har der vel heller ikke været, da Biskoppen rimeligvis har ejet hele Byen. Det bliver 1611 7 Pund Byg i Afgift for hvert Bol, men disse var ogsaa temmelig store, da Byens Agerland var 216 Tdr. Land. Landgilden var da heller ikke, sammenlignet med Hartkornet efter Matriklen 1688, større end i de øvrige Byer.

I Vanløse havde Roskildebispens 1370 intet Gods. Her var 1682 10 Gaarde, hvoraf de $4\frac{1}{2}$ tidligere havde tilhørt Kongen og de $5\frac{1}{2}$ Vartov. Nu ejedes Byen, hvor der tillige var to Huse, af Overjægermester von Hahns Arvinger. Hahn havde erhvervet den af Kammerherre von Gabel, hvis Fader, Statholder von Gabel, ifølge Markbogen havde faaet Byen ved Køb og Mageskifte. Ifølge Kronens Skøder fik Generaladjutant Christopher Hagedorn 21. Okt. 1664 ved Mageskifte med Kronen dennes 5 Gaarde her, disse maa da senere være kommet i Gabels Besiddelse. Byen var 1682 paa 5 Bol, hver af dens 10 Gaarde havde $\frac{1}{2}$ Bol. Kronen havde 1611 2 Gaarde, hvis Landgilde var 2 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, 4 Tdr. Havre for hver, 2 Gaarde, der hver gav det samme, men kun 2 Tdr. Havre, og 1 Gaard, der gav 1 Pund Byg, 1 Lam, 1 Gaas, 4 Høns, 1 Td. Havre. Disse 5 Gaarde maa vist have udgjort $2\frac{1}{4}$ Bol, Landgilden bliver altsaa lidt over 4 Pund Korn af et Bol. Da Gaardene 1561 og 1579 blev erhvervet af Kronen var Landgilden omtrent den samme. Af lignende Størrelse synes den Landgilde at have været, som Vartovs Gaarde har givet.

Serridslev By havde 1370 11 Bol Jord, hvoraf $3\frac{3}{4}$, hørte til Hovedgaarden; ved denne boede 5 Gaardsæder (*inquilinos*), der enten ingen Jord har haft eller ogsaa har brugt noget af Hovedgaardens. Desuden havde Biskoppen $4\frac{1}{4}$ Bol Jord, der var fordelt mellem 6 Gaarde, der hver havde $\frac{1}{2}$ Bol Jord, og 5 Gaarde hver med $\frac{1}{4}$ Bol; endvidere havde Ærkedegnen i Roskilde 6 Gaarde, der hver var paa $\frac{1}{2}$ Bol. Landgilden var 1370 ligesom i Valby og Vigerslev 8 Pund Korn af et Bol af Bispegodset.

Her maa senere være foregaaet en lille Forandring af Ejendomsforholdene, thi da Kapitlets Gods 1527 overgik til Byen København siges det at eje 6 Bol.

Sundbyøster havde 1370 6 Bol Jord; Gaardenes Antal angives ikke, hverken her eller i Sundbyvester. I Aaret 1682 var her 14 Gaarde og 14 Huse, alle tilhørende Kongen, dog var Beboerne om ikke af Navn, saa dog i Virkeligheden Arvefæstere, der solgte, købte og delte deres Gaarde, som de selv vilde. Byen var da ligeledes paa 6 Bol. Der var vistnok 9 Gaarde paa $\frac{1}{2}$ Bol, 2 paa $\frac{3}{8}$ Bol og 3 paa $\frac{1}{4}$ Bol. Landgilden var her og i de øvrige Byer paa Amager 1370 2 Pund Korn af hver Fjerding eller $\frac{1}{4}$ Bol. Endvidere ydede alle Gaardene tilsammen 30 Stk. Kvæg, 80 Lam samt hver 1 Gaas og 4 Høns i Sommer- og Vinterskat, desuden skulde de give Græspenge, formodentlig for Benyttelse af Øens Overdrev. Her var 1611 14 Gaarde, der hver gav 2 Pund Byg, 1 Gaas, 4 Høns, desuden gav 4 af Gaardene hver 1 Td. Havre, 3 hver 2 Tdr., 5 hver 3 Tdr., 1 gav 2 Tdr. Havre, 3 Sk. Grot og 1 Gaard 3 Sk. Grot, men ingen Havre. Desuden gav Byens Gaarde tilsammen $3\frac{1}{2}$ Ko, 2 Faar, 5 Lam, 3 Svin, 13 Snese Æg, 17 Mark 5 Sk. 2 Alb., $8\frac{1}{2}$ Sk. $\frac{1}{2}$ Alb. Skovpenge, 28 Mark 2 Sk. 2 Alb. Arbejdspenge og 14 Mark 2 Sk. 1 Alb. Gæsteripenge. Her var 2 Huse, der gav Afgift, det ene 3 Sk. Grot, det andet 21 Sk. 1 Alb. Landgilden var altsaa omtrent ens, skønt Gaardene ikke

alle var lige store. For de største Gaarde er den nedsat fra 8 Pund af et Bol til 4 Pund, for de mindre Gaarde er Nedsættelsen mindre.

Sundbyvester havde 1370 6 Bol Jord. Her var i Aaret 1682 13 Gaarde og 21 Huse. Byen var da, som foran omtalt, ikke bolskiftet, men Gaardenes Størrelse i Ottinger er angivet i Markbogen; der var 2 Gaarde med 5 Ottinger, 5 Gaarde med 4 og 6 med 3 Ottinger ialt 48, som er lig 6 Bol.

Landgilden var 1611 for de 9 Gaarde for hver 2 Pund Byg, 1 Gaas, 4 Høns, desuden gav 1 Gaard 1 Td. Havre, 3 hver 2 Tdr., 4 hver 3 Tdr. og 1 Gaard 4 Tdr. Havre. Der var endvidere 2 Gaarde, der hver gav 1 Pund Byg, $\frac{1}{2}$ Gaas, 2 Høns, den ene gav tillige 3 Tdr. Havre og den anden 1 Td. Havre, 3 Sk. Grot. Foruden disse var der to Mænd, der gav henholdsvis 6 Sk. Grot og 4 Tdr. Havre. Disse to er sikkert ogsaa Gaardmænd, da der senere var to Gaarde, hvis Afgifter var meget mindre end de øvriges, skønt de havde lige saa meget Jord som disse. Hele Byen gav i Fællesskab 4 Køer, $2\frac{1}{2}$ Faar, 5 Lam, 3 Svin, $13\frac{1}{2}$ Mark 4 Sk. Skovpenge, 26 Mark Arbejdspenge og 12 Mark 2 Sk. Gæsteripenge.

Nedgangen i Landgilden er i denne By omtrent som i Sundbyøster, for nogle Gaarde til Halvdelen, for andre lidt mere eller mindre; den lave Landgilde for de to Gaarde skyldes vel særlige Aarsager.

Som man vil se af det foregaaende, har der fundet en betydelig Nedsættelse Sted i Landgilden paa den Del af Bispegodset, hvis Afgift vi kender fra Jordebogen, og det samme er maaske ogsaa Tilfældet paa den øvrige Del. Fra i Almindelighed 8 Pund Korn i Landgilde af et Bol, er den nedsat til 4 Pund og Smaaredsel, i en enkelt By. Valby, endog til 2 Pund Korn samt Smaaredsel.

Hvad Kapitlets Gods angaar, da kender man ikke Landgilden førend i det 16. Aarh., men der har vel næppe

været stor Forskel paa den og den Afgift, som Bispegodset gav.

Det Tidspunkt, da Roskildebispens Jordebog blev affattet, kan ikke just siges at være en god Periode for Landet. Krige var ikke ubekendte da, og Valdemar Atterdags Skatter var ikke smaa. De mange øde Gaarde kan maaske skyldes disse Aarsager, men kan muligvis ogsaa have sin Oprindelse fra den sorte Døds Tid, skønt der rigtignok overalt i Jordebogen nævnes Beboere paa Gaardene, naar disse specificeres. Derimod maa Aarene før 1611 regnes for en god Tid for Landbruget, Priserne var stigende og Krig var ubekendt siden 1570, da Syvaarskrigen endte.

Hvor meget Hoveri Bønderne har gjort i Aaret 1370, vides ikke, men det kan næppe have været saa meget som senere. De to af Hovedgaardene gav eller havde givet Afgift og var maaske bortforleuede, dette var maaske Tilfældet med Husumgaard c. 1400, og til disse to er der da neppe gjort Hoveri. Derimod havde Kronen 1611 en Ladegaard i Nyby, og til den har maaske Valby og Vigerslev, der er beliggende lige ved, været Ugedagstjenere. Men Hoveriet til Ladegaarden har ikke været det værste; utvivlsomt har der været mere end nok af Ægt og Arbejde at gøre for Bønderne i Københavns Omegn til Slottet og Hoffet. Det var der i alt Fald i det 18. Aarh.

Forøvrigt var Landgilden i det 17. Aarh. ikke høj; for de fleste Gaarde var den, omsat i Hartkorn, lavere end det Hartkorn, som de fik ved Matriklen 1688. Meget ofte er ellers Landgildehartkornet højere end det sidste, nogle Steder endog dobbelt saa højt. En Landgilde paa 8 Pund Korn af et Bol, hvad Gaardene ydede 1370, vilde i Valby svare til $2\frac{1}{2}$ Td. Korn af 1 Td. Hartkorn efter Matriklen 1688, men Byen var ogsaa meget lavt skyldsatt efter denne. Lægger man Hartkornet efter den nuvæ-

rende Matrikel til Grund, der jo ialt for hele Landet skulde være lig den gamle, bliver en Landgilde af 8 Pund Korn af et Bol lig med c. 1 Td. 6 Skp. Byg af 1 Td. Hartkorn, hvad ikke er nogen høj Landgilde, naar der intet eller kun meget lidt Hoveri ydes.

Om Landgilden før 1370 ved man kun, at 4 Bol Jord i Sundbyvester, som blev henlagt til et Præbende ved Lunds Domkirke, gav 4 Pund (*libras*)¹⁾. Denne Afgift maa være af alle 4 Bol, altsaa 1 Pund af hvert Bol, og det kan ikke være Korn, da det vilde være en meget ringe Afgift. Det maa altsaa formodes at være Penge eller Sølv. At ansætte Landgilden i Penge var forøvrigt senere langt mere udbredt i Skaane end paa Sjælland. Da man hverken ved, hvor meget en Mark Penge da var værd, eller kender Kornpriserne paa den Tid, kan denne Landgildeangivelse ikke sammenlignes med de Afgifter, som senere blev givet.

Foran er omtalt, at der har været flere Hovedgaarde i de Byer, som nu ligger under København, saaledes i Serridslev, Utterslev og Husum; i flere af de andre Byer synes der ogsaa at have været saadanne eller i det mindste Gaarde, der har været mere end almindelige Bøndergaarde.

Hovedgaarden i Utterslev var, som foran omtalt, allerede 1611 delt i to Gaarde. Den ene af disse blev 1642 overdraget til daværende øverste Rentemester, senere Rigsadmiral Jørgen Vind; dog skulde han give det sædvanlige Landgilde af den, men være fri for Ægt og anden Tyngde. Senere kom den i Hr. Christen Skeels Besiddelse, der ejede den 1682; 1695 ejedes den af velb. Jørgen Skeel, men 1715 var den vistnok kommen tilbage til Kronen, i alt Fald beboedes den da af en Bonde. Den anden Gaard siges 1682 at være en Fæstegaard, der brugtes af en Borger i København Peder Munch, men Bygningerne siges

¹⁾ Scr. Rer. Dan. III, 429.

dog 1695 at tilhøre hans Enke Barbra. Ganske vist var alle Bygningerne paa Fæstegaardene før 1660 Fæsternes, men det er et Spørgsmaal, om dette vedvarede efter 1660, da saa mange sikkert maatte forlade Gaarden med Restancer. I alt Fald siges det 1695 i en Opgørelse over Restancerne, at Bygningerne paa disse to Gaarde tilhørte Brugerne, hvorfor de ikke blev vurderede, hvad Bygningerne paa de øvrige Gaarde, undtagen paa Amager, blev. Gaardene maa senere være kommen under Københavns Rytterdistrikt, og 1727 blev disse Gaarde, paa hver af hvilke der da var 2 Beboere, hver delt i 2 og gjort lige i Hartkorn med Byens øvrige Gaarde, derved at deres Forlodsjord blev delt mellem alle Byens Gaarde, medens der ikke blev gjort nogen Forandring med den øvrige Del af Byens Mark. Tidligere var der 2 Gaarde, den tidligere Hovedgaard, med hver 20 Tdr. 5 Skp. 3 Fdk. Hartkorn, og 12 Gaarde med hver 6 Tdr. 7 Skp. 1 Fdk.; nu blev der 16 Gaarde, hver med Hartkorn 7 Tdr. 6 Skp. $1\frac{7}{8}$ Alb. Den ene af de store Gaarde gl. Matr. Nr. 1 er nuv. Matr. Nr. 7 og 8, og den anden gl. Matr. Nr. 2 er nuv. Matr. Nr. 5 og 6. Den sidste laa sydøstligst i Byen, den anden Matr. Nr. 1 lidt syd for den, begge liggende østen for den nuv. Utterslevvej.

Hovedgaarden maa sikkert være gammel, derfor taler dens Beliggenhed i et Hjørne af Byen og dens Særjord, dog maa det vel antages, at den er yngre end Byen, da den ligger i et Hjørne af denne. Derimod kan der være Tvivl, om den altid har været saa stor som senere. De to Bol, som foruden Særjorden udgjorde dens Jord, laa nemlig i de fleste af Byens Aase hver for sig og ikke sammen; havde den, da Bolskiftningen fandt Sted, haft begge Bol, havde den formodentlig faaet dem tildelt samlet i Byens Aase; dog kan man vel ikke absolut stole paa det.

Hovedgaarden i Husum var vistnok c. 1400 bortfor-

lenet¹⁾, i alt Fald var den senere et selvstændigt Len, der 1577 blev lagt under Københavns Len, senere gik den dog igen ud af Kronens Besiddelse og tilhørte 1682 en Johan Heydemand, der skal være død 1684 og ligger begravet i Brønshøj Kirke²⁾. Den var dog ikke længere Hovedgaard og havde ingen Privilegier; senere hørte den under Hjortespring Gods og kom med dette til Kronen og blev lagt under Rytterdistriktet. Den blev nu delt i 8 Gaarde, der hver fik 8 Tdr. 1 Skp. 1 Fdk. 1 Alb. Hartkorn. Disse Gaarde er nuv. Matr. Nr. 6, 10, 12, 13, 14, 15, 16 og 17. Hovedgaarden har ligget for den nordre Ende af Gaden, men de nyoprettede Gaarde kom dog ikke til at ligge der, de blev anbragte mod Syd, dels paa begge Sider af Gaden, dels for Enden af denne.

Husum er næppe en Dativ Flertal, der skulde betyde ved Husene, men er snarere en S sammensætning af Hus og Endelsen -heim, der maa betyde en større Gaard, og herved er sikkert ment den senere Hovedgaard. Denne maa i saa Fald være meget gammel, og det er ikke usandsynligt, at den er ældre end Byen eller den og Byen er anlagt samtidig og hører sammen. Gaardens Beliggenhed for Enden af Gaden og de andre Gaardes Beliggenhed paa begge Sider af denne til højre og venstre for Hovedgaarden kan tyde paa, at de oprindeligt kun er et Tilbehør til denne, hvor de paa Gaarden arbejdende Husmænd eller Gaardsæder har boet.

Ordet Huseby brugtes i Sverige om de Gaarde, hvor Kronens Ombudsmand boede, og det er ikke utænkeligt, at Husumgaard ogsaa har været en gammel Kongsgaard, skønt Navnet maa være ældre end Husebynavnene i Sverige. Herredstingene paa Sjælland synes ofte at være blevne holdte ved Kongsgaardene, og paa Husum Mark

¹⁾ Københavns Diplom. II, 6. Obiit Jacobus Jensson de Hwsumme. Maa være c. 1400.

²⁾ Danske Atl. VI, 5.

findes der et Minde om, at Sokkelunds Herreds Ting en Gang maa være bleven holdt her. I Markbogen nævnes 1682 Tingbiergs Aasz, paa et Kort fra 1781 kaldet Tingbiergs Ager, beliggende nord for Byen helt oppe ved Skellet til Buddinge Mark. Paa denne Bys Mark findes dog ogsaa en Tinghøj og paa Byens Mark, syd for Byen, har Stokkelund eller Sokkelund, som Navnet senere blev forvansket til, ligget. Dette Tingsted er dog rimeligvis yngre end det paa Husum Mark.

Hovedgaarden i Serridslev kender man ikke stort til uden fra Roskildebispens Jordebog og enkelte Kongebreve, som er udstedt paa den. Den er blevet nedlagt samtidig med Byen, og man ved hverken, hvor denne eller Gaarden har ligget.

Det er tidligere omtalt, at der i Emdrup i det 14. og 15. Aarh. levede forskellige Adelspersoner, der maa forudsættes at have boet paa en større Gaard. Om denne var der 1682 intet Minde uden maaske Marknavnet Parck Ager Aasz, der nævnes i Markbogen, thi Fiskeparken er ofte et Tegn paa, at der har ligget en Herregaard. Den Mølle, som ifølge Roskildebispens Jordebog fandtes ved Byen, tyder maaske ogsaa paa, at der har været en saadan. Dens Beliggenhed kan bestemmes; i Markbogen nævnes i Lundevang Lille Mølle Engs Agre, bestaaende af 8 Agre, hvoraf de to østligste laa øst for Lundehuset. Møllen har altsaa ligget her, hvor Søen endnu danner et lille Vandfald, førend dens Vand løber videre. Emdrup Sø har været dens Mølle-dam, og her har maaske det Fiskeri været, der omtales i Jordebogen, muligvis har der tillige været en Aalekiste.

Dette var 4 Byer, hvor der har været eller maa antages at have været større Gaarde, men der synes at have været endnu flere i Sognet, selv om nogle af dem tilhører en ældre Periode.

Roskildebispen havde i Brønshøj en Gaard paa et

Bol, hvilket jo i de Tider, da mange af Gaardene kun havde $\frac{1}{4}$ Bol, maa betragtes som et anseeligt Jordtiliggende. Dertil kommer dens Beliggenhed dels ved Kirken og dels for Enden af Byens Gade foran Sognets Kirke. Hvis det sidste er noget oprindeligt og ikke først sket, da den blev Præstegaard, synes det at være et ubdrageligt Tegn paa, at den har været mere end en almindelig Bondegaard, og at den Mand, som boede her, har haft en afgørende Stemme ved Beslutningen om, hvor Kirken skulde ligge, thi det synes paafaldende, at man har valgt at lægge Kirken bag en Gaard og ikke f. Eks. foran denne eller paa Gaden. Kirkerne finder man forøvrigt ofte beliggende i Nærheden af en større Gaard i Byen. Om en saadan kan maaske Parche Støchernis Aaes, der laa lidt østen for Kirken, minde. Dertil kommer Beliggenheden for Enden af Gaden ligesom Hovedgaarden i Husum. Denne Beliggenhed kan tyde paa, at Gaarden og Byen er anlagt paa een Gang. Byens brede Gade og nogenlunde regelmæssige Form kan ligesom i Husum pege hen paa det samme. Betragter man paa et Kort Utterslevs og Brønshøjs Markers Beliggenhed i Forhold til hinanden, og ser man, at Utterslev Bys ligger lige ved Brønshøj Skel, synes det sandsynligt, at disse to Byer oprindeligt har hørt sammen, og at den ene maa være opstaaet ved Udflytning fra den anden. Og at det er Brønshøj, der er Udflytterbyen, synes dens Regelmæssighed at sige.

I Markbogen for Vanløse nævnes i Mellumvang en Aas Laa Spiellen, der siges at ligge imellem Hougaardsdammen og Nørrevangsgærdet. Paa Udskiftningskortet finder man lidt østen for Byen Navnet Huggestang, der maa være en Forvanskning af Hougaardsdam, idet Hougaards er blevet til Hugges, hvad man ogsaa andre Steder har Eksempel paa, og -dam er blevet fejlhørt som -tang. Laaspiellen, der ikke nævnes paa Kortet, maa sik-

kert fortolkes som Ladespjeld, og som andre Marknavne sammensat med Lade vise hen paa en større Gaard, hvad jo bestyrkes, naar man finder Navnet Hougaard ligeved, der betyder Herregaard. Om denne Gaard haves forøvrigt ingen Efterretninger.

I Vigerslev havde Biskoppen 1370 en Gaard paa 1 Bol, der i Afgift gav 8 Pund Korn. Den maa ligesom Gaarden i Brønshøj regnes for en stor Gaard i Forhold til Datidens almindelige Bøndergaarde, og Afgiften kan ikke kaldes ringe sammenlignet med de 12 Pund, som Hovedgaarden i Husum gav. Denne Gaard, der da var bortfæstet, fik Theus Pryes 9. Juli 1548 i Forlening, vistnok uden Afgift, der forøvrigt beløb sig til $\frac{1}{2}$ Td. Smør og 4 Pund Byg, dog skulde han gøre Kongen Tjeneste af den¹⁾. Endnu 1611 var den een Gaard med een Beboer, men i Markbogen opføres den som to Gaarde, i Matriklen Nr. 1 og 2. Den ene, Nr. 1, havde foruden en Kaalhave, som de andre Gaarde i Byen, tillige en Frugthave, en Rest af gammel Herlighed. Gaardene udgjorde et Bol for sig selv og laa sydligst af Byens Gaarde, der laa i een Række. Disse to Gaarde havde lidt større Tofter end de øvrige, men var ellers af lige Størrelse med disse.

Under København er beliggende 3 Byer med Endelsen -by, Valby, Sundbyvester og -øster. Jeg har andetsteds fortolket Endelsen -by som Gaard og har sammentsteds ment, at der i Valby skulde have ligget en større Gaard, hvis Navn senere skulde være overført paa Byen²⁾. Denne Gaard skulde have bestaaet af de to Gaarde gl. Matr. Nr. 12 og 13, der var beliggende nord for Byens Gade. Valby skulde betyde Byen, det er Gaarden paa Volden, der her nærmest skulde betyde Græssletten i Mod-

¹⁾ Danske Kancellireg. 1535—1550, 386. Jfr. Danske Mag. 4. Række, II, 97.

²⁾ Fortid og Nutid, IV, 129.

sætning til Agerjorden. Denne skulde have ligget syd for Byen, hvor den første Opdyrkning skulde være sket, og hvor forøvrigt den største Part af Byens Agerjord ligger. Nord for Byen skulde da Overdrevet tidligere have ligget. Muligvis kan Gaarden, som har givet Byen Navn, tidligere have ligget et andet Sted, thi paa Byens Mark findes nogle Marknavne, der tyder paa gammel Bebyggelse. Jeg har foran omtalt Hammerstrup Aas, men foruden denne Aas nævnes i Markbogen Store og Lille Tofte Ager Aas, der mod Øst stødte op til Vesterfælled. Disse to Aase var delte mellem Byens Gaarde, men dette kan være sket senere. Toften er egentlig en Gaards Særejendom, der er derfor Sandsynlighed for, at her har ligget en eller flere Gaarde, som senere er flyttet ind til Byen. Maaske har det været de foran omtalte Gaarde, Nr. 12 og 13, der har ligget her, den sidste havde i alt Fald lige i Nærheden et Fald, Bougnehøys Agre, for sig selv, dog var det kun paa 4 Agre.

Sundbyøster og -vester maa vel, skønt de fra gammel Tid af har været 2 Ejerlav, staa i Forbindelse med hinanden, da de bærer samme Navn. Dette skal vel fortolkes som Byen eller Gaarden ved Sundet, hvorved der rimeligvis er ment Øresund. I saa Fald skulde den Gaard, der ligesom i Valby har givet Byen Navn, vel søges i Sundbyøster. Men Gaardene her var omtrent lige store, de største paa $\frac{1}{2}$ Bol. Saa af Størrelsen kan intet udledes. Den eneste Gaard, der 1682 udmærkede sig fremfor de andre, var Nr. 11 paa $\frac{1}{2}$ Bol, hvis Ejer eller Bruger var Augustinus Hendrich, den havde da en større Have, dels Frugt- og dels Køkkenhave. Gaarden havde forøvrigt sit eget Navn, Rødegaard eller Svanelejegaard. Dens Historie er ellers temmelig ubekendt, den var Nr. 3 af Gaardene regnet fra Øst og laa altsaa temmelig nær ved Sundet. Beliggenheden er altsaa ikke til Hinder for, at

den, dog sandsynligvis sammen med nogle af de andre Gaarde, tidligere har været en stor Gaard.

Disse store Gaarde i Sundbyøster og Valby maa dog meget tidlig være blevne nedlagte eller delte, muligvis førend Byerne blev bolskiftede, siden de ingen særlig Indflydelse har haft paa denne.

BIDRAG TIL KØBENHAVNSKE GAARDES HISTORIE.

Af H. U. RAMSING.

IV. Erkebiskop Peder Lykkes Gaard.

Ved Opførelsen af Privatbankens Nybygning paa Nytorv er Byen bleven en Monumentalbygning rigere, og samtidig er en Grund, der i en fjærn Fortid blev delt, atter samlet til et Hele.

Første Gang, vi møder denne Grund i de bevarede Dokumenter, er, da den lybske Borger *Johannes van Essen* Dagen efter den hellige Calixti Pave og Martyrs Dag, eller den 15. Oktober i det Herrens Aar 1433 paa Tinget i Lund tilskødede Erkebiskop *Peder Lykke* sin Stenhusgaard i København, i Vor Frue Sogn paa den østre Side af Torvet. Han havde arvet den efter sin Fader, *Frederik van Essen*, som igen havde arvet den efter sin Søster, *Elsebe, Svarte Clawes* Enke¹⁾. Svarte Clawes nævnes som Borger i København den 1. August 1386 og lever her endnu den 2. Februar 1393, men det kan ikke oplyses, hvornaar han eller hans Hustru har faaet Gaarden i Eje²⁾.

Erkebiskop *Peder Lykke* døde i 1436, men denne Gaard hørte ikke til de Gaver, som han skænkede til Kirker og Klostre. Hans eneste efterlevende Broder *Bent Jonsen Bille* var Fuldbyrder af hans Testamente, og han synes som sin Part bl. a. at have faaet denne Gaard. Faa Aar efter døde han, og ligesom hans tre Sønner

¹⁾ K.D. I Nr. 121.

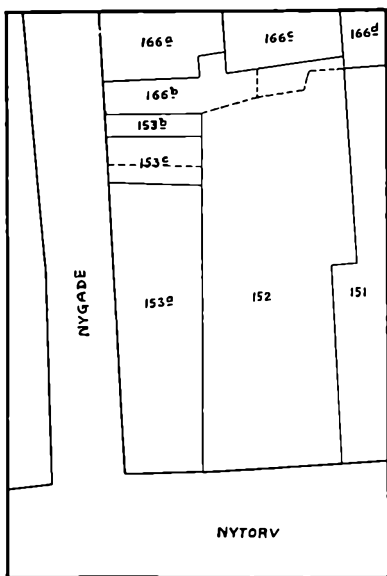
²⁾ K.D. I Nr. 85, K.D. IV Nr. 21.

Erik, Thorbern og Peder Lykke Bille i Fællesskab overtog den gamle Slægtsgaard Solbjerg, saaledes har de ogsaa overtaget denne Gaard. Erik døde først, i 1455, og hans Trediedel i Gaarden er sikkert bleven overtaget af Thorbern, men da Thorbern Bille døde den 25. November 1465 og blev begravet i Antvorskov Kloster, skænkede Peder Lykke Bille samtidig sin Trediedel i Gaarden til Klostret, utvivlsomt som en Sjelégave for Broderen¹). Dermed indtraadte der en Deling af Grunden, og naar vi betragter de to Dele, hvori Privatbankens Grund ned igennem Tiden har været delt, er det øjensynligt, at den nordlige Del langs Nygade meget nøje svarer til en Trediedel af den samlede Grund og altsaa er identisk med Peder Lykke Billes Gave. Siden fik den i Matriklen af 1689 Nr. 153.

Den sydlige Del, som siden blev Matr. Nr. 152, beholdt derimod Thorbern Billes Enke *Sidsel Ovesdatter Lunge* til Egede. Det er altsaa den Del, hvorpaa Bankens nye Tilbygning er bleven opført.

Ved Grundudgravningen af Matr. Nr. 152/1689 fandtes der betydelige Rester af et middelalderligt Stenhus. En Gavnl af røde Munkesten i middelalderligt Forbandt

¹) Ældste Arkivreg. IV pag. 224 = K. D. IV Nr. 105.

Erkebiskop Peder Lykkes Gaard.

stod i Grundens Nordgrænse, og der fandtes ogsaa Rester af et rundt Trappetaarn for en Vindeltrappe, som har været knyttet til Bygningens østlige Gaardfaçade. Iøvrigt rummede Levningerne kun lidet eller intet af arkitektonisk Værdi, men de bragte Bud om, at der her har staaet en anselig og rummelig, fleretages Gaard, og det er sikkert de sidste Spor af Thorbern Billes Stenhusgaard, hvor Kong *Christian I* i 1476 holdt sit Retterting¹⁾. Endnu i 1492 benævnes Gaarden »then jord oc gard, som her Thorbern Bille ridder, Gwd hans siel nade, fordom atte.«²⁾.

Da Fru *Sidsel Lunge* døde i 1503, skænkede hun i sit Testamente³⁾ store Gaver til Kirker og Klostre over hele Sjælland, »item alle præster i Kønehaffn Domkyrcke x mark for en begengelse, item grabrodher closter ibidem ij pund korn halfft rwg oc halff bygh, item oc j f. smør, item till helliggesthus ibidem ij pund korn halff rwff halff bygh, item till s^{te} Claræ ibidem ij pund korn halfft rwff halff bygh, item till s^{te} Jørghen forwdhen Kønehaffn j t. øll iiij skr. mell i brødh j flyckæ flesch, item j bastwe gangh ibidem till fattyghe folk mett iiij tr. øll oc spysningh.«

Gaarden synes at være gaaet i Arv til hendes og Thorberns Datter *Else Bille*, der blev gift med *Gregers Jepsen Ulfstand*, thi de næste kendte Ejere er deres Efterkommere i lige nedstigende Linie. Gregers Ulfstand, som døde nogen Tid efter 1510, var den længst levende af de to. Sønnen *Truid Ulfstand*, bekendt for sit dygtige og tapre Forsvar af Varberg i 1534—35, har derefter faaet Gaarden, som efter hans Død den 16. November 1545 er arvet af hans Søn *Jens Truidsen Ulfstand* til Vemmetofte, der i Listen over Adelsgaardene fra ca. 1552

¹⁾ K. D. I Nr. 162. ²⁾ K. D. I Nr. 180. ³⁾ Kirkehist. Saml. 3. R. I p. 554. 1 Pund Rug = 20 Skpr., 1 Pund Byg = 26 Skpr.

angives som Ejer af en Gaard i København, utvivlsomt denne¹⁾).

I 1566 blev han ansat som Underadmiral og deltog i det ulykkelige Togt, hvor en stor Del af Flaaden forliste under Gulland; han var selv blandt de omkomne.

Hans Broder *Niels Truidsen Ulfstand* maa tilligemed Vemmetofte have arvet denne Gaard, hvis Ejer han var i 1567²⁾). Som øverste Falkonermester hos Kongen har han sikkert ofte opholdt sig her. Han døde den 5. Oktober 1575 paa Amager, og allerede næste Dag fulgte hans unge Hustru *Margrethe Herlufsdatter Skave* ham. Han havde ægtet hende det foregaaende Aar, og hun døde i Barselseng, efterladende sin spæde Datter som Arving. Endnu i 1581 synes Boet at have henstaaet uafgjort, thi i Listen over Adelsgaardene i Vester Kvarter, hvortil Gaarden den Gang hørte, opføres den stadig under Niels Truidsen Ulfstands Navn³⁾). Den lille Datter *Sophie* blev siden gift med den rige *Claus Podebusk* til Krapperup, efter hvis Død hun satte det meste af Rigdommen over Styr.

I den følgende Tid er Efterretningerne om Gaardens Ejerforhold usikre. Af Mønsterrullen af 30. August 1588⁴⁾) fremgaar det, at *Peder Vintapper* bor her, men det vides ikke, om han er Ejer eller Lejer. I 1609 er Borgmester *Iver Povelsen* bleven Ejer og betaler Bodelejen af de paa Gadearealet opførte Udsalgsboder⁵⁾). Han og hans anden Hustru *Karen Pedersdatter Munk* har nu Gaarden, utvivlsomt til hendes Død i 1650.

Derefter følger Raadmand *Jacob Andersen* og hans Hustru *Maren Pedersdatter*. Det nøjagtige Tidspunkt for hans Køb af Gaarden kendes ikke. I 1652 udreder han sin Tjenestefolksskat fra sin Gaard i Kompagnistræde, men i Grundtaxten af 1653⁶⁾) nævnes han ogsaa som

¹⁾ K.D. IV Nr. 566. ²⁾ Dok. vedr. Univ. Købstadsgods Pk. 143 Univ. A. ³⁾ K.D. IV Nr. 715. ⁴⁾ D. Canc. Mønsterruller. R. A. ⁵⁾ K.D. II Nr. 164. K.D. I Nr. 425. K.D. VI Nr. 217, Nr. 220. ⁶⁾ Tj.folkesskat 1652, Grundtakst 1653. R. A.

Ejer af denne, der er den største og bedste af de to, og hvor han herefter havde sin Bolig. Han døde 70 Aar gammel den 2. Februar 1668, og næste Aar, 1669, fulgte hans Hustru ham i Graven.

Den 11. December 1669 udstedtes Købebrev paa Gaarden til *Helmer Dirichsen*, en Søn af den bekendte københavnske Handelsmand og Raadmand *Dirich Johansen Badskær*, men Bytingsskødet blev ikke læst før 19. Oktober 1672. Paa denne Tid fejrede Helmer Dirichsen sit Bryllup med *Margrethe Jacobsdatter*, Jacob Andersens Datter. Hun var da en velstaaende Raadmandsenke fra Helsingør, nylig Enke efter sin anden Mand, Raadmand *David Melvin*, som døde i 1671, og havde tidligere været gift med *Rasmus Regelsen*, ligeledes Raadmand i Helsingør. Hun vendte nu ved sit tredje Ægteskab tilbage til Fædregaarden. Fra sit første Ægteskab medbragte hun to Børn, *Reguel* og *Agnete*, fra sit andet en Søn, *Rasmus*. I sit sidste Ægteskab med Helmer Dirichsen fik hun ingen Børn, i alt Fald ingen, der naede ud over Barnealderen. Helmer Dirichsen døde allerede omkring 1679—80, men hun overlevede ham indtil den 8. Marts 1698. Hendes to Sønner, *Reguel Rasmussen* og *Rasmus Melvin*, overdrog derefter ved Skøde af 27. April 1698 Gaarden til deres Svoger og Medarving Renteskriver *Peder Rasmussen*, som var gift med deres Søster *Agnete Rasmusdatter*¹⁾.

Ved den store Ildebrand i 1728 afbrændte ogsaa denne Gaard, og Renteskriver Peder Rasmussens Stervbo solgte den 14. September 1730 Grunden til Raadmand *Anders Lauridsen Bech*, en anset københavnsk Handelsmand og Brygger²⁾. Efter hans Død den 2. December 1734 havde hans tredje Hustru og Enke *Else Tarv* Gaarden, og ved hendes Død i 1739 gik den over til Sønnen,

¹⁾ Skb. 3 fol. 483.

²⁾ Skb. 1 fol. 374.

Brygger og Handelsmand, siden Kasserer i Brandforsikringskassen *Hans Henrich Bech*.

Hans Henrich Bech havde i 1734 købt den store Grund Matr. Nr. 166/1689 øst for denne Gaard, gennem hvilken Knabrostræde efter Branden i 1728 blev forlænget fra Brolæggerstræde til Vimmelskafte¹⁾). Han udparcellerede den og samtidig henlagde han nogle mindre Parceller, Nr. 166 b og d ved Østgrænsen af Matr. Nr. 152/1689 hertil, saaledes at Staldpladsen blev udvidet og der blev dannet en Indkørsel til Bryggergaarden fra Nygade.

Commerceraad Hans Henrich Bech solgte den 16. Juni 1753²⁾) Gaarden til Brygger *Niels Pedersen Rosendahl*. Efter ham blev den paa Auktion den 25. Oktober 1759 og ved Skøde af 14. Juni 1760³⁾) købt af den berømte Historiker, Geheimearchivaren *Jacob Langebek*, eller som han i Panteregistret benævnes: »Justitsraad, Archivarius og Brygger«. Han havde Gaarden til sin Død den 16. August 1775. Hans Enke beholdt den efter ham, og derefter gik den i Arv til Sønnen, Cancellisecretair *Frederik Langebek*.

Den nordlige Halvgaard, det senere Matr. Nr. 153/1689, blev, som før nævnt, tillagt Antvorskov Kloster. Den er efter Reformationens Indførelse bleven reklameret af Slægten som bortskænket Kirkegods, thi i 1552 finder vi den rige skaanske Adelsmand *Claus Steensen Bille* som Ejer⁴⁾). Hans Fader *Steen Basse Bille* er Thorbern Billes yngste Søn. Claus Bille døde den 4. Januar 1558 og efter ham gik Gaarden i Arv til Sønnen *Jens Clausen Bille*, Lensmand paa Gulland, der var gift med *Karen Eilersdatter Rønno*v til Nakkebølle. Hun beholdt Gaarden efter ham og overlevede ham til 4. April

¹⁾ Skb. 3 fol. 42.

²⁾ Skb. 11 fol. 484.

³⁾ Skb. 14 fol. 316.

⁴⁾ K.D. IV Nr. 566.

1592¹⁾. Endnu i 1598 omtales Gaarden i Skøder paa Naboejendommen som salig Jens Billes Gaard²⁾).

Allerede i Karen Rønnovs Ejertid boede Skomager *Hans Brun* i Gaarden, og efter hendes Død er han bleven Ejer, rimeligvis omkring Aaret 1595, da han ved Juledrik bliver optaget i Danske Compagnie. I alt Fald er han Ejer i 1609, da han svarer Bodeleje af Ejendommen³⁾).

I 1620 har Borgmester *Iver Povelsen* købt Jens Bruns Gaard og svarer Bodelejen⁴⁾). Fra den Tid stammer sikkert det Forhold, der opretholdtes lige til den store Brand, at et Værelse i Hovedbygningen ud til Torvet, der var 4¹/₄ Al. bredt og 10³/₈ Al. dybt, og en tilhørende Forstue blev henlagt til Nabogaarden, Matr. Nr. 152. De to Gaarde forblev ikke paa samme Ejers Haand ret længe. Rimeligvis er denne Gaard bleven solgt paany ved Iver Povelsens Død den 18. Februar 1622, men det er først i 1633, at vi atter møder den i de sparsomt bevarede Dokumenter⁵⁾). Da er Urtekræmmer *Knud Pedersens* Enke *Kirsten* dens Ejer; rimeligvis har Manden købt den før sin Død. Endnu i 1645 ejer Kirsten Gaarden, men den 3. August 1646 optager hendes Søn, Urtekræmmer *Helmich Knudsen* Prioritet i den og er altsaa bleven dens Ejer⁶⁾).

I de næste Aar skifter Gaarden hyppigt Ejer. *Peder Mortensen Riber* har den i 1652—53⁷⁾), men han dør snart, rimeligvis i Pestaaret 1654, og efterfølges af Faderen *Morten Pedersen Riber* i 1655—58⁸⁾).

I 1660 er Brygger *Hans Hansen* bleven Gaardens Ejer⁹⁾), og han skøder den 28. Juni 1675 denne sin Bryg-

¹⁾ K.D. IV Nr. 715, 716. ²⁾ Consist. gl. Copibog fol. 186, 229. Univ. A. ³⁾ Mønsterrulle 1588. R. A, K.D. VI Nr. 94, K.D. II Nr. 664. ⁴⁾ K.D. I Nr. 425. ⁵⁾ K.D. VI Nr. 217. ⁶⁾ Kbh. Pantrepr. 1645 pag. 16. L. A. Sj. ⁷⁾ Tj.folkeskat 1652, Grundtakst 1653. R. A. ⁸⁾ Kbh. Pantrepr. 1652. fol. 57. Gl. kgl. Saml. 727. fol. Lejebrev 30. April 1658 paa Nabogaarden. ⁹⁾ Marquard: Kbh. Borgere 1659 pag. 98, Grundtakst 1661—68.

gergaard til Gæstgiver *Laurus Hansen Tønsted*¹⁾, som ejede den i mange Aar; først den 10. December 1712 gaar den fra hans Enke *Maren* over i Sønnen *Hans Laurus Tønsted*s Besiddelse²⁾. Han havde hidtil været Forpagter paa Ebberødgaard, men fortsatte nu Faderens Virksomhed, desværre ikke med Held, thi da han døde, var hans Bo insolvent. Det lykkedes dog hans Enke *Helene Rasmusdatter Smith* at købe Gaarden paa Auktion den 7. Juli 1718, og den 12. December 1721 fik hun Skøde udstedt³⁾. Da hun døde var Mandens Bo endnu ikke sluttet, og selv ejede hun intet. Gaarden blev paany solgt paa Auktion og ved Skøde af 17. December 1725 afhændet til Isenkræmmer *Thyge Christian Poulsen*, hvis anden Hustru og Enke *Mette Andersdatter Ørbech* beholdt Gaarden i en meget lang Aarrække, hvorefter den gik over til hendes Søn af første Ægteskab, Isenkræmmer *Christian Poul Freese*⁴⁾.

I Lars Tønsted's Tid blev der i den østligste Ende af Grunden udskilt en lille $4\frac{5}{6}$ Al. bred Parcel, Nr. 153 b. med Façade til Nygade, som den 26. Juli 1704 blev solgt til Lægen *Philip Hacquart* til en Vognport⁵⁾. Efter hans Død i 1718 blev den solgt til Handelsmand *Abraham Kløcker* og derefter ved Skøde af 30. April 1731 til hans Stedsøn Apotheker *Christopher Herfordt Mangor*⁶⁾. Han solgte den 3. Januar 1737 Vognporten til Urtekræmmer *Diderich Munch*⁷⁾, efter hvem Tømmermanden *Ole Knudsen* blev Ejer den 1. December 1740⁸⁾. Den 7. Januar 1744 købte Vor Frue Kirkes fattiges Skole den lille Grund paa Auktion og solgte den d. 11. Oktober samme Aar til Snedker *Peder Rasmussen*, hvis Enke *Johanne Jørgensdatter* siden ægtede *Lars Christensen Lund*, som derved blev Ejer⁹⁾.

¹⁾ Kbh. Panteptr. 1667 fol. 100 L. A. Sj. jfr. Folkeskat 1671 flg. R. A. ²⁾ Skb. 9 fol. 385. ³⁾ Skb. 13 fol. 113. ⁴⁾ Panteregistret og Skb. 1 fol. 853. ⁵⁾ Skb. 6 fol. 172. ⁶⁾ Skb. 1 fol. 596. ⁷⁾ Skb. 3 fol. 424. ⁸⁾ Skb. 5 fol. 263. ⁹⁾ Skb. 8 fol. 232 og Panteregistret.

I 1719 skødede Lars Tønstedts Bo en lignende lille Grund, Matr. Nr. 153 c, ud til Nygade ved Siden af Dr. Philip Hacquarts til Hyrekusk *Hans Ibsen*, og ved Skøde af 11. Juni 1732 forøgede Mette Ørbech denne Parcel ved Tillæg af endnu en Jordstrimmel¹⁾. Den 4. Maj 1745 solgte Hans Ibsens Enke *Maren* den samlede Grund til Kobbersmed *Isaac Adrian*²⁾.

Hermed er Grundens Historie ført frem til det Tidspunkt, da Panteregistrene begynder, og Listen over de efterfølgende Ejere kan let tilvejebringes ved en Udskrift af disse. Det skal kun bemærkes, at den Parcel, som Dr. Philip Hacquart købte, siden er bleven sammenlagt med Matr. Nr. 166 b og altsaa med Matr. Nr. 152, medens Matr. Nr. 166 d er bleven frasolgt til Naboejendommen Matr. Nr. 151/1689.

Kobbersmed Isaac Adrians Grund er nu Matr. Nr. 91/1806, medens de to Hovedgaarde er Matr. Nr. 89/1806 og Nr. 90/1806, tilsammen udgørende Privatbankens nye Gaard.

V. Det ferske Fiskehandels Compagnies Hus.

Den Grund, som nu har Matr. Nr. 15/1806 i Snarens Kvarter, var oprindelig den østligste Del af Stadens ældste Skibbro, Ladbroyen, efter hvilken Læderstræde, oprindelig Lathbrostrede, bærer Navn.

Skibbroen omtales allerede i Byens ældste Stadsretter; ved Navnet Ladbroy nævnes den i Tiden kort før og efter Aar 1400, sidste Gang i 1407. I Christopher af Bayerns Stadsret af 1443 fastsættes strænge Bøder for Ud-

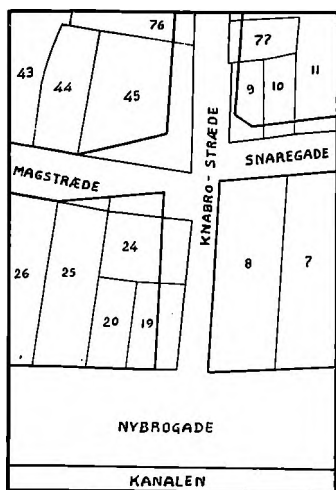
¹⁾ Stadskondukt. Prot. 28. Juli 1718. Skb. 1 fol. 853. ²⁾ Skb. 7 fol. 322 og Panteregistret.

kasten af Barlåst og anden Urenlighed udi Havnen inden Bommen og vester til Stenbroen, d. v. s. Ladbroen.

Men strænge Bøder hjalp ikke. Thi Byen havde vistnok kort efter Aar 1400, i alt Fald før 1419, begaaet den Letsindighed at føre Vandet fra Stadsgraven gennem en inddiget Kanal fra nuvæ-

rende Vartou langs Løngangsstræde hen til den nye Vandmølle, der var anlagt, hvor nu Vandkunsten er, og derfra havde Vandet sit Udløb lige ved Ladbroens vestre Ende. Opstemningsfyld fra Møllensluserne og anden Urenlighed førtes ud med Kanalens Vand, og Resultatet blev en Opfyldning af Stranden foran Ladbroen, som man ikke kunde raade Bod paa med Tidens ringe Hjælpemidler. Ladbroen gik i For-

fald, og som et ejendommeligt Tegn herpaa fandt Byens vestre offentlige Nødtørftshus, Vestre Mag, hvorefter Magstræde bærer Navn, netop sin Plads paa den gamle Ladbro. Adgangen til det Hus skete i alt Fald senere ad Knabrostræde og Nybrogades vestlige Del. Opfyldningen tog til; Møllekanalen fortsattes ud igennem den, og til sidst maatte Huset forlægges ud paa den vestlige Side af Kanalen, saaledes at man kom til det ad en lille Bro over denne, den saakaldte Vandhusbro. Allerede inden man var naaet saa vidt, var Ladbroen bleven opgivet som Skibbro. Omkring 1527 bortsolgte Byen Grunden paa Sydsiden af Magstræde og paa begge Sider af Vestre Mag. De gamle Regnskaber nævner

Det ferske Fiskehandels Compagnies Hus.

en Del Købere, men giver ikke tilstrækkelige Oplysninger til, at man med Nøjagtighed kan placere dem paa de enkelte Grunde.

For nærværende Grunds Vedkommende kan man ikke føre en Ejerliste længere tilbage end til 1640 Aarene.

Grunden var da delt i 3 selvstændige Ejendomme, to smaa mod Syd mod Kanalen og en større mod Nord mod Magstræde. De fik senere i Matriklen af 1689 Numrene 19, 20 og 24.

For de enkelte Ejendomme findes følgende Ejerlister:

Matr. Nr. 19

1645—	1664—	Hans Jacobsen, Skibsskriver	Hovedskat 1645, Grundtakst 1661, Prinsessestyr 1664—66	
—	1668—	1674—	Povel Svendsen Bildenberg, Hatstofferer	Grundtakst 1668, Folkeskat 1674
¹² / ₃	1677—	⁷ / ₄	1679 Laurids Rasmussen ~ Giertrud Michelsdatter	Skb. 3 fol. 32
⁷ / ₄	1679—	⁸ / ₆	1693 Jens Hansen Høg, Landmaaler, Gæstgiver, ~ Giertrud Michelsdatter	Ppr. (Kbh. Pante-protokol) 1667 fol. 139
⁸ / ₅	1693—	¹⁰ / ₆	1709 Detlef Hansen Møller, Kongens Smed	Skb. 3 fol. 32
¹⁰ / ₆	1709—	²⁰ / ₁	1719 Elisabeth Holst sal. Herman von Lengercken, Købmands Enke	Skb. 8 fol. 502
²⁸ / ₁	1719—	²⁰ / ₄	1723 Abraham Kløcker, Handelsmand	
²⁰ / ₄	1723—	²⁸ / ₇	1732 Lorentz Mathias Lydicke, Skomager	Skb. 13 fol. 326
²⁸ / ₇	1732—		Elisabeth Sophia sal. Hans Drejer Vintappers Enke	Skb. (3: Københavns Skødebog) 2 fol. 211, ad Nr. 20

Matr. Nr. 20

—	1645—		Karen sal. Frantz Prammands	Hovedskat 1645
¹⁷ / ₁	1648—	1674—	Anders Jensen, Skipper ~ Else Lauridsdatter	Skb. 3 fol. 284 Folkeskat 1675

—1675—1680—	Jens Nielsen, Skipper ~ Else Lauridsdatter	Folkeskat 1675 Grundskat 1680
—1683— ¹¹ / ₁ 1697	Anders Olsen ~ Else Lauridsdatter	Prinsessestyr 1683
¹¹ / ₁ 1697— ⁶ / ₂ 1697	Morten Munch, Han- delsmand, Commerce- raad	Skb. 3 fol. 284
⁶ / ₂ 1697— ¹¹ / ₇ 1703	Hans Pedersen Alsing,	Skb. 3 fol. 298
⁷ / ₁₁ 1703— ² / ₁₀ 1704	Arvid Nielsen, Skipper Skipper	Skb. 5 fol. 402
² / ₁₀ 1704— ¹¹ / ₆ 1709	Hans Hansen Borre, Skipper	Skb. 6 fol. 198
¹¹ / ₆ 1709— ¹⁰ / ₁ 1719	Elisabeth Holst sal. Herman von Lenger- cken, Købmands Enke	Skb. 8 fol. 584
¹⁰ / ₁ 1719— ⁷ / ₈ 1732	Morten Christensen, Arbejdskarl	Skb. 1 fol. 903
⁷ / ₈ 1732— ²⁰ / ₆ 1733	Elisabeth Sophia sal. Hans Drejer Vintap- pers Enke	Skb. 1 fol. 903
²⁰ / ₆ 1733—	Det ferske Fiskehan- dels Compagnie	Skb. 2 fol. 211 Nr. 19, 20 ad Nr. 24
<i>Matr. Nr. 24</i>		
— 1643—	Margrete Finche sal. Dr. Jørgen Fuirens	
—1643— ²⁴ / ₆ 1664	Peder Andersen, Un- derkøbmand paa Is- land	Efterretn. i Ejen- dommens Arkiv
²⁴ / ₆ 1664— 1680—	Hans Therkelsen, Køb- mand	Efterretn. i Ejen- dommens Arkiv
—1689— ²⁰ / ₃ 1698	Peder Christensen, Købmand, ~ Mette Holst	
⁶ / ₃ 1698— ²⁰ / ₁ 1727	Morten Norgen, Skræ- der	Skb. 3 fol. 502
²⁰ / ₁ 1727— ¹¹ / ₆ 1733	Christian Kruise, Skipper, ~ Mette Cathrine Norgen	Skb. 2 fol. 111
¹¹ / ₆ 1733—	Det ferske Fiskehan- dels Compagnie	Skb. 2 fol. 111 Nr. 19, 20, 24
— ¹¹ / ₁₂ 1751	Jens Gregersen Klit- gaard, Raadmand	Nr. 19, 20, 24

11/12 1751—

Knud Carlsen, Kongens
Fiskemester

Skb. 10 fol. 572
Nr. 19, 20, 24

Med Hensyn til Grunden, dens Grænser og Omgivelser kan yderligere oplyses, at i Grundtaxten for 1661 og tidligere siges Matr. Nr. 19 og 20 at ligge ved Stranden, i 1668 ligger de ved den nye Bro, der altsaa i de mellemfaldende Aar er bygget fra Knabrostræde over til Slotsholmen. I 1709 kaldes Broen den røde Bro.

Ved Ildebranden i 1728 nedbrændte Bygningerne paa alle tre Grunde. Ved Gadereguleringen efter Branden blev der langs Grundenes Østside afgivet en Strimmel til Knabrostrædes Udvidelse. Samtidig blev Magstræde, der hidtil havde stødt til Knabrostræde under en ret Vinkel, drejet saa meget, at den kom i Forlængelse af Snaregade. Derved blev der lagt et lille Stykke Jord til Grunden paa den nordlige Side, samtidig med at Genbogrunden mistede et tilsvarende Jordstykke. Faa Aar efter, i 1733, byggede Fiskehandels Compagniet sit Hus efter de saaledes fastslaaede Linier, det Hus, der endnu staar.

Fiskehandels Compagniets Direktører var oprindelig *Hans Hansen Berg, Niels Nysum* og Raadmand *Jens Gregersen Klitgaard*. Den sidstnævnte synes at have udkøbt de andre og at have overtaget det hele Foretagende, forinden han sælger Huset til *Knud Carlsen*, Kongens Fiskemester.

De senere Ejere af Grunden findes anført i Pante-registrene. Den nuværende Ejer er Telefondirektør *Fr. Johannsen*.

HAR ERNST BRANDENBURGER BYGGET U. F. GYLDENLØVES LILLE PALÆ, NU DET MOLTKESKE PALÆ I DR. TVÆRGADE?

Af VILH. LORENZEN.

I min Bog: Københavnske Palæer. II, har jeg behandlet det Moltkeske Palæ i Dronningens Tværgade, Hjørnet af Bredgade. Det er oprindeligt bygget af Hans høje Excellence, Ulrik Frederik Gyldenløve, Norges navnkundige Statholder, efter at han 1699 havde solgt sit store Palæ paa Kongens Nytorv, nuværende Charlottenborg. Han døde 1704, og da var Palæet færdigt. I det Ydre er det i alt væsentligt det oprindelige Palæ fra Gyldenløves Dage; senere, i Aarene omkring 1720, lod Sønnen, Grev Ferdinand Anthon Danneskjold- Laurwigen, ved J. C. Krieger det Indre modernisere og Façaden smykke med de Sandstensprydelser, der den Dag i Dag gør den saa pompøs i dekorativ Virkning.

I sin ældste Skikkelse maatte Palæet altsaa savne de rige Indfatninger i Sandsten. Dets eneste mere iøjnefaldende Dekoration var Pilastrene ud for Midtrisalitten mod Bredgade. Spørgsmaalet er nu, hvem der har leveret Tegninger til dette nette lille Palæ. Jeg har peget paa den yngste Hans Steenwinkel som den mulige Ophavsmand; han døde ganske vist ca. 1700, men helt udelukket er det ikke, at han kan have naaet at forfatte en Tegning. Man ved ganske vist intet derom. Derimod ved man,

hvem der havde sluttet Kontrakt om dette Byggearbejde og altsaa fungeret som Bygmester.

Gennem Hr. O. v. Munthe af Morgenstjerne blev jeg gjort opmærksom paa visse Dokumenter i Grevskabet Tranekærs Godsarkiv angaaende Palæet, og her — i: Protokol indeholdende Forhandlinger vedrørende Greve Carl Ahlefeldts og Baron Valdemar Løvendals Formynderskab for Ferd. Anton Greve Danneeskjold-Laurwigen 1704—05 — fandt jeg Oplysninger, der kaster nyt Lys over Palæets Tilblivelse. Vor Barokarkitekturs Historie er ikke mindst med Hensyn til de udøvende Kunstnere og deres Værker saa mangelfuldt oplyst, at ethvert Bidrag til større Viden gribes med Begærlighed.

I en af de utallige Skrivelser, der veksledes i Anledning af Ordningen af den afdøde gamle Herres Bo, udtaler Baron Løvendal sig 17. Juni 1704 til Etatsraad Benzon, Grev Ahlefeldts Stedfortræder under hans midlertidige Fraværelse, om forskellige Forhold af økonomisk Art og siger bl. a. følgende: Es ist auch der *Entrepreneur Ernst Brandenburger*, (der) auf eine *restant* von 200 Rdlr., laut *Contract*, wegen des H. Grafen von Danne skiold Haus, Anforderung thue. Ehe diese aber gut gethan wird, ist wohl nöthig, dasz der Bauw nachgesehen werde, ob er *Contractmässig* gemacht. So viel ist schon bekant und sichtbar, dasz die Keller voll Waszer sind und die angebouten *Cabinetten* von dem Hause abgeweihen, und was sonsten noch etwa *manquieren* mag. Musz er wohl seinen *Contract produciren* und *mainteniren*.

Af denne Passus i Baronens Brev fremgaar, at *Ernst Brandenburger*¹⁾, en af de dengang mest brugte Entreprenører og Murmestre, har underskrevet Kontrakt om Opførelse af Hans høje Excellences Palæ, og at det følgelig er ham, der har været Palæets Bygmester. Og den Mulighed ligger jo nær, at han ogsaa

¹⁾ Om ham se: Vilh. Lorenzen: Kbh.ske Palæer. I, p. 32 ff.

har leveret Tegninger til Palæet. Men helt givet er det ikke. Som Entreprenør var han knyttet til mange af Tidens Byggeforetagender, og skønt der synes af og til at have været klaget over Brandenburger — den senere Generalbygmester J. C. Ernst, der ikke kunde fordrage ham, satte ham meget lavt som Fagmand — maa han dog have nydt en vis Anseelse. Ellers havde vel heller ikke Frederik IV, kort før det omtalte Brev er skrevet, 6. Maj 1704 givet ham Bestalling som Bygningsinspektør. At Ernst Brandenburger kunde levere Tegninger til et Hus af Palæets Størrelse og Art, er vel ogsaa tænkeligt. Men noget helt sikkert kan ikke siges. Datidens Byggeforskeligheder ligger meget uklart, og at der foreligger Kontrakt om Opførelsen af en Bygning er ingenlunde altid ensbetydende med, at vedkommende Haandværksmester selv har leveret Tegningerne. Det vides bl. a. om den med Brandenburger samtidige »Ridemester«, Christof Marselis, at han hovedsagelig gav sig af med »at opfinde og lade udføre Dessins« til københavnske Borgeres Bygninger, medens andre havde Arbejdet i Entreprise¹).

Indtil videre maa man da blive staaende ved, at Ernst Brandenburger mulig kan have Æren for U. F. Gyldenløves »lille Palæ«.

¹) Om disse Forhold se: Vilh. Lorenzen: Anf. Værk. I, p. 39 f.

FISKEBLØDERHUSET OG WESSELS BOPÆL PAA GRAABRØDRETORV.

Af CARL C. CHRISTENSEN.

I dette Tidsskrifts 1. Række 3. Bind har afdøde Dr. Villads Christensen givet en kortfattet Skildring af Ejerne af »Fiskebløderens Hus« paa Graabrødretorv. Denne Skildring er dog ikke helt korrekt; Forfatteren har udelukkende benyttet Skattemandtallene i Raadstuearkivet og ikke taget Hensyn til de noget udviklede Giftermaal hos de skiftende Ejere og Ejerinder, ligesom et Tilnavn til en af Ejerne har bevirket, at han har faaet 2

Personer ud af den ene. Fiskebløderforretningen er endvidere behandlet i den paa Kraks Forlag i 1915 udkomne »Danmarks ældste Forretninger«; her er imidlertid Grundlæggelsesaaret for Fiskebløderforretningen urigtigt angivet til 1732, ligesom Navne og Aarstal slet ikke passer, saa i denne Bog er heller ikke givet et korrekt Billede af den gamle Fiskebløderforretnings Historie.

Ved Fiskeblødning forstaas Udbankning og Udblødning af den tørrede »Stokfisk«¹⁾ (d. v. s. visse tørrede Torskearter som Rødskeer og Titling) i Kalkvand, og den saaledes udblødte, bævrende Fisk kaldes i Danmark »Bergfisk«²⁾, medens dens Navn i Sverige og Norge er »Lutfisk«. Tidligere var Brugen af Bergfisk ret udbredt herhjemme, ligesom der var et ikke ringe Antal Fiskeblødere i København, men nu findes kun en enkelt, som rimeligvis bliver Byens allersidste. Den danske Smag med Hensyn til Bergfisk maa have forandret sig, thi i Sverige er »Lutfisken« stadig den gængse Nationalret ved Juletid.

Allerede tidligt har Fiskeblødning særlig været knyttet til Graabrødretorv med den tilstødende Gade Tugthusporten (nu den mellemste Del af Niels Hemmingsensgade) samt Store Helligejststræde (nu Valkendorfsgade).

¹⁾ I »Den politiske Kandestøber«, 2. Acts 2. Scene, hvor »Collegium Politicum« fremstilles, omtaler Herman von Bremen en Bog ved Navn »Der politische Stockfisch« (var en i sin Tid bekendt Kærligheds-Roman. Jfr. Liebenbergs Noter til Holbergs Komædier, Kbhvn. 1884. Pag. 5).

²⁾ Endnu kendes den folkelige Talemaade: »At lyse en hjem med en Bergfisk«, d. v. s. »give en saa haard en Medfart, legemlig eller i Ord, at han maa fortrække« (jfr. V. Kristiansen [alias Prof. V. Fausbøll]: »Ordbog over Gadesproget«. 2. Udg. Kbhvn. 1908. Pag. 30). I Litteraturen forekommer dette Ord tidligst i 1859, men en af Fiskebløderne paa Graabrødretorv Nr. 1 har i ethvert Fald paa en temmelig »slaaende« Maade i 1830-erne »lyst en hjem med en Bergfisk«, idet han langede en Kunde, der kritiserede hans Bergfisk, et forsvarligt Nakkedrag med selve corpus delicti (privat Meddelelse).

Ifølge et Politisyn i December 1692 over Stader paa Byens Torve fandtes en Fiskebløder siddende paa Graabrødretorv. I Frederik IV's Torveordning af 19. Maj 1727 meddeles det Københavns Magistrat »angaaende de, som sidder udi Tugthuus-porten og Hellig-Geistes stræde med salt og blødt-Fisk, . . . at disse vahre skal sælges paa Graabrødretorv, hvor dertil ogsaa skal være rum.«

Hvor Graabrødretorv Nr. 1, Hj. af Niels Hemmingsensgade Nr. 15, nu er, laa inden Byens Brand i 1728 et lille Hus, der da tilhørte Lærredskræmmer Johan Danxt.

Inden Anlægget af Torvet, der havde faaet sin nuværende Udstrækning ved Nedbrydningen af Corfitz Ulfeldts Gaard, som laa midt paa det nuværende Torv med Façade imod Kejsergade, hed Husrækken ved de nuværende ulige Numre Løvstræde eller rettere Løvestræde, som begyndte ved Købmagergade. Ifølge Grundtaksterne af 1661, 1668, 1687 og 1689 var det nuværende Nr. 1 en Lejevaaning, der i 1687 havde Nr. 142, men som ved den endelige Matrikulering i 1689 fik Nr. 138, og som da tilhørte en Mand ved Navn Peder Matzen. Den 29. December 1702 udstedtes Maalebrev paa denne Ejendom, som af Knud Døses Enke Maren Ibsdatter Lang var blevet solgt til »Agnete afgangne Gabriel Bærntz«, og Beliggenheden angives at være i »Løv Strædet ved Ulfelts Plads«.

Samme Aar som Byens Brand finder Sted, fik den 2. August en Mand ved Navn Hans Lau, der var født i Holsten, Borgerskab som Øltapper¹). Sammen med sit Øltapperi har han drevet Fiskebløderi, uden at det dog fremgaar af Borgerskabsprotokollen, at han har faaet Fiskebløderborgerskab. Det var dog ikke ualmindeligt i Datiden, at disse to Næringsveje kombineredes; Øltapperne Peder Adsersen og Henrik Hansen fik saaledes henholdsvis den 7. Februar 1742 og den 22. Januar 1742 Borgerskab som Fiskeblødere. Hvor Hans Lau har boet

¹) Borgerskabsprotokollen (Raadstueark.).

ved Byens Brand kan ikke oplyses; i det efter Branden optagne Mandtal¹⁾ findes han anført under Købmager Kvarter: paa Østergade Nr. 53 (det nuv. Nr. 16): Hans Lau, Fiskebløder, afbrent, forbliver, og i Mandtallet noteres, at hans Husstand bestod af Mand, Kone, 2 Børn samt 1 Pige. I Skattemandtallene²⁾ for de paafølgende

Aar nævnes han som Øltapper i Vingaardstræde Nr. 155 (var da de lukkede Gyder Malerens og Bagerens Gang, hvilke nedbrændte i 1776; er det nuv. Nr. 19); i 1731—32 er han forsvundet herfra og erstattet af Øltapper Mathias Svenberg, men er samtidig dukket op i Løvstræde Nr. 138 (det nuv. Nr. 1 paa Graabrødretorv) som »Hans Lau, Fiskebløder«.

¹⁾ Københavns Huse og Indvaanere efter Branden i 1728. Kbh. 1906.

²⁾ Raadstuearkivet.

Der er nemlig sket det, at han den 23. April 1731 (læst den 18. Juni) har købt førnævnte Danxts »tilhørende afbrændte Huuses Grund og Ejendom for 200 Rdlr. klingende Mønt«¹⁾. Han faar snart Tomten ryddet og opfører det endnu staaende Hus, i hvilket han den 7. April 1732 af Landsdommer Johan Finckenhagen faar en Prioritet paa 1000 Rdlr. »grov Courant«²⁾. Da Huset er færdigt, lader han omstaaende Tavle indmure over Gadedøren, hvor den endnu sidder.

De i Tavlen indhuggede tre Bogstaver IIP har ikke været der fra først af, men er senere blevet sat til, hvilket man ogsaa kan se af Uoverensstemmelsen mellem Tavlens Bogstaver og Initialerne. De skal sandsynligvis betyde Jørgen Jensen Pinvig, der har ladet dem indhugge, da han bliver Ejer af Ejendommen.

Kun faa Aar fik Hans Lau Glæde af sin nyopførte Ejendom; i Februar 1739 døde han, 49 Aar gl., af Svind-sot og blev begravet den 10. paa Helliggejstes Kirkegaard³⁾.

Hans Enke, Bodil Nielsdatter, faar den 21. Juli s. A. Ejendommen takseret af Brandforsikringskassen, der vurderede den til 2500 Rdlr. Courant. I Taksationsforretningen⁴⁾ beskrives Ejendommen som værende »et Gadehus 4 Fag, 3 Loft høj, med Quist over 2de Fag og grundmuret Kælder, i Dybden 15 Alen . . . Grundmuret til Løvstræde og Helliggejststræde, Resten Bindingsværk. Til Helliggejststræde er et Bindingsværks Heltags Sidehus paa 7 Fag, 3 Loft høj, Quist over 3 Fag og Kælder under 3 Fag, i Dybden 6¼ Alen. Endvidere et Bindingsværks Halvtags Tværhus paa 2 Fag, 3 Loft høj, grundmuret Kælder, i Dybden 6 Alen.« I det ydre staar Ejendommen stadig som da.

¹⁾ Skødeprotokollen 1731 Pag. 515 (Landsark.).

²⁾ Obligationsprotokollen 1732, Pag. 753 (Landsark.).

³⁾ Helliggejstes Kirkes Ligbog 1739 (Landsark.).

⁴⁾ Brandtaksering, Frimands Kvt. Nr. 111 (Landsark.).

Kun faa Maaneder efter Mandens Død blev Madam Bodil Nielsdatter siddende som Enke; den 7. Oktober s. A. giftede hun sig med Ungkarl Christen Hansen Nør¹⁾, der saaledes blev Ejer baade af Ejendommen og Fiskebløderiet; men Borgerskab som Fiskebløder fik han først den 6. December 1741²⁾.

I Carosseskatten 1743³⁾ anføres om Huset, som da havde Nr. 138: »Fiskebløder Christian Hansen tilkiøbt sig denne Grund efter Branden og derpaa er bygt«. Det er rimeligvis denne Tilføjelse, der har foranlediget Dr. Villads Christensen til at antage, at Hansen Nør har bygget Huset. Forøvrigt har Hansen Nør jo ikke engang tilkøbt sig Huset, men faaet det med Konen, som ejede det efter hendes afdøde Mands, Hans Laus, Skøde. I Panteregisteret⁴⁾ staar anført aldeles korrekt: »Hans Low, Fiskebløder — Bodil Nielsdatter, Enken — Christen Hansen Nør, Eftermand.«

Saa dør Madam Nør, 53 Aar gl., i 1745 og bliver begravet den 9. Januar⁵⁾, og hendes Mand foranstalter da Skifte (begyndt den 6. og sluttet den 28. Januar s. A.) med hendes Børn af 1ste Ægteskab⁶⁾. Børnene var Cathrine Hansdatter Lau, gift med Silkevæver Jonas Jensen; Bertha Marie Hansdatter Lau, gift med Bager Rasmus Rasmussen; Hans Lau, 14 Aar gl. Formuen opgjøredes til 3,485 Rdlr; Gælden til 1,085 Rdlr. Af Skiftet fremgaar, at Fiskebløderiet ikke har været saa helt ringe; ifølge Opgørelsen forefandtes: »30 Oxehoveder med Fisk i Blød udi, 30 Skippund Plat- og Henge Titlinger, 8 Skippund Rødskeer og 30,000 Stkr. Flyndere.«

¹⁾ Helliggejstes Kirkes Copulationsprotokol 1739 (Landsark.).

²⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstueark.).

³⁾ Raadstuearkivet.

⁴⁾ Byrettens Brevskriverkontor (Pantekontoret).

⁵⁾ Helliggejstes Kirkes Ligbog (Landsark.).

⁶⁾ Københavnske Skifter 1681—1771. Kbhvns Magistrats Conceptskeer Nr. 17 (Raadstueark.).

Enkemanden beholdt Gaarden og Fiskebløderiet og har allerede den 2. Juni s. A. giftet sig med Jomfru Karen Sophie Knudsdatter Lund¹⁾. I Ekstraskatten 1762²⁾ anføres under Ejendommen, som efter Matrikulen af 1756 har faaet Nr. 128 paa Ulfeldts Plads: Christen Hansen Nør, Fiskebløder; min Kone Karen Soffie Nør; min Datter Bodil Kirstine, født 25. May 1748; min Søn Knud Christensen Nør, født 22. July 1751, samt 3 Tjenestefolk.

I 1764 dør Hansen Nør af Brystsyege og bliver begravet den 30. Marts³⁾, og for at blive Traditionen fra Forgængerne tro, gifter hans Enke sig igen. Dog paa eet Punkt bryder hun den, hendes nye Ægtemand er ikke Fiskebløder, men Hørkræmmer og Rodemester Andreas Poulsen Nør. Med denne, der i 2det Led var beslægtet med hendes afdøde Mand, holdt hun Bryllup den 10. April 1765⁴⁾ »i Huset« paa Graabrødretorv, efter at der paa Grund af det nære Slægtskab først var givet Bevilling til Ægteskabets Indgaaelse. Forretningen blev udlejet til den jyskfødte Jørgen Jensen Pinvig, der fik Borgerskab som Fiskebløder den 28. Januar 1765⁵⁾.

Det synes, som om han kun har boet nogle faa Aar i Ejendommen, thi ifølge Skattemandtallene 1771—75⁶⁾ er han allerede da blevet afløst af sin Broder Thomas Jensen Pinvig, der havde faaet Fiskebløderborgerskab den 12. December 1768⁷⁾. Pinvig er forøvrigt et gammelt Fiskehandlernavn i København; samtidig med de to her nævnte boede Fiskehandler Ib Pinvig »paa Østergade første Dør paa høyre og i store Kirkestrædet anden Dør paa

¹⁾ Frelsers Kirkes Copulationsprotokol (Landsark.).

²⁾ Rigsarkivet.

³⁾ Helligejstes Kirkes Ligbog (Landsark.).

⁴⁾ Helligejstes Kirkes Copulationsprotokol (Landsark.).

⁵⁾ Raadstuearkivet.

⁶⁾ Sømmesteds.

⁷⁾ Sømmesteds.

venstre Haand fra Amager Torv«¹⁾). Denne Ejendom er det nuværende Nr. 59 paa Østergade. Jørgen Pinvig køber imidlertid Ejendommen paa Graabrødretorv den 18. (læst 24.) Juni 1777²⁾ for 4,600 Rdlr. Courant, og det er efter al Sandsynlighed ham, der paa den over Gadedøren indmurede Tavle lader anbringe sine Initialer, endskønt disse ikke har mindste Relation til den øvrige Indskrift³⁾).

Den næste Ejer bliver Madam Mette Cathrine, Enke efter Spækhøker Jens Jacobsen Hvede, der den 18. Juni 1790 købte Ejendommen for 7,000 Rdlr. Courant⁴⁾, medens Fiskebløderiet blev overtaget af hendes Forlovede, Christen Nielsen Olling, som fik Borgerskab den 11. April 1791⁵⁾, og til hvem hun blev viet den 3. Juni s. A.⁶⁾. Hun var da omkring 47 Aar gl., medens han kun var ca. 29 Aar. Olling døde den 8. Juli 1818⁷⁾, og den 5. December s. A. blev Ejendommen solgt ved Auktion til Høker Rasmus Knudsen Randlev for 8,010 Rdlr.⁸⁾. Høker Randlev flyttede ind i dens Kælder, og Fiskebløderforretningen ud mod Tugthusporten overtoges af den 56-aarige Jacob Nielsen, der havde faaet Borgerskab den 27. April 1819⁹⁾. Kun faa Aar driver han selv Forretningen. Høker Randlev, der døde den 2. Februar 1825¹⁰⁾, havde en Datter,

¹⁾ Adresseavisen for 5. Maj 1772 og 5. Jannar 1773.

²⁾ Panteregisteret (Byrettens Brevskriverkontor).

³⁾ Jørgen Pinvig var som »Gaardskarl« den 18. Oktober 1764 blevet viet »i Huset« til Pigen Anna Rasmusdatter »hos Kaptajn Becker i Helliggejststræde« (Frue Kirkes Copulationsprotokol i Landsark.).

⁴⁾ Panteregisteret (Byrettens Brevskriverkontor).

⁵⁾ Raadstuearkivet.

⁶⁾ Helliggejstes Kirkes Copulationsprotokol (Landsark.).

⁷⁾ Helliggejstes Kirkes Ligbog (Landsark.).

⁸⁾ Skødeprotokollen. Randlev var som Søn af Knud Rasmussen blevet døbt i 1772 i Randlev Kirke og blev gift med Maren Malene, døbt den 3. September 1773 i St. Michaels Kirke i Slagelse som Datter af Rytter Marcus Hoffer og Hustru Dorthe Cathrine Nielsdatter.

⁹⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstuearkivet).

¹⁰⁾ Helliggejstes Kirkes Ligbog (Landsark.).

Regine Petronella, som den 3. September s. A. blev viet¹⁾ til daværende Bogtrykkersvend Anders Nissen²⁾).

Denne lærte Fiskebløderiet, fik den 3. Oktober 1827 Borgerskab³⁾ og overtog den gamle Forretning, som til næste Aar vil have været i Dynastiet Nissens Besiddelse i 100 Aar. Den 12. Juli 1858 fik han Udlægsskøde paa Ejendommen, og da han døde, overtog hans Søn Frederik Vilhelm Nissen (født den 13. August 1840, død den 24. Januar 1894) Fiskebløderiet den 31. Januar 1867⁴⁾. F. V. Nissen, der var gift med Anna Cathrine Magdalena Schümann (født den 5. September 1844), udvidede Forretningen ved Anlæg i 1871 af en Dampsennepsfabrik og i 1881 af Eddikebryggeri, til hvilket sidste han den 22. Marts 1881 fik Borgerskab⁵⁾ som Eddikebrygger. Ved hans Død overtoges Fiskebløderiet af Sønnen Anders Knud Nissen (født den 23. April 1869), som for nogle Aar siden flyttede Forretningen til sin tilstødende Ejendom Nr. 3 paa Graabrødretorv.

Denne Ejendom, der er jævaldrende med Nabo-ejendommen Nr. 1, er ligesaa karakteristisk af Udseende og har desuden haft en vis litterær Betydning.

I 1703 ejedes den af en Peder Wandrup, der havde købt den af Kgl. Medaillør og Guldarbejder Andreas Nordmand⁶⁾. Den brændte i 1728, men genopbygges af den daværende Ejer, Skipper Mads Børgesen. I Carosse-skatten af 1743⁷⁾ anføres om Ejendommen, som da havde

¹⁾ Helliggejstes Kirkes Copulationsprotokol (Landsark.).

²⁾ Anders Nissen var født den 6. August 1795 i Kongstad Sogn, Præstø Amt som Søn af Snedker Niels Hansen Nissen.

³⁻⁵⁾ Borgerskabsprotokollen (Raadstueark.)

⁶⁾ Ejendommens Maalebrev.

⁷⁾ Raadstuearkivet.

Matr. Nr. 137: Skipper Mads Børgesen, er afbrændt og selv igien opbyggt. Logerer: 1) Børge Madsen, Urtekræmmer [formentlig Ejerens Søn], 2) 6 Studenter. I 1759 var Ejeren Plattenslagermester (senere Hofplattenslager) Søren Nielsen Schiøtt¹⁾, og da han dør, overtages Ejendommen af hans Enke, Anna Marie Lund²⁾.

Ved det i 1762 som Følge af Ekstraskatten optagne Mandtal³⁾ opføres som boende i Nr. 127 (det nye Nr. ved Matrikuleringen 1756):

Som Eyere: Anne Marie Sl. Skiøtts Hoff Plattenslagers Encke. Ingen Børn, men 2de Piger Marie Lampe, Britte Lampe;

som logerende i anden Etage Magister Albert Peder Bartholin, ugift,

item i 3die Etage af Forhuset

Studiosus Hans Henrichsen Formand [= Fohrman], i 4de Etage til Gaden

Studiosus Joh. Herman Wessel, ugift, Jens Abildgaard, Student, ugift,

i den 3die Etage inde i Gaarden

Simon Lund Ferslev, Poul Wang, Sollicitanter og begge ugifte; Børge Lund, forhen været Urtekræmmer.

Den »Studiosus Joh. Herman Wessel«, der anføres som boende i 4. Etage [d. v. s. 3. Sal; Stuen regnes som 1. Etage] til Gaden, var Digteren Wessel, som i 1761 var blevet Student ved Københavns Universitet.

Ejendommen paa Graabrødretorv maa i Datiden have været benyttet som en Slags Studenterpensionat; som tidligere meddelt, logerede her allerede i 1743 »6 Studenter«, og Plattenslager Schiøtt har altsaa fulgt Traditio-

¹⁾ Fik Borgerskab den 5. August 1743 som Plattenslager (Raadstueark.).

²⁾ Maalebrevet.

³⁾ Rigsarkivet.

nen ved stadig at have Studenter boende. Huset laa jo ogsaa i Universitetets umiddelbare Nærhed.

Til Gaden findes i den paagældende Etage, nu ligesom dengang, 2 Stuer, samt til Gaarden et lille Kammer, men hvilket af disse 3 Rum, der har været Wessels, kan man selvfølgelig ikke sige nu. Derimod er der over Ejendommen bevaret en Vurderingsforretning fra Maj 1777¹⁾, som den daværende Ejer, Købmand Godtfred Caspersen lod foretage, og af hvilken man nogenlunde kan forestille sig, hvorledes Værelserne var indrettet, da Wessel boede her: Mod Torvet var der to Sale, hver paa 2 Fag. Væggene og Lofterne var panelede, betrukket med Voksdug og malet. I hver Stue var en Vindovn med Tromle. Mod Gaarden var et Sovekammer, panelet, betrukket og malet samt forsynet med Vindovn med Tromle.

Wessel maa have boet her i adskillige Aar, og det maa ogsaa have været her, at han har skrevet »Kærlighed uden Strømper«, der første Gang opførtes paa den danske Skueplads den 26. Marts 1773. Der findes nemlig i »Adresseavisen« for den 29. Marts s. A. følgende Avertissement:

Tragoedie. Paa den Kongel. Danske Skue Plads bliver Onsdagen den 31. Martii Kl. 6 opført: »Kiærlighed uden Strømper«, et nyt Original Sørge Spil i 5 Optoge af Hr. Wessel, hvortil Musiquen er componeret af Hr. Kapelmester Salabrine; tilligemed Balletten Viin-Høsten. Denne Aftens Indtægter tilhøre Forfatteren, hos hvem Sedlerne faaes, i Nr. 127 paa Uhlfelds Plads, saavel som ved Indgangen paa Comoedie-Huset. Bogen koster 28. Sk. indbunden.

I Københavns Vejviser, hvis 1. Aargang udkom i 1770, naaede Wessel, der døde den 29. December 1785, aldrig at komme; samme Skæbne ramte ogsaa Johannes Evald, hvis Navn man ligeledes forgæves vil eftersøge.

I Ejendommens Kælder var der i mange Aar det berømte Sæbeudsalg, der i 1787 indehavdes af en Jomfru

¹⁾ Raadstuearkivet.

Johanne Sitzer¹⁾); det er dog navnlig hendes Efterfølger, A. Møller, der ved sin Reklamerings har gjort Udtrykket »Sæbekælderfolk« populært. Om denne Sæbehandler Møller eller rettere hans Hustru Johanne Møller (død 2. Maj 1829, 71 Aar gl.) meddeler Vilhelm Bergsøe²⁾, at hun for at imødegaa en paagaende Konkurrent i Nabolaget lod opsætte et Skilt over Kældernedgangen med følgende Indskrift:

Her er den rigtige gamle Sæbekælder, hvor de rigtige gamle Sæbekælderfolk boer.

Hendes Konkurrent boede i Nr. 106 (nuv. Nr. 11), og ifølge Politivennen for 1808, Nr. 522, Pag. 8390 lød Indskriften paa Konkurrentens Skilt: »her er den Ny Sebe Kielder; Vor die Gamle Sebe Kielder Folk er in fløttede I. M. 1808«.

I »Adresseavisen« for den 27. Januar 1819 læses følgende fra Møller:

I den gamle Sæbekjælder Nr. 110³⁾ paa Ulfeltsplads, hos de gamle Sæbekjælderfolk, sælges oprigtig kjøbenhavnsk grøn Oliesæbe til 24 sk. Pd., i Ottinger og Fjerdinger til Fabriqvens Priser.

Endnu saa sent som i 1840⁴⁾ fandtes her en Sæbehandel, hvis Indehaver da var Enkemadam Marie Christensen.

Ejendommens senere Ejere har været⁵⁾:

1777 Købmand Godske Caspersen,

1803 Bogtrykker Boas Brünnich,

1811 Abraham & Salomon Soldin⁶⁾,

¹⁾ Folketælling 1. Juli (Rigsarkivet).

²⁾ Villh. Bergsøe: »De forbistrede Dreng«, Pag. 153.

³⁾ Ejendommen fik ved Ommatrikuleringen i 1807 Nr. 110.

⁴⁾ Folketælling 1. Febr. 1840 (Rigsarkivet).

⁵⁾ Maalebrevet.

⁶⁾ Abraham Soldin var den kendte jødiske Boghandler, hvis Søn, Joseph Carl, var jødisk født den 26. Januar 1806. Denne blev

1812 Snedkermester F. S. Kramp,

1852 Urtekræmmer S. F. Kramp,

1879 Bogbindermester R. H. Nissen (Søn af Fiskebløder
A. Nissen),

1896 Fabrikant og Fiskebløder A. K. Nissen.

De her skildrede tvende Ejendomme, Nr. 1 og Nr. 3, er ligesom Naboejendommene, Nr. 5, 7, 9, fredede i Klasse B; dette vil jo dog desværre næppe kunne forhindre, at de en skøn Dag, naar Byggespekulationen atter tager Fart, vil blive nedrevet og erstattet med en eller anden ligegyldig Forretningsejendom, som fuldstændig vil bryde det hyggelige og ejendommelige Graabrødretorvs Karakter. De fem Smaaejendomme, der her ligger som et samlet Hele, giver Torvet det Præg af Fred og Ro, som gør, at Graabrødretorv er det mest karakteristiske Milieu i Hovedstaden. De ligger som et Minde om, hvor smukt og hyggeligt man med smaa Midler forstod at bygge efter Byens Brand i 1728.

senere døbt og forandrede Efternavnet Soldin til Soldenfeldt. Ved sin Død den 14. Februar 1891 testamenterede han sin betydelige Formue til Legater under Københavns Kommune.

MEDDELELSER FRA RAADSTUEARKIVET 1925.

Af Axel Linvald.

Raadstuearkivets Tilvækst ved Afleveringer fra de kommunale Institutioner og Kontorer har i 1925 udgjort 127 Protokoller og 1659 Pakker, som alle er blevet registreret og indordnet i de eksisterende Rækker. I Tallene er ikke medregnet Tryksager, hvoraf der i 1925 er afleveret 3254 Bind og 20 Pakker. Forøgelsen har ganske vist været mindre end det foregaaende Aar, da særlige Forhold gjorde sig gældende (165 Bind og 2358 Pakker), men viser en Stigning sammenlignet med 1923. Som berørt ved en tidligere Lejlighed, vil Afleveringernes Omfang fra Aar til Aar være ret tilfældig. Kun naar man sammenholder Tallene over en længere Aarrække, svarer Kurven til Udviklingen indenfor hele den kommunale Administration. Eksempelvis kan nævnes, at Afleveringerne blot for 10 Aar siden, i 1913, udgjorde alene 811 Pakker og Protokoller.

Ogsaa i Aar kan der ud fra et historisk Synspunkt være Grund til at fremhæve enkelte Grupper og Sager. Huslejenævnenes store Fonds vokser stadig. I 1925 afleveredes ikke mindre end 346 Pakker; ialt viser en Optælling, at denne Arkivafdeling i Løbet af de 9 Aar, Institutionen under forskellige Former har bestaaet, er vokset til 87,115 Sager eller 730 Pakker og nu i Arkivet optager 85 Meter løbende Hyldeplads. Selvfølgelig er alle

disse Arkivalier strengt utilgængelige for alle og maa i lange Tider vedblive at være det. Der er dog ingen Tvivl om, at de en Gang i Fremtiden vil blive hyppigt raadspurgt af den historiske Forskning. Baade Personalhistorikeren, Kulturhistorikeren og Topografen vil en Gang i Huslejesagernes brogede Mængde finde talrige kuriøse Træk, som vil illustrere vor Tids daglige Liv, og ogsaa derigennem blive i Stand til paa mange Maader at vinde en dybere Forstaaelse af de Vilkaar, hvorunder Enkeltmands og de forskellige Samfundsklassers Livsforhold har formet sig i vore Dage, end det maaske ellers vilde være dem muligt.

Ogsaa i Løbet af 1925 har forskellige kommunale Begivenheder medført Optagelsen af Fotografier, som har forøget Raadstuearkivets kommunalhistoriske Billedsamling. I de nævnte Aar har det drejet sig om fransk Undervisningsminister Monzie's Ophold i København samt det Besøg, der blev aflagt af Medlemmer af Kommunalbestyrelserne i Prag og Pilsen. I Tilslutning til tidligere Omtale skal det yderligere nævnes, at Kommunalbestyrelsen har anskaffet et Eksempplar af en Film, optaget gennem Nordisk Films Co. fra en Flyvemaskine og visende Hovedstadens forskellige Kvarterer, vigtigere Bygninger og Anlæg i Fugleperspektiv. Om den Værdi, Eftertiden vil tillægge en saadan Film, kan der næppe være Tvivl. Tænk blot, om vi gennem en Flyvefilm ejede autentiske Billeder af Holbergs København.

Til enkelte Smaa-Afleveringer fra kommunale Kontorer og Institutioner knytter der sig af en eller anden Grund en særlig Interesse.

Forhandlingsprotokollen for Københavns Prisreguleringskommission 1914—21 var afleveret i Borgerrepræsentationens Arkiv, men er derfra gaaet videre til Raadstuearkivet. De foregaaende Aars Meddelelser vil have givet et Indtryk af, i hvilken

Grad de meget vigtige Akter og Protokoller vedrørende Byens Forhold under Verdenskrigen har været spredt rundt om i forskellige Kontorer. Efter alt at dømme er det Omtalen i Raadstuearkivets Aarsberetninger, som har henledt Opmærksomheden paa deres Eksistens og historiske Værdi og derigennem været medvirkende til deres Samling paa et enkelt Sted.

Register til Brandkommissionens Referatprotokoller 1843—59, afleveret af Brandvæsenet, vil ikke alene udfylde en Lakune i en Protokolrække, men sikkert ogsaa kunne lette mange Undersøgelser.

En historisk Fremstilling af Bistrup Gods indtil ca. 1814, afleveret af 2. Afd., kommer netop i Øjeblikket til god Nytte i Raadstuearkivet, som for Tiden er beskæftiget med at udarbejde en Fremstilling af denne store Besiddelses Histore. Skildringen, som er meget udførlig, hænger sammen med de langvarige og omstændelige Undersøgelser, som ved det 19. Aarhundredes Begyndelse blev iværksat af den d. 20. April 1796 nedsatte og 20. Maj 1814 atter ophævede Kommission vedrørende det Bistrupske Gods.

Som bekendt blev Nærumgaard i Søllerød Sogn i 1907 af D. B. Adlers Arvinger skænket Københavns Kommune til et Børnehjem. I 1919 blev denne Besiddelse udvidet ved Købet af den nærliggende lille Ejendom, Hartmannshus. Allerede fra tidligere Tid besidder Arkivet en hel Del Akter vedrørende Nærumgaard; i 1925 har det nu gennem Hr. Kontorchef Abrahams i 3die Afdeling, Sekretær i Bestyrelsen for Nærumgaard's Børnehjem, modtaget en Samling værdifulde Aktstykker, navnlig Skøder, Kollegiebreve, Syns- og Vurderingsforretninger etc. vedrørende den sidst erhvervede Besiddelse 1742—1826. Eiler Nystrøm har i sin Bog om Søllerød Sogn fortalt Gaardens Historie lige fra 1741. Blandt Besidderne var i det 18. Aarhundrede en saa bekendt Mand som den

Deputerede i Danske Kancelli Digteren Bolle Willum Luxdorff. Navnlig er det dog I. P. E. Hartmann, som har gjort Stedet berømt og givet det sit Navn. Lige fra Begyndelsen af Halvfjerdserne indtil sin Død 1899 havde han hver Sommer til Huse i den smukke lille Gaard. De nyhervvede Akter gør det muligt Skridt for Skridt at følge Ejendommens Historie fra det 18. Aarhundredes Midte indtil 1826.

Nogle Gaver og Deponering af delvis meget værdifulde Arkivalier har været særlig kærkomne.

Først og fremmest er der Grund til med megen Tak at nævne, at Københavns Smedelav nu i Raadstuearkivet har deponeret sit overordentlig værdifulde Arkiv, spændende over Aarene 1680—1898, ialt 11 Bd. og 3 Pk. Tidligere besad vi kun 2 Lavsprotokoller fra 1749—1852; nu er Rækken fuldstændig fra 1680—1874. Der-til kommer Protokoller over Oldermænd og Bisiddere, Mandtal over Mestre, Ind- og Udskrivningsprotokol for Drengene etc. etc., altsammen spændende over længere eller kortere Aarrækker.

I denne Forbindelse kan der maaske være Anledning til at fremhæve Ønskeligheden af, at ogsaa andre Lav maatte følge det givne Eksempel. Ganske vist sidder Raadstuearkivet allerede inde med ialt 46 forskellige Lavsarkiver etc., af nogle af dem er vel kun bevaret smaa og ubetydelige Rester; andre af dem er til Gengæld overordentlig omfattende og historisk værdifulde. Ogsaa i det sjællandske Landsarkiv findes der flere. Givet er det dog, at adskillige Lav stadig ligger inde med deres Arkivalier, som i Reglen beror paa Lavets Kontor, i Oldermændenes Hjem eller Forretninger. Ofte er de utvivlsomt Genstand for den største Interesse og Omhu; ligesaa sikkert er det, at Tilfældigheder og en ublid Skæbne let kan faa Lejlighed til at øve sit Værk. Bitre Erfaringer lærer til Overflod, at værdifulde Arkivalier i

privat Besiddelse før eller senere gaar sin Undergang i Møde. Ganske vist vil enhver anerkende den Pietet, som i mange Tilfælde bevæger et Lav til selv at holde fast ved sine Arkivalier. Dets Ledere bør imidlertid betænke, at de ofte opnaar det modsatte af det tilsigtede. For slet ikke at tale om, at Arkivalierne først i en offentlig Samling kommer den historiske Forskning ret til Nytte. Tilmed staar det altid et Lav frit for at bevare sin Ejendomsret og saaledes være i Stand til gennem sin Oldermand for en længere eller kortere Tid at kræve større eller mindre Dele udleveret, endogsaa at forlange paany at faa Raadighed over det hele. Raadstuearkivet vil altid med Glæde modtage de gamle Lavarkiver som Gaver eller Deposita.

Som allerede berørt i Meddelelserne fra 1923 maa der formodes rundt om hos adskillige af Byens Husejere at være bevaret gamle Skøder og Papirer, som belyser deres Ejendoms Historie, og som det kunde være af Værdi at faa samlet og derved reddet fra Undergang. Disse Bemærkninger har forsaavidt baaret Frugt, som Arkivet har modtaget en Række Protokoller etc. vedrørende Ejendomme i Prinsessegade Nr. 42, 51, 53, 65, 71, 73, 75 og 77, 1877—1913. Samtidig med Overdragelsen sikrede Arkivet sig dog Ret til at kassere alt, som ikke havde tilstrækkelig historisk Interesse. Med samme Forbehold har Arkivet modtaget Dele af Tobaksfirmaet Alexander Rasmussens Arkiv 1858—1920.

Den sidstnævnte Gave rejser iøvrigt et Spørgsmaal af betydelig Rækkevidde.

Staten og Københavns Kommune har forlængst gennem Organisationen af deres Arkivvæsen sørget for alle de forskellige Arkiver, som opstaar i de mange Kontorer og Institutioner, og saaledes til Gavn for Administrationen og den historiske Forskning sikret deres Be-

varing og Adgangen til deres Benyttelse. Ogsaa for fremstaaende Privatfolks efterladte Papirer er der draget Om-sorg gennem Adgang til Opbevaring i Statens Arkiver og Biblioteker. Fra Tid til anden har disse ogsaa modtaget forskellige Handels- og Industriarkiver. Nævnes kan bl. a. det Hage'ske Arkiv fra Stege og Handelshuset H. Kircks Arkiv fra Helsingør, der begge findes i Landsarkivet for Sjælland, samt Firmaet S. P. Suhr & Søns Arkiv, som adskillige Aar tilbage er blevet afleveret til Københavns Raadstuearkiv.

At Arkiver, som stammer fra store Handels- og Industrivirksomheder, har betydelig historisk Interesse, behøver næppe nogen nærmere Begrundelse. Navnlig ikke i vore Dage, hvor Historieforskningen i særlig Grad har vendt sin Opmærksomhed mod Undersøgelsen af Erhvervslivets Udvikling og de økonomiske Tilstande. Lige saa vel som det sker med selv den mindste Administrationsgrens Arkiv, er der selvfølgelig ogsaa Grund til at have Opmærksomheden henvendt paa Arkiver, efterladt af de store Banker, Rederiselskaber og industrielle Virksomheder. Det samme gælder Landbo- og Husmandsforeningernes saavel som Fagforbundenes Arkiver. Selvfølgelig rummer de alle store Masser af ligegyldige Sager. At udskille de historisk værdifulde Dele og kassere det øvrige bliver derfor en vigtig Opgave.

Spørgsmaalet er, hvem der en Gang skal paatage sig at opbevare og behandle alle disse Arkiver.

De eksisterende offentlige Arkiver vil sikkert kun i meget ringe Udstrækning være i Stand til at paatage sig Opgaven, endsiige indlade sig paa en systematisk Indsamling. De raader alle over en meget begrænset Plads, har allerede Vanskeligheder nok med at finde Rum til Administrationens voksende Arkivmasser og vil derfor ikke være i Stand til at give Husly for mere omfattende Handels- og Industriarkiver.

Om Oprettelsen af et selvstændigt Handels- og Industriarkiv har der ogsaa tidligere været fremsat Forslag herhjemme. For en Del Aar tilbage blev Tanken ført frem af daværende Landsarkivar Hornemann, som derom har holdt et Foredrag i Dansk historisk Fællesforening i Juni 1912 (Ref. i denne Forenings Meddelelser Nr. 5 Side 106 ff). Paa hans Foranledning er der ogsaa gennem Rigsarkivaren blevet rettet en Henvendelse til Regeringen om til dette Brug at faa overladt Lokaler i Frederiks Hospital¹⁾. Til noget Resultat har Overvejelserne dog ikke ført. Da de ovenfor omtalte Afleveringer bragte Spørgsmaalet indenfor Raadstuearkivets Rækkevidde, har Raadstuearkivaren derfor ogsaa benyttet Lejligheden til overfor den nylig nedsatte Kommission vedrørende den fremtidige Anvendelse af Kronborg Slot at rejse Spørgsmaalet, om der ikke i Forbindelse med det allerede eksisterende Handels- og Søfartsmuseum kunde være Anledning til at benytte en Del af de ledige Rum til Oprettelsen af et Arkivdepot for Erhvervsarkiver.

Raadstuearkivets Arbejde for Administrationens forskellige Kontorer og Institutioner har i Løbet af 1925 været betydelig større end det foregaaende Aar. Udlaanene af tidligere afleverede Sager har saaledes omfattet ialt 223 Bind og Pakker samt 4127 Journalsager og andre Akter (1924 henholdsvis 289 og 3269). I 1913 udgjorde Udlaanene alene 186 Bind og Pakker samt 1003 Journalsager. Det kan næppe være Tvivl underkastet, at den

¹⁾ Det kan tilføjes, at man ogsaa i Udlandet har haft sin Opmærksomhed henvendt paa Sagen. Nævnes kan bl. a., at der i Köln i adskillige Aar har bestaaet et stort »Archiv für Rheinisch-Westphälische Wirtschaftsgeschichte«, som har udfoldet en omfattende Virksomhed og været et Midtpunkt for Udforskningen af Rhinlandets Industrihistorie.

omfattende Administration af Huslejelovgivning for en væsentlig Del forklarer ogsaa denne Stigning. Samtidig viser de forskellige Kontorer en stigende Tilbøjelighed til at aflevere selv de nyeste Sager. Aarets Afleveringer er rettidig blevet ordnet og forsynet med Mangelslister. Samtidig er Revisionen af de nyere Arkivafdelinger (jvfr. tidligere Meddelelser) bleven fortsat og har i 1925 omfattet: Huslejenævnenes Arkivalier, i Overpræsidiets: Magistratens Forhandlinger 1858—69, Skrivelser til og fra Politiet om Personers Opholdssted 1858—64, samt ujournaliserede Sager 1858—68. I 2den Afdelings Arkiv har Revisionen omfattet Journalsager vedrørende Statens Laan, Opførelsen af Blegdamshospitalet, Øresundshospitalet, Bispebjerg Hospital, Kommunehospitalet samt Raadhuset etc. I 4de Afdelings Arkiv er 10 Pakker diverse Brolægningssager blevet indordnet i den almindelige Række, medens Gennemgangen af Stadsarkitektens Journalsager er begyndt, men endnu ikke afsluttet.

Antallet af Besøgende paa Læsestuerne har udgjort 1203.

Den i 1923 paabegyndte Nyordning af Raadstuearkivets ældre Afdelinger samt Udarbejdelsen af en ny og tidssvarende Registratur er i 1925 bleven fortsat og har omfattet følgende Grupper:

Af Raadstueskriverens Arkiv.

I. Bilag til Raadstueprotokollen.

I foregaaende Aars Meddelelser er nærmere gjort Rede for Raadstueprotokollen og dens Betydning for Byens Administration. Af egentlige Bilag, som selvsagt vilde have en overordentlig personalhistorisk Interesse, syntes den Gang saa godt som intet bevaret. Imidlertid fandtes der i Arkivet en stor Gruppe Protokoller og Pak-

ker, Protokolpapirer kaldet, fra 1718—1801 ikke mindre end 29 Bind og 21 Pakker. Om deres Indhold vidste man ingen Besked; af den historiske Forskning var de ladte ganske ubenyttet. Stor var derfor Overraskelsen, da en nærmere Undersøgelse af deres Indhold gav det mærkelige Resultat, at de indtil 1. Maj 1779 maatte betragtes som Bilag til Raadstueprotokollen. For den følgende Tid udgør de en delvis Fortsættelse. I den første Periode indeholder de Kopier eller Koncepter til Raadstueattester, Skibscertifikater, Proklama, Slaveattester, Arv- og Godsfragaelse, Fødselsbreve, Bilbreve, Mortifikationer etc., ofte med Bilag. I selve Raadstueprotokollen er de tilsvarende Breve indført. Rimeligvis har man dog efterhaanden ment at have tilstrækkelig Nytte af Protokolpapirernes Kopier eller Koncepter. Givet er det i hvert Fald, at først Skibscertifikater, dernæst Raadstueattester og tilsidst Fødsels- og Bilbreve forsvinder af Raadstueprotokollen. Efter 1. Maj 1779 omfatter den næsten udelukkende Borgerskaber og Formynderskaber. Desto større er Værdien af Protokolpapirerne, der saaledes bliver en Afløser og tilmed indeholder mangehaande Bilag. Den praktiske Nytte forøges ved de tilføjede Register. Desværre mangler de for en Del af Aarene; forhaabentlig vil det dog lykkes efterhaanden at faa Lakunerne udfyldt.

II. Sager vedrørende Borgerskaber etc.

Borgerskabet gav Ret til Bosættelse i en Købstad og der drive borgerlig Næring. Som det hedder i Danske Lov 3—3—1: »Vil nogen være Borger i nogen Kiøbstæd, da skal hand giøre sin Eed for Borgemester og Raad, derefter skal hand give for sit Borgerskab noget efter Politie-Ordningen, og før maa hand ej bruge borgerlig Næring, under hans Faldsmaal, fyrretyve Lod Sølv til Kongen og Byen«. Og, tilføjes det i den følgende Art.:

»De skulle holdis for Borgere og nyde borgerlig Ret og Frihed, som saaledis deris Borgerskab soret have, og giør og give al borgerlig og Byens Tynge, og selv holde Huus og Ildstæd i Byen, og ingen anden, om end skjønt hand i nogen anden Kiøbstæd Borgerskab haver taget og sig for Borger ladet indskrive«. Købstadens Protokoller over disse Borgerskaber har selvfølgelig altid været holdt i særlig Ære. I København indførtes de i selve Raadstueprotokollen og først fra 1724 tillige i særlige Protokoller. Raadstuearkivet har desuden ved Uddrag af Raadstueprotokollen tilvejebragt Lister over Borgerskaber i Aarene mellem 1683 og 1695 og fra 1699—1723. Da Borgerskabsprotokollerne ikke alene giver Oplysning om de paagældende Borgeres Navne, Erhverv og Dagen, de tager Borgerskab, men tillige indeholder en eller anden Meddelelse om Fødested, har de selvsagt været af overordentlig Værdi for den personalhistoriske Forskning. For at lette Benyttelsen er der i Arkivet bleven udarbejdet alfabetiske Navneregistre 1699—1795. For de følgende Aar findes Navneregistre, tilvejebragt i Magistratskontorerne, desværre 1785—1806 paa Fornavne.

Foruden selve Borgerskabsprotokollerne besidder Arkivet en stor Mængde kasserede Borgerbreve, Ansøgninger og Attester, f. Eks. Vandelsattester, Skudsmaal, Udskrifter af Kirkebøger, anbefalinger, Kautitioner, militære Attester m. v. De henlaa tidligere i stor Uorden og var i Virkeligheden værdiløse. Arkivet har imidlertid nu taget fat paa Ordningen af hele denne Samling, anbringer dens enkelte Stykker som Bilag til Borgerskabsprotokollerne og gør i disse Notater, om Bilag er bevaret. Ordningen har foreløbig omfattet Tiden 1727—1805. For Aarene 1727—80 findes dog kun en enkelt Pakke. Selv om Bilagene ofte er uden større Værdi, indeholder de i

Reglen en eller anden Oplysning, som muliggør en videregaaende Undersøgelse.

I denne Forbindelse kan ogsaa nævnes forskellige Protokoller med Sager: 1) For Gadehandel med Fisk, Frugt etc. 1773—1819, 2) med Brød 1776—1806 samt 3) Ansøgninger om Ret til Handel med gamle Klæder. Disse Protokoller og Sager skylder forskellige særlige Lovbud deres Eksistens.

Forordningen 10. Marts 1725 (jfr. Forordn. 27. Juli 1742) bekræftede vel i Almindelighed de ældre Forbud mod Omløben med Varer, men gjorde en Undtagelse for Soldaterkoner, som fik Tilladelse til at ombære og i Husene at sælge Fisk, Frugt etc. Dog skulde de være forsynet med Attester, udstedt af deres Mænds Chefer og approberet af Magistraten.

Ved Raadstueplakat 23. December 1776 (ifl. kongeligt Reskript 7. August 1776) var det tilladt Magistraten at udstede Beviser, der gav Modtagerne Ret til paa anviste Pladser at sælge Brød eller til at ombære Brød.

Endelig skal nævnes, at Forordningen 27. Juli 1742 berøvede Soldaterne Retten til at handle med gamle Klæder og desl. I Stedet for blev det paalagt Magistraten ved særlige Attester at bemyndige især Kvinder til denne Handel.

III. Sager vedrørende Skibsfart.

Denne Gruppe, som ogsaa nu er bleven ordnet, bestaar for en væsentlig Del af Fortegnelser over Skibe og Fartøjer, hjemmehørende i København, 1795—1801. De indeholder Angivelse af Skippernes Navne og Fartøjernes Navne, Drægtighed, Byggested, Erhvervelsesaar, Rute, Redere samt Besættningens Størrelse. Da lignende Lister er bevaret i Rigsarkivet, kan denne Gruppe dog ikke gøre Krav paa særlig Opmærksomhed.

Noget lignende gælder Protokollerne angaaende Algierske Søpas 1747—54 og Skibsbygningen 1776—84.

Den første skyldes Forordningen 1. Maj 1747, der paalagde Magistraten til Brug for Kommercekollegiet at modtage Rederes og Kaptajners edelige Erklæringer, at Skibene, der skulde anvendes i Middelhavsfarten, var dansk Ejendom og Besætningerne danske. Protokollerne indeholder Kopier af de afgivne Erklæringer samt af Magistratens Attester.

Protokollen vedrørende Skibsbygningen hænger sammen med Forordningen af 18. Marts 1776, som gennem Løfter om Præmier søgte at fremme og forbedre det indenlandske Skibsbyggeri. Alle Skibsejere skulde af deres Magistrater forsynes med Certifikater, at deres ældre Skibe var bleven benyttede som indenlandske. For nye i Indlandet byggede Skibe skulde ligeledes udstedes Attester. Da Farten til Vestindien var forbeholdt Skibe, som enten tidligere var benyttet i denne Rute eller var bygget i Indlandet, skulde Magistraten ogsaa yde disse de nødvendige Bevismidler.

IV. Magistraten som Gældskommission.

(»Den liden Kommission«).

Ved kgl. Reskript af 31. Oktober 1718 blev det overdraget Magistraten i Gældssager, der ikke drejede sig om mere end 10 Rd., at forhøre Parterne og paa Grundlag af disses skriftlige Indlæg at afsige Kendelse. Hensigten var at forhindre, at der ved Bytinget førtes Proces om ganske smaa Beløb og derved paaførtes Parterne unødvendige Omkostninger. Ved Forordningen af 5. Januar 1731 blev det overdraget Politimesteren alene at dømme i Sager, der drejede sig om Beløb paa indtil 4 Lod Sølv; Sager fra 4 Lod Sølv og indtil 10 Rd. blev derimod hos »den liden Kommission«. Ifølge Instruks fra Politimesteren af

24. Marts 1741 § 6 skulde eventuelle Vidner tages i Forhør paa Politikammeret. Prokuratorer havde oprindelig (Plakaten af 12. Maj 1721) ikke Adgang til Retten, men opnaaede det ved Raadstueplakat af 13. August 1753. Domstolen, som beklædtes af 2 Raadmænd, blev ved Forordn. af 15. Juni 1771 § 6 henlagt under Hof- og Stadsretten og skulde beklædes af en af de Tilforordnede i denne Ret.

Arkivet, som spænder over Aarene 1720—67, er af ret betydeligt Omfang.

V. Sager vedrørende Justitskassen.

For at samle et Fond til Bestridelse af Udgifter vedrørende Retsvæsenet — deriblandt Pensioner for Højesteretsassessorer — blev der ved Forordning af 23. December 1735 oprettet en Justitskasse, fælles for Danmark og Norge og administreret, først af Oversekretæren i Danske Kancelli, fra 1738 af de Deputerede ved Finanserne. Nærmere Bestemmelser blev truffet ved Forordningen 18. April 1738, Plakat 30. December 1738 samt Forordningen 6 December 1743. Til Kassen blev henlagt en Række Mulkter, Sportler og Gebyrer. I København paahvilede det Magistraten at sørge for Inddrivningen af de ved Bytinget og Raadstueretten idømte Mulkter etc. Ved Oprettelsen af Hof- og Stadsretten bortfaldt Magistratens Medvirken.

Arkivet omfatter Aarene 1736—71.

Ogsaa i 1925 har Raadstuearkivet ved et enkelt lille Arbejde udvidet sin Samling af Afskrifter af vigtigere historiske Kilder etc. Med stor Imødekommenhed har Statens Stednavneudvalg gennem Udskrifter af de gamle Markbøger, der blev til 1682 som Forarbejde til Christian V's Matrikel og nu er bevaret i Matrikelarkivet, til-

vejebragt autentiske Fortegnelser over gamle Stednavne paa det nuværende Københavns Omraade (Brønshøj, Emdrup, Husum, Hvidovre, Ny Amager, Sundbyvester, Sundbyøster, Utterslev, Valby, Vanløse og Vigerslev).

Hovedstadens rivende Udvikling har i lange Tider stillet store Krav til Opfindsomheden hos de forskellige Myndigheder, hvem det paahviler at give Navne til nye Gade- og Vejanlæg. Gentagne Gange har man henvist til den rige Navneskat, som man formodede havde eksisteret i gamle Marknavne, men helt eller delvis var gaaet i Glemme. Da Udskrifter af de gamle Markbøger saaledes kan gøre deres praktiske Nytte, er et Eksempplar blevet tilstillet Udvalget vedrørende Gadenavne. Rigtignok forringer det Nyttens, at det sikkert vil vise sig forbunden med store Vanskeligheder at stedfæste de forskellige Marknavne.

I sidste Aars Meddelelser er det bleven omtalt, at Arkivet gennem en særlig Bevilling var bleven sat i Stand til at lade ombinde en Række værdifulde Protokoller og reparere Bladene, der var medtaget af Fugt eller paa anden Maade. Da Bevillingen blev fornyet i Finansaaret 1925—26, har Arkivet faaet Midler til at fortsætte dette Arbejde. I denne Forbindelse er der al mulig Grund til at anføre, at Murerlavet, hvis store og værdifulde Arkiv er deponeret i Raadstuearkivet, har vist den Omhu og Interesse for sine Lavssager, at det paa egen Bekostning har ladet Hr. Bogbinder Anker Kyster efterse, evt. ombinde og reparere alle Protokollerne.

Af Historiske Meddelelser om København er i 1925 udsendt 2. Rk. 2. Bd. 1.—4. Hefte.

SMAASTYKKER.

4. Lidt om det daglige Liv paa det gamle Blaagaard Seminarium.

Af V. MØLLER.

Vort første Seminarium blev oprettet paa Blaagaard — dengang beliggende udenfor Hovedstaden — ved Reskript af 25. Juni 1790. Denne Dato blev regnet som Seminariets Fødselsdag, skønt Undervisningen først begyndte den 14. Marts 1791. Der blev ansat 2 Lærere, *Clausen* og *Riber*, samt en Sanglærer, Syngemester *Zinck*. Tilsynet og Administrationen udøvedes af »Kommissionen til de danske Skolers bedre Indretning«, hvoraf bl. a. Biskop Balle var et virksomt Medlem. Eleverne skulde have Bolig, Kost og Vask paa Seminariet for en Betaling af 40 Rdlr. aarlig; for dette Beløb skulde der stilles Kaution, og det hændte, at en og anden maatte forlade Skolen, fordi han ikke kunde skaffe de fornødne Midler, skønt Kommissionen saavel paa dette som paa andre Punkter viste megen Langmodighed.

Der blev god Tilgang af Elever fra hele Monarkiet, fra Sønderjylland, fra Norge, ja, endog en Islænder blev antaget. De fleste var af Bondeæt; nogle havde tjent i Herskabshuse, f. Eks. hos Biskop Balle, og blev derfra hjulpet paa Seminariet. 1792 var der 43 Elever; nu maatte der ikke antages flere, »hvis man, efter Pligt og Samvittighed, skulde undervise dem forsvarligt i 3 Aar«. Selv ældre Skolemestre androg om at maatte overvære Undervisningen, bl. a. Skoleholder Peder Falck i Sorterup ved Slagelse, der vilde »bivaane Undervisningen i Maj Maaned uden at være til Byrde i nogen Henseende«. Dog ønskede han frit Logis i Stiftelsen. Tilladelsen blev

givet, men han skulde selv sørge for Logis. Det var altsaa en Slags Begyndelse til de senere saakaldte »korte Kursus«.

Sammen med Andragende om Optagelse leverede Aspiranterne gerne en Prøve paa deres Færdighed i Regnekunsten. Et Eksempel skal anføres:

En Løve har fanget en Hjort, den kan han opæde i 8 Dage; havde Ulven den, kunde han leve deraf i 5 Dage, og havde Ræven den, kunde han leve deraf i 3 Dage. Nu spørges, hvor længe de kunde leve tilsammen. [Det synes mærkeligt, at de mindre Dyr fortærer Hjorten i kortere Tid]

Snart udviklede der sig et kammeratligt Samliv indenfor Seminariets Mure. Nu og da maatte nogle Elever forsvinde; allerede det første Aar skete dette for to — paa Grund af »manglende Sjøleevner« — en tredje maatte slaa Følge, da han manglede Flid og Lærelyst og desuden havde deltaget i Slagsmaal og Nattesvir. Og her hjalp Fædrenes Forbøn ikke.

Kl. 6 Morgen ringedes der, saa stod Eleverne op, redte Sengene og satte alt i Orden paa Sovekammeret. De maatte ikke vise sig i Læsesalen, i Skolestuerne eller i Spisestuen, førend de var ordentlig paaklædt. Til rette Tid skulde de møde og forholde sig rolige og opmærksomme, naar der blev holdt Bøn. Hverken Hatte, Stokke eller Piber eller andet uvedkommende maatte findes i Læsesalen, i Skolestuerne eller i den grønne Stue¹⁾. Portnerens Hus, Spisemesterens Værelser, Køkken og Kælder maatte de holde sig fra. Fra 7 Morgen til 9 Aften maatte ingen opholde sig i Sovekamrene, Sygdomstilfælde undtaget.

I Spisesalen maatte de kun være een Time ved hvert Maaltid; gik de derhen for at slukke Tørsten, maatte de straks forføje sig bort. Tobak maatte ikke ryges der, kort førend der skulde spises.

Ej heller maatte nogen uden Nødvendighed forlade Seminariets Enemærker, og oftere end tvende, højst trende Gange om Ugen maatte de ikke gaa til Byen, med

¹⁾ Holberg lader Arv sige om Jean de France (1. Akt, 2. Sc.): »Han staar inde udi Grønstuen og pukler sin Paryk foran Spejlet.« Mulig har Stuens Navn ovenfor i Teksten en lignende Betydning. Paa Engelsk betyder green room: Foyer.

mindre de med Tilladelse gik derind for at undervise og derved tjene lidt. Over Udgangstilladelserne blev der ført Protokol. Fra Mikkelsdag til Paaske skulde de være hjemme senest Kl. 7 Aften. Mellem 9 og 11 Aften skulde de i Stilhed gaa til Sengs, og ingen maatte tage Lys med sig paa Sovekamrene.

Frokosten indtoges Kl. 7, Middagen Kl. 12 og Aftensmaden Kl. 7.

Undervisningstiden var daglig 5 Timer, fra 10—12 Form. og 2—5 Eftm.

- 10—11 Religionsundervisning i alle 6 Dage.
- 11—12 Skrivning (Mand. og Torsd.).
Regning (Tirsd. og Fred.).
Bibelhist (Ønsd. og Lørd.).
- 2—3 Bogstavering og Syllabering for de smaa.
- 3—4 Læsning.
- 4—5 Sang eller almenyttige Kundskaber.

Før Kl. 10 Form. afholdtes der praktiske Undervisningsøvelser; 12 Børn af hvert Køn blev udtaget i Nabolaget ved Blaagaard; de skulde være fri for at betale Skolepenge. Seminariets Lærere førte Tilsyn med Børneskolen, og efter 1—1½ Aars Ophold skulde de dueligste blandt Seminaristerne udnævnes til Underlærere ved Barneskolen, »hvorved Undervisningens Enhed mere vil befordres«, og have en »liden Ducør« derfor.

Her som andre Steder skete det, at mindre heldige Elementer kom med. Det var saaledes i 1792 »Kommissionen særdeles ubehageligt at erfare Seminaristen Lerches Klage over de ham frastjaalne 4 Rdlr., men da det vil blive vanskeligt at udfinde, hvem der kan have begaaet saadant Tyveri, og Undersøgelse derom vilde medføre Ubehageligheder, tror Komm., at det for denne Gang burde bero med, at Tabet blev Seminaristen af Seminariets Kasse godtgjort. Dette kunde bekvemst ske, naar De vilde behage at betale ham disse 4 Rdlr. som af Dem selv, da de senere underhaanden skal blive betalt af Institutets Fond«. Senere erfarede Kommissionen med Misfornøjelse, at Seminarist N. N., Søn af Sølvpop N. N. her i Staden var bleven overrumplet, da han var i Færd med at ransage en af sine Medseminaristers Kommoder, hvortil han i Forvejen havde taget Nøglen. Han maatte saa rejse.

Med Spisemesteren, Schelund, var der meget Vrøvl. Klage indløb paa Klage, og at det stundom gik varmt til, viser følgende Skrivelse fra Spisemesteren til Kommissionen:

For om mulig i Fremtiden at kunde blive befriet for flere ubehagelige Omstændigheder, som nu adskillige Gange er indtruffet, nødsages jeg til at give følgende til Kende:

Torsdag Aften d. 15. hujus kom Sem. Hans Christensen ind udi mine Værelser og uden mig nogen bekendt Aarsag udlod sig med adskillige grove Udtryk mod min Kone, og formedelst at jeg ikke var hjemme, svarede hun bemeldte Sem. aldeles intet paa hans fornærmende Talemaader, uden hun bad ham at gaa ind i Spisestuen, og om han havde noget at klage, han da desangaaende vilde henvende sig til sine Lærere, hvorpaa han igen svarede min Kone, at hun ej havde nødig at være storagtig, fordi hendes Mand havde været Vintapper.

Han kom atter igen Mandag Aften d. 19. hujus, da han i Spisestuen udviste en særdeles voldsom Foretagende mod min Tjenestekarl, da han med fri Vilje og uden Aarsag slog bemeldte Karl i det venstre Øje med Kanten af sin Tintallerken, saaledes at han nu maa gaa forbunden og af Frygt for ikke (!) at faa Kulde i saadan en Ovenskade paa saa farligt et Sted aldeles ikke kan forrette sin Tjeneste, hvad som han uden for Huset er pligtig at gøre. Jeg vil da herved udbede mig og ganske vist formode, at jeg for denne Persons grove og uanstændige Behrejdelse imod mig, saa vel som og mod min Tjenestekarl udøvede Voldsomhed, gerne maa nyde Satisfaction.

Blaagaard,
d. 21. Decbr. 1792.

Ærb.
P. Schelund.

Det endte med, at Spisemesteren blev afskediget og en Enke Gregersen antaget i Stedet for.

De unge Mennesker udarbejdede ofte Afhandlinger om forskellige Emner; disse blev sendt til Kommissionen. Et af Medlemmerne, Bastholm, skriver klogt til Læreren, at han »med megen Fornøjelse havde læst dem; de overbeviste ham om, at de unge Mennesker undervises til selv at tænke, og det er, efter min Tanke, Hovedsagen. Forstands-Kultur er det vigtigste. Der savnes vel endnu adskilligt, f. Eks. noget af Lovkyndigheden for saavidt angaar Bondealmuen, noget af Theorien i Landøkonomien, noget af Naturhistorien, noget mere af den almindelige Historie, noget — noget etc., men hertil udfordres flere Penge. Men jeg har den faste Overbevisning, at naar Forstanden ikkun er bleven udviklet, kultiveret, opvakt til

Tænksomhed, disse unge Mænd da let ved egen Flid og gode Bøgers Anvendelse kunde efterhaanden forhverve sig endnu manglende.«

Ofte indløb der Meddelelse om ledige Kald. Balle var ivrig for, at Eleverne blev antaget; han var ked af det, hvis andre, f. Eks. Studenter, gik foran, og gjorde Seminariets Lærere halvvejs Undskyldninger derfor.

1799 meddelte Kommissionen, at C. F. Kierstrup paa Vesterbro havde faaet Tilladelse til Søndag d. 6. Okt. at lade opstige fra Blaagaards Gaard en af ham forfærdiget Luft-Ballon, samt at lade Tilskuerne sammesteds møde til den ommeldte Tid, dog skulde der ved Betjente drages Omsorg for, at ingen Uorden fandt Sted blandt Tilskuerne samt paases, at Blaagaards Bygninger og Have ingen Overlast tilføjedes. 1801, 7. April, flyttedes 50 Syge fra Frederiks Hospital ud paa Blaagaard for at faa Plads til de saarede fra Slaget paa Reden. Samme Aar fejredes Seminariets første Tiaarsfest med Bal; man havde søgt Politiets Tilladelse dertil og klogeligen indbudt Politimesteren, som intet havde at indvende. Senere paa Sommeren fik S. C. Berg Tilladelse til at opføre Fyrværkeri paa Blaagaards Plads.

Ved den aarlige Eksamen, der gerne tog 3—4 Dage, mødte Kommissionen frem. Kandidaterne maatte da katekisere over Emner fra Morallæren, baade med Seminaristerne og med Børnene, f. Eks. om Husbonders og Modmødres Pligter mod deres Tjenestefolk, om Pligterne mod mig selv, belyse disse Emner med passende Historier, læse i Mallings »Store og gode Handlinger«, synge Koraller og samtale om Musikkens Indflydelse paa Menneskets Moralitet, fortælle om Bjergene og især om de ildsprudende etc.

Hver Elev maatte skrive sit Levnedsløb.

5. Hvorledes et Hus fik Navn.

Af Herman Trier. (†)

I Begyndelsen af Halvfemserne solgtes et lille højt over Søen liggende af Arkitekt Erik Schiødt bygget Landsted paa Øresundshøj ved Charlottenlund. En Pige bragte

den nye Ejer »Nøglerne til Villaen«, som hun sagde. Han troede, hun sagde: »Vildanden«. »Naa, det er altsaa Stedets Navn,« tænkte han. Men det viste sig, at der tilfældigvis lige bag ved det laa et andet Sted, der hed Vildanden. »Saa kan mit jo hedde M a a g e n«, sagde Manden. »Det passer ogsaa ganske godt til Beliggenheden: »Maagen fløj over Havets Spejl«. En Frise med Maager blev af Oscar Matthiesen malet i Fresko under Tagskægget — han rejste i den Anledning til Vestjylland for at iagttage de store Maager — en Maage, udskaaren i Træ, blev opsat over Husets Indgangsdør, en anden og mindre nede ved Laagen ud til Strandvejen. Denne sidste blev en St. Hans Nat revet løs og bortslængt af hjemvendende Skovgæster, der — som sædvanlig den Aften — i Forvejen havde slaaet sig løs paa Dyrehavsbakken. Men endnu, omtrent 30 Aar efter, hedder Stedet Maagen.

Her udarbejdedes i 1899 det bing-heide-trierske »Septemberforlig«, der sluttede den store Lockout.

DE KØBENHAVNSKE GILDER I MIDDEL- ALDEREN OG REFORMATIONSTIDEN OG DERES GRUNDEJENDOMME.

Af H. U. RAMSING.

Ne *convivia vel sodalicia Hafnis habeantur*, 3: der maa ikke holdes Gilder eller Hvirvinger i København, siger Biskop *Johannes Krags* Stadsret af 29. Januar 1294, og den giver denne nøjere Udformning af Forbudet: Da man ikke alene skal afholde sig fra det onde, men ogsaa fra Lejlighed til ondt, bestemmes det, at der ikke i Havn af nogen Mand hemmeligt eller aabenlyst maa holdes nogensomhelst *convivia* eller *sodalicia*, som sædvanlig kaldes Gilde eller Hvirving, eller nogensomhelst andre Samlinger, der paa nogen Maade kan omgaa denne Bestemmelse eller træde i Stedet for disse Gilder eller Hvirvinger, og hvorved denne sunde Bestemmelses Virkning paa nogen Maade hindres. Men den, som overtræder denne Bestemmelse paa noget Punkt, betaler 40 Mark, hvoraf Halvdelen til Biskoppen, Halvdelen til Byen Havns Borgerskab. Hvis Overtræderen er ude af Stand hertil, udjages han af Staden med Vanære, og han maa ikke vende tilbage, og den, som med Vidende giver ham Husly, skal bøde 3 Mark.

I Biskop *Jacob Erlandsens* Stadsret af 13. Marts 1254 findes ingen tilsvarende Bestemmelse, men allerede i 1257 rejste Biskoppen, der da var bleven Ærkebiskop

i Lund, Spørgsmaalet¹⁾ og opfordrede indtrængende Kongen til at forbyde Hvirvinger (sodalitia), som gav Anledning til Drukkenskab og til utilbørlige Eds-Lav (conjuraciones) og Sammensværgelser, ja til Mened. De burde forbydes baade i Torvebyerne og andre Steder.

Det var altsaa Ærkebiskop Jacob Erlandsens Tanker, der fik Lovkraft i Københavns nye Stadsret i 1294. Men de vakte alvorlig Uvillie i Borgerskabet. Allerede i 1295 kom Misnøjen frem, men man maatte falde til Føje, og Paven bekræftede Forliget den 17. September 1295. Bølgerne gik dog fremdeles højt, og ved Nytaarstid 1296 kom det til aabent Oprør. Stormklokken kaldte Borgerne til Vaaben, og de angreb Borgen med Blidekast. De opsatte et Klageskrift til Kongen over Biskoppens Færd og holdt højtidelige Stævner i de forbudte Gilder og Hvirvinger, men de maatte snart falde til Føje og den 30. Januar 1296 indvillige i fremtidig at betale Jordskyld til Biskoppen af alle Byens Grunde og at overgive til ham alle Grunde, Huse, Klokker, Indtægter, kort sagt alt, hvad der tilhørte de omstridte Gilder og Hvirvinger²⁾).

Sammenslutninger havde fra Arilds Tid været kendte i Norden. Allerede i den hedenske Oldtid kendte man *hvirfingsdrykkjur*, Kredsdrikkelag³⁾). De hedenske Offerfester fejredes med saadanne Drikkelag, og da drak man Bægre til Gudernes Ære. Heimskringla beretter, hvorledes *Sigurd Jarl* ved Offergildet paa Lade signede det første Horn til Odin.

Man holdt ogsaa Arveøl efter Slægtens Døde, og navnlig ved Stormændenes Død kunde disse Drikkelag antage storstilede Former. Den, som holdt Arveøllet, og som skulde tage mod Arv, sad paa Trinnet foran Højsædet, indtil man bar det Bæger ind, som kaldtes »Brage-

¹⁾ Langebek, Script. V. p. 594.

²⁾ K. D. I. Nr. 37, 38.

³⁾ A. Bugge: Studier over de norske Byers Selvstyre.

bægret«, »: Bægret til Brages Ære; han skulde modtage det, aflægge Løfte og siden drikke af Bægret. Derefter skulde han ledsages til det Højsæde, som hans Fader hidtil havde haft. Han var da kommen til ret Arv.

Disse Festsikke var saa indgaaede i Folkets Liv, at de bevaredes efter Kristendommens Indførelse. Mindebægrene til Guderne blev afløst af Bægre til Guds og Helgenernes Ære, og Arveøllet blev til S jæ l e ø l. Og da skulde, som Gulathingsloven siger, »Folk indbyde den Præst, som de køber Messe hos, og indbyde ham i det ringeste selv tredie«.

Det berettes om *Olaf Tryggvesen*, at den hellige *Martin* af *Tours* kom til ham i Drømme og sagde til ham: »Det har været Skik og Brug i Landet som saa mange andre Steder, at man giver Øl og indvier Bægre til Thor og Odin og de øvrige Aser, naar man holder Drikkelag eller Gilder. Men nu vil jeg, at Du skal indrette det anderledes ved Fest og Drikkelag, naar Mindebægre skal drikkes, saa at den tidligere Uskik kan afskaffes. Men Du skal nævne til Minde med Gud og hans hellige Mænd mig i første Række.«

Ved det store Gravøl, som *Svend Tiugeskæg* holdt for sin Fader *Harald Gormssøn* (Blaatand), blev der ogsaa efter gammel Sæd drukket Mindebægre. Første Dag drak Kong Svend sin Faders Minde. Men da det var drukket, skulde alle Mænd drikke Krist's Minde. Det tredie var Mikael's Minde. Det blev ogsaa drukket af alle Mænd.

Man ser, hvorledes Hvirvingssikken fastholdtes saavel i Norge som i Danmark, og hvorledes der var en jævn Overgang, ikke et skarpt Brud mellem den gamle og den nye Tid.

Et andet Forhold, som var karakteristisk for den nordiske Oldtid, er *Fostbroderskabet*. Det blev indgaaet under visse symbolske Ceremonier. Først løsnedes et Par lange Græstørv, saaledes at de ved den ene

Ende forblev faste i Jorden, medens de frie Ender blev løftede op i Mandshøjde og fæstede til et oprejst Spyd. Derunder skulde Fostbrødrene gaa og skære sig, saaledes at Blodet flød og rørtes sammen i Mulden under Tørvene. Saa faldt de paa Knæ og svor den Ed, at de skulde hævn hinanden som Brødre, og de kaldte alle Guder til Vidne herpaa¹).

Den Symbolik, der laa til Grund, synes at være, at de ved at gaa under den snævre Jordbue blev rensede og født paany, og blev som Sønner af den samme Moder ved at blande deres Blod.

Fostbrødrene, som ogsaa kaldtes Blodsbrødre eller svorne Brødre, kunde være 4, ja indtil 10 i samme Fostbrødreleg. Man kan med en vis Ret opfatte Sammenslutninger som Jomsvikingerne og Knud den Stores Tinglid som Fostbroderlag i større Stil.

Det er klart, at Sammenslutninger med lignende Formaal, religiøse eller til gensidig Støtte, ogsaa fandtes paa den Tid i andre Nationer, og det synes i og for sig ret ørkesløst at ville prøve paa at udpege en enkelt som Kilden dertil. Derimod er det naturligt, at Folkenes Samkvem har givet Anledning til gensidig Paavirkning ogsaa paa dette Omraade.

I det frankiske Rige møder vi saaledes i det 8. Aarhundrede Samfund, *gildonia* eller *Gilder*²), i hvilke de enkelte Medlemmer edelig havde lovet hverandre Støtte, og vi møder den samme Bekæmpelse fra Kirkens Side, som vi kender fra Danmark 500 Aar senere. I *Karl den Stores Capitular* fra Heristal i 779 forbydes de svorne *Gildoniæ*, og kun Sammenslutninger for Almisser og for Hjælp ved Ildebrand og Skibbrud tilstedes. I samme Kejsers Edikt fra Aachen i 789 taler han om den Druk-

¹) Gisle Surssøns Saga.

²) K. Hegel: Städte u. Gilden. I, p. 1 ff.

kendskab, som disse Edsgilder fremkalder, og forbyder ogsaa saadanne Edslav, som oprettes i den hellige Stephanus' Navn, ∴: Julegilder, eller i Kejsereens eget eller i hans Sønners Navn.

Hvor indgroet Gildevæsenet og Gildenavnet var i den frankiske Bevidsthed, ses af Forsagelsesordene i Daabspagten, der er formuleret i 745: »End ec forsachs allum diabolgelde, ∴: og jeg forsager ethvert Djævelens Gilde, ∴: Samfund. Endogsaa Fanden havde sit Gilde.

I 852 gentager Ærkebiskop *Hincmar* af Rheims forskellige ældre kirkelige Forordninger, rettede mod Gilder og Brøderskaber (geldonia vel confratria), og disse maa kun finde Sted, naar de er tjenlige til Anseelse og Nytte og til Sjælens Frelse; de skal fremfor alt fremme Religionen ved at bringe Ofre og Lys, Bønner, Sjælemesser, Almisser og andre fromme Gerninger. Men Drikkelag og Gilder med Fraadseri, Vellyst, Kiv og Strid, som hyppigt fremkalder Drab og Fjendskab, forbydes. Præster og Gejstlige, som gør sig skyldige i saadant, skal degraderes. Lægfolk, Mænd eller Kvinder, udelukkes af Kirken, indtil de gør Bod. Ved Brødrenes Sammenkomster skal Stridigheder om fornødent jævnes ved Tilkaldelse af Præsten.

I det 9. Aarhundrede findes ogsaa andre lignende Bestemmelser rettede mod Gilderne.

Det, som skulde opnaas i disse Sammenslutninger, var vel til Dels de festlige Drikkelag, der endnu i Nutids Sprogbrug betegnes som Gilder, men i endnu højere Grad den indbyrdes Støtte, som Medlemmerne tilsikrede hinanden ved Eden, en Støtte, som undertiden kunde antage Form af Sømmensværgelse. Gildonierne var med andre Ord en Forening af de nordiske Hvirvinger og Fostbrødre-lag. Det var Gildevæsenets Vildskud, som de kirkelige og verdslige Myndigheder særlig vilde til Livs, og man søgte

navnlig at tvinge Gilderne ind under kirkelig Kontrol og omdanne dem til kristelige Broderskaber.

Men lykkedes end disse Bestræbelser i Hjemlandet, da kan der næppe være Tvivl om, at Sammenslutnings-trangen havde et uhindret Forløb hos de frankisk-frisiske Købmænd, der netop paa den Tid drev deres storstilede og dristige Handel paa Nabolandenes Kyster.

Den rejsende Købmand var efter Datidens Opfattelse en retsløs Mand i fremmed Land. Købmændene rejste i Flok og Følge, i Handelskaravaner, og under disse Forhold maatte det i egentligste Forstand være en Livsbe-
 tingelse for dem at staa solidarisk i hele deres Færd. Hvis Gildevæsen og Fostbroderskab noget Sted var til-
 trængt, var det netop hos disse Købmænd eller merca-
 tores. Den Beskyttelse, som den enkelte maatte savne, kunde den samlede Skare lettere opnaa hos de frem-
 mede Fyrster, baade hans Tilsagn om Fred paa Marked og Rejse og om Markedsrettigheder og Retshaandhævelse. Ved at danne et Gilde, hvis Brødre stod solidarisk, med særegne Købmandsvedtægter, kunde de fremmede opnaa større Handelsfordele hos de indfødte Købmænd og Kun-
 der. Men har disse Synspunkter været gældende paa Mar-
 kederne, da har de sikkerlig ikke haft ringere Vægt for de Købmænd, der blev Borgere i Torvebyerne, og som dels optog Handelen med Omegnens Bønder, dels ogsaa med de fremmede tilrejsende Købmænd.

Tydeligst viser Udviklingen paa dette Omraade sig i England¹⁾, hvor der paa hjemlig Grund, men utvivl-
 somt ogsaa under frankisk-frisiske Købmænds Paavirk-
 ning, opstod talrige Gilder, saavel gejstlige Gilder som Købmandsgilder. At de Danske i England følte sig hjemme i hele denne Udvikling, fremgaar blandt andet deraf, at det ældste bevarede Gilde-Dokument fra ca. 1045 netop angaar en Sjøelegave fra en dansk Mand *Urky*,

¹⁾ K. Hegel: Städte u. Gilden. I, p. 19 ff.

der havde skænket en Gildehal til Gildet i *Abbotsbury* og gav Gildet dets Skraa. Købmandsgilderne (*gilda mercatoria*) nævnes i de engelske Kongers Købstadsprivilegier allerede fra det 12. Aarhundrede; de synes at være ældre end Privilegierne, og hver By havde sit Gilde.

I Danmark spillede de frisiske Købmænd en betydelig Rolle i det 9. Aarhundrede, og vore ældste Købstæder, *Ribe* og *Hedeby*, har utvivlsomt deres Oprindelse fra de frisiske Købmænds Markeder. Det synes derfor uundgaaeligt, at det frisiske Gildevæsen ogsaa maa være blevet indført til disse Byer i tidlig Tid og derfra til de øvrige Købstæder, efterhaanden som de opstod. Den frisiske og vesttyske Indflydelse paa Gildevæsenet i Norden spores ogsaa i *Sigtunarunestene*, der taler om Frisernes Gildebrødre, og i *Saxegildegaden* i *Lund*, hvor de tyske Købmænds Gildehus maa have ligget allerede i tidlig Tid.

Denne frisiske Paavirkning maa saa meget desto lettere have kunnet finde Sted, som man igennem *Hvirvinger* og *Fostbrødre*lag ikke stod fremmed for de Begreber, der var Gildernes Kærne. Netop Tilknytningen til de fransk-frisiske Forhold gør det forklarligt, hvorfor Gildevæsenet i Danmark var fast forbundet med Købstæderne, og at det ældste danske Gilde, der kendes, netop fandtes i *Hedeby*.

Det er forøvrigt rimeligt at antage, at Forbindelsen med England i *Knud den Stores* Dage ogsaa har haft Indflydelse paa Udformningen af Gildevæsenet i Danmark.

Knud Lavard havde været Oldermænd for det saakaldte *Hezlagh* i *Hedeby*, og dets Brødre hævnedes i 1134 hans Mord paa *Kong Niels*. I *Slesvig Bys* ældste Stadsret nævnes *Gildebrødrene* som *Edsbrødre*, *fratres conjurati*.

Ligesom *Olaf Kyrre* forandrede *Hvirvingen* i *Nidaros* til det »mikli gildi«, saaledes er vel ogsaa i Dan-

marks Byer tidligere Hvirvinger bleven omdannede til Hezlagh, o: Edslav (af hethe, love eller sværge). Det var nemlig ikke alene i Hedeby, at der fandtes et Gilde af dette Navn; ogsaa i Malmø nævnes et Hezlagh, hvis Brødre tidligere end 1256 laa i Strid med Knudsgildebrødrene om Forrangen, hvilken Strid blev jævnet af Lunds Ærkebiskop¹).

Det synes ogsaa særlig at være Edslav, som Ærkebiskop Jacob Erlandsen sigter til i sin Klage til Kong Christopher i 1257.

Samtidig med disse Gilder eller Lav, blandt hvis Medlemmer Købmændene var de fleste og vigtigste, har der efterhaanden dannet sig andre H a a n d v æ r k e r l a v af lavere Rang; saaledes nævnes Bagernes Oldermænd allerede i den ældste Stadsret for Slesvig By. Men Edslavene var de mest ansete. De betegnes i de ældste Stadsretter som h ø j e r e L a v, s u m m u m c o n v i v i u m, og E d s b r ø d r e n e, f r a t r e s c o n j u r a t i, havde særlige Forrettigheder ved Rettergangen. Adskillige Byretter tillægger en Edsbroders Ed større Vægt end en almindelig Borgers. I Jylland vejede den op mod to, i Sjælland mod tre og i Skaane mod seks Borgeres Ed²).

Ejendommeligt nok giver *Erik Glipping* et saadant Privilegium til Roskilde i 1268, altsaa faa Aar efter, at den tidligere Roskildebiskop Jacob Erlandsen havde krævet Edslavene afskaffede, og ikke mange Aar før den Roskildebiskop i Stadsretten af 1294 udtrykkelig forbød dem for sin egen By, København. Og det fortjener at fremhæves, at i Københavns Stadsretter kendes der ikke, hverken før eller senere, noget særligt Privilegium for Gildebrødre.

Efterhaanden lykkedes det ogsaa i Danmark for

¹) C. Nyrop: Danm. Gilde- og Lavsskraaer. I, p. 44, jfr. II, p. IX.

²) P. J. Jørgensen: Udsigt over den danske Retshistorie, p. 362.

Gejstligheden, ligesom flere Hundrede Aar tidligere i det frankiske Rige, at faa Gilder og Hvirvinger omdannede efter Ønske. De gamle Hezlagh omdannedes til St. Knuds Gilder, enten helligede Knud Konge eller Knud Hertug, og til Kong Eriks eller Kong Olafs Gilder. Herved opnaaede man at give Gilderne og deres Sammenkomster et kristeligt Præg. Skytshelgenen blev ihukommet ved Gildets Fester med Mindedrik og Hymne, og hyppigt var der knyttet en særlig Præst, den saakaldte Skraapræst, til Gildet, som tillige var Vicar ved Helgenens Alter.

Det er ikke let at sige, naar disse Gilder er opstaaede, og det er sikkert ikke sket samtidigt overalt. Efter Skytshelgenernes Alder skulde man vel i alt Fald antage, at Eriksgilderne er yngst.

Det tidligst kendte Dokument om disse Gilder er Kong *Valdemar den Stores* Brev fra ca. 1177, hvori han tager St. Knudsgildet i Visby i sin Beskyttelse, ønsker at være Medlem af det og paalægger det ligesom de andre St. Knudsgilder at indsende en aarlig Afgift til St. Knuds Helligdom i Ringsted. Flensborg Knudsgildes Navn findes tilføjet et Brev fra ca. 1190 fra Kong *Knud VI*, der ligeledes tager alle St. Knuds Gildebrødre i sin Beskyttelse. Affattelsen af selve Gildeskraaen er nogle Aar yngre. Fra Odense St. Knud Konges Gilde foreligger der en Skraa fra ca. 1245. »vedtaget af vore Forfædre«.

I Byernes Love synes Knudgildebrødrene at have overtaget Edsbrødrenes Rettigheder ved Edsaflæggelser paa Thinge, men det er først henimod det 13. Aarhundredes Slutning, at de direkte omtales i Stadsretterne, f. Eks. i Flensborg, hvor Knudsgildets Oldermænd deltager i Udvælgelsen af de nye Raadmænd — et iøvrigt enestaaende Eksempel paa Gildets direkte Indgriben i Bystyret — og i Haderslev, hvor St. Knuds Gildehus er fritaget for Toftegæld.

Det vides ikke, hvornaar det skarpe Forbud mod Gilder og Hvirvinger i Københavns Stadsret af 1294 er bleven hævet, men det er sket inden 1377, thi i den Tekst af Stadsretten, som ledsager Roskildebiskoppens Jordebog fra dette Aar, er Forbudet mildnet ved den Tilføjelse »undtagen de Gilder, som Biskoppen stifter med sit Kapitels Samtykke«. Selve den strænge Stadsret af 1294 havde maaske allerede haft en lille Bagdør for de egentlige Haandværkere, idet den ganske vist strængt forbød Lavene, men samtidig bestemte, at den, der er født i Staden og forstaar, kan og vil udøve nogen mekanisk Kunst (∴ Haandværk), f. Eks. Skomageri eller Garveri, skal frit gøre dette, dog mod at betale Fogeden 1 Øre og Byen 1 Øre for sit Skilt.

Da Kong *Erik af Pommern* overtog København i 1416, blev Stadsretten af 1294 i Gyldighed, og i den Gengivelse paa Dansk af denne Stadsret, som sikkert stammer fra Tiden for Overtagelsen, og som sædvanlig betegnes som *Erik af Pommerns Stadsret* fra 1422¹⁾, hedder det, at »ingen Gilde eller Huerring eller Biurding eller Samfund« tillades, og den Undtagelse, som var mulig efter Biskoppens Indvilligelse, er bortfalden, men den 15. Februar udstedte Kongen et *Brev om Købmændskab og Handtering*²⁾, som skulde gælde i alle Landets Købstæder, og hvorved Lavene blev godkendt, saaledes at enhver forpligtede sig til at ernære sig af sit Lav. Den som vilde optages i et Haandværkslav, skulde give ligesaa meget til Lavet, som han maatte give for sit Borgerskab, og Borgmestre og Raad skulde sørge for, at de, der havde taget Borgerskab, forblev stadige og bofaste Borgere, men ingen Haandværksmand skulde herefter kunne blive Borgmester eller Raadmand; dette forbeholdtes de andre Borgere og Købmænd.

¹⁾ Kolderup Rosenvinge: Gl. d. Love. V, p. 127.

²⁾ K. D. I, Nr. 112.

I *Christopher af Bayerns Stadsret af 1443*¹⁾ blev det bestemt, at saavel det tyske som det danske Kompagni og alle Embeder, 3: Haandværkslav og skellige Gilder og Samfund, som af Alder havde været i Staden, skulde vælge deres Oldermænd med Slotsfogdens og Borgmester og Raads Billigelse, og at de samme Myndigheder havde Ret til at afgøre, om Gilder eller Samfund var Byen nyttige eller skadelige, og eventuelt forbyde og ophæve dem.

De Lav, som blev ophævede i København i 1296, var formodentlig navnlig Edslav, thi det er dem, der udtrykkelig nævnes af Ærkebiskop Jacob Erlandsen, men saasnart Lavdannelsen var bleven tilladt, opstod sikkert ogsaa i denne By de »højeste Gilder«. Det er hævdet, at en By sædvanlig ikke rummer to Gilder af denne Art. For Københavns Vedkommende er dette ikke rigtigt, idet der fandtes saavel et St. Knud Konges Gilde som et St. Erik Konges Gilde.

Skraaerne og de øvrige Dokumenter for disse Gilder er ikke bevarede for Københavns Vedkommende. Dette er for saa vidt beklageligt, som man derigennem vilde have faaet fyldige Oplysninger om Gildernes Ejendomsforhold og Medlemmer; men man kan med fuld Føje gaa ud fra, at disse Gildeskraaer i Indhold har svaret til Landets øvrige »højeste Gilders«.

Der foreligger nemlig Brudstykker af en St. Knud Hertug Gildeskraa fra 1231, der viser, at den er affattet af flere Gilders Oldermænd, samlede i Ringsted. Den 7. September 1256 var 18 Knudsgildeoldermænd samlede i Skanør. St. Eriksgildets Skraa fra Kallehave henviser til en lignende Oldermændsvedtagelse af 7. September 1266²⁾. Det synes herefter, at bortset fra de Ændringer, som Hensynet til Gildets særlige Skytshelgen krævede, har

¹⁾ K. D. I. Nr. 127.

²⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. I. Nr. 4. 6. 7. 10.

Skraa og andre Vedtægter for de »højeste Gilder« været skaarne over samme Læst.

De københavnske St. Knuds og St. Eriksgilder nævnes ikke i Biskoppens Jordebog af 1377 og har altsaa, hvis de fandtes paa den Tid, i alt Fald ikke haft deres egne Gildehuse. I Byens saa mangelfuldt bevarede ældre Dokumenter nævnes de først sent. St. Knudsbrødrene omtales i Skraaerne for Købmandsgildet Det danske Kompagnies Hellige Trefoldighedsgilde fra 1447¹⁾ og for Vognmandslavets St. Pedersgilde fra 1478²⁾. Begge Steder nævnes, at Knudsbrødrene kan blive borte fra visse af disse Gilders Møder uden at give Øl i Bøde og uden at skulle bevise lovligt Forfald. Dette viser, at Knudsgildet var af højere Rang end disse.

Der fandtes i Vor Frue Kirke saavel et St. Knud Hertugs Alter ved Koret, som et St. Knuds Konges Alter ved Kirkens søndre Side³⁾, men kun til det sidstnævnte er Gildet knyttet. Kannikerne fejrede Knud Konge som de Danskes fornemste Skytspatron ved en stor Højtidelighed paa St. Knudsdag, den 10. Juli⁴⁾.

Den 23. April 1490 lejede Hr. *Thyge Mathiesen*, Vicar til St. Knud Konges Alter i Vor Frue Kirke, en St. Peders Kirkes Gaard paa Rosengaarden i Lille Købmagergade, svarende til Matr. Nr. 52, 53 og 136—140 i Klædebo Kvarteret i Matriklen af 1689⁵⁾, og den 10. April 1510 købte St. Knuds Lav en Jord af Byen, ligeledes paa Rosengaarden imellem de Gader, som siden hed St. Gertrudsstræde og Michel Vibesgade, og syd for den Grund, som siden blev Vognmændenes Lavshus. Den sva-

¹⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. I, Nr. 100.

²⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. I, Nr. 121.

³⁾ K. D. IV, Nr. 432.

⁴⁾ Rørdam: Kbh. K. o. Kl. p. 34.

⁵⁾ K. D. II, Nr. 176.

rede til den nordlige Del af Matr. Nr. 61/1689 i Klædebo Kvarter. Ved Michel Vibesgade havde Hr. Thyge Mathiesen købt en anden Grund af Byen, syd for St. Knudsgildets, og her skulde han have sin Bolig¹⁾. Han døde i 1526, og hans og Knudsbrødrenes Aartide skulde holdes for St. Knud Konges Alter²⁾.

St. Erik Konges Gilde i København kendes kun fra dets Jordejendomme. I Kattesund udlejede de to Stolsbrødre for St. Eriks Gilde den 29. Maj 1514 en Jord til *Peder Joensen* og hans Hustru *Margrethe*. Det er Matr. Nr. 175/1689 i Vester Kvarter i Mikkalbryggersgade, den Grund, som senere hed *Pølsegaarden*³⁾. Paa Brolæggerstrædes nordlige Hjørne ved Vandmøllestræde, nu Nytorv, laa St. Erik Konges Alters Gaard, Matr. Nr. 146/1689 i Snarens Kvarter. I 1530 boede *Peder Jyde* i Gaarden. Altret var formodentlig i Vor Frue Kirke. Den 10. December 1538 henlagde Kong Christian III med Forstanderens og menige Gildesbrødres Samtykke Gildets Ejendomme til Fattiges Underhold i Helliggeisthus Hospital, det nuværende Vartou, og Hospitalets Forstander modtog Gildets Indtægt og Skraa⁴⁾. Begge Dele er nu forlængst forsvundne.

Et Gilde af samme Karakter som St. Knudsgildet var vistnok *Guds Legems Lav*, der i 1527 havde en Gaard i Store Færgestræde, Matr. Nr. 33/1689 i Øster Kvarter⁵⁾. Dets Gods blev i 1542 af Kong Christian III tillagt Helliggeisthus. En saadan Overdragelse betød, at Hospitalet fremtidig fik Jorddrottens Ret til Jordskylden. Gaarden selv ejedes paa det Tidspunkt af Byfoged *Jesper Olsen*, ogsaa kaldet *Skipper Jesper* eller *Lille Jesper*. Gildet har

¹⁾ K. D. VI, Nr. 6.

²⁾ K. D. IV, Nr. 452.

³⁾ Vartovs Fundatsbog, p. 317, Raadst. A.

⁴⁾ Hofman: Fund. X, p. 149.

⁵⁾ K. D. VI, Nr. 29.

rimeligvis haft et tilsvarende Guds Legems Alter i Vor Frue Kirke. Der kendes i tidlig Tid en Gaard paa Nørregade, Matr. Nr. 31/1689 i Nørre Kvarter, som den 18. Februar 1374 blev henlagt til St. Peders Alter ved den nordlige Dør i Koret i Vor Frue Kirke, saaledes at Lejen af Gaarden skulde bruges til Fakler ved Kristi Legems Fest, men i Jordebogen af 1377 kaldes Altret *Corporis Christi*¹⁾. St. Peders Alter nævnes aldrig senere og er rimeligvis bleven omdannet til et Guds Legems Alter, men denne Gaard er siden, uvist naar, solgt til Helligtrekongers Alter i Vor Frue Kirke.

Det var ikke alene Købmænd og Haandværkere, som nu benyttede Biskoppens Tilladelse til at oprette Gilder. Gennem alle Led i det middelalderlige Samfund gik en stærk Trang til Sammenslutning og gensidig Støtte, og man kendte ingen anden Form for denne end Gilder. Derfor kan det ikke undre, at ogsaa Gejstligheden og Bystyrets Folk havde deres egne Gilder og Lav. Vor Frue Kirkes Vicarer, Raadmænd og Rodemestre havde hver deres Lav med Skraa og Fester, med Indgangskost og med Bøder for Vedtægternes Overtrædelse, og med visse økonomiske Goder for Medlemmerne.

Vor Frue Kirkes evige Vicarer, *vicarii perpetui*, som varetog Gudstjenesten ved Kirkens mange Sidealtre, dannede i det 15. Aarhundredes første Halvdel deres eget Kapitel, *capitulum vicariorum* eller *capitulum minus*, under Ledelse af en *prior vicariorum*. Der er bevaret en Skraa fra Kapitlets Oprettelsestid og en anden fra 1468²⁾.

Vicarerne havde de til de ca. 36 Altre hørende Residensgaarde til deres Raadighed, og til Gengæld for deres Afholdelse af Sjølemesser og andre gudstjenstlige

¹⁾ K. D. IV. Nr. 18. K. D. I. Nr. 75.

²⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. I. Nr. 58, 60.

Handlerne disponerede de over Indtægterne af det til Altrene i Tidens Løb skænkede Gods, og det er en Selvfølge, at dette i alt Fald for enkelte af Altrenes Vedkommende efterhaanden fik et meget betydeligt Omfang, saavel i Byen som paa Landet. En Udredning i Detaillerne af disse Godsforhold vilde sprænge Rammerne for denne Fremstilling. Her skal kun omtales det Gods, der i Aarenes Løb blev skænket til selve Vicarkapitlet.

Det kan saaledes nævnes, at Hr. *Asger Jensen*, Vicar til Johannes Døberens og St. Birgitte Alter, kort før 28. Marts 1448 overlod Vicarerne den Grund, Matr. Nr. 265/1689 i Nørre Kvarter, vest for St. Peders Kirkegaard, hvor de opførte deres Kapitelhus¹⁾. Den 2. Oktober 1456 skødede *Per Hansen* i Brandelev Vicarerne en Grund i det lille Fiskerstræde, senere kaldet Nissegangen, som han havde arvet efter sin Farbroder Hr. *Henrik Krøger*, og i de følgende Aar overlod de øvrige Arvinger ogsaa deres Parter til Vicarerne, som derved fik Jorden paa Hjørnet af Læderstræde og den lille, nu forsvundne Gang, Matr. Nr. 22/1689²⁾. Den 6. Maj 1491 skænkede Hr. *Jost Pedersen*, Sognepræst i Skanør og Falsterbode, Vicarerne sin Gaard paa Østergade ved Siden af Knardrup Klosters Gaard, mod at de hvert Aar til evig Tid holdt et Anniversarium, som kaldes en Aartid, med Messe om Aftenen og med Vigiliis i Højekor i Vor Frue Kirke for hans kære Broder Hr. Niels Bruns Sjæl og for begges Forældres Sjæle og for alle kristne Sjæle³⁾. Gaarden er Matr. Nr. 52/1689 i Købmager Kvarter. Endelig havde Vicarernes Kapitel i 1513 en Gaard i Store Færgestræde, Del af Matr. Nr. 35/1689 i Øster Kvarter. Den var skænket af Kapitlet omtrent ved Midten af det 15. Aarhundrede af *Elsebe Cops*,

¹⁾ K. D. IV, Nr. 123, K. D. II, Nr. 75.

²⁾ K. D. I, Nr. 143, K. D. II, Nr. 130, K. D. III, Nr. 18.

³⁾ K. D. IV, Nr. 211.

som havde Aartide af Gaarden, og i 1530 boede Kapitlets Procurator *Hans van Ryen* i den¹⁾.

Mange af de Pengegaver, som Vicarerne modtog, og formodentlig ogsaa en Del af deres Lejeafgifter af Gaardene, blev brugt til Anskaffelse af Bryggerkedler og Pander, som udlejedes til Borgerne af en Lægmand, Vicar-kapitlets *Procurator cacaborum*²⁾, hvilken Stilling altsaa i 1530 beklædtes af den ovennævnte Hans van Ryen, en Købmand, der 1525 var Oldermænd i Købmandslavet. Det egentlige Kapitel ved Vor Frue Kirke havde en tilsvarende Kedeludlejning, og formodentlig har dette været Skik ved alle Byens Kirker og Klostre. Man forstaar da let, at man hører saa lidt til Bryggerlavet i den katolske Tid, og ogsaa, hvorfor det straks derefter blev et af Byens mest ansete Lav.

Medens Vicarernes Kapitel i Følge Sagens Natur var et rent gejstligt Gilde, fandtes der ogsaa Gilder, hvor de kirkelige Formaal, Deltagelse i Messer, Afholdelse af Aartider og festligt Fremmøde ved Begravelser var fremherskende, og hvor de regelmæssige Gildesammenkomster ogsaa havde et særlig religiøst Præg, men som ikke alene havde gejstlige men ogsaa og navnlig læge Gildebrødre og Gildesøstre.

Det mest fremtrædende af disse var Kalentegildet, saaledes kaldet, fordi det afholdt sine Fester paa den første Dag i Maaneden, hvilken Dag i den latinske Tidsregning benævnedes *Calendae*. Det københavnske Kalentegilde var indviet til St. Johannes Evangelist, og Gildets Messer læstes i Vor Frue Kirke for hans Alter, der ogsaa kaldtes *Kalentealtret*. Gildets Skraa findes ikke mere, og det vides ikke, naar det er oprettet. Det nævnes første Gang i 1496, da det ejede en Gaard paa Østergade, paa Hjørnet af Integade, Matr. Nr. 15—16

¹⁾ K. D. IV, Nr. 55, 325, 432; K. D. II, Nr. 257.

²⁾ K. D. IV, Nr. 391.

og 59—60 i Øster Kvarter i Matriklen af 1689. Samtidig omtales, at Hr. *Peder Olsen* havde skænket Altret den store Gaard paa Nørregade, Matr. Nr. 235/1689 i Klædebo Kvarter, men Gildet er sikkert langt ældre¹⁾. Altret havde mindst 4 andre københavnske Ejendomme. I September 1531 maatte Vor Frue Kirkes Kapitel overlade Kalentelavets Sølvklenodier, ialt 241 Lod Sølv, til Borgmester og Raad paa Grund af Stadens »store Nød og Trang«, nemlig en Bolle med sit Laag, som vejede 33 Lod, og en stor Sølvstøb med Sankt Hans' Billede paa Laaget, 8 andre Stobe og 2 Skaale²⁾.

Andre gejstlige Gilder er formentlig Helligaandsgildet og St. Nicolaigildet, der nævnes i Jordebogen af 1377³⁾, og St. Antoniigildet, som i 1521 i Præsten Hr. *Peder Pedersen Tollers* Testamente belænkes med 1 Dug, 1 Tinstøb og 1 Haandklæde⁴⁾. Det havde St. Antonii Alter i Vor Frue Kirke eller Altret af samme Navn i St. Nicolai Kirke som Alter.

Det yngste af de gejstlige Gilder er vel det, som Christiern I's Persefant (o: Vaabenherold) *Christian Siælland* og en Del Hoftjenere oprettede i 1464 Gud i Himmerig, Jomfru Marie og Jomfru Katrine til Lov, Hæder og Ære⁵⁾. I 1517 fik Katrinegildet Biskop *Lage Urnes* og den pavelige Legat *Arciboldus* Bekræftelse paa den Gudstjeneste, som dets Brødre og Søstre og St. Nicolai Kirkes Sognefolk vilde holde i St. Nicolai Kirke, og næste Aar bekræftede Kong Christiern II paany Gildets Skraa og Gudstjeneste⁶⁾. Man kunde fristes til at antage, at Gildet har været knyttet til et iøvrigt ubekendt St. Katrine Alter i denne Kirke.

¹⁾ K. D. I, Nr. 185.

²⁾ Rørdam: Kbh. K. o. Kl. Tillæg, Nr. 133, 135.

³⁾ K. D. I, Nr. 75.

⁴⁾ K. D. IV, Nr. 375.

⁵⁾ Rørdam: Kbh. K. o. Kl., p. 367.

⁶⁾ K. D. IV, Nr. 350, 359, 364.

Byens Raad mæ n d nævnes, om end ikke ved Titel, allerede i den ældste Stadsret af 1254, som omtaler de Borgere, der har svoret at vogte Stadens Segl, men i Stadsretten af 1294 kaldes de Raadmænd, og allerede i 1275, medens den ældste Stadsret var i Kraft, nævnes »Sager, som to Raadmænd bevidner«. Der kan vel ikke være Tvivl om, at Raadmandsinstitutionen har været til fra Købstadens Oprindelse. Beretningen af 25. Marts 1292 om den Bestemmelse, som Biskop Johannes Krag havde truffet sammen med Raadmændene om Indførelse af en Stadsbog, nævner de tolv da fungerende Raadmænd ved Navn. Raadmændenes Antal har da allerede under den ældste Stadsret, saavel som langt ned i Tiden, været 12. Senere, før 1368, benævnes to af dem B o r g m e s t r e, men i 1526 forøgede Kong Frederik I Tallet til 4 Borgmestre og 12 Raadmænd. I Begyndelsen blev de udnævnt af Biskoppen og aflagde Ed paa, at de skulde forvalte deres Embede efter Lov og Ret og kun aabenbare for Biskoppen deres hemmelige Vedtægter. Allerede da var de altsaa med Biskoppens Vidende et L a v med egen Skraa¹⁾. Senere er de valgte af Borgerne, men Valget maatte godkendes af Byens Herre.

Efter Kongens Overtagelse af Byen traadte han sikkert i Biskoppens Sted, som den, der godkendte Valget af Borgmestre og Raad. I Brevet af 15. Februar 1422 om Lavene i samtlige Købstæder, hvori det bl. a. bestemtes, at ingen Haandværker, men kun andre Borgere og Købmænd var valgbare, tilføjes det, at Borgere og Almuen ikke skal have Ret til at afsætte Borgmestre, medmindre det godtgøres for Kongen og hans Raad, »at de ikke er os og Købstæderne og Riget nyttige«²⁾. I Stadsretten af 1443 bestemtes, at Raadet supplerede sig selv; Frederik I lod Borgerskabet vælge dets Medlemmer, men

¹⁾ K. D. I, Nr. 36.

²⁾ K. D. I, Nr. 112.

efter 1536 bestemte Christian III paany, at Kongen valgte Borgmestre og Raad.

Raadmændene er sikkert stedse i det store og hele fremgaaet af Borgerskabets øverste Lag, der var Medlemmer af de højeste og mest ansete Gilder, og bestemt fastslaaet bliver dette i Erik af Pommerns ovennævnte Brev. Gilderne kunde paa denne indirekte Maade øve en ikke ringe Indflydelse paa Bystyret, men direkte tog de i København ikke Del i dette.

Borgmestre og Raadmænd i København havde som Vederlag for deres Tjeneste adskillige Privilegier og Sportler. Fra 1553 er bevaret et »Registher paa hves rennthē, som borgemester oc raadmend vtj Kiøpnehaffn haffue oc aarligen opberer till theris profitt«¹⁾, som giver en god Oversigt over Indtægterne, som de formede sig i Begyndelsen af Reformationstiden. Den lyder paa Nutids Sprog saaledes: Først har hver sit Fiskevand der omkring Byen, dernæst hver sin Ager og Eng, dernæst opbære de af hver Kræmmer, der staar ude med Kram, 1 Pund Peber, dernæst af hver Skude, som gaar gennem Broen, 3 Sk., dernæst af hver Hest, som ud- og indskibes, 2 Hvid, dernæst af hver Ame Vin 1 Mrk., af hvert Fad Pryssing (Øl) 12 Sk., af hvert Fad Momme (Øl) 1 Mrk., af hver Læst Pommersk Øl 1 Mrk., dernæst Vejerpenge, dernæst Maalepenge af Salt og Malt, af hver Læst 1½ Sk., dernæst Tiendepenge af alt arveløst Gods i Byen, dernæst af hver Tønde Hamborg Øl 8 Sk. og ligesaa af Israeløl, dernæst af hvert Skøde, som gaar paa Tinget, 3 Mrk. dansk og af hver, som bliver Borger, 1 Mrk.

Adskillige af disse Indtægter var meget gamle. Vejerpengene skrev sig saaledes fra Vejerbodens Oprettelse i 1281; Skødepengene og Borgerskabspengene var sikkert ogsaa fra Byens ældste Tid. Tildelingen af Ager og Eng

¹⁾ K. D. II, Nr. 345.

var vel ikke ældre end Serridslevs Indlemmelse i 1525; i alt Fald godkendtes i 1539 Tildelingen af en Borgmester og Raads Vang, som i nogen Tid havde været udlagt til Raadstuen¹⁾. Men Fortegnelsen er ikke udtømmende. I Christopher af Bayerns Stadsret fik de Ret til at holde Stads k æ l d e r i Raadhuset; og i 1548 bevilgede Kongen Borgmestre og Raad Brev ad gratiam paa E m d r u p By, som var 4 Gaarde, at beholde kvit og frit uden nogen Afgift²⁾.

Den Skraa, hvorved det indbyrdes Forhold mellem Borgmestre og Raadmænd ordnedes og deres Indtægter fordeltes, er ikke bevaret, men det ses, at de ny tiltrædende ligesom i andre Lav betalte en særlig Afgift ved deres Optagelse, thi i 1516 blev »Raadmandskost« afskaffet, og i Stedet skulde hver ny Raadmand betale 20 Mrk. i Bøssen og derefter være delagtig i Indtægterne: »Sagen er den, at den yngste Raadmand skal staa saa stor Fare. baade til Sjæl, Gods og Penninge, som den ældste, og er dette ikke for Gunst og Gave.« Enhver Enke havde Naadens Aar i den afdøde Mands Afgrøde i Ager og Eng: hun fik 40 Joachimsdaler af Bøssen og 1 Pund Peber. samt Del i Vinkældereren, »og dermed være de venlig aftakket«³⁾.

At saa store Rettigheder kunde afstedkomme Strid med Borgerskabet, er klart, og et større Opgør fandt Sted i 1580, og den 5. April 1581 fik en fast Ordning Kongens Stadfæstelse⁴⁾.

Allerede fra gammel Tid, da Byen var delt i 4 Fjerdinger, havde Borgerskabet visse Tillidsmænd, der optog Mandtal, førte Tilsyn med Fremmede, med Brandredskaber og Brande osv., og som vist oprindelig ogsaa var

¹⁾ K. D. I, Nr. 273.

²⁾ K. D. II, Nr. 326.

³⁾ K. D. I, Nr. 192.

⁴⁾ K. D. II, Nr. 502.

Formænd for Tingmændene paa Bytinget, det var de saakaldte *Fjerdingsmænd*, formodentlig 2 af hver *Fjerding*. Da Byen voksede, blev det nødvendigt at forøge *Inddelingernes* Antal, og *Fjerdingerne* blev omlagt til *Roder*. Dette skete vistnok ved *Begyndelsen* af *Regnskabsaaret*, *Philippi* og *Jacobi Dag*, 1. Maj 1496, da den nye *Jordebog* over *Byens* *Ejendomme* blev affattet, og *Fjerdingsmændene* blev derefter kaldt *Rodemestrene*; der var to af hver *Rode*, valgte for to *Aar* ad *Gangen*.

Ogsaa *Rodemestrene* dannede deres eget *Lav* med *Oldermand* og *Stolsbroder*, og ny optagne *Medlemmer* maatte paatage sig hemmelige *Forpligtelser* og fik paalagt »*Indgangspenge*, *Brødrepeng*e, *Ølpenge*, og overalt med umaadelig *Drik*, foruden anden usædvanlig *Paa-fund* og *Plage*, *Gud* allermægtigste til *Fortørnelse* og dem selv til *Undergang* og *Fordærvelse*«, som det siges, da *Magistraten* i 1606 gav en ny *Vedtægt*¹⁾. Allerede i 1581, ved den før nævnte *Ordning* af *Borgmestre* og *Raads* *Forhold*, var ogsaa *Rodemestrenes* *Indgangskost* bleven afskaffet. I 1632 udstedtes der en ny *Lavsskraa*²⁾, hvorefter der holdtes to aarlige *Gilder*, »*Adelsstævner*«, for de *Bøder*, som i *Aarenes* *Løb* var tilfaldet *Rodemestrene*.

Som en naturlig *Udløber* af de gamle *Edslav*, der jo oprindelig stiftedes af de fremmede *mercatores*, s: *Køb-mænd* og *Haandværkere*, møder vi blandt de tidligst kendte *Gilder* karakteristisk nok det *tyske* *Kompagni*. Det var stiftet under Navnet *Der hilgen Drevallichertsgilde* eller *Brøderschaft der dutschen Kumpanye to Copenhauen* af »de kop-løde van der *Wysmer* vnd van dem *Sunde* vnd van *Stetyn*, vnd vort allen de *gemeyne* kopman vth den *dude-*

¹⁾ K. D. II, Nr. 650.

²⁾ K. D. III, Nr. 123.

schen steden«, altsaa af Købmænd fra Wismar, Stralsund, Stettin og andre tyske Byer, der havde slaaet sig ned i København. Det var i Modsætning til Edslavene og til Helgengilderne, St. Knuds og St. Eriks, mere et rent Købmandsgilde, og det har utvivlsomt haft Vedtægter, maaske hemmelige, der sikrede dets store Købmandsinteresser. Dets ældste bevarede Skraa fra 2. Febr. 1382¹⁾, er ældre end nogen anden kendt københavnsk Skraa, men Gildet selv er ældre; nogle Henvisninger i Skraaen til et tidligere Gyldenaar synes at tyde paa, at det eksisterede i 1350. Skraaen giver nærmest Regler for Brødrenes selskabelige Samkvem og for Begravelser og Messer, men kun enkelte ligesom tilfældige Bestemmelser om Handelsforhold. Sammenkomsterne holdtes ved Pinse, Jul og Fastelavn og indledes med Messer, den ene Gang i Vor Frue Kirke, den anden Gang »to den moniken«, i Graabrødre Kloster.

Det tyske Kompagni vandt i Aarenes Løb under Hansesædernes paagaende, ofte krigeriske Fremfærd mod Riget, ikke Myndighedernes Bevaagenhed.

I Christopher af Bayerns Stadsret blev de tre Oldermænd, en fra hver By, krævet ændret til to, som skulde vælges med den kongelige Fogeds og Borgmester og Raads Billigelse, og hertil maatte der kun vælges en tysk Borger og en tysk Købmand, der ikke var Borger i Byen. Christiern I forlangte, at de tyske Borgere skulde indtræde i det danske Kompagni og erklærede det tyske Kompagni for ophævet og aflagt²⁾. De tyske Købmænd fortsatte imidlertid alligevel deres Gilde og opnaaede under Kong Hans Regering igen at faa det anerkendt. I 1526 klagede Borgmester og Raad over, at de gifte, bosiddende tyske Købmænd fremdeles holdt deres Kompagni. Kongen indskrænkede det da til de ugifte Køb-

¹⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. I, Nr. 89.

²⁾ K. D. I, Nr. 161, 163.

mænd, der ikke var Borgere, og forbeholdt sig Retten til at ændre dette Privilegium efter sin Villie¹⁾. I Christian III's Tid sygnede Kompagniet hen og ophørte vist helt omkring Aar 1553.

Som nævnt, havde Kompagniet Tilknytning saavel til Graabrødre Kloster som til Vor Frue Kirke.

I Klostret læstes Messerne for de afdøde Brødre, formentlig for det Trefoldigheds Alter, som nævnes i 1466²⁾. I 1530 fandtes Kompagniets Alterkalk i Klostret, og i alt Fald en af Kompagniets Oldermænd, *Hans Korte*, har tillige været Procurator for Klostret.

I Vor Frue Kirke synes der at have været en Forbindelse med det ældre Trefoldigheds Alter, som i 1424 blev stiftet af Ridderen *Anders Jacobsen Lunge* til Egede og hans Hustru *Elna Evartsdatter Molteke*. Hr. Anders forbeholdt sig selv Retten til at præsentere Altrets Præst, medens Kapitlet skulde give Kollats, og efter hans Død skulde Præsentationsretten overgaa til den ældste i hans Slægt, som førte hans fædrene Vaaben. Han gav Præsten en Bolig i Gaarden, men forbeholdt en anden til sig selv og sine Arvinger, Altrets Patroner³⁾. Anders Jacobsen Lunge døde barnløs faa Aar efter, og et halvt Aarhundrede senere døde Slægtens sidste Mand, og ingen førte mere de gamle Lungers Vaabenskjold.

Den 20. Januar 1425 blev Gaarden udtaget til *Arnold Bulle*, efter Navnet at dømme en udenlandsk Købmand, maaske af samme Slægt som den *Reynolt Bole* fra Deventer, der siden nævnes som Oldermænd for tyske Kompagni. Paa Arnold Bulles Lejebrev findes den senere Paa-tegning, at Brevet angaar Trinitatis Alters Gaard ved Stranden, som kaldes Christophers, og hvori nu *Herman Røling* bor⁴⁾, og blandt Frue Kirkes St. Mikkel's Alters

¹⁾ K. D. I, Nr. 243.

²⁾ K. D. I, Nr. 153.

³⁾ K. D. I, Nr. 37.

⁴⁾ K. D. I, Nr. 115.

Breve findes et Genbrev af 19. Marts 1553 fra *Arild Hake* til Hr. *Bertel Pedersen*, Vicar til St. Christophers Alter, om at han af denne har lejet den Gaard ved Stranden, som *Margrethe Rølings* paabor¹⁾). Herman Røling var Købmand i København i 1520—30-Aarene, i 1525 Oldermænd i Købmandslavet og senere i Tyske Trefoldigheds Kompagni. For saa vidt er det ikke mærkeligt, at han og hans Hustru Margrethe har fundet Bolig i Alttrets Gaard. Alttertjenesten og Præsteboligen i Gaarden er formodentlig efter Lungeslægtens Uddøen bleven henlagt under St. Christophers Alters Vicariat, men Gaarden selv maa, uvist hvornaar, være solgt til St. Mikkel's Alter. Gaarden er Matr. Nr. 15/1689 i Strand Kvarter ved Gammel Strand.

I Aarene omkring 1495 fik Kompagniet sit eget Gildhus eller Kompagnihus, en Psalterens Gaard paa Fisketorvet, nu Amagertorv, Matr. Nr. 53/1689 i Strand Kvarter²⁾). Tidligere, fra 22. August 1449, havde *Oluf Pedersen* Skræder og hans Hustru *Katrine* boet her³⁾). I hans Tid var Gaardens Bod til Læderstræde fraskilt og her boede *Hans Esbernsen*, og desuden foreligger der et Skøde fra *Jordan Pletzscho* til *Anders Knoop* paa denne Grund⁴⁾). Af dette sidste Skøde fremgaar det, at der øst for Gaarden gik et lille Stræde mellem Amagertorv og Læderstræde, som kaldtes med Fællesnavnet *Hyskestræde*, og som ikke maa forveksles med det nuværende Stræde af dette Navn. Under Grevefejden hørte Hansestæderne til Christian III's Modstandere, og da Tyske Kompagni under Krigen var kommen i Restance med Jordskyld og Skatter af Kompagnigaarden, gjorde Kongen, efter at han var bleven Herre, Udlæg i den, og

¹⁾ K. D. VI, Nr. 166.

²⁾ K. D. IV, Nr. 566.

³⁾ K. D. I, Nr. 135 ; II, Nr. 85.

⁴⁾ K. D. I, Nr. 150.

Kompagniet blev »myt ordell onde recht nedergelacht, ende dair or zegell ende brieven gelesen«, s: nedlagt efter Dom og Ret, og derpaa blev læst forseglede Breve¹⁾. Gaarden blev derefter Kronens Arkeligaard²⁾). Under Forhandlingerne i København i 1552—53 søgte Hansestæderne forgæves at faa Kompagnihuset tilbage. De opnaaede kun at faa Bekræftelse paa Frederik I's Forordning af 1526, hvorefter det kun var tilladt de ugifte Svende at holde Kompagni, og disse kunde frit købe eller leje Kompagnihus³⁾. I disse Aar boede de hanseatiske Udsendinge i »Det lybske Herberg« paa Amagertorv (Matr. Nr. 8/1689 i Frimands Kvarter), der da formodentlig var i lybsk Eje, men som omkring 1553 blev Kronens Gaard, formodentlig inddraget ligesom Kompagnihuset. *Pontoppidan* meddeler⁴⁾, at efter at Kompagnihuset paa Amagertorv blev opgivet, flyttede Tyskerne deres Kompagni til Gammelstrand, men behøvede om-sider ikke deres eget Hus. Det er da muligt, at Kompagniet nogle Aar har været holdt i Oldermænden *Herman Røllings* ovenomtalte Hus, og at det er opløst, da Forhandlingerne i 1553 viste sig frugtesløse, og da Huset ved Stranden efter Herman Røllings Død i 1553 bortlejedes til *Arild Hake*.

Den Uvillie, som man ikke uden Grund følte i den danske Del af Borgerskabet imod det tyske Kompagni, og som man jævnlig sporer i Borgmestres og Raads Klager og i Regeringens Bestemmelser, maatte utvivlsomt gøre det ønskeligt, at man skabte en dansk Modvægt imod det. De forskellige ældre Gilder og Lav, St. Knuds og St. Eriksgilderne og Hellig Legemslav har med deres mere uensartede Tilgang næppe kunnet tage Kampen op, og

¹⁾ Häpke: Niederl. Akten u. Urkunden z. Gesch. d. Hansa I, Nr. 627.

²⁾ K. D. IV, Nr. 566.

³⁾ Häpke: Anf. Arb. I. Nr. 552, 627, 685, 686, 687.

⁴⁾ Pontoppidan: Orig. Hafn. p. 328.

dette har da ført til Oprettelsen af det danske Kompagni med sine meget repræsentative Stiftere, Hovedsmanden paa Københavns Slot, *Evert Molteke*, adskillige af Byens Borgmestre og Raadmænd foruden en Del ansete Borgere.

I Christopher af Bayerns Stadsret af 1443 bestemmes det, at Borgmestre og Raad skal sætte Oldermænd i det danske Kompagni og i alle Embeder, 3: Haandværkerlav, og herefter maa det vel formodes, at Kompagniet eksisterer, men dets ældste Skraa er først dateret 23. Maj 1447¹⁾. Om det straks fra Stiftelsen var et Hellig Trefoldigheds Gilde ligesom Tyske Kompagni, fremgaar ikke af Skraaen, men det antog i alt Fald snart dette Navn og sluttede sig vistnok til det yngre af Borgmester *Jep Clausen* i 1464 oprettede og rigt dolerede Hellig Trefoldigheds Vicaralter i Vor Frue Kirke.

Ligesom i Tysk Kompagni holdt Gildet Adeldrik til Jul, Fastelavn og Pinse, og kun de Brødre, der tillige var Knudsbrødre, kunde forsømme disse. Var Brødrene tillige Medlemmer af Tysk Kompagni, kunde de dog drikke en af de aarlige Adeldrikke i dette. Brødrene skulde bære Lys i Processionerne paa Hellig Legems Dag og bære Pellet over Guds Legeme. I denne Procession deltog sikkert alle Byens Lav, men naar det ærefulde Hverv at bære Pellet var overdraget Danske Kompagni og ikke Guds Legems Lav, tyder dette mulig paa, at Kompagniet har været en Afløser af Guds Legems Lav, om hvilket Kilderne er mærkværdig tavse. I Aalborg var Guds Legems Lav et Købmandsgilde og Papegøjegilde. Danske Kompagni var ogsaa tillige et Skyttegilde, som aarlig afholdt sin Papegøjeskydning, og som saadant er det bevaret til vore Dage.

Fra den ældste Tid laa Kompagnihuset i Kompagnistræde, som fik Navn efter dette Hus; tidligere hed

¹⁾ Nyrop: Danm. G. o. L. I, Nr. 100.

Strædet, ligesom dets Fortsættelse mod Øst, Læderstræde. Det ældste Hus siges at være bygget i 1447 og ombygget i 1591—92. Den 10. Juli 1682 blev det solgt paa Auktion til Stadskæmner og Brygger *Hans Levesen* (ogsaa kaldet *Hans Liebst*). I Ildebranden i 1728 nedbrændte det. Det indbefattede Matr. Nr. 64/1689 og 65/1685; paa sidstnævnte Grund var der »Agterudgang« af Kompagniet til Brolæggerstræde.

Selv om det maa formodes, at Danske Kompagni fra Begyndelsen var oprettet som et særligt Købmandsgilde i dette Ords videste Forstand, skiftede det dog i Aarenes Løb, maaske under Indflydelse af den kongelige Bevaagenhed, det blev til Del, og dets stærke adelige Islæt i Medlemslisten, Karakter og blev et selskabeligt Gilde for det velstaaende Borgerskab, og der dannede sig ved Siden af Kompagniet faglige Lav, som hvert for sig selvstændigt varetog de Interesser, de hidtil havde beskyttet indenfor det fælles Gilde.

Blandt de Fag, der frit skilte sig ud, og som vedblev at staa Kompagniet nærmest, kan nævnes Vantsniderne, Kræmmere og Skrædere og Overskærere. Det er ikke let at sige, naar Udskillelsen har fundet Sted. Erik af Pommerns Brev om Lavene og deres Næring nævner ganske vist Købmænd og Kræmmere som forskellige »Embeder«, men da Tyske Kompagnis Medlemmer søges tvungne ind under Danske Kompagni og ikke under Vantsnider- og Kræmmerlavene, kan man sikkert gaa ud fra, at de ikke har været selvstændige Lav, da Danske Kompagni blev dannet. Skræder- og Overskærerlavet er derimod ældre.

Vantsnidernes Lav kaldte sig ogsaa Klædebolavet, og det betegner sig i sin ældste bevarede Skraa fra 1592¹⁾ som det højeste Lav i Staden. Dets Handel omfattede først og fremmest allehaande Klæde, intet und-

¹⁾ K. D. II, Nr. 558.

taget, men dernæst ogsaa en gros Handel med uædle Metaller og med Salt og Honning, Sælspæk, Lax og Aal osv. En ældre og mere detailleret Liste over Varerne findes i den almindelige Lavsordning af 23. Maj 1549¹⁾. Det havde Lavstævne St. Peders Dag i Fasten og St. Mortens Dag. I 1525 nævnes Købmandslavet med Herman Røling og Hans van Ryen som Oldermænd, men det faar staa hen, om der hermed menes Vantsniderlavet eller Tyske Kompagni, for hvilket Herman Røling i alt Fald var Oldermænd næste Aar²⁾.

I Jordebogen af 1377 har Vantsniderne deres Boder i de saakaldte Klædeboder, *tabernæ pannicidarum*, den vestligste Del af nuværende Skindergade, fra Gammel Torv og til nuværende Skovbogade, tæt ved Byens ældste Tingsted og Raadhus. Boderne omfattede Matr. Nr. 1—9/1689 i Klædebo Kvarter og Matr. Nr. 159—164/1689 i Snarens Kvarter. Klædebo Rodemaal, oprindelig omfattende det lille, tætbefolkede Handelskvarter mellem Gammel Torv, det ældste Raadhus og Frue Kirke, har Navn efter Lavet.

Kræmmerens Lav har vel samme Alder som selvstændigt Lav som Klædebolavet, men den ældste bevarede Skraa er fra 1559³⁾. I denne og i den almindelige Lavsordning af 1549 er deres Privilegier specificerede. Kræmmerne var nærmest Detailhandlere, baade med Silke- og Klædestoffer, Gyldenstykke o. l., samt med alle Slags indførte Kramvarer, ogsaa Urtekram og Isenkram. Smør, Talg, Køkkenfedt, Salt, Skind og Huder, Aal og Lax i Tønder, alt i mindre Maal. Onsdag og Lørdag havde de Stade paa Byens Torve. Deres Lavstævner i Oldermændens Hus holdtes Søndag efter Paaske og St. Andreæ Dag.

¹⁾ K. D. II, Nr. 549.

²⁾ K. D. I, Nr. 233, 243.

³⁾ K. D. VI, Nr. 183.

I Jordebogen af 1377 har Kræmmerne deres *Boder, tabernae institorum*, paa Østsiden af Gammeltorv, paa Vestsiden af Nørregade, tæt ved Nørregade, de saakaldte Saltboder, Matr. Nr. 156—158/1689 i Snarens Kvarter og Matr. Nr. 1 og 30—32/1689 i Nørre Kvarter.

Skrædernes og Overskærernes Lav har bevaret en Skraa, hvis Alder kan sættes til Aaret 1415¹⁾. men som Resen mærkelig nok antog stammede fra 1275. et Tidspunkt, da Haandværkslav var forbudne af Biskoppen. Lavet eller Broderskabet er dannet Gud den hellige Trefoldighed til Lov, hvilket maaske kan antyde, at det oprindeligt er udtraadt af Tyske Kompagni.

Skræderboderne, *tabernae sartorum*, laa i Jordebogen af 1377 langs et længst nedlagt Stræde, nord for og parallelt med Nygade, mellem Gammel Torv og Skovbogade. Skræderne købte i 1512 en Jord i Brolæggerstræde af Byen, ligefor Agterudgangen af Danske Kompagni, og her opførte de deres Lavshus, som de beholdt lige indtil de den 13. Juli 1737 solgte Ruinerne af de i 1728 nedbrændte Bygninger²⁾. Ved Valget af Lavshusets Plads, ligesom ved Valget af Skytspatron synes der at være en vis Tilknytning til Danske Kompagni.

I Tilslutning til disse Lav fortjener endnu et lille Gilde, dannet af Udlændinge, at nævnes. Henimod Reformationstiden havde der samlet sig en lille Flok skotske Vævere i Byen, som dannede deres egen Sammenslutning St. Niniani Gilde med tilhørende Alter i Vor Frue Kirke, helliget deres hjemlige St. Ninianus, Glasgows Skytshelgen. Efter Reformationstiden er Gildet øjensynligt gaaet op i Væverlavet, thi i dettes ældste Skraa fra 1550 omtales udtrykkelig, at det bestaar baade af »danske ock sønderlige skotske folck«³⁾. St. Niniani Al-

¹⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. II, Nr. 7.

²⁾ K. D. I, Nr. 192, II, Nr. 308, Kbh. Skb. 3 fol. 540.

³⁾ K. D. II, Nr. 339.

ters Ejendele blev i 1539 af Gildet overgivet til Helliggeisthus, som derefter altid skulde have to opredte Senge beredte til syge Skotter, ligesom ogsaa Bøderne, der indkom i Skolternes Gæstehæberg, skulde tilfalde Hospitalet¹⁾.

Blandt de andre næringsdrivende Borgere var Slagtere og Bagere blandt de første, hvis Sammenslutninger antog Lavets Karakter.

Slagternes eller, som de hed Kødmanernes ældste Lavsskraa er fra 1496, men fra 1451 findes der Artikler, udstedte af Kong Christiern I, som fastsætter deres Salgsrettigheder og Pligter i København²⁾. I Følge Skraaen skal de bo i Kødmandergaden i de Gaarde, som Kødmanere før har boet i, eller som Artiklerne udtrykker det, i de gamle Kødmanderboder, som af Arilds Tid har været Kødmanderboder.

Saalænge der har været samlede Kødmanderboder, kan der følgelig siges at have været et Kødmanderlav. Derpaa tyder ogsaa den Omstændighed, at Slagterne i Følge den til Biskoppens Jordebog af 1377 føjede Liste over Biskoppens Indtægter af Byen hver Søndag skulde levere Kød til 1 Sterlings Værdi³⁾.

De ældste Kødmanderboder, *tabernae carnificum* eller *macellorum* i Tyskemannegade, nu Vimmelskaflet, nævnes saa tidligt som i 1357 i et Skøde paa en Genbogaard⁴⁾. Jordebogen af 1377 kalder dem *terra villae in qua stant tabernae carnificum* eller Byens Jord, hvorpaa Slagternes Boder staar⁵⁾. Af Kæmnerregnskaberne fremgaar det, at Grundene helt op til vor Tid har svaret Jordskyld til Byen, og at de omfatter Matr. Nr. 173—175/1689

¹⁾ K. D. II, Nr. 299.

²⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. II, Nr. 30, 58.

³⁾ K. D. I, Nr. 76.

⁴⁾ K. D. IV, Nr. 15.

⁵⁾ K. D. I, Nr. 75.

samt 92—98/1689 i Snarens Kvarter, Grunden i Vimmel-skiftet paa Badstuestrædes østlige Hjørne.

Den 12. Marts 1408 skænkede Biskop *Peder Jensen Lodehat* Frue Kirke Jordskylden af, o: Ejendomsskylden til 12 nye Kødmanagerboder, carnificum i Bjørnebrogade nu Købmagergade¹⁾, paa Østsiden af Gaden mellem nuværende Klareboder og Landemærket eller Matr. Nr. 1—10/1689 samt Trinitatis Kirkes Grund i Rosenborg Kvarter. Derved blev det muligt at flytte Boderne bort fra Centret i Byens Handelskvarter og hen til en den Gang ubebygget Bydel, skilt mod nord og øst fra Rosen-gaardens Jord ved en Byens Rende. I Stadsretten af 1443 fastsattes Kødmanagerbodernes Antal til 25, et Tal, der synes at være fremkommen ved Deling af de tidligere 12 Grunde.

Byens i Areal største Rodemaal fik Navn efter Kødmangerne; det spændte oprindeligt i en Bue fra de gamle Kødmanagerboder til de nye og indbefattede alle de mellemliggende Grunde. Først i 1633 blev Grænserne omlagt og Navnet fra det gamle Rodemaal overført til nuværende Købmager og Rosenborg Kvarter.

Bagerlavet synes at være ældre end Jordebogen af 1377, thi i Følge Listen over Biskoppens Indtægter havde Bagerne den kollektive Forpligtelse hver Uge at skulle levere Brød for 1 Lybsk Skilling til Borgen og desuden Svineæde²⁾. I 1403 gav Borgmestre og Raad sammen med Oldermænd og menige Brødre i Bagergildet, Bagersvendene Tilladelse til at danne deres eget Lav, almægtigste Gud og Guds Helgene og Jomfrue Sankte Karine til Lov og Ære. De holdt hvert Aar to Messer i St. Karines Kapel i Vor Frue Kirke paa Torsdag efter Pinsedag og paa Knud Hertugs Dag³⁾. Deres

¹⁾ Acta Pontif. II, Nr. 1123.

²⁾ K. D. I, Nr. 76.

³⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. II, Nr. 3.

Lav var altsaa et *Karine Gilde*, men det havde ingen Berøring med det senere Gilde af samme Navn i *St. Nicolai Kirke*. Der er ikke bevaret nogen Lavsskraa fra gammel Tid for *Bagerlavet*.

Efter Reformationen erhvervede Bagerne *Vicarernes Kapitelhus* ved *St. Peders Kirke* til deres *Lavshus*, men de afhændede det allerede den 21. Aug. 1548 til *Universitetet*, som her oprettede et *Pædagogium*¹⁾.

I Forbindelse med *Kødmangere* og *Bagere* kan ogsaa nævnes det tredie store Lav, der var knyttet til *Levnedsmidlerne*, nemlig *Bryggerlavet*. Som allerede tidligere berørt, synes dets *Selvstændighed* oprindeligt at have været noget indskrænket ved dets nære Tilknytning til *Kirken*. Af *Erik af Pommerns Brev* om *Lavene* synes det at fremgaa, at *Bryggernæringen* paa den Tid har været forbundet med den almindelige *Købmandsvirksomhed*: før 1525 er det selvstændige *Bryggerlav* i alt *Fald* oprettet, men nogen *Skraa* fra den Tid kendes ikke. Kort efter Reformationen overtog *Bryggerlavet Vestfløjen* af det nedlagte *Graabrødre Kloster* som sit *Lavshus*; det er *Matr. Nr. 78/1689* i *Frimands Kvarter*. *Bryggerlavet* svang sig op til en høj Rang blandt *Byens Lav*, og *Bryggergaardene* hørte til *Byens største, rummeligste og værdifuldeste Ejendomme*.

Læderarbejdernes Gilder var *Skomagerlavet*, *Remsnider- og Pungemagerlavet* og *Skinder- og Buntmagerlavet*.

I 1374 nævnes de danske *Skomageres Boder* paa *Nørregade*, og af *Jordebogen* af 1377 fremgaaer det, at de omfattede to Grunde, nemlig den, som *Gotfred fra Una* og hans *Hustru Cathrine* den 5. September 1352 havde skænket til *Apostelaltret* i *Vor Frue Kirke*, og hvori der da boede *Skomagere* og andre *Haandvær-*

¹⁾ Rørdam: *Univ. Hist.* IV, Nr. 26, jfr. *Univ. Registr* 1633, *Univ. A.*

kere, og Nabogrunden mod Syd, som siden blev *Trinitatis Alters*, eller Matr. Nr. 240—243/1689 af Klædebo Kvarter¹⁾).

De tyske Skomagere boede derimod i Krogen i Suderboderne mellem Skræderboderne og hen mod Badstuestrædes Hjørne. Maas Sutor, o: Skomager, boede i 1377 i »Sudærwra«, Skomagerkrogen.

I Følge Biskoppens Indtægtsliste fra 1377 skulde hver Skomager hvert Aar paa St. Nicolai Dag levere Biskoppen et Par Sko og desuden lave Lædertøj til Biskoppen og til Borgen²⁾).

I 1434 havde Hr. *Hans Cortsen*, Kannik ved Vor Frue Kirke, erhvervet sig Maas Sutors Stenhusgaard, hvortil han var Medarving, og han skænkede den d. 6. December til Kirken til et Alter, indviet til Evangelisterne *St. Marcus* og *St. Lucas* samt til Biskop *Anianus*, og blandt andet henlagde han ogsaa hertil Indtægten af det københavnske Skomagerlavts to Messer, hvortil Lavet havde givet 2 lødige Mark. I 1517 sad Kirken i stor Udgift paa Grund af Bygningen af et nyt Spir, og den kom da overens med Skomagerlavet om, at dette skulde overtage Gaarden, der formentlig nu blev *Lavshus*³⁾. Det er den østlige Halvdel af Matr. Nr. 169/1689 i Snarens Kvarter.

I Aarene 1543—74 laa Lavshuset paa Nørregade ved St. Peders Kirke, Matr. Nr. 40/1689 i Nørre Kvarter, og derefter blev det flyttet til den inderste østlige Grund ved Enden af Endeløsstræde, Matr. Nr. 135/1689 i Snarens Kvarter, som Lavet den 6. September 1574 mageskiftede med Christopher Klyne⁴⁾. Lavshuset brændte ved den

¹⁾ K. D. I. Nr. 75, II, Nr. 87, 91, IV, Nr. 14, 18.

²⁾ K. D. I. Nr. 76.

³⁾ K. D. IV, Nr. 41, 358, II, Nr. 48, 217.

⁴⁾ Kgl. Rettertingsdom. ⁴/₅ 1635 Pk. 143, Univ. A.

saakaldte »Store Ildebrand« d. 15. November 1685, men genopførtes for at brænde paany i 1728.

Lavets ældste bevarede Skraa er fra 1509. Den gør en Forskel mellem Skomagersvende og Sudersvende, hvilke sidste stilledes ugunstigere ved Optagelsen i Lavet. Det kan kun forstaas saaledes, at de sidstnævnte er de tyske Svende¹⁾.

Benævnelsen *S u d e r b o d e r* paa den vestligste Del af nuværende Vimmelskaft maa derfor rettest forstaas som de tyske Skomagerboder. Senere kaldtes den, og senere endnu hele Gaden, en *Tid lang Sk o b o d e r n e*. Nu er denne Benævnelse indskrænket til Skovbogade, den Gadestrækning, der oprindeligt og alene hed Vimmelskaft.

R e m s n i d e r e og *P u n g m a g e r e* var, som det fremgaar af Formen for Skomagerens Afgift til Biskoppen, oprindeligt Medlemmer af Skomagerlavet, men fra 1460 er der bevaret en særlig Skraa for dem, og desuden en yngre Skraa fra 1514, hvori ogsaa *T a s k e m a g e r n e* nævnes som Medlemmer²⁾. Lavet holdt Stævne i Oldermandens Hus 4 Gange om Aaret, nemlig Søndag efter Paaskemarked, St. Knud Konges Dag, Søndag efter Mikeldag og 14 Dage før Fastelavn. Paa Hellig Legems Dag gik de i Procession med Lavsstage og Lys.

S k i n d e r n e og *B u n t m a g e r n e s* *L a v* faar den 2. Juni 1495 af Kong Hans stadfæstet den Skraa, som Christopher af Bayern havde givet dem³⁾. Samtidig stadfæstes deres Gudstjeneste i Graabrødre Kloster, Gud almægtigste, Jomfrue Marie og hans værdige Helgene til Lov og Ære. Lavet var altsaa et Mariegilde, og det er derfor muligt, at det Gilde af dette Navn, som omtales i Jordebogen af 1377, er Skindernes.

¹⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. II, Nr. 70.

²⁾ Smstds. II, Nr. 33, 79.

³⁾ Smstds. II, Nr. 54.

I noget ændret Form stadfæstes Skraaen paany af Christiern II i 1515¹⁾.

Skindergade, der oprindeligt hed Graabrødrestræde, bærer Navn efter Lavet. Navneskiftet er sket efter 1550; paa den Tid boede der Skindere, Buntmagere og Remsnidere paa Gadens Nordside, mellem Lille Kannekestræde og Vor Frue Latinske Skole.

Guldsmedene fik i 1429 bekræftet en ældre Lavskraa, den eneste af de københavnske Lavsskraaer foruden Tyske Kompagnis, der er skrevet paa Plattysk, et Vidnesbyrd om Lavets Oprindelse. Dets næste Skraa af 1496 er derimod paa Dansk²⁾.

Lavet er helliget St. Eligius, ogsaa kaldet St. Loye, der almindelig betragtes som Skytspatron for Guldsmede og andre Smede. Gildet har Adeldrik St. Andreas Dag, nemlig Dagen før St. Loyes Dag, den 1. December. Paa Skytspatronens Dag var der Sjælemesse ved hans Alter i Vor Frue Kirke. St. Eligii Altergaard laa i Studiestræde, Matr. Nr. 63/1689 i Nørre Kvarter.

Det fortjener at bemærkes, at de Navne paa Guldsmede, vistnok Oldermænd, der nævnes i Skraaens Indledningsord, alle er yngre end 1429, de yngste fra det 16. Aarhundrede.

Ogsaa Smedelavet var et St. Eligii Gilde. Allerede i 1373 kaldes Vestergade mellem Gammel Torv og Larsbjørnsstræde for Smediegade, og Navnet er endnu i Brug i 1438. Lavet hører nødvendigvis til de ældste, men dets ældste kendte Skraa er fra 1512³⁾. Smedene har Adeldrik og Messer som Guldsmedene.

Ved Reformationstiden hørte Smedelavshus til Graabrødre Klosters Gods⁴⁾, men dets Beliggenhed kan

¹⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. II, Nr. 79.

²⁾ Smstds. II, Nr. 15, 57.

³⁾ Smstds. II, Nr. 75.

⁴⁾ K. D. I, Nr. 291.

ikke stedfæstes. Fra 5. Aug. 1580 til 22. Marts 1675 laa Lavshuset i Studiestræde, Matr. Nr. 104/1689 i Nørre Kvarter, og var derefter indtil 29. Juni 1685 til Huse i Skindergade, Nr. 87/1689 i Frimands Kvarter¹⁾.

Tømmerlavet indbefattede sikkert oprindelig alle Træarbejdere og maaske ogsaa Murmesterarbejde, thi det krævedes af en Tømmermand, at han skulde kunne være »fuld høfuismand for en bygning«. Den ældste bevarede Lavsskraa er fra 5. December 1515²⁾ og viser, at Lavet havde St. Andreas Apostel til Skytspatron. Hans Alter fandtes i Vor Frue Kirke.

Vognmandslavet og Dragerlavet hørte til de mandsstærkeste, men mindst ansete middelalderlige Lav. For disse er kun Vognmændenes Skraa bevaret³⁾. Den 5. November 1518 stadfæstede Borgmester og Raaden i Aaret 1478 vedtagen Skraa for Lavet, som næst Gud og Jomfrue Maria har St. Peder Apostel som Patron. Hver Pedersdag holdes der Messe for hans Alter i St. Peders Kirke, og paa denne Dag, samt Fastelavn og Pinsedag holdes Adeldrik, hvor alle Lavssødsken skal være til Stede, undtagen Knudsbrødrene, som søger deres eget Gilde Pinsedag.

Det er muligt, at det St. Pedersgilde, der nævnes i Jordebogen af 1377, er Vognmændenes.

Vognmændene havde fra Reformationstiden deres Lavshus paa Rosengaarden i St. Gertrudsstræde. Det var Matr. Nr. 62/1689 i Klædebo Kvarter. Noget senere end 1581 har Borgmester *Marcus Hess* købt Lavshuset, og hans Enke *Margrethe Surbeck* bragte sin anden Mand, Borgmester *Iver Poulsen* det; han solgte det ca. 1608 til Borgmester *Michel Vibe*, der vistnok frasolgte en Del Jord med en Længe Vaaninger langs den Gade, der kom til at

¹⁾ Smedelavets Arkiv R. A.

²⁾ C. Nyrop: Danm. G. o. L. II. Nr. 81.

³⁾ Smstds. I, Nr. 121.

bære hans Navn. Før Affattelsen af Jordebogen af 1620 er Lavshuset igen kommen paa Vognmandslavets Haand, og dette beholdt det i Eje til den 26. Januar 1685, da Gæstgiver *Niels Svendsen* købte det.

Det sidste og vistnok ogsaa det yngste af de middelalderlige københavnske Lav er det lille *Bartskær Lav*. Det nævnes blandt de Lav, der i 1525 underskrev Fuldmagten om Serridslevs Indlemmelse. Dr. *Oluf Nielsen* siger, at det er stiftet 1501 og stadfæstet 1515 af *Christiern II*¹⁾. Den nyere Skraa af 21. August 1577 udvider Mestrenes Antal fra 6 til 10; desuden omfatter Lavet *Bartskærsvendene*²⁾.

I Løbet af Middelalderen opnaaede Gilder og Lav, som det vil ses af den foregaaende Fremstilling, efterhaanden fuld Anerkendelse saavel af den gejstlige som af den verdslige Øvrighed, og Vejen var dermed aaben for en yderligere Udvikling. Vi ser da ogsaa, at deres Tal efter Reformationstiden stadig er stigende, idet nye Virksomheder opstaar, som kræver egen Skraa med særegne Vedtægter for deres Samfunds Trivsel, eller de gamle Lav specialiseres, idet visse Undergrupper i Erhvervene føler sig økonomisk og talmæssigt stærke nok til at staa paa egne Ben.

Men Øvrighedens Kontrol med Lavenes indre Liv er i stadig Stigning. Snart nøjes man ikke med at kræve Retten til at vælge Oldermænd og til i al Almindelighed at godkende Skraaerne, men man øver en indgaaende Indflydelse paa deres Bestemmelser og fastsætter hyppigt ligefrem Priskuranter for Lavets Præstationer og kræver, at der i de vigtigste Lavs Bestyrelser foruden Oldermænd

¹⁾ O. Nielsen: Kbh. H. o. B. IV, p. 460.

²⁾ K. D. II, Nr. 460.

og Stolsbrødre skal optages et Medlem af Byens Raad som en Bisidder, der overværer Lavets Møder.

Var der i de kommende Tider Meningsforskel mellem Øvrighed og Lav, og det hændte ikke saa sjældent, da havde Øvrigheden paa Forhaand den stærkeste Stilling.

OVERLANDBYGMESTER JOHAN CORNELIUS KRIEGER'S TRAVLE AAR.

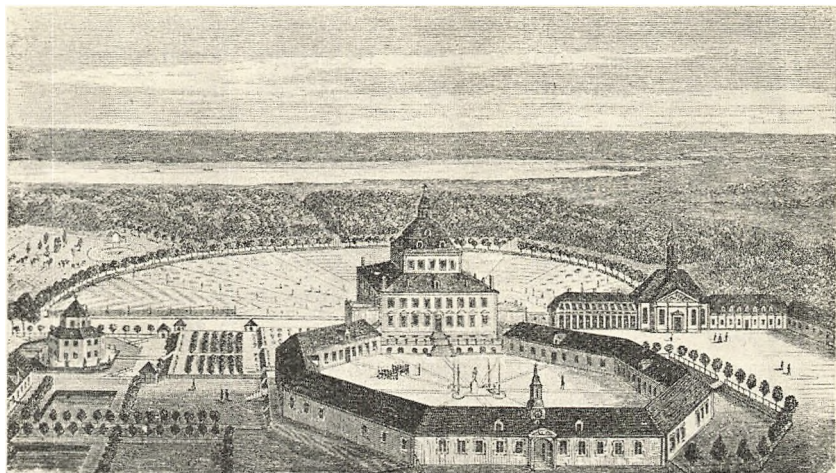
Af FR. WEILBACH.

Johan Cornelius Krieger, Stamfaderen til den bekendte Kriegerske Slægt, er født i Aaret 1683. Han var uden Tvivl af hollandsk Afstamning; thi Navnet skrives i hans yngre Aar sædvanlig Krüger, undertiden Kruger, hvilket er den hollandske Stavemaade, skønt Udtalen er den samme. Om han selv er indvandret fra Holland, er dog usikkert; han kunde ogsaa være en Søn af Christian Krüger, som fra 1690—1716 var Urtegaardsmand ved Kronborg Have, altsaa Haven og Parken ved det nuværende Marienlyst Slot. Han blev selv oplært til Gartner og fik i 1705 som Gartnersvend ved Frederiksberg Lysthave Rejsepas til Holland, England og andre Lande. Det er næppe tilfældigt, at Holland i Rejsepasset nævnes først. Krieger har formodentlig haft Slægtninge der, som kunde skaffe ham Lejlighed til videre Uddannelse. Efter sin Hjemkomst blev han i 1711 Gartner ved Orangeriet i Rosenborg Have og 10 Aar senere tillige ved Lyst- og Køkkenhaven med Bolig i Gartnerhuset. Denne Stilling bevarede han til 1749. Men fra ca. 1720 udfoldede han tillige en stor Virksomhed som Bygmester, blev i 1722 kgl. Bygningsinspektør og i 1725 Overlandbygmester, et nyt Embede, som synes at være oprettet for at aflaste den gamle Generalbygmester Ernst for de mere besværlige Forretninger med Tilsynet ved Landslottene og andre kongelige Bygninger udenfor København.

Skønt Krieger først døde den 21. September 1755 og endnu i Christian VI.s Tid blev meget benyttet som Bygmester, gik hans Navn i Tidens Løb helt i Glemme. Da Weinwich i 1829 udgav sit lille Kunstnerleksikon, vidste han ikke andet at meddele om ham, end at »G. (sic!) Krieger nævnes henved Aar 1745 som magnus architectonices præfectus«. Det har han fra et Kobberstik af N. J. Schrøder, forestillende Grev Moltkes Palæ i Bredgade, dengang Grev Danneberg-Laurvigs »Hotel«. Her staar nemlig: »G. Krieger Magnus Architectonices Præfectus invenit«, hvilket sigter til en Ombygning, som Palæet undergik omkring 1720 under Kriegers Ledelse, hvorved Façaden fik sit nuværende Udseende med de morsomme og karakteristiske Vinduesindfatninger. Den pragtfulde latinske Titel skal aabenbart være en Oversættelse af »Overlandbygmester«.

FREDENSBORG.

Den, der har draget Kriegers Navn frem af Forglemselsen, er Kunsthistorikeren F. J. Meier, som i sin Bog om Fredensborg har samlet en Del Oplysninger om Kriegers Virksomhed, ikke blot paa Fredensborg, men ogsaa andetsteds. Han paaviser ved Hjælp af Partikulærkassens Bygningsregnskaber (i Rigsarkivet), at Krieger i 1722 og følgende Aar har bygget Kirken med de to tilstødende Bygninger, som oprindelig begge var bestemt til Orangerier, Kavalerbygningen, Domestikhuset og en Mængde mindre Bygninger paa Fredensborg; selve Slotet, som blev bygget i 1720—21, tilskriver han derimod Generalbygmester Johan Conrad Ernst. Men her har han begaaet en fundamental Fejltagelse. Det er højst besynderligt, at Meier, som gerne giver sig Mine af at sidde begravet i »Dynger af ormædte Dokumenter«, og som jævnlig citerer baade Regnskabsprotokollerne og de tilhørende Bilag, ikke har set sig bedre for. Det virkelige

Fredensborg paa Frederik IV.s Tid.
Efter Tegning paa Fredensborg.

Forhold er nemlig det, at Ernst's Navn aldeles ikke forekommer i Regnskaberne; fra den første Dag er det Krieger, som slutter alle Kontrakter og attesterer alle Regninger, for saa vidt de ikke i hans Fraværelse er attesterede af hans Medhjælpere J. H. Wulff og Konduktør (d. v. s. Ingeniørløjtnant) Carl Lemvig. Kriegers Kvitteringer for Diæter viser, at han i 1720 har opholdt sig paa Fredensborg eller Østrup, som det dengang kaldtes, i 215 Dage, og i 1721 i 181 Dage.

Meier har ikke kunnet tænke sig, at Krieger, som dengang kun var Hofgartner paa Rosenborg, har haft Ledelsen af saa stort et Byggeføretagende som Fredensborg. Men det kan paavises, at Krieger i de samme Aar har haft flere andre Byggearbejder for kongelig Regning, deriblandt Slottet i Odense og en større »Verenderung« af Kongefløjen paa Residensslottet i København. Desuden maa det tages i Betragtning, at Fredensborg i sin oprindelige Skikkelse ikke var noget stort Slot. Østrup

var en Jagt- og Lystejendom, og Hovedbygningen fik en dertil svarende Form som et stort Lysthus. Grundplanen er omtrent kvadratisk; i Midten ligger den store Kuppelsal, omgivet af mindre Sale og Gemakker. Det var netop en Opgave for Hofgartner Krieger, som paa sin Rejse maa have set, hvorledes man i Udlandet ved Opførelsen af Landslotte og Herresæder søgte at lade Bygningskunst og Havekunst gaa op i en højere Enhed.

Meiers Fremstilling af Fredensborgs Bygningshistorie trænger i det hele taget til at revideres. Dels har han overset visse Ting af Vigtighed, dels har han ikke altid forstaaet Betydningen af de Oplysninger, som han fandt i Regnskaberne. Uden at fordybe mig i Enkeltheder, som man kan finde i Meiers Bog, skal jeg gøre opmærksom paa nogle Hovedpunkter, som er af Betydning for en rigtig Opfattelse af Slottets Bygningshistorie.

Fredensborg blev som bekendt for en stor Del bygget af Materialier, som kom fra Christian IV.s gamle Bygning »Sparepenge« ved Frederiksborg. Denne laa nemlig i Vejen for det nye store Haveanlæg, som Frederik IV i disse Aar lod udføre her, ligeledes under Kriegers Ledelse. I 1720 blev ikke mindre end 6882 Læs Bygningsmaterialier kørt fra Sparepenge til Østrup, næste Aar 10,888 Læs. Spørgsmaalet er nu, om Fredensborg bærer noget Spor af, at Bygmesteren ikke har staaet frit med Hensyn til Valget af Materialier, men har maattet benytte, hvad han fik til Raadighed. Hertil maa svares ja. Det var ikke blot Mursten og Tømmer, som kom fra Sparepenge; ogsaa Vinduesindfatningerne og andet Stenhuggerarbejde blev nedtaget og delvis benyttet paany. Naar vi paa Fredensborg ser, at der i de trekantede Frontoner over Vinduerne sidder smaa Hoveder, der kigger ligesom nysgerrigt ud af Trekantsfeltet, er det et Træk, som er fremmed for den Bygningsstil, som raader paa Frederik IV.s Tid. I Renæssancetiden er det derimod et

meget yndet Motiv. De smaa Hoveder findes paa Kronborg, Frederiksborg, Rosenborg og andre Steder. Der kan derfor ikke godt være Tvivl om, at vi i Vinduesfronterne paa Fredensborg har et Minde om Sparepenge. Navnet skrives forøvrigt i Regnskaberne »Sparrepenge«, hvilket tyder paa, at man har udtalt Ordet med Tonen paa den sidste Del. Det stemmer godt med den Forklaring, som Dr. Francis Beckett giver i sin Bog om Frederiksborg. Ikke blot her, men ogsaa ved Antvorskov, Skanderborg og Haderslevhus laa der i Frederik II.s Tid mindre Bygninger, som kaldtes »Sparepenge«, og hvis Formaal var, at Kongen her kunde opholde sig sammen med nogle faa gode Venner og saaledes spare Penge, da han ikke behøvede at medføre hele den store Hofholdning. Bogholderen, som har ført Partikulærkamrets Regnskab under Frederik IV, har næppe haft nogen Anelse om Ordets Betydning; men naar han skriver det med dobbelt rr; viser det, at han har udtalt Ordet med kort a.

Den samlede Udgift til Slottet i 1720 var 24532 Rdl. 2 M. 5 Sk. Heri er dog indbefattet 3605 Rdl. 30½ Sk., som medgik til Nedbrydningen af Sparepenge og Opbyggelsen af det nye Gartnerhus ved Jægerbakken, som ligeledes blev bygget af Materialier fra Sparepenge. Her var nemlig nok at tage af, da der foruden Hovedbygningen laa store Staldbygninger.

I 1721 var Udgiften 22103 Rdl. 1 M. 12 Sk. Der arbejdes nu tillige paa Stalden og Remiserne, som ligger Øst for Ridebanen. I 1722 var Udgiften endnu større, 27174 Rdl. 1 M. 7 Sk.; men det kommer af det meget indvendige Arbejde. Hovedbygningen maa i alt væsentligt være bleven færdig i denne Sommer, hvad man bl. a. kan slutte deraf, at Krieger kun har hævet Diæter i 147 Dage, og deri er endda medregnet hans Rejser til Frederiksborg, hvor han skulde tilse Arbejdet i Slotshaven. Den 19. De-

cember fik Tømrermester Peter Basse en Regning betalt for at have opsat Lanternen over Kuplen. Det var et Ekstraarbejde, som var udenfor Kriegers Overslag. Baade Regningen og Kriegers Attest viser, hvad Meier ikke har bemærket, at Krieger fra først af havde konstrueret Kuplen uden Lanterne. Han havde regnet med, at Kuppelsalen, som jo har Højden af begge Slottets Etager og desuden et Stokværk, som hæver sig op over Taget, kunde faa Lys nok fra Vinduerne i dette Stokværk. Men under Opførelsen af Kuplen er man blevet klar over, at Lyset vilde blive for svagt og skumringsagtigt, hvad man let kan forestille sig, naar man tænker sig Lanternen og Vinduerne i Kuplen tildækkede. Krieger manglede, saa talentfuld og virkelysten han var, endnu i nogen Grad Erfaring. Der var ikke andet for, end at forandre Kuplens Konstruktion. Der blev sat 4 runde og 8 halvrunde Tagvinduer i Kuplen foruden 8 »ordinære Tagvinduer«. Dertil kom saa Lanternen, som afsluttedes med en »vælsk Hue«. Peter Basse maatte ogsaa forhøje det Stillads, som var rejst inde i Salen for den italienske Stukkator Brenno, der skulde dekorere Kuplen, saaledes at han med sine Svende kunde komme helt op i »die Salette«, det firkantede Rum under Lanternen, som var opstaaet ved Kuppeltagets Gennembrydning.

Naar man vil forestille sig Fredensborg, som Slottet stod færdigt i 1722, maa man for det første tænke sig de fire Fløje borte, som Eigtved har tilbygget under Frederik V (1753—54). Dernæst maa man erindre, at det øverste Stokværk oprindeligt var en Mezzaninetage, hvorover Taget hævede sig mere stejlt end det nuværende. Forhøjelsen af denne Etage er sket i 1741—42 under Thuras Ledelse. Endelig maa det fremhæves, at Farvevirkningen var en anden end den lysende Hvidhed, som nu kendetegner Slottet. Det fremgaar nemlig af Regnskaberne, at Vinduesindfatningerne blev malet med gul Okkerfarve,

som maa have staaet temmelig grelt til Murenes hvide eller graa Bundfarve. Saa mærkeligt dette end maa forekomme os, er det en Kendsgerning, at mange Bygninger i København, ikke blot private, men ogsaa offentlige, paa Frederik IV.s Tid var bemalede med grelle Farver. Det saakaldte Generalkommissariat i Størrestræde (Holmens Kanal), som brændte i den store Brand 1795, var malet gult overalt, hvor Sandstensornamenter traadte frem af Murværket. Og det er sandsynligt, at ogsaa Frederiksberg Slot har været bemalet paa lignende Maade. I den nyeste Tid har Façaderne igen faaet en gul Farve, men rigtignok paa den modsatte Maade, idet Murfladerne er gule, medens Vinduesindfatningerne har Stenens graa Farve.

Sammen med Slottet var ogsaa de 7 Fløje blevet færdige, som omgiver den ottekantede Slotsgaard; men de var dengang kun i eet Stokværk. Bygningernes nuværende Udseende skyldes Harsdorff, som i 1774, medens Slottet var Enkedronning Juliane Maries Sommerresidens, satte en Etage paa de 6 Fløje og samtidig fjernede Portbygningen og skabte den aabne Indkørsel mellem to smaa Pavilloner. Den 11. Oktober 1722, paa Kongens Fødselsdag, fik Slottet sit nye Navn Fredensborg.¹⁾

Paa dette Tidspunkt lader Meier Generalbygmester Ernst »forsvinde fra Scenen« og Krieger træde i hans Sted. Som foran paavist, har Ernst aldrig optraadt paa denne Scene; men det udelukker ikke, at Façadebehandlingen paa Slottets Hovedbygning bærer et vist Præg af

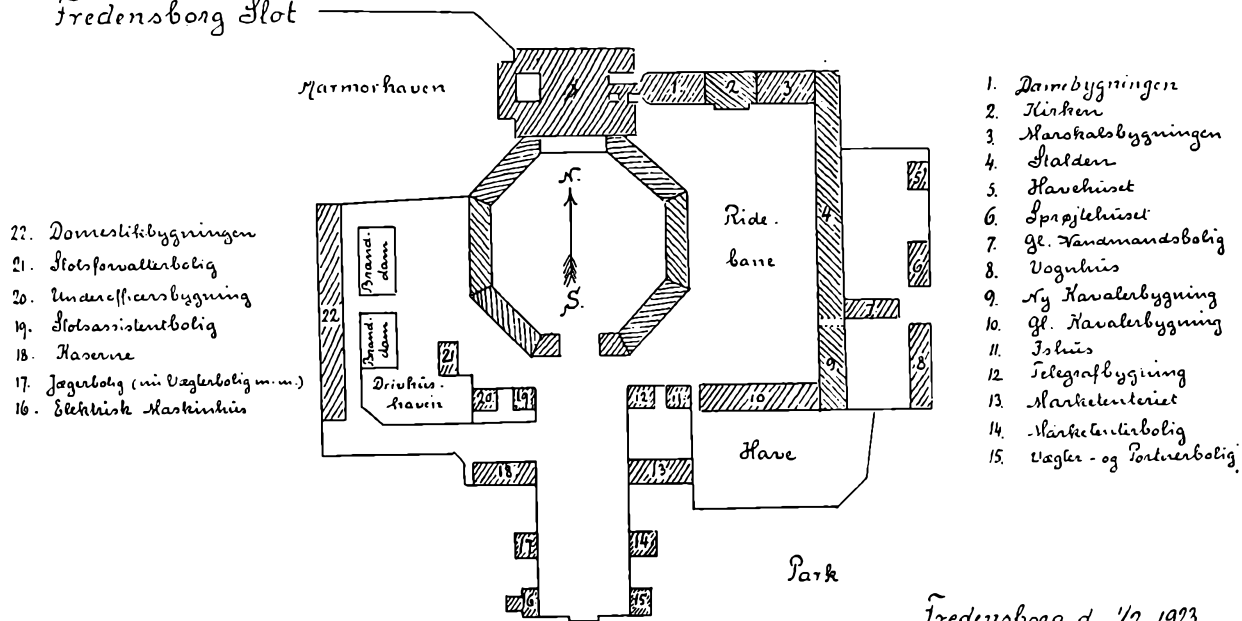
¹⁾ Navnet Fredensborg forekommer allerede i 1719, da der blev gjort forberedende Jordarbejder og anlagt en Kalkovn, i Amtsforvalterens Regnskaber (V. Seeger: Østrup. S. 80). Men i Bygningsregnskabet kaldes Stedet Østrup indtil 1722, da Hovedbygningen stod færdig. Det turde altsaa have sin Rigtighed, hvad Andreas Hojer fortæller, at Kongen holdt sin Fødselsdag der i 1722 og tillagde Slottet Navnet Fredensborg, selv om Bestemmelsen om det nye Navn er truffet tidligere.

hans Stil. Ernst havde i sin Ungdom (i 1697) opholdt sig et halvt Aar i Stockholm hos den berømte svenske Bygmester Nicodemus Tessin den yngre, der havde givet Tegning til et stort Slot, som Christian V vilde bygge i Amalienborg Have. Der blev under Tessins Opsyn lavet en stor Model af dette Slot, og Hensigten med Ernst's Rejse var, at han skulde sætte sig saa godt ind i Konstruktionen, at han kunde føre Modellen til København og stille den op igen der. Dette lykkedes ogsaa, men mere kom der ikke ud af Kongens Byggeplaner. Hvad Ernst senere har bygget i København, viser, hvor stærkt han er paavirket af sin svenske Læremester. Selv var han ikke nogen Tessin; men hans større Bygninger, Kancelliet og Frederiksberg Slot, viser dog en smuk og nobel Façadebehandling. Det var en given Sag, at denne Stil, som havde vundet den høje Bygherres Bifald, ogsaa skulde præge Façaderne af det nye Sommerslot.

Ved de mindre Bygninger, som omgav Slottet, kunde Krieger optræde med større Frihed. Naar de lavere »Nebenbygninger«, som omgiver Slotsgaarden, danner en Ottekant, er det vist Kriegers Idé, thi ottekantede Bygninger var hans Specialitet. Paa Ridebanen, den aabne Plads mellem »Ottekanten« og den lange Staldbygning, byggede han en ottekantet Pavillon, og paa den modsatte Side af Slottet en temmelig stor ottekantet Bygning, som blev indrettet til Menageri. Et Minde om denne Bygning er Øen i Marmorhaven, som har bevaret den ottekantede Form. Begge disse Bygninger tog Krieger i samlet Entreprise; han var i det hele taget altid parat til at overtage Entrepriser og Leverancer af Materialier og lagde derved Grunden til sin Formue.

Paa samme Tid (1722—23) byggede Krieger, ligeledes i samlede Entrepriser det 125 Alen lange Domestikhus Vest for Ottekanten, Gæstgivergaarden (nuværende Store Kro) samt et Par af de smaa Bygninger i Forgaarden,

Situationsplan over Fredensborg Slot

- 22. Domeslidsbygningen
- 21. Slotsforvalterbolig
- 20. Underofficersbygning
- 19. Slotsassistentbolig
- 18. Kaserne
- 17. Jægerbolig (ni Vægterbolig m.m.)
- 16. Elektrisk Maskinhüs

- 1. Damsbygningen
- 2. Kirken
- 3. Marskalsbygningen
- 4. Stalden
- 5. Havelhuset
- 6. Sprøjtehuset
- 7. Gl. Vandmandsbolig
- 8. Vognhus
- 9. Ny Kavalerbygning
- 10. Gl. Kavalerbygning
- 11. Isküs
- 12. Telegrafbygning
- 13. Markteateriet
- 14. Markteaterbolig
- 15. Vægter- og Portnerbolig

Fredensborg. Situationsplan.

Fredensborg d. 1/2 1923

Sjønning
Slotsforvalter

den ene til Portnerhus, den anden til Materialhestestald. Hermed synes det oprindelige Byggeprogram at være udtømt, og Sommeren 1724 hengik, uden at der blev begyndt paa nye Bygninger. Men henimod Aarets Slutning blev der den 27. November sluttet en ny Kontrakt med Krieger om 9 nye Bygninger. De 6 af disse er mindre Bygninger i Forgaarden, hvoraf de to var bestemt til Stalde, de fire til »Corps de gardes«, Vagtstuer. De tre andre er derimod de anselige Bygninger, som begrænser Ridebanen mod Nord, med Kirken i Midten.

Istedetfor at være »ein prächtigtes Sommerhaus«, som Frederik IV.s Historieskriver Andreas Hojer kalder det, voksede Fredensborg efterhaanden op til at være et kongeligt Landslot med de mange dertil hørende »Dependancer«. En Slotskirke kunde altsaa heller ikke undværes. Kriegers Kirkebygning er ret ejendommelig. Det er nærmest en Slags Centralbygning i den hollandske Barokstil, som Krieger gerne anvender, naar han kan gaa sine egne Veje. Han har her ikke behøvet at tage Hensyn til Generalbygmesterens patenterede Stil. Krieger ynder tillige, som Façaden af Moltkes Palæ i Bredgade viser, en fantasifuld Ornamentik i Vinduesindfatninger og andet Stenhuggerarbejde. I Kirken paa Fredensborg viser det samme sig i Kapitælerne over Façadens Pilastre, hvor Krieger paa en original Maade har forbundet Kongens Navnetræk med Elefanthoveder.

En gammel Tegning, som nylig er kommet til Nationalmuseet fra Ledreborgs Arkiv, viser et Orangeri paa hver Side af Kirken. Det er maaske Kriegers første Tegning. Men hvor meget man end i Baroktiden satte Pris paa Symmetri, har man dog fundet, at eet Orangeri var nok, og den østlige Bygning blev indrettet til Kavalerieshus. Saaledes er den betegnet paa de ældste Planer, som i 1729 blev tegnet af Lauritz Thura og hans Kammerat Holger Rosenkrantz — begge var dengang

unge Officerer — og som endnu hænger i Slotsforvalterens Kontor. Efter 1732 skiftede Bygningen Navn, efter at Krieger havde bygget det lange Kavalerhus, som begrænser Ridebanen mod Syd; Bygningen ved Kirken kaldes nu Marskalhuset. Paa et langt senere Tidspunkt, i 1757, er ogsaa Orangeriet blevet ombygget til en »Marchalls Stube und andere Bequemlichkeiten«; nu kaldes den sædvanlig Damebygningen. Den er forbundet med Slottet ved en Løngang.

Kavalerbygningen paa Ridebanens Sydside er den sidste af Kriegers Bygninger paa Fredensborg. Ogsaa her finder man morsomme Kapitæler med Elefanthoveder og Kong Christian VI.s Navnetræk.

Der kan, som det fremgaar af det foregaaende, ikke være Tvivl om, at Krieger er Fredensborgs virkelige og eneste Bygmester. En anden Sag er, at man maaske ikke helt bør afvise den gamle Tradition om, at Kongen selv i Hovedtrækkene bestemte, hvorledes der skulde bygges. Frederik IV.s meget forstandige og paalidelige Historie-skriver, Andreas Hojer, omtaler Fredensborg saaledes (II, S. 108): »Zu seinem eigenen Vergnüen erbauete der König zwischen Friederichsburg und Cronenburg ein prächtiges Sommerhaus, mitten im Walde, wo ehemahls Østrup lag, dessen Anlage von ihm selbst entworfen war«. Men det er et Spørgsmaal, hvor meget man skal lægge ind i de sidste Ord. Enhver fornuftig Bygherre maa jo aftale med sin Architect, hvad han ønsker bygget, og det hænder ofte, at Bygherren har bestemte Ønsker med Hensyn til Enkeltheder; men det forringer paa ingen Maade Architectens Fortjeneste. Frederik IV.s Interesse for Bygningskunst og Havekunst er sandsynligvis blevet vakt og næret paa de to lange Udenlandsrejser, som han foretog i 1691—92 og 1708—09 med Italien som Maal. Paa den første var han ogsaa i Frankrig og maa have set Louis XIV.s lille Landslot Marly, der lige-

som Fredensborg var en Centralbygning med en »salle à l'italienne« i Midten, hvor Lyset faldt ind fra højtsiddende Vinduer. Fra den sidste Rejse hjembragte Kongen ikke mindre end 18 Architekturværker med Afbildninger af Bygninger og Haveplaner. Saa meget kan man sige, at den Konge, som har bygget Frederiksberg Slot og Fredensborg og har skænket os Frederiksberg Have og den skønne Park ved Fredensborg, altid vil blive mindet med Taknemmelighed.

Endnu maa vi omtale de to saakaldte Thepavilloner nede ved Søen, som ogsaa er bygget af Krieger. Fra først af var de blot »Nebenbygninger« til den kongelige Pavillon, som laa helt nede ved Søen og kaldtes Eremitagen. Dette Navn plejer altid at betegne, at der fandtes en »Eremitage-Maskine« eller mekanisk Bord, som blev dækket i Kælderetagen og ved Hjælp af Tove og Kontravægte hejsedes op i Spisegemakket. Her stod en ringformet Bordplade med Tallerkener, og den bevægelige Del af Bordet, »Postillonen«, var saaledes afpasset i Størrelse, at Bordpladen udfyldte Hullet i den faste ringformede Del (»Dormant«). Postillonen bar en Sølvplade, hvorpaa Maden stod. Hensigten med denne Opfindelse var, at de høje Herskaber skulde være fri for Domestikkers Nærværelse og saaledes kunne føre en mere fortrolig Samtale. Det kaldte man at spise »en ermitage«. Man har tvivlet om, at denne Indretning har kunnet findes i Pavillonen ved Esrum Sø, da den efter et Billede, som findes paa Rosenborg, synes til Dels at staa paa Pæle i Søen. Desuden vidste man, at der paa selve Slottet i Dronningens Forgemak fandtes en saadan Maskine, og at dette Værelse af den Grund ofte kaldtes for Eremitagen. Men et Inventarium over Fredensborg Slots Møbler fra 1745 (i Rigsarkivet)¹⁾ viser, at der ogsaa var et mekanisk Bord

¹⁾ Hr. V. Seeger i Fredensborg har gjort mig opmærksom paa dette Inventarium.

i Eremitagen ved Søen. Ifølge denne Beskrivelse var der nemlig her følgende Inventar:

»Ovenpaa: 8 hvide Kattuns Gardiner; 12 højryggede Guldlæders Stole; 1 Eremitagebord med et rundt Hul paa Midten; 6 Luger for Vinduerne udenfor; 2 dito for Dørene; 3 Markiser.

Neden under: 1 Maskine med Strikker og 2 Blylodder til at trække Maden op og ned med; 1 Sølv-Gevinde med Plade og 3 Stænger; paa hver Stang er 7 Takker; 2 firkantede Fyrreborde; 2 Natskrin med Tilbehør; 1 hvid Sten-Natpotte; 6 Luger for Vinduerne.«

Der var saaledes i alle Maader sørget godt for Herskabernes Bekvemmelighed.

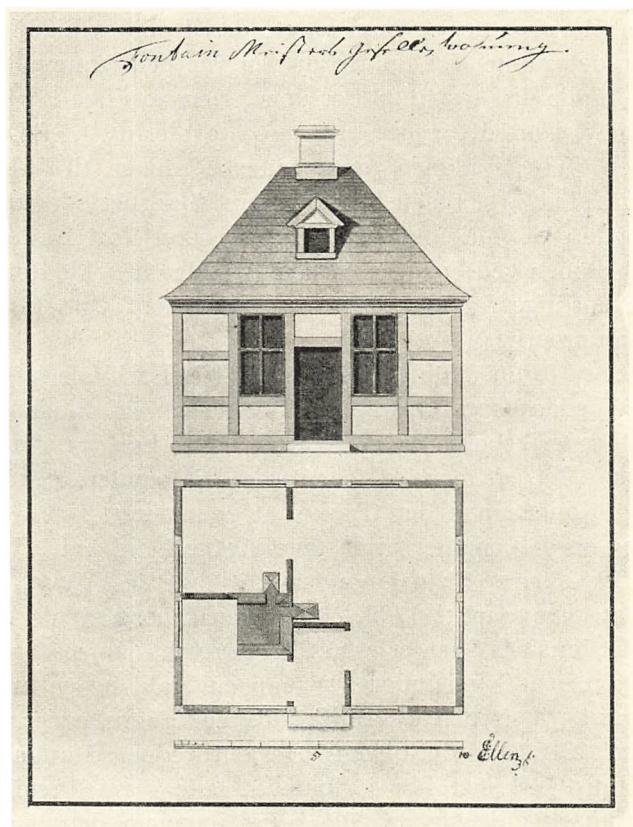
Omkring Midten af Aarhundredet gik det af Brug at spise »en ermitage«, og allerede i det næste Inventarium, som er fra 1752, betegnes Maskinen som ganske forfalden. Af de 12 højryggede Stole, er de 6 nu flyttet ned i »Anglehuset«, en Tilbygning til Pavillonen, som ogsaa omtales i Thuras »Danske Vitruvius« (1749), og som maa være bygget under Christian VI eller i Begyndelsen af Frederik V.s Regering. Selve Pavillonen var, som Billedet paa Rosenborg viser, ottekantet og bygget i en ægte Kriegersk Stil. Mellem Vinduerne var der Halvsøjler eller Pilastre, og Vinduerne, som synes at være Skydevinduer efter hollandsk Skik, havde fine Indfatninger. Foruden den Dør, som ses paa Billedet, var der, som det fremgaar af det ovenfor nævnte Inventarium, ogsaa en Dør til Landsiden. Uden om Huset ses en altanagtig Omgang med Balustre, støttet af Pæle, og herfra fører nogle Trin ned til Landgangsbroen. Pavillonen stod til 1765; da var »Pilotagen« under Bygningen ganske forraadnet, og da man ikke vilde ofre de fornødne Penge paa at genopbygge Huset paa en mere holdbar Maade, maatte det forsvinde.

De to firkantede »Nebenbygninger«, som stod højere

oppe paa det faste Land, har haft en bedre Skæbne. Den sydlige var oprindelig Køkken, og her fandtes 2 Anretterborde samt 8 indmurede »Jern-fourneurs«, hvormed vel menes smaa Bager- og Stegeovne (fourneaux). I Inventariet fra 1752 nævnes tillige en Vindovn paa Jernfod. Den nordlige Bygning er paa det gamle af Holger Rosenkrans tegnede Kort betegnet som »Cavallierhaus«; og hermed stemmer, at det i Inventariet fra 1745 kaldes for »Damernes og Cavallerernes Spise-Gemak«. I det senere Inventarium kaldes den for »Rosen«, hvilket udtrykker det samme; paa alle Slottene kaldtes det Værelse, hvor Kavalererne og Hofdamerne spiste, for Rosen. Navnet synes at stamme fra Frederiksborg, hvor der i Loftet var malet en Rose for at minde Damerne og Kavalererne om Diskretion i deres Samtale. Udtrykket »sub rosa« minder endnu om den symbolske Betydning, som man dengang tillagde Rosen.

Medens Køkkenbygningen kun udgør eet eneste Rum, er der i Kavalerhuset en lille Forstue, som til højre og venstre afsluttes med Nicher, og i Hjørnerne to ganske smaa Kabinetter. Disse tre Rum indtager den forreste Tredjedel af Huset; Resten er een stor Stue. I det ydre er de to Bygninger, trods deres forskellige Bestemmelse, ganske ens, et for Baroktiden karakteristisk Træk. For øvrigt ved man ikke, hvorledes Krieger havde udformet Bygningerne arkitektonisk; da Eremitagen i 1765 blev erklæret for kassabel, var de to smaa Huse ogsaa meget forfaldne, og de blev da istandsatte under Ledelse af N. H. Jardin. Vinduesindfatninger og alt andet Stenhuggerarbejde blev fornyet af to franske Billedhuggere, Gouchy og Moulin, som hørte til Salys Medhjælpere; og paa Tagene blev der opstillet Vaser, som senere er forsvundne. I Vinduesindfatningerne lægger man Mærke til, at Ornamenterne bestaar af Muslingskaller, vistnok en Hentydning til den Anvendelse, man nu vilde gøre af de

to Huse. De blev nemlig omdannede til »Grottenhäuser«. Den italienske Stukkator Giulio Guione modellerede Grotterne paa et Træskelet; i Stukken plejede man at ind-

Fontänemestersvendens Hus ved Frederiksborg Slotshave.
Tegning i Rigsarkivet.

sætte Muslingskaller, enten ægte eller i Mangel deraf kunstige; i dette Tilfælde blev de leveret af den bekendte Kunstdrejer Lorenz Spengler.

Nogle faa Aar efter skete der igen en fuldstændig Forandring med det indre. Enkedronning Juliane Marie,

som efter Frederik V.s Død havde faaet Fredensborg overladt til Sommerbolig, ønskede at kunne nyde et Maaltid ved Søen ligesom i fordums Dage. Dette kunde simplest lade sig gøre ved at benytte et af de to Grotte-huse til Spisestue, og man valgte dertil den sydlige Bygning, det gamle Køkken, fordi den var den rummeligste. Der kunde dækkes til 23 Personer. Den nordlige Pavillon vedblev, som det synes, at være Kavalerhus¹⁾. Benævnelsen »Thepavilloner« gaar maaske tilbage til Juliane Maries Tid. I Fredensborgs senere Glansperiode under Christian IX blev der ogsaa ofte serveret Forfriskninger i Pavillonen ved Søen, især naar der blev afholdt Roture. Den nordlige Pavillon blev da benyttet til Opholdsstue for Sluproerne.

Det er foran omtalt, at der er en vis Forbindelse mellem Fredensborgs Opførelse og Anlægget af Slotshaven ved Frederiksborg, og at Krieger ogsaa her var den ledende. Det er maaske fremmede Diplomater, der har bragt Kongen paa den Tanke, at et regelmæssigt Haveanlæg med Kaskader vilde tage sig godt ud her. I det mindste skriver Franskmanden Lacombe de Vrigny, som besøgte Danmark i 1702, om Frederiksborg, at der bag Slottet hinsides Søen er et net Parterre paa Højens Skraaning; men i Baggrunden ser man en Stald og en anden Bygning (Sparepenge), som fuldstændig ødelægger Udsigten. Her bliver Kongens Heste tilredne. Man siger, at Hans Majestæt har i Sinde at lade disse Bygninger nedrive og anlægge en Allé tværs igennem den bagved liggende Park, hvilket kun kan gøre en meget smuk Virkning. Det lader altsaa til, at Kongen allerede dengang har haft Planer om et Haveanlæg i fransk Stil af lignende Art som det, der nylig var anlagt ved Frederiksborg Slot. Begge Steder bød Terrainets stærke Fald Mu-

¹⁾ I Inventariet 1784 (i Rigsarkivet) nævnes her »det store Gemak« og de 2 »Retirade-Cabinetter« ved Indgangen.

lighed for at skabe de paa den Tid saa yndede Kaskader. Men de store Udgifter til Krigen gjorde en Udsættelse nødvendig. Først i 1720 nedbrydes Sparepenge, og i de følgende Aar, 1721—25, anlægges Haven og Vandfaldene. Det meste Arbejde blev udført af Soldater. Kaskaderne er forlængst forsvundne; men endnu ser man det store ovale Vandreservoir paa den øverste Terrasse, ligesom Hovedlinjerne i de nedre Terrassers Anlæg tillige med de omgivende prægtige Lindealléer er bevarede. En af Fontænemester Grims Svende blev ansat til at føre Tilsyn med Kaskaderne og de Render, som førte Vand til Reservoiret, for at ikke kaade Mennesker skulde ødelægge dem. Krieger byggede til ham et lille Bindingsværks Hus, hvortil Tegningen er bevaret. Den nydelige lille Bygning kunde godt tjene som Forbillede for et moderne Sommerhus¹).

En større Bygning var den bevarede Gartnerbolig ved Jægerbakken, der nu tjener som Bolig for Politimesteren i Hillerød, men sædvanlig kaldes Batzskes Hus efter en tidligere Beboer. I dens Mure og Tømmer sidder endnu Materialier fra Sparepenge. Den smukke enkle Hustype i een Etage med den brede Kvist har utallige Gange fundet Efterligning, især paa mindre Gaarde i Nordsjælland. Selve Huset med dets smukke Omgivelser er et yndet Objekt for Malere og Tegnere.

Krieger maatte ogsaa sørge for Indhegning af Haven, hvormed — som det synes — ikke blot menes den ny anlagte Slotshave, men ogsaa det, som kaldes Indelukket. Ud imod Dyrehaven satte Krieger i 1722 en dobbelt Stakitport. Det er vistnok den Port, som man paa ældre Billeder ser tværs over Fredensborgvejen.

Selve Slottet Frederiksborg laa under Ernst's Bestyrelse. Krieger har dog i 1724 efter Kongens mundtlige

¹) Tegningen er vedlagt Partikulærkamrets Bygningsresolutioner, 1725.

Resolution indrettet de gamle Vognhuse til »Logementer« og bygget nye Vognhuse. De gamle Vognhuse maa være Remiserne i den vestlige Længe paa den forreste Holm, og de nye er saa de Bygninger, der ligger bagved Længen.

SLOTTET I ODENSE.

Naar man ser, hvor optaget Krieger i 1721 og de nærmest følgende Aar var af Arbejderne paa Fredensborg og Frederiksborg, maa man forbavses over, at han paa samme Tid kunde overkomme at paatage sig Opførelsen af Slottet i Odense. Det gamle St. Hans Kloster var efter Reformationen kommet i Kronens Eje, og Frederik II havde i 1575 ladet det indrette som Slot. Men det var naturligvis ikke meget tidssvarende, og Frederik IV besluttede i 1720 at bygge et nyt Slot, dog med delvis Benyttelse af de gamle Klosterbygninger. Planen var at bygge en helt ny Hovedfløj med Façade mod Nord, hvor Haven skulde anlægges, og hertil skulde de tre Klosterfløje slutte sig, idet de omgiver Slotsgaarden paa Øst-, Vest- og Sydsiden. Først blev der den 20. September 1720 sluttet Kontrakt med Krieger om Ombygningen af disse Fløje; han tog alt Murer- og Tømrerarbejde i Entreprise for 7106 Rdl. Om Maler- og Snedkerarbejde blev der ligeledes den 29. September 1722 sluttet Kontrakt med Krieger, som paatog sig det hele for 978½ Rdl. Stukkatorarbejdet blev derimod udført af Italieneren Antonio Auzoni efter en særlig Kontrakt, som blev sluttet den 28. November 1722 og lød paa 572 Rdl. Alt dette Arbejde blev betalt af Partikulærkassen, i hvis Regnskabsbøger de her givne Oplysninger findes. Hovedfløjens Opførelse blev derimod betalt af det fynske Rytterdistrikts Godskasse. Der findes herover et særligt Regnskab i Rigsarkivet, som er ført af Amtmand Iver Andersen og Materialskriver Niels Christensen. Den sidste skulde særlig holde

Rede paa de gamle og nye Materialier, som blev leveret Bygmesteren. Ogsaa dette Arbejde tog Krieger i samlet Entreprise for 5924 Rdl. ved en Kontrakt, som blev approberet 26. April 1721; men dertil kom forskellige Ekstraarbejder udenfor Entreprisen, hvorved Udgiften voksede til 8184 Rdl. Dernæst blev der bygget Stalde, Gartnerbolig og Portbygning, og Slottets Lade blev flyttet, hvortil medgik henved 4000 Rdl. Endelig er der opført 4617 Rdl. til »adskillige særdeles Bygninger og Arbejdsbetalinger«, mest Lønning til »det kommanderede Mandskab«, Soldater, som udførte Jordarbejdet og gjorde Haandlangertjeneste.

Krieger sluttede paa sin Side Kontrakter med de forskellige Haandværkere. Som Murermestre nævnes Marcantonio Pelli, som ogsaa havde haft det meste Arbejde paa Fredensborg, og en anden Italiener Leone. Billedhuggeren Diderik Gercken er Mester for Portalerne om de to Hoveddøre til Gaard og Have; tillige leverede han ikke mindre end 24 Sandstens Kaminer. Iøvrigt blev Arbejdet overvejende udført af lokale Kræfter. Krieger kunde naturligvis kun være tilstede i kortere Perioder; men han havde ligesom paa Fredensborg Hjælp af Konduktør Lemvig og tillige af »Sieur Leon«, som kaldes hans Fuldmægtig. Han er rimeligvis identisk med den nævnte Murmester Leone; og hvad Titelen Fuldmægtig angaar, kan det bemærkes, at dermed som oftest menes en Mand, der paa Bygmesterens Vegne fører Tilsyn med Materialierne og passer paa, at intet gaar til Spilde.

Det særlige Regnskab over Slotsbygningerne er afsluttet 5. Juli 1725, og i Begyndelsen af August var Kongen paa Odense Slot, hvor han fandt, at der endnu manglede lidt Arbejde, paa Porthuset og andetsteds; han approberede 4 Overslag fra Haandværkerne, deriblandt 2 fra den københavnske Malermester Milan; Udgiften blev senere betalt af Partikulærkassen. Hovedbygningen synes at

være blevet færdig i Slutningen af Aaret 1723. Der er endnu bevaret smukke Interiører i mange Værelser: i Spisesalen i øverste Etage, i de to Audiensgemakker og i to tilstødende mindre Værelser ser man smukke Stuklofter af Auzonis Arbejde. Oprindeligt havde Væggene i alle de kongelige Værelser »Betrækning« af Gyldenlæder eller Silke- og Lærredstapeter; men disse er allerede forsvundne omkring 1800. Døre og Paneler er for en stor Del fornyede i 1841, da Slottet under Hofbygmester Jørgen Hansen Kochs Ledelse blev indrettet til Bolig for Kronprins Frederik (Frederik VII), som var udnævnt til Guvernør paa Fyn. Det var i Klassicismens Tidsalder: men Modsætningen føles ikke stærkt, da Slottet selv er blevet til i en Tid, da en vis klassicistisk Retning — den foran omtalte Tessinske Stil — beherskede Bygningskunsten i Danmark, i hvert Fald naar det gjaldt Slotsbygninger¹).

I det ydre er Slottet i Odense ganske uforandret, og man ser, at Krieger har maattet følge den foreskrevne Stil, som han var fortrolig med, da han jo i sin Ungdom daglig havde haft den for Øje paa Frederiksberg. Pilastrer, som Krieger efter hollandsk Skik gerne anvender, naar han raader sig selv, er ligesom paa Frederiksberg banlyst. Den vandrette Inddeling er fremherskende, skønt der ikke er anvendt horizontale Baand; det er alene den lange Flugt af sandstensindfattede Vinduer, som fremkalder Indtrykket af Horizontalisme. Midtpartiet er fremhævet ved Hjørnekvadre og en stor trekantet Fronton. Denne sidste er forøvrigt et Element, som er laant fra den hollandske Barok; og naar Slottet i Odense ikke gør saa italiensk et Indtryk som Frederiksberg, ligger det

¹) I Teksten til de Opmaalinger af Odense Slot, som er udgivne af Odense Bygningsskoles Elevforening, har jeg gjort nærmere Rede for Slottets Indretning og de Omdannelser, der er sket i senere Tid.

dels i det stejle Tag, dels i Frontonerne, som findes haade paa Gaardsiden og Havesiden.

Frederik IV, som ofte var paa Rejser rundt om i Landet, har sikkert gentagne Gange opholdt sig paa Odense Slot, og under et saadant Ophold indhentede Døden ham den 12. Oktober 1730. Kongens Lejlighed laa i den vestre Ende af øverste Etage, adskilt fra Dronningens Værelser ved Spisesalen, som ligger midt i Huset. Hans Soveværelse laa ud til Gaarden; men dette er ikke Dødsværelset. Ifølge en gammel Tradition døde Frederik IV i et af Dronningens Værelser; det lille Kabinet, som ligger længst mod Øst og har Vinduer ud til Haven. Saaledes har Landsdommer Baden i sin Tid fortalt til Christian VIII.¹⁾

Samtidig med Opførelsen af Odense Slot paatog den virkelystne Bygmester sig ved en Kontrakt af 17. April 1722 at bygge 20 Skoler paa det fynske Rytterdistrikt. Han skulde bygge efter det Afrids, som Murmester Lars Erichsen i København havde indleveret til Rentekammeret, og der var saaledes ikke Lejlighed til nogen selvstændig Virksomhed som Architekt. Frederik IV har som bekendt ladet 240 saadanne Skoler opføre paa Rytterdistrikterne, og Lars Erichsen, hvis Navn man stadig støder paa i disse Aar, har bygget en Del af dem. Endogsaa i Jylland byggede han Skoler; saaledes fik han 20. Januar 1725 en Kontrakt om Opførelsen af 6 Skoler paa Dronningborg Rytterdistrikt, hvor Landkonduktør Planitz i Forvejen havde bygget 4 Skoler²⁾.

KØBENHAVNS SLOT.

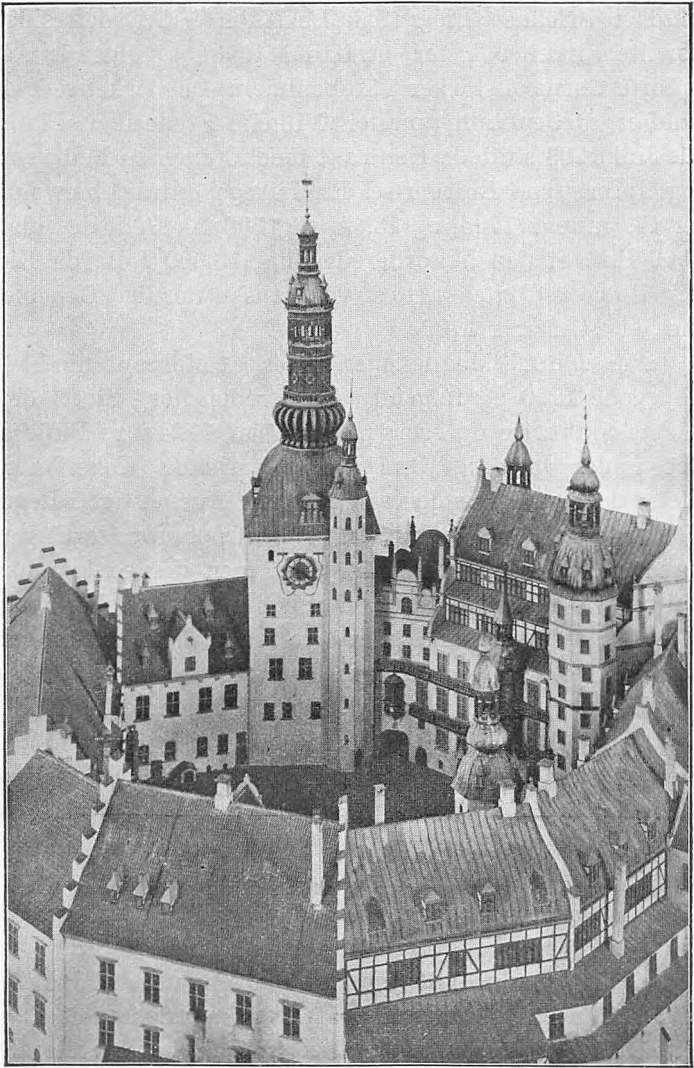
Skønt Krieger saaledes var stærkt optagen af de store Arbejder paa Fredensborg og paa Fyn, har han i de

¹⁾ Medd. af Landsarkivar G. L. Wad. Smlgn. samme Forf.s »Fra Fyens Fortid«, III. S. 107.

²⁾ Diverse Kontrakter og andre Dokumenter og Akter vedk. kgl. Slotte, Bygninger. Ejendomme og Gods. Rigsarkivet (RK. C. A. a. VI,3).

samme Aar bygget ikke saa lidt i København for kongelig Regning. Man forstaar næsten ikke, hvorledes han har kunnet overkomme alt dette, samtidig med, at han passede sit Embede som Slotsgartner paa Rosenborg, især da han jo ikke blot var ledende Architect, men ogsaa i stort Omfang Entreprenør. I 1721 havde han et stort Arbejde paa »det kgl. Residensslot«, det gamle Københavns Slot, som paa Aarets sidste Dag blev betalt af Partikulærkassen med 4702 Rdl. 2 M. Det omtales i Bygningsregnskabet saaledes: »Die in Ihr. Maytt. der Königin, des Krohn-Printzen und der Krohn-Printzessinn Gemächer geschehne Verenderung und Aufbauung der beyden neuen Angebäude zu Cabinetten und Kammern, sammt was der Altan mit Bley zu belegen gekostet, wie auch die Verenderung in den Logimenten, wo die Hof-Pagen seyn, sind gegen des Hof-Gärtner Kriegers Anweisung bezahlet.«

Man har ganske med Urette sammenblandet denne »Veränderung« med den store Ombygning af Slottet, som foregik nogle Aar senere. I Traps »Danmark« læser man saaledes, at Ombygningen skete 1721—27 under Ledelse af Generalbygmester Ernst. »Kongefløjen blev først færdig, og samtidig blev en ny Bro lagt over Kanalen lige for Blaataarn, der gennembrødes af en hvælvet Port. De andre 4 Fløje, Drabantsals-, Kirke-, Køkken- og Ridder-salsfløjen, samt Bygningen over den gamle Port ombyggedes 1724—27 under Ledelse af Marcantonio Pelli«. Denne Fremstilling er, som vi skal se, paa ethvert Punkt urigtig. For det første er det ganske misvisende at tale om Marcantonio Pellis »Ledelse« paa samme Maade som om Ernst's. Ledelsen var selvfølgelig hos de kongelige Bygmestre, og ved Siden af Ernst burde Krieger være nævnt. F. J. Meier er ikke uden Andel i, at Pelli er bleven ophøjet til Bygmester for Kongen. Han har skaffet denne og hans Broder(?) Domenico en ganske ufortjent

Københavns Slot.

Efter Leonora Christinas Jammersminde ved O. Andrup.

Plads i Brickas »Biografisk Leksikon«. Om den sidstnævnte fortæller Meier, at han i 1698 og følgende Aar opførte Garnisonskirken i København. Det virkelige Forhold er, at Generalbygmester Wilhelm Frederik v. Platen 21. Juli 1703 sluttede Kontrakt med Domenico Pelli, som tog Opførelsen i Entreprise. En Tillægskontrakt blev sluttet 14. Januar 1705, og 13. April 1706 fik Pelli de sidste 1000 Rdl. af den akkorderede Sum 18,000 Rdl., da Kirken ifølge v. Platens Attest var ganske færdig. Den blev indviet 24. Marts 1706.

Paa samme Maade siger Meier, at Marcantonio Pelli »byggede 1720 og følgende Aar Fredensborg Slot i dets ældste Skikkelse og efter Kontrakt af 1724 fire Fløje af det under grundig Ombygning værende Københavns Slot.« I begge Tilfælde var Pelli kun Murmester; i Regnskaberne kaldes han som oftest Entreprenør, fordi han havde Murerarbejdet i Entreprise; men derved kan han naturligvis ikke blive Fredensborgs eller Københavns Slots Bygmester; man kunde lige saa godt give Tømmermesteren eller Malermesteren Æren.

Det kan ofte være vanskeligt at bestemme, hvem der har været ledende Architect ved Frederik IV.s Bygninger; men i Almindelighed maa man gaa ud fra, at den Bygmester, som har sluttet Kontrakterne med Haandværkerne og anvist deres Regninger til Udbetaling, ogsaa har det kunstneriske Ansvar. Man maa ikke lade sig forvirre af, at baade Ernst, inden han blev Generalbygmester, og Krieger ofte selv optraadte som Entreprenører. Naar Krieger i saadanne Tilfælde faar Pengene udbetalt direkte af Partikulærkassen, uden at Regningerne anvises af Ernst, maa man gaa ud fra, at Krieger har været selvstændig Bygmester. Saaledes var f. Eks. Forholdet med en Reparation af Staldbygningerne ved Københavns Slot, som Krieger havde i Entreprise i 1721, samtidig med at

han foretog den omtalte »Forandring« i Slottets Kongefløj.

Da der kun tales om Forandringer i Dronningens, Kronprinsens og Kronprinsessens Værelser, kan der næppe være Tvivl om, at Anledningen har været dels Hertuginde af Slesvig, Anna Sophie Reventlows Op-højelse til Dronning 31. Maj 1721, dels Kronprins Christians Ægteskab med Prinsesse Sophie Magdalene af Brandenburg-Culmbach 7. August samme Aar. Bilagene til Regnskabet viser, at de fleste Penge blev anvendt til Værelsernes indre Udstyrelse i en mere moderne Smag. Blandt andet fik Auzoni 220 Rdl. for Stukkaturarbejde. Dronningens Lejlighed blev udvidet ved, at der blev indrettet »Cabinet und Gemächer« i Slotstaarnet (»det blaa Taarn«). De 2 »Angebäude« har vist været ganske smaa Tilbygninger; deres Beliggenhed fremgaar ikke af Regnskabet.

En Ombygning af Kongefløjen har altsaa ikke fundet Sted i 1721; den er heller ikke senere bleven helt ombygget, men kun forhøjet, med en Etage. Der gøres i Regnskaberne en skarp Adskillelse mellem »Die Auf-bauung der 4 Flügeln« og »Die Verhöhung der übrigen 5 Flügeln«. Det er forholdsvis let at følge denne Sondring, da det første Arbejde blev gjort under Ernst's Ledelse, det sidste under Kriegers. De 4 Fløje, som blev helt nedbrudt og opbyggede fra Grunden, var Drabantfløjen, som laa i Kongefløjens Forlængelse mod Syd, videre mod Syd og Vest Kirkefløjen og Køkkenfløjen, og endelig den foran omtalte korte Fløj mellem Kongefløjen og det blaa Taarn. Det var knap en Tredjedel af Slottet, som saaledes blev helt ombygget, og med Undtagelse af Kirken var det Fløje af underordnet Betydning. De har maaske været saa brøstfældige, at de ikke kunde hjælpes med mindre Reparationer; Kirken skæmmedes desuden af et Knæk paa dens Ydermur. Slottets Grundplan var som bekendt

en meget uregelmæssig Mangelkant, og et af dennes Hjørner faldt netop midt paa Kirkemuren.

Ombygningen tog sin Begyndelse i Foraaret 1724. Men Planen maa være fattet tidligere; thi i 1722 var der gjort enkelte forberedende Skridt. Murmester Lars Erichsen lagde i dette Aar et Fundament til Kirken i Slotsgraven, altsaa udenfor den gamle Mur; ligeledes lagde han et Fundament mellem »Kongens Cabinet og Corps de garde«, d. v. s. udenfor Portfløjen mellem Kongefløjen og Taarnet, saa at Fløjen ved Ombygningen kunde rykkes længere ud. Fløjen skulde ikke længere være Portfløj; der blev nemlig samme Aar brudt en ny Port gennem Blaataarn, som derved fik en helt ny Funktion som Porttaarn. Foran Taarnet opbyggede Lars Erichsen en Vagtstue — den omtalte »Corps de garde« — og desuden maatte han mure Bropillerne til den nye Bro. I den Anledning blev alt Vandet i Slotsgraven udpumpet af Soldater. Den gamle Bro og det foran den staaende Bindingsværks Porthus blev fjernet, og ved samme Lejlighed blev Kancelliets og Rentekammerets gamle Bygning ved Kanalen nedbrudt og Materialierne delvis anvendt til Slottets Reparation. Udgiften hertil var ifølge Kriegers Specifikation 1715 Rdl. Ernst havde derimod sluttet Kontrakterne med Lars Erichsen. Der blev tillige 16. April sluttet Kontrakt med Diderik Gereken om en stor Portal til den nye Slotsport; men den blev først færdig flere Aar efter.

Den 30. Oktober kunde Kongen for første Gang køre over den nye Bro og gennem den nye Slotsport. Naar Trap og andre Forfattere taler om Kongefamiliens »Indtog«, er det at tage Sagen lidt for højtidelig. Der har næppe været Tale om andet end en almindelig Indflytning efter et Sommerophold paa Frederiksbergs Slot eller om Hjemkomsten fra den aarlige Rejse i Provinserne, som Frederik IV foretog hvert Aar for at holde Mønstringer.

I 1723 bygges der ikke noget nyt; men i 1724 bliver der stor Travlhed med Ombygningen af de 4 Fløje. Ernst sluttede 23. Marts Kontrakterne med de forskellige Haandværkere, deriblandt Pelli, som tog Murerarbejdet i Entreprise for 7400 Rdl. Kun den, der læser Regnskaberne saa overfladisk, at han kun ser, hvad der staar paa 1ste Side, kan faa det Indtryk, at Pelli var den egentlige Bygmester. Ledelsen havde han dog ikke noget at gøre med; den var som sagt hos Ernst; men Krieger, som nu var bleven kongelig Bygningsinspektør, blev ogsaa benyttet. Han udarbejdede Overslagene over Maler-, Glarmester- og Smedearbejdet; desuden benyttede han med sit sædvanlige Forretningstalent Lejligheden til at skaffe sig en fordelagtig Entreprise. Han paatog sig ved den 20. April approberet Kontrakt Indkøbet af alt Tømmeret for 10,260 Rdl.

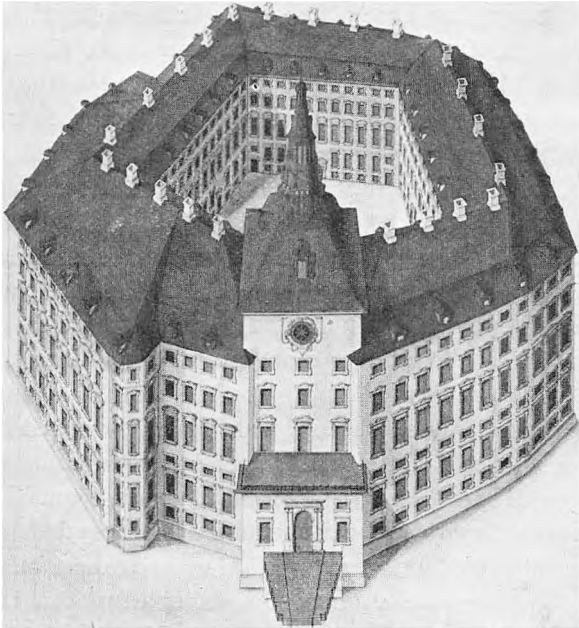
Et langt større Felt for hans Virkelyst aabnede sig næste Aar, da det blev bestemt, at de øvrige 5 Fløje skulde forhøjes. Blandt disse var Slottets to Hovedbygninger, Kongefløjen og Riddersalsfløjen, endvidere Raadstuefløjen, som laa mellem Blaataarn og Riddersalsfløjen, og en lille Mellemløje mellem Riddersalsfløjen og Køkkenfløjen. Denne Bygning laa i et Hjørne og havde som Følge heraf en ganske uregelmæssig Form; mod Gaarden havde den kun en ganske kort Façade med 3 Vinduer, medens Ydermuren mod Slotsgraven var meget længere. Som den 5te Fløj nævnes selve Blaataarn, skønt der her ikke var Tale om nogen Forhøjelse af Murene. Det gjaldt blot om at bringe Stokværksinddelingen i Overensstemmelse med de andre Fløje; der blev derfor brudt 26 nye Vinduesaabninger i de tykke Mure, hvortil Diderik Gercken lavede Indfatninger af Sandsten. Blaataarn var nu ikke mere Fangetaarn, og Navnet gik over paa det nye Fængsel, som Christian V havde ladet bygge ved Langebro, medens det gamle Blaataarn kaldtes Slotsfaarnet.

Det kan tænkes, at Planen til de 5 Fløjes Forhøjelse er blevet fattet samtidig med, at det blev bestemt at ombygge de 4 Fløje; men der er ikke i Regnskaberne eller de dertil hørende Resolutioner noget, som bestemt tyder i den Retning. Det kan lige saa godt tænkes, at man først i Foraaret 1725, da man saa de ombyggede Fløje opmurede til Taghøjde, har fundet det stødende, at de andre Fløje havde andre og indbyrdes forskellige Taghøjder. Det var jo Tidens Stræben at gøre alt saa uniformt og regulært som muligt. De nyopbyggede Fløje havde foruden Kælderen 5 Stokværk, hvoraf det ene var en Mezzanin mellem 1ste og 2den Etage. Kongefløjen ragede vel endnu højere op; men dens 5te Etage var en Slags Kvistetage af Bindingsværk. Riddersalsfløjen og Raadstuefløjen havde oprindelig kun to Stokværk over Kælderen, men synes at være forhøjede i 1707 (se herom S. 500).

Man skulde synes, at det var mindre hensigtsmæssigt at overdrage Ledelsen af dette nye Arbejde til Krieger, naar Ernst forestod Ombygningen af de 4 Fløje. Denne Ombygning var tilmed langt fra færdig, saa at Ernst og Krieger maatte komme til at virke samtidig tæt opad hinanden. Forklaringen faar man i en Skrivelse fra Krieger af 17. Maj 1725, som er indlagt i et af Overslagene i Pakken »Kgl. Resolutioner Bygningsvæsenet angaaende 1721—26 (Rigsarkivet). Ernst havde først udarbejdet et Overslag, men han havde ikke kunnet faa Haandværkerne til at give passende Tilbud; navnlig havde Pelli beregnet Murerarbejdet altfor dyrt, hvorfor han maatte gøre en allerunderdanigst Undskyldning. Ernst tog saa et Tilbud fra en anden Murmester. Men Krieger fremskaffede ved at henvende sig til andre Haandværkere et helt nyt og billigere Tilbud, hvorefter de samlede Udgifter vilde blive 29,814 Rdl. 4 M. 2 Sk. (heri var dog det indvendige Arbejde ikke medregnet). Dette Overslag blev approberet, og Krieger fik Ledelsen af Arbejdet. Til Medhjælp blev

der bevilget ham 2 Rdl. ugentlig til en Fuldmægtig, der skulde føre Tilsyn med Materialierne. Kort før, 7. Maj 1725, var Krieger blevet udnævnt til Overlandbygmester.

Skønt det kun drejede sig om en Forhøjelse af Bygningerne, var dog det Arbejde, som blev overdraget Krie-

Københavns Slot efter Ombygningen.
Tegning i Nationalmuseets Arkiv.

ger, betydelig større end det, som Ernst havde med at gøre. Bygningerne udgjorde nemlig ca. 2 Tredjedele af Slottets Grundareal, og det var ikke Bygninger af underordnet Betydning, men Slottets Hovedfløje, hvor Værelsernes Udstyrelse var kostbar. Allerede Murerarbejdet er hos Krieger anslaaet til 7898 Rdl. 14 Sk. mod 7400 for det, som stod under Ernst's Ledelse, og naar man kom-

mer til Stenhuggerarbejdet og de mere dekorative Kunstarter, som Stukkatur og Malerarbejde, bliver Forskellen endnu større.

I 1726 kunde man tage fat paa Værelsernes indre Udstyrelse med »Betrækning« af Væggene, Stuklofter og Plafondmalerier. Fire Stukkatorer var i Virksomhed. Brenno arbejdede i de kongelige Gemakker, Auzoni dels i Drabantsalen for Ernst, dels i Højesteretssalen, Ridder-salen og en Mængde Logementer, som hørte til Kriegers Afdeling. Abraham Stoy arbejdede ligeledes for begge Bygmestrene, og endelig havde Johan Adam Sturmberg (eller Sturmberger) sammen med Auzoni Arbejdet i Prinsesse Charlotte Amalies Værelser over Kirken. Ved de approberede Overslag er vedlagt farvelagte Tegninger til Loftsdekorationerne i disse Værelser, deriblandt en meget interessant Tegning til Loftet i Prinsessens Audiensgemak. Her er ikke blot Stukdekorationen angivet, men der er tillige skitseret et stort Loftsmaleri, som minder om Benoit Coffres bekendte Loftsbillede i Maskerade-salen (senere kaldet Rosen) paa Frederiksberg Slot. Billedet ses i det saakaldte Fiskeperspektiv; man synes at staa i en aaben Gaard i et Renæssancepalads, paa alle Sider smykket med Arkader mellem pilasterprydede Piller; man ser op imod de øverste Galerier, hvor der i alle Buer sidder Grupper af Personer, som ser opad mod det aabne Himmelrum, hvori Ganymedes baaret af Ørnen ses at svæve opad i den blaa Luft. Det har sikkert været et overordentlig virkningsfuldt Billede. Kompositionen er lettere og klarere end i Coffres Billede; men der ligger jo ogsaa 20 Aar imellem, hvori en vis klassicistisk Strømning havde gjort sig gældende.

Krieger havde selv det meste af Snedkerarbejdet i Entreprise. Han paatog sig nemlig ved et »Overslag og Kontrakt«, som blev approberet 16. November 1726, at levere alle Panelerne og de engelske Vinduesrammer i hele

Residensslottet, altsaa ikke blot i de Fløje, der særlig sorterede under ham, men ogsaa i dem, som Ernst havde ombygget. Til at udføre Arbejdet brugte han Snedkerlavets Oldermænd Jacob Laurentz; men han maatte selv

Loftet i Prinsesse Charlotte Amalies Audiensgemak.
Tegning i Rigsarkivet.

sørge for at fremskaffe de forlangte Materialier. I Slotets 2. og 3. Etage skulde Panelerne være af $1\frac{3}{4}$ Tm. Egeplanker med ophøjede Fyldinger ligesom i Fredensborgs Hovedetage; i 1. og 4. Etage skulde de være af Frederikshaldske Bræder ligesom i Fredensborgs Mezzaninetage. De engelske Vinduesrammer skulde i »den beeden Eta-

gen«, altsaa de to Hovedetager, være af $1\frac{1}{2}$ Tm. Egetræ af den udsøgte Sort, som man kaldte for »Vognskud«, med overfalsede Rammer, ligesom paa Frederiksberg. Det fremgaar heraf, at der baade paa Frederiksberg¹⁾ og paa Københavns Slot har været Skydevinduer. Man kaldte dem engelske Vinduer; men her til Landet synes denne Mode at være kommet fra Holland. De blev, foruden af Krieger, anvendt af den hollandske Bygmester Philip de Lange, som man endnu kan se i det af ham opførte »Hansenske Palæ« i Strandgade i Helsingør. De var en Tid meget yndede i København, men synes nu overalt at være forsvundne. Da Slottet blev ombygget, var det endnu noget nyt, som man ikke rigtig havde Tillid til. Krieger maatte 27. Marts 1727 udstede en Erklæring om, at han indestod for Rammerne, og at han, hvis Ruderne knækkede, selv vilde indsætte nye.

Naar det foran er sagt, at den Bygmester, som slutter Kontrakterne og anviser Haandværkernes Regninger, ogsaa har det kunstneriske Ansvar for vedkommende Bygningsværk, gælder det naturligvis i mindre Grad et Arbejde som Kriegers Forhøjelse af de 5 Fløje. For det første forelaa der jo i Forvejen et Overslag fra Ernst's Haand, og han maa altsaa have planlagt Arbejdet. Og dernæst var Opgaven i sig selv bunden, da det jo gjaldt om at bringe de 5 Fløje i Overensstemmelse med de af Ernst ombyggede 4 Fløje med Hensyn til Etagernes Antal og Højde saa vel som Taghøjden. Det sidste synes for øvrigt ikke ganske at være lykkedes, eller ogsaa er en større Højde blevet forlangt; thi i Regnskabet for 1727 læser man om en »abermalige« eller »weitere Verhöhung« af de 4 først ombyggede Fløje.

Der er ofte blevet lamenteret over de store Udgifter til en Ombygning, som kun forlængede Slottets Levetid

¹⁾ Det er dog ikke sikkert, at det var paa selve Slottet; det har maaske været i den store Havepavillon.

nogle faa Aar. Slottet mistede desuden sit maleriske Udseende, og den tilsigtede »regularité« kunde ikke gennemføres konsekvent, naar man byggede paa de gamle Fundamenter og beholdt den uregelmæssige Grundplan. En

Københavns Slot efter 1707. Efter Stik af Chr. Marselis.

forstandig og upartisk Dommer som Edvard Holm¹⁾ finder dog, at Udgiften — ca. 178,000 Rdl. — ikke var urimelig stor, og at Ombygningen i det mindste til Dels har været nødvendig paa Grund af Slottets Brøstfældighed. Frederik IV kunde jo desuden ikke vide, at han kun havde

¹⁾ Danmark-Norges Historie I, S. 512.

nogle faa Aar tilbage at leve i, og at hans Efterfølger vilde have Mod og Evne til at bygge et helt nyt Slot.

Der er iøvrigt Spor af, at Ombygningen i 1724—27 ikke var den første eller den eneste, som havde fundet Sted under Frederik IV. I det kongelige Bibliotek findes en Række store Tegninger og Opmaalinger af Slottet, som er udført i 1707. Dette Aarstal findes i hvert Fald paa een af Tegningerne. De fleste af disse historisk meget værdifulde Tegninger er udgivne af Konservator C. C. Andersen i hans Bog »Københavns Slot«. Men der er 2 Tegninger, som han ikke har medtaget, men som netop i denne Sammenhæng har en særlig Interesse. Det er nemlig ikke Opmaalinger, men en Rest af et Projekt til Ombygning af Riddersalsfløjen og Raadstuefløjen. Den ene Tegning viser en Plan af en Mezzaninetaage under Riddersalen; den anden er et Snit gennem en 4 Etages Bygning, vistnok Raadstuefløjen. Konservator Andersen har vel ment, at Projektet ikke er kommet til Udførelse og derfor var uden Betydning; men paa et af Christof Marselis's Prospekter fra 1718 ser man baade Raadstue- og Riddersalsfløjen som 4 Etages Bygninger med lavt Tag, medens de tidligere var i 2 Etager med et højt Tag. Der kan derfor ikke godt være Tvivl om, at disse to Fløje er blevet ombygget i 1707 eller kort efter. Krieger har i saa Fald kun behøvet at forhøje dem med een Etage.

Paa Slottet var ligesom tidligere en Etage i Kongefløjen indrettet til Bolig for Kronprinsen; men denne fik tillige, i de samme Aar som Slottet blev ombygget, indrettet sig en mere privat Bolig i Hjørnестedet ved Frederiksholms Kanal, som senere efter gentagne Udvidelser og Ombygninger er blevet til det nuværende Prinsens Palæ. Anledningen kan næppe have været andet end det mindre gode Forhold mellem Kronprinsparret og Kongen, særlig efter at Anna Sophie var blevet kronet som Dronning. Thi vel var hele Kongefamilien paa en Maade hus-

vild under Slottets Ombygning; men der var baade paa Frederiksberg, som i disse Aar var Vinteropholdssted, og paa Fredensborg en særlig Lejlighed for Kronprinsen.

Kronprins Christian begyndte med at leje Hjørnstedet af den daværende Ejer Vinhandler Wilhelm Edinger; og i 1724 fik Ernst mundtlig Befaling til at indrette Huset for Kronprinsen. Udgiften var ikke stor, 1709 Rdl. 1 M. Den maa være blevet betalt af Kongen, thi den er opført i Partikulærkassens Regnskab for 1725. Men senere — i 1725 eller 1726 — maa Kronprinsen have købt Ejendommen. Andreas Hojer fortæller nemlig i sit Værk om Frederik IV's Historie (II S. 49), at Kronprinsen i de første Aar af sit Ægteskab boede paa Slottet, men senere købte det Edingerske Hus og lod det indrette til et Palads, hvor han ogsaa efter sin Regeringstiltrædelse undertiden residerede. Paa S. 189 kommer han tilbage til Sagen med disse Ord: »Während dieses Schlossbaues liess Seine Königliche Hoheit der Kronprintz gleichfalls sein Palais einrichten und mit vielen Gebäuden und Bequemlichkeiten verbessern; bis dieselbe endlich den 1. Januar 1727 Ihre völlige Hofhaltung allda anfangen konnte.«

Denne Ombygning og Udvidelse, som efter Hojers Ord maa have været temmelig omfattende, er ikke betalt af Partikulærkassen; Kronprinsen maa have bekostet den af sin egen Kasse; men Regnskabet synes ikke at være bevaret. Det kan derfor ikke oplyses, hvem af Bygmestrene der har ledet Ombygningen. Der er dog et enkelt Træk, som synes at pege i Retning af Krieger. Paa Façaden fandtes nogle meget elegante Vinduesindfatninger, som Eigtved, da han i 1743—44 ombyggede Palæet, flyttede om paa Hovedfløjens Haveside, hvor de endnu kan ses. De minder meget om Indfatningerne paa det Moltkeske Palæ i Bredgade; begge Steder er Løve- og Elefanhoveder anvendt sammen med Blomsterguirlander. Krieger synes at have haft en Forkærlighed for Elefanhove-

der som et symbolsk Udtryk for Kongemagten; som foran omtalt har han benyttet dem i Forbindelse med det kongelige Navnetræk i Pilasterkapitælerne paa Kirken og Kavalerbygningen paa Fredensborg. Det ligger derfor nær ogsaa at tilskrive ham Ombygningen af »det kongelige Palæ i Kalveboderne«, som det dengang kaldtes; men det er naturligvis kun en Formodning; man kan ikke komme Sagen nærmere, med mindre det lykkes at finde Regnskabet.

Kronprinsen kunde altsaa flytte ind i sit Palæ ved Nytaarstid 1727. Med Slotsbygningen trak det noget længere ud; hele Sommeren gik med, og først den 29. November kunde, som Hojer skriver, »die Königliche Herrschaft ihre Gemächer beziehen und die sehr nette neue Schlos Capelle des folgenden Tages eingeweiht werden.« Kapellet eller Kirken fik en meget kostbar Udstyrelse, som vi ikke kan komme ind paa her, da den jo ikke hørte til Kriegers Departement; dog har Krieger udarbejdet Overslaget til den udskaarne Prædikestol, et Værk af Billedhuggeren Friderich Ehbisch; 4 farvelagte Tegninger er vedlagt Overslaget.

MINDRE ARBEJDER.

I de samme Aar, hvori Fredensborg og Odense Slot blev bygget og Københavns Slot ombygget, har Krieger opført en hel Række mindre Bygninger, Lysthuse m. m. for kongelig Regning, mest i København og dens nærmeste Omegn. I Rosenborg Have, som jo var hans egentlige Virkefelt, byggede han i 1721—22 et nyt Orangeri efter et approberet »Uberschlag oder Contract« paa 7608 Rdl. 2. M. 2¹/₂ Sk.¹). Det laa i Havens nordlige Hjørne,

¹) Allerede i 1717 havde Tømmermester Poul Olsen »opsat«, altsaa i Bindingsværk, et nyt Orangerihus »hinter Meister Krügers Wohnung«. Det er afsat paa Planen i Thuras »Danske Vitruvius«, men er senere nedbrudt.

tæt ved den nuværende Indgang fra Hjørnet af Sølvgade. Samtidig blev det ældre Orangeri, som laa der, hvor nu Garderkasernen ligger, istandsat og omdannet til Laurierhuse, ligeledes af Krieger efter Kontrakt. Paa et senere Tidspunkt af sit Liv, i 1742, fik han Lejlighed til at ombygge dem endnu en Gang i en langt mere pragtfuld Stil, som det ses af en Afbildning i Thuras »Hafnia hodierna«.

I 1721 byggede Krieger endvidere Falkonérgaarden, som kostede 1510 Rdl. 14 Sk., og næste Aar et Flyvehus til Falkene. Disse Falke kom fra Island og blev afrettede paa Falkonérgaarden. Af den diplomatiske Korrespondance kan man se, at en stor Del af dem blev sendt som Foræringer til fremmede Hoffer, som satte megen Pris paa Falkene og plejede at gøre Gengæld med en lignende Opmærksomhed. Kejseren af Tyskland sendte saaledes i Christian VI's Tid hvert Aar nogle Fade ungarsk Vin.

I Frederiksberg Have, som paa den Tid var anlagt i den franske Stil, løb den ene Hovedakse fra Indgangen gennem Prinsens Gaard til Fasanhaven, hvor der i Midten var en Høj, hvorfra man kunde se alle Fasanerne. Alléen er endnu kendelig, naar man fra Frederik VI's Statue ser mod Vest, og ved den modsatte Ende er der en lille Rest af Højen¹⁾. Her byggede Krieger i 1723—24 et Hus til Fasanmesteren for 804 Rdl. Det er sikkert Begyndelsen til den nuværende Fasangaard. Havens anden Hovedakse gik, vinkelret paa den første, fra Slottet i Syd til Kaninbjerg (nu Andebakken) i Nord. I Skæringspunktet af de to Alléer var der bygget et af de paa den Tid saa yndede ottekantede Lysthuse. Typen er for øvrigt af ældre Oprindelse. Allerede Christian IV havde i Rosenborg Have bygget et stort ottekantet Lysthus i to Etager. En Variation af denne Lysthustype fandtes i Amalienborg Have; her var der til hveranden af Ottekantens Sider tilbygget et Kabinet. Paa samme Maade vilde Kongen i

¹⁾ Se Kaptajn Otto Smiths Artikel i nærværende Bind, S. 1—26.

1723 have 4 Hjørnekabinetter bygget til Lysthuset i Frederiksberg Have, og atter var det Krieger, som maatte tage Affære. Det blev et ret kostbart Arbejde; det approberede Overslag var paa 2409 $\frac{1}{2}$ Rdl., og Kabinetterne blev først færdige i Efteraaret 1724. Men Udstyrelsen var ogsaa komplet. Diderik Gercken lavede 4 Kaminer af norsk Marmor, og Auzoni fik 200 Rdl. for at lave Stuklofter. Hans originale Tegninger er bevarede, vedlagt de approberede Overslag (Resolutioner til Partikulærkassens Bygningsregnskab 1724). Der var to »desseins«; men de synes kun at have vundet et betinget Bifald. Den ene har nemlig følgende Paategning: »Im Fall der Gipser nicht noch bessere Desseins machen kann, so haben Ihr. Maytt. dieses obenstehend approbiert und dass danach 2 Cabinetten gegibst werden sollen.« Den anden Tegning er formodentlig benyttet til de to andre Kabinetter.

I 1725 byggede Krieger to Vildthuse, vistnok i nær Forbindelse med Menageriet, som laa der, hvor nu Haveselskabets Have er. Desuden paatog han sig at lede en ret betydelig Reparation af selve Slottet efter et Overslag, som lød paa 4435 Rdl. At Krieger fik dette Arbejde, som ellers tilkom Generalbygmesteren, forklares deraf, at hans Overslag var 1761 Rdl. billigere end »die vorigen Überschläge«, som formodentlig var udarbejdet af Ernst.

Ude i Amalienborgkvarteret havde Frederik IV.s højtelskede Datter Prinsesse Charlotte Amalie en Have, hvor hun — som Thura siger i »Den danske Vitruvius« — undertiden plejede at opholde sig en Times Tid om Sommerdagene for at nyde en Forandring af Luften. Haven laa mellem Bredgade og Store Kongensgade der, hvor nu Marmorkirken ligger. Den var ikke stor, men anlagt efter Havekunstens Regler og forsynet med de samme Herligheder som de større kongelige Haver. Fire Springvande plaskede i aflange Bassiner, som skilte Havens fire Kvarterer. Alene Vandets Indledning, som besørgedes af

Fontænemester Grim, kostede 334 Rdl. Friderich Ehbisch gjorde 2 Neptuner og 2 Sønympher til Udsmykning af Fontænerne. I Havens Midtpunkt rejste Krieger i 1723 en af de sædvanlige ottekantede Pavilloner, gennem hvis Døre man kunde se alle Fontænerne. Til Pavillonen sluttede sig, ligesom paa Frederiksberg, 4 Hjørnekabinetter, og Gercken maatte ogsaa her levere 4 Marmorkaminer; men hele Udgiften blev dog kun 1829 Rdl., idet Pavillonen var meget mindre end den paa Frederiksberg. Endelig byggede Krieger et lille »Orangeri«, vistnok et almindeligt Væksthus, til Prinsessen; det laa, vendt imod Syd, for Enden af Havens Midtakse, saa at det bekvemt kunde ses fra Pavillonen.

Et stort Arbejde var ogsaa Ombygningen af Knippelsbro, som Krieger i 1725 tog i Entreprise for 15,200 Rdl.

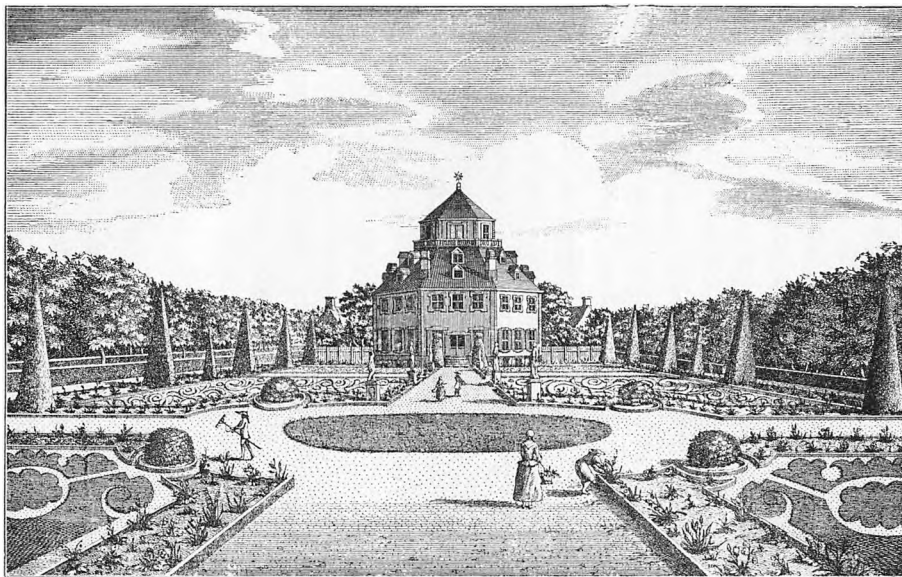
I Nordsjælland ejede Kongen den lille Lystejendom Frydenlund. Den havde i Dronning Anna Sophies Barn-dom været hendes Faders, Storkansler Grev Conrad Reventlows Sommerbolig, og hendes Moder, Sophie Amalie, f. Hahn, boede der til sin Død i Foraaret 1722. Det var naturligt, at Dronningen havde det smukke Sted kært; men Hovedbygningen var uanselig, og det blev nu overdraget Krieger at bygge en ny. Han tog selv ved Kontrakt af 20. Juli 1722 Murer- og Tømrerarbejdet i Entreprise for 4754 Rdl., dog saaledes, at han fik en Del Materialier leveret. Alt det indvendige Arbejde blev betalt særskilt til Billedhugger Diderik Gercken, Maler Frederik Holm, Stukkatoren Antonio Auzoni og flere Haandværkere, og Bygningen med det tilhørende Haveanlæg kom til at staa Kongen i over 12,500 Rdl.

Frydenlund indtager en meget mærkelig Plads i Kriegers Produktion. I Kontrakten kaldes Bygningen for et Lysthus, og Typen var ogsaa ganske den samme som i de foran omtalte ottekantede Lysthuse. Men det var rigtignok et meget stort Lysthus, og det kaldes da ogsaa

i den følgende Tid sædvanlig Frydenlund Slot. Bygningen var, som flere af de nævnte Lysthuse, i to Stokværk, hvoraf det øverste var en Mezzanin. Op over det ottesidede Tag hævede sig som en Lanterne endnu en Etage, der indeholdt en Sal, hvorfra der var en herlig Udsigt, da der var Vinduer til alle Sider. Herfra var der Udgang til en Altan i Form af et omløbende Galeri. Værelsernes indvendige Anordning er os nøje bekendt fra Planerne i Thuras »Danske Vitruvius« og fra en Beskrivelse i hans efterladte Manuskript »Sjælland«¹⁾. Thura bemærker, at der er en vis Lighed mellem Frydenlund og Fredensborg, idet Værelserne er grupperede omkring en Sal med Ovenlys. Denne Sal var som selve Bygningen ottekantet, ca. 15 Alen i Diameter, og gik op igennem begge Etager og op under Taget, hvori der var 8 større og 8 mindre Kvistvinduer. Omkring Salen, som var den kongelige Spisesal, ligger 8 ganske eens Værelser, hvoraf det ene er en Vestibule med Trappe. Da Skillerummene peger ind imod Bygningens Centrum, bliver alle Værelserne trapezoidiske med 3 Vinduesfag og en Dybde af ca. 10 Alen. I Mezzaninetagen var der ligeledes 8 Værelser, bestemt for Kavalererne, Hofdamerne og det underordnede Hofpersonale. Fra disse Værelser kunde man, ligesom paa Fredensborg træde ud paa et indvendigt Galeri, altsaa i Spisesalen, og herfra var det tilladt Kavalererne og Damerne at overvære de kongelige Herskabers Maaltid.

Midt under Arbejdet maatte Krieger ligesom paa Fredensborg gøre en Forandring ved Taget. Det udvendige Galeri, som maaske ikke har været med i den oprindelige Byggeplan, krævede, som det synes, en mere solid Afstivning. Vist er det, at Tømmermester Poul Olsen i 1723 fik Ordre til at indsætte nye Spær, som naaede op til Galeriet. De gamle Spær blev brugt til Hanebjælker.

¹⁾ Universitetsbibliotheket, Additamenta 153, I.

Frydenlund. Efter Thuras »Den danske Vitruvius«.

Kriegers Bygning er forlængst nedrevet; men den nuværende Hovedbygning, som er opført omkring 1800, indeholder dog et Slags Minde om den, idet Kuppelbygningen mod Syd, som indeholder Havesalen, er opført paa Fundamenterne af den indvendige Ottekant. Haven, som delvis er bevaret, er ligeledes anlagt af Krieger. Der skulde være to Parterrer og to Bosketter; endvidere blev Gaarden planeret, og tilsidst blev hele Lysthaven indhegnet. Ifølge Thura stod der i Frederik IV.s Tid »adskillige skønne og veldannede Blye-Billeder, alle i Italien forfærdigede«; men de blev senere flyttet til Fredensborg.

Paa Vallø, som i disse Aar tilhørte Dronning Anna Sophie, var Krieger hendes Bygmester, og der var meget for ham at gøre. Nordfløjen, som før 1721 var et Køkkenhus, blev i dette Aar nedbrudt, og en ny større Bygning blev opført i 3 Etager, af hvilke den nederste indeholdt Slotskapellet, medens den mellemste Etage var Riddersal. Denne Ombygning er udførlig skildret i F. R. Friis's »Bidrag til dansk Kunsthistorie«, S. 260 ff. og i en Artikel af Architect Søren Lemche i »Aarbog for Historisk Samfund for Præstø Amt« 1916. Lemche var Prof. Hans J. Holms Medhjælper ved Genopførelsen af Vallø Slot efter Branden i 1893 og havde her Lejlighed til at gøre flere vigtige Iagttagelser.

Der kan endnu nævnes adskillige mindre Arbejder af Krieger fra disse Aar. I 1725 var han saaledes paa Clausholm for at anlægge nye Kaskader¹⁾ i Stedet for de gamle, som var anlagt i Storkanslerens Tid, og i 1726 byggede han en »Corps de garde« ved Dronningens Gaard i København (nu Krigsministeriets Bygning i Slotsholms-

¹⁾ Den approberede Tegning findes i Nationalmuseets Arkiv. En ganske lignende er vedlagt Kriegers Overslag i »Kgl. Resolutioner Bygningsvæsenet angaaende« 1721—26 (Rigsarkivet).

gade). Men det anførte maa være nok til at vise, hvor omfattende hans Virksomhed som Bygmester har været i Aarene 1720—27. Naar jeg kalder disse Aar hans travle Aar, skal dermed ikke være sagt, at han laa paa den lade Side i de følgende; men hans største og i kunsthistorisk Henseende betydeligste Arbejder falder dog i de nævnte Aar. Efter Københavns store Brand i 1728 blev der lagt meget Beslag paa Kriegers Dygtighed og Arbejdsevne; bl. a. medvirkede han ved Genopførelsen af Raadhuset og Frue Kirke. Men større Nybygninger fandt ikke Sted, og i Christian VI.s Tid træder Krieger noget tilbage for de nye Mænd, Häusser, Thura og Eigtved.

Af det, som her er fremdraget, særlig om Fredensborg, vil man se, at Kriegers Virksomhed som Bygmester i kongelig Tjeneste begynder tidligere, end man før har antaget. Kontrakterne med de Haandværkere, som byggede Hovedbygningen paa Fredensborg, blev sluttet 31. Februar 1720. Fredensborg er Kriegers første større Arbejde som Bygmester, og det er tillige det betydeligste. Dette Værk alene sikrer ham en Plads blandt de første af vore Architekter i det 18de Aarhundrede. Det var et Held for ham, at hans bedste Manddomsaar faldt i en Tid, da Kongen, efter at hans Byggelyst i mange Aar havde været hæmmet af den langvarige Krig, tager Oprejsning ved at kaste sig ind i store Byggeforetagender. Men naar Kongen betroede Krieger næsten alle Nybygninger, medens Ernst overvejende har med Reparationer og Vedligeholdelse at gøre — hvilket ganske vist gav ham nok at bestille — er det et Vidnesbyrd om Kriegers fremragende og alsidige Dygtighed. Kongen fandt i ham en Bygmester, som kunde gaa ind paa hans Idéer, der mest kredsede om Centralbygninger efter italiensk Mønster, og havde set sig nok om i Verden til at kunne udføre dem paa rette Maade. Krieger synes tillige at have besiddet et stort praktisk Kendskab til de forskellige Haandværk; og

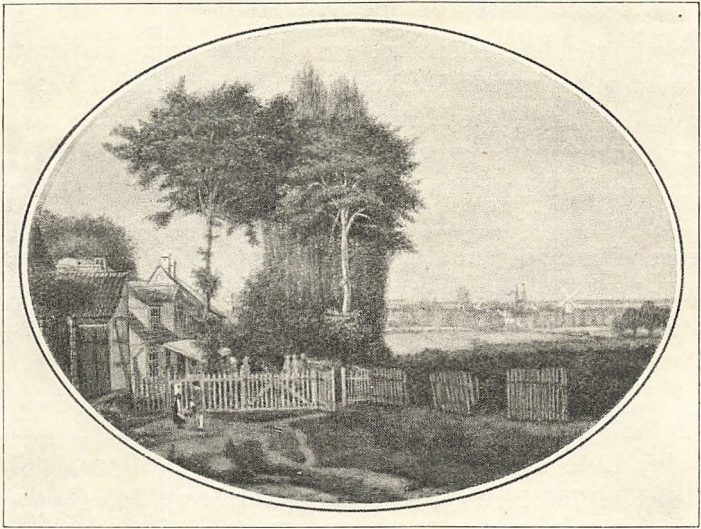
naar det saa ofte lykkedes ham at fremskaffe billige Tilbud, laa det uden Tvivl deri, at han, som selv var udgaaet af Haandværkerstanden, vidste, hvad man kunde forlange, og kendte Materialernes Pris. Det er sandsynligt, at han i sin Ungdom har erhvervet sig nogen praktisk Øvelse i Murerfaget, enten her hjemme eller i Holland. Vist er det, at han ikke gik af Vejen for selv at optræde som Murmester. Ved Opførelsen af de 9 nye Bygninger paa Fredensborg (Kirken, Orangeriet m. m.) overtog han selv Murerarbejdet og skaffede sig derved en Ekstrafortjeneste foruden de 656 Rdl. (ca. 5 pCt. af Byggesummen), som Kongen havde tilsagt ham i Architekthonorar.

Det var ikke underligt, at en saa virksom og dygtig Mand maatte ende med at blive meget velhavende efter den Tids Forhold. Hans Hustru, som var en Datter af den bekendte Klokker Søren Matthisen og Søster til Stadsbygmester Banner Matthisen, overlevede ham til April 1760. Skønt hun ved Mandens Død havde skiftet med Børnene, kunde hun endnu efterlade dem over 20,000 Rdl.¹⁾

Ægteparret Krieger havde en stor Børneflokk, af hvilke den mest bekendte er Johan Cornelius Krieger, der gjorde en glimrende Karriere som Søofficer og endte som Viceadmiral. Den ældste Søn, Søren eller, som han selv skriver sig, Severin Krieger, blev uddannet som Gartner, og Faderen sendte ham til Udlandet i 8 Aar for at lære Bygnings- og Havekunst. Det har vel været Overlandbygmesterens Haab, at Sønnen kunde afløse ham i hans Embede. Men Søren Krieger synes ikke at have arvet Faderens Dygtighed. Han drev det ikke til mere end at blive Bygningsforvalter ved Marmorkirken. I en Ansøgning til Overbygningsdirektionen (24. Juli 1772) har han selv givet nogle Oplysninger om sine Livsforhold²⁾.

¹⁾ Hofrettens Skiftebreve i Landsarkivet.

²⁾ Overbygningsdirektionens Ekstrakt-Protokol 1771—72, Nr. 325.

Det gamle Valbye Bakkehus. Efter F. L. C. Zweidorffs Maleri 1837. Gavlen tilhøjre i Billedet er søndre Fløj af de endnu bevarede to Vinkelbygninger. Gitteret forrest tilvenstre er Indhegningen af Ny Bakkehus' Gaardsplads.

BIDRAG TIL BAKKEHUSENES TOPOGRAFI.

AF F. HENDRIKSEN.

Fra gammel Tid var Frederiksberg Slotsbakke og Valby Bakke de bedst kendte højtliggende Udsigspunkter over Byen; let tilgængelige Friluftspunkter, som de var, hvorfra Københavnerne saa deres Bys Kirker og Taarne samt et Glimt af Kalvebodernes og Rhedens Vandflade. Der er tegnet og malet mange Udsigtsbilleder fra disse Steder, særlig fra Valby Bakke, det vil sige fra det Sted ved Hjørnet af Pilealléen og den endnu eksisterende lille Stump af den gamle Kjøge Landevej, — den hedder nu Kammasvej, — hvor Valby Gade drejede af, og indtil Slutningen af det attende Aarhundrede i en lige Linie fortsattes til Vesterbrogade overfor »Sorte Hest«. Ved dette Landevejssving havde man endnu midt

i det nittende Aarhundrede fri Udsigt over de meget sparsomt bebyggede Marker, der bag Sydsiden af Vesterbrogades gamle lave Husrække strakte sig til Kalvebodernes flade Strand, og her laa indtil først i Tredserne »det gamle Walbye Bakkehus«, saaledes som det ses paa Zweidorffs Maleri fra 1837 og paa flere andre Billeder. Det maa være dette Hus, som fra 1719 havde Kroholdsbevilling, det havde ogsaa en udmærket Beliggenhed som Bedested, selv om Konkurrencen var stor med »Sorte Hest« og »Flaskekroen«.

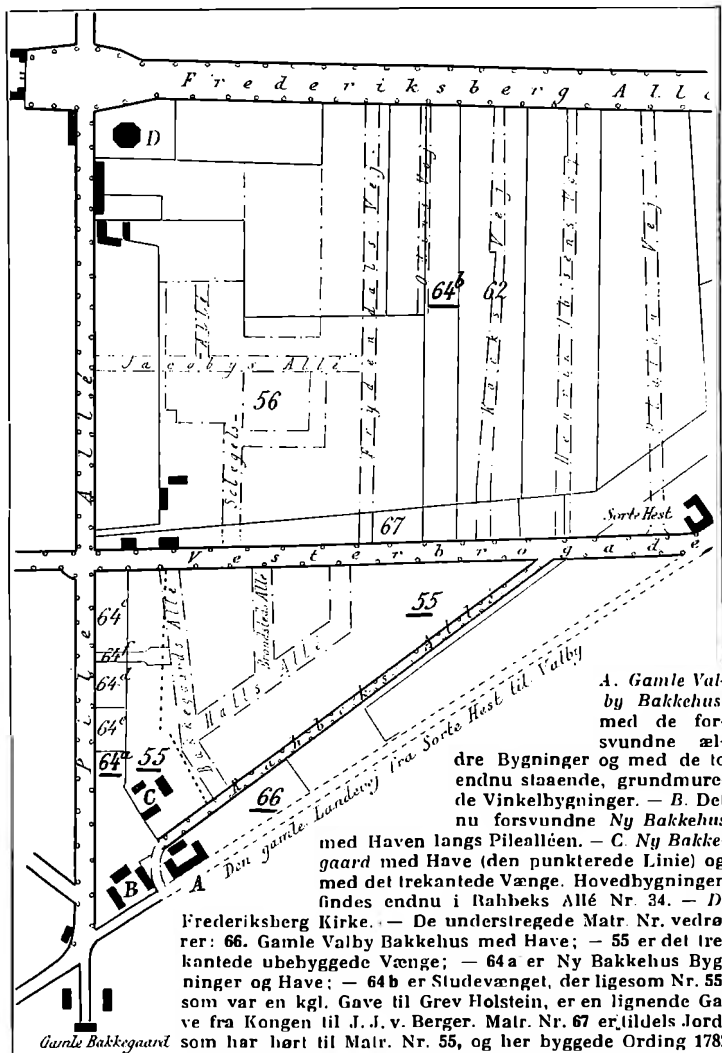
Der er Grund til at mene, at Bakkehuset ikke særlig har haft sin Næring fra de vejfarende Bønder, thi Dr. Bobés Liste over Ejerne fører opad i Rangstigen, indtil Stedet i 1756 tilskødes Statsminister, Greve *Joh. Ludvig Holstein-Ledreborg*. Ifølge Dr. Bobé var det Grevens »Hensigt at anlægge en større Lystgaard paa Bakkehusets Jorder . . . og han fik som kgl. Gave flere Jordstykker, blandt hvilke Grunden til det saakaldte Bakkehus, hvis Bygninger Greven har tilhandlet sig og agter samme i Tiden at lade afbryde og lægge Grunden til den øvrige Ejendom.« — Heraf lærer man, at det »Gamle Walbye Bakkehus« ikke har været Ejer af Grunden, det stod paa. — Endvidere fik Grev Holstein Skøde paa et Vænge (ca. ni Tønder Land) i Form af en Trekant, hvis ene Side, den sydlige, fulgte nuværende Rahbeks Allé, den anden, den vestlige Side, begrænsedes af Pilealléen, medens den tredie Side, der nu udgøres af Vesterbrogade, den Gang har strakt sig mere mod Nord, i ethvert Tilfælde til Grænsen af Slotskroens Grund, der paa vort Kort er betegnet med Matr. Nr. 67. Naar Dr. B. afslutter sine Meddelelser med at fastslaa, at »paa den Grund rejstes faa Aar senere det ny Bakkehus, Livlægen Joh. J. v. Bergers Sommerhjem«, er det ikke overbevisende; thi der er intet bekendt om Byggearbejder paa Trekanten før langt senere og rimeligvis først efter v. Bergers Død. (Se Dr. L. Bobé i Hist.

Medd. om Kbh. IV. 1915, og »Fra Renaissance til Empire« Kbh. 1916).

Det er rimeligt nok, at Grev Holstein har tænkt paa at skaffe sig en sømmelig Bolig og paabegyndt Opførelsen af en saadan. Det er ogsaa meget muligt, at Greven har benyttet den da vel kendte Bygmester *Conradi* til sine Byggearbejder. Vist er det, at *Conradi* fik Skøde paa hele Ejendommen med Linde Allé og Orangetræer i Ballier etc. for 5900 Rdlr. efter Holsteins tidlige Død 1763. Paa *Conradis* Haand var nu samlet de ret store Arealer, vistnok over tolv Tønder Land, og det synes at have været en god Handel, han gjorde, thi han opnaede omtrent straks, mod første Prioritet i Grund og Bygninger, et Laan paa 7000 Rdlr. af H. Hielmstjerne. Dog maa han samtidig (14. December 1763) give Skøde og Obligation forpligtende Paategning, der hjemler Hielmstjerne ogsaa første Prioritets Sikkerhed i de ny Bygninger, der blive færdige og vurderede til næste Termin (11. Juni 1764, Sj. Rytterdistrikts Skøde-Protokol 1762—70, LA. Sj.). Der har altsaa været meget fremskredne Byggearbejder paa Ejendommen, og til disse har sikkert hørt de endnu bevarede grundmurede toetages Vinkelbygninger, der meget vel kan tænkes anlagt som Orangerihuse, samt Vaaningshuset, som kom til at ligge øverst paa Bakken, vest for, men tæt ved det Gamle Walbye-Bakkehuus, og som fik Navnet »N y B a k k e h u s«.

Conradi gik det ilde, og han blev i 1777 erklæret fallit. Han lejede sine Huse ud, men det har vel mest været til Sommergæster, dog ser det ogsaa ud til, at han har lejet ud til finere Hoffolk, naar Frederiksberg Slot var optaget; men han har altsaa ikke kunnet klare sig. Ved Auktionen i hans Fallitbo blev Ejendommen delt i to Stykker, 1) Det ny Bakkehus ved Hjørnet af Pilealléen og Gl. Kjøge-Landevej med den langs Pile-Alléen liggende Have, paa Kortet betegnet med Matr. Nr. 64 a, og

2) det gamle Bakkehus med Lindeallé, Have og de gamle og ny Bygninger ved Landevejen, samt den store ubebyggede Trekant, betegnede henholdsvis med Matr. Nr. 66 og 55 paa vort Kort, som er et Udsnit af det første Matrikelkort over Frederiksberg fra 1811. Ved Auktionen 10. April 1777 tilsloges den større Halvdel med Gl. Bakkehus *C. H. Ording* for 2750 Rdlr., medens det ny Bakkehus købtes af *J. J. v. Berger* for 2550 Rdlr. Hielmstjerne indsender 30. Juni 1777 sin Panteobligation til Udslettelse med Paategning, at Elatsraad v. Berger har betalt ham 2550 Rdlr. og *C. Ording* 2750 Rdlr. For Ordings Vedkommende med et Tillæg af 400 Rdlr. for »et Stykke Jordsmon af Bakkehusets Grund ved Frederiksberg beliggende, som er det samme Stykke den ny Landevej løber paa . . .« (Kbhvs. Amts Rytterdistr. Skøde- og Panteprotk.). Mellem Fallitboets Papirer findes følgende Meddelelse: »Da Conradi har solgt et Stykke af Bakkehusets Jord til Landevejens Anlæg, stævner Hielmstjerne som Panthaver ham paa Grund af Pantets Forringelse uden hans Vidende.« Sagen afgøres med en Bøde. Under denne Sag udtaler Conradi (1777): »De tvende Gaarde, jeg af ny havde opbygget ved Frederiksberg, og hvilke med Bakkehuset og sine Jorder har kostet mig 13 til 14000 Rdl., men ved Auktionen ikke blev udbragt højere end til 5700 Rdl. . . . Bakkehuset med de øvrige Jorder, tilligemed de tvende Lyststeder skulde i det mindste være 8 à 9000 Rdlr. værd.« Den stakkels Conradi kom daarlig fra sine Ejendomme, og hans Laan-giver Hielmstjerne synes at have tabt 1300 Rdlr. af Laanet paa 7000 Rdlr. I Auktionskonditionerne for Gl. Bakkehus (1777) staar: »Kjøberen forsikres at erholde paa Ansøgning lige Kroholds-Bevilling, som Conradi under 30. December 1766 ved Bakkehuset allernaadigst er forundt, ifald Kjøberen lader flytte Bakkehuset hen til den ny Vej.« Ording fulgte Vinket og byggede 1782 »Slots-

A. Gamle Valby Bakkehus med de forsvundne ældre Bygninger og med de to endnu staaende, grundmurede Vinkelbygninger. — B. Det nu forsvundne Ny Bakkehus med Haven langs Pilealléen. — C. Ny Bakkegaard med Have (den punkterede Linie) og med det trekantede Vænge. Hovedbygningen findes endnu i Rahbeks Allé Nr. 34. — D. Frederiksberg Kirke. — De understregede Matr. Nr. vedrører: 66. Gamle Valby Bakkehus med Have; — 55 er det trekantede ubebyggede Vænge; — 64 a er Ny Bakkehus Bygninger og Have; — 64 b er Studévænglet, der ligesom Nr. 55, som var en kgl. Gave til Grev Holstein, er en lignende Gave fra Kongen til J. J. v. Berger. Matr. Nr. 67 er tildels Jord, som har hørt til Matr. Nr. 55, og her byggede Ording 1782 »Slotskroen» ved Hjørnet af Pilealléen. — Nr. 62 er Gartner Kochs forlængst bebyggede Have. — Nr. 56 er Gartner C. L. Hansens senere nedstykkeede Have.

Den gamle Landevej fra Sorte Hest til Valby

Gamle Bakkegaard

Kochs forlængst bebyggede Have. — Nr. 56 er Gartner C. L. Hansens senere nedstykkeede Have.

Udsnit af det første Matrikelkort over Frederiksberg, opmaalt 1811. Kortets Bygninger maa ikke opfattes som virkelige Planer af Husene. Det er kun Signaturer for de da eksisterende større eller mindre Bygninger. De tyndt optrukne Linier er de gamle Ejendomskele; de stiplede tynde Linier angiver ny Veje og Gader.

kroen« ved Hjørnet af den ny Vej og Pilealléen, den Kro, der blev staaende helt op mod vor Tid. Den blev rejst paa den lange Strimmel værdifuld Grund, der allerede her er peget paa, og sam har Matr. Nr. 67. Dermed var Bakkehusets Tid som Kro forbi, og Landevejen, Huset laa ved, forsvandt. Kort Tid efter solgte Ordning den ny Kro til *J. J. Orm*, der senere ogsaa blev Ejer af hele Gl. Bakkehus med tilliggende Jorder, og hos ham boede *K. L. Rahbek* til Leje fra 1786. Hertil førte han 1798 sin navnkundige Kamma, da hun blev hans Hustru. Det menes, at *Kamma Rahbek* med egne Hænder og i stort Slid har forvandlet det Stykke af Landevejen, der endnu fandtes, da hun kom derud, til en Del af sin berømte Blomsterhave; thi vort Skøn resulterer i, at Rahbek havde sin Bolig i det gamle Krosted, og det var til dette lille lave Hus med de to store Kviste paa Taget, at han førte sin Brud. Det forstaas da bedre, naar der berettes: »saa tæt var det brøstfældige Hus, at Kamma gjennem tvende korresponderende Aabninger i Stueloftet kunde se Aftenstjernen tindre i al sin Glans over Naboens Hus.« Der er ikke Grund til at tro, at de da ret ny toetages grundmurede Huse allerede den Gang har været brøstfældige, ej heller var der derfra noget Nabohus at se Stjernen over, som Tilfældet derimod var i det gamle lave Hus, der laa tæt ved Ny Bakkehus.

Det vil neppe lønne sig at følge de forskellige foreliggende Vurderinger til Brandforsikring af Gl. Bakkehus. Det fremgaar af dem alle, at de to endnu eksisterende toetages Vinkelbygninger har været opførte i Conradi Tid. Mod Nord, d. v. s. ud mod Rahbeks Allé, har ligget en Staldbygning med Indkørsel og mod Vest et lignende, tildels i Bindingsværk opført Hus, der muligvis har været en gammel Sidelænge mod Kroens Gaardsplads. Saa længe Conradi er Ejer, falder det svært at holde de for-

skellige Bygninger ud fra hverandre, men det fremgaar dog tydeligt af Vurderingen i hans Fallitbo, at Ejendommen »Ny Bakkehus« har været opført ved Hjørnet af Pilealléen, samt at den lange Have har været anlagt. Husets Karakter med den høje Stueetage over en Kælder, med den i syv Fag udbyggede øverste Etage, og med Opgang fra Gaardspladsen ad en Stentrappe, adskiller sig bestemt fra de andre Huses Beskrivelser. Derimod mangler i alle Vurderinger Beskrivelse af Bygninger paa det trekantede Vænge. En Vurdering af Huse her, findes først fra 1803, efter at Dispacheur *Langberg* har købt Gl. Bakkehus af Orm (1799) og opført sit Lyststed »Ny Bakkegaard« beliggende tæt ved Gl. Bakkehus.

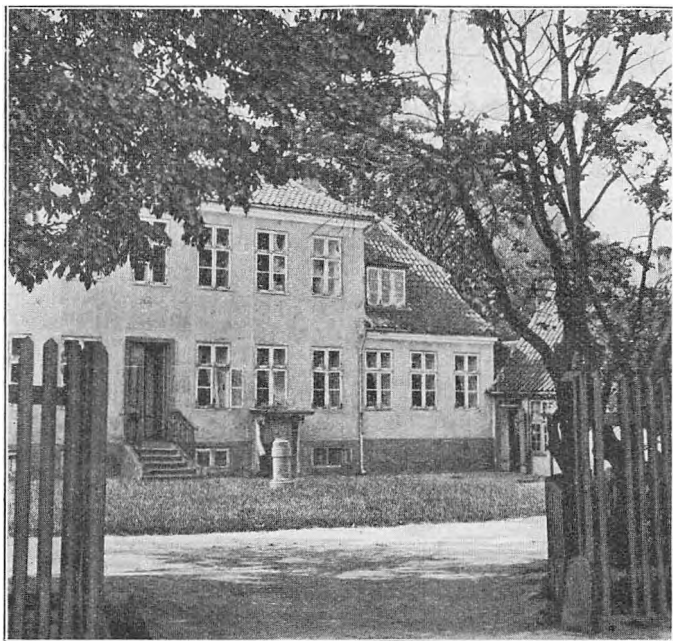
Angaaende Ny Bakkehus findes i Conradis Bo en udateret Vurdering, som viser, at Haven alt den Gang har været rigt og flot anlagt, ventelig fra Holsteins Tid. Et Uddrag gives her, der dog ikke helt følger Stavemaaden. »Bag Gaarden er en stor Lyst- og Frugthave, med mange rare Træer og beplantede Gange. Et stort ottekantet Lysthus af Egetømmer, indvendig gibset som en Kuppel . . . Tre Fag engelske Vinduer og tvende dobbelte Glasdøre. Endnu tvende Lysthuse af Eg . . . Bag Haven er et Vænge paa en Tønde Lands Udsæd og en Allé besat med Lindetræer . . . til Prominader . . . Paa Plankeværket er tvende Prospekter malet, . . . besat med Bænke . . .« 22. Juni 1781 foreligger Vurdering af det Etatsraad og Livmedikus v. Berger tilhørende Sted, det Nye Bakkehus kaldet, beliggende ved Valby Bakke: »Hovedbygningen to Stokværk høj . . . Grundmur og Tegltag, 16 Fag lang 7 Fod dyb. Fra Gaarden en Indgang [ad Stentrappen], hvorfra en italiensk Trappe fører til de øverste Værelser . . . I første Etage fem adskillige Værelser . . . En stor Havestue, hvori en ziirlig Kamin med forgyldte Zirater, og i Stuen tvende Glasdøre til Haven . . . I anden Etage nævnes seks adskillige Værelser og Køkken. Under Byg-

ningen to afdelte Kældere, Køkken og to Fadebure. Alle Værelser betrukne med ziirlige Tapetzerier og Brøst-Panel, malet med Oliefarve.« Bergers Søn sælger efter Faderens Død 1791 Ejendommen til *C. v. Brandt*: »det saakaldte Ny Bakkehus ved Frederiksberg, med tilhørende Have, Gaardsrum . . . saaledes som det min Sal. Fader ved Skøde af 28. Maj 1777 er hjemlet . . . ligeledes et min Sal. Fader af Hs. kgl. Maj. overladt Stykke Jordsmon paa ca. to Td. Lands Udsæd . . . med Inventar og Møbler for 8000 Rdlr.« Den kgl. Gave var det saakaldte Studevænge, der omtrent strakte sig fra den ny Landevej til Frederiksberg Allé, og som paa Matrikelkortet af 1811 er betegnet med Nr. 64 b.

Berger hørte som bekendt til Tidens store Herrer, som førte musikalsk Selskabsliv i fin Stil. Hans Hus er tit forvekslet med det senere af Langberg byggede »Ny Bakkegaard«; ogsaa det lave sommerlige Hus, som vi betegner som det ægte »Walbye Bakkehuus«, og hvor der naturligvis hverken var Komfort eller Plads til Bergers Husholdning, har været tænkt som hans Sommerbolig, men det lader sig ikke gøre at tvivle om, at han ejede og boede paa Ny Bakkehus, der formentlig fra hans Tid har faaet det fornemme Præg, der endnu var Rester tilbage af, da Villh. Hammershøi først i Halvfemserne boede derude og malte flere af sine Interiør-Billeder i Sal og Stuer. Hans Billede af den saakaldte røde Stue førte til, at dette Rums Paneler og Døre blev skaanede, da Huset sidst i Halvfemserne forsvandt. De blev skænkede til Kunstindustrimuseet, i hvis Nyordning de nu er indgaaet.

Historikeren Troels-Lund og hans Søster Frøken Henriette Lund har efterladt gode Beskrivelser fra deres Forældres over tyveaarige Sommerliv i de to Nabohuse. Først fra 1841—61 i det gamle, lave Valby Bakkehus, og, efter at Taget der sank sammen over Familien, i en kortere Række Aar paa første Sal i Ny Bakkehus: ». . . med

den dejlige, vide Udsigt over Mark og Strand, med den festlige Sal . . . med den store stadselige Kobberkakkellovn, der saa paa den Indtrædende, som om den var skudt op af Jorden en eller anden St. Hans-Nat, da de Underjordiske havde Gilde . . . Storstuen, der havde Vinduer

Ny Bakkehus. Fotografi.

baade ud mod Kalvebodstrand og til den modsatte Side mod Haven . . .» Saadan taler Henriette Lund om Ny Bakkehus i sine Erindringer.

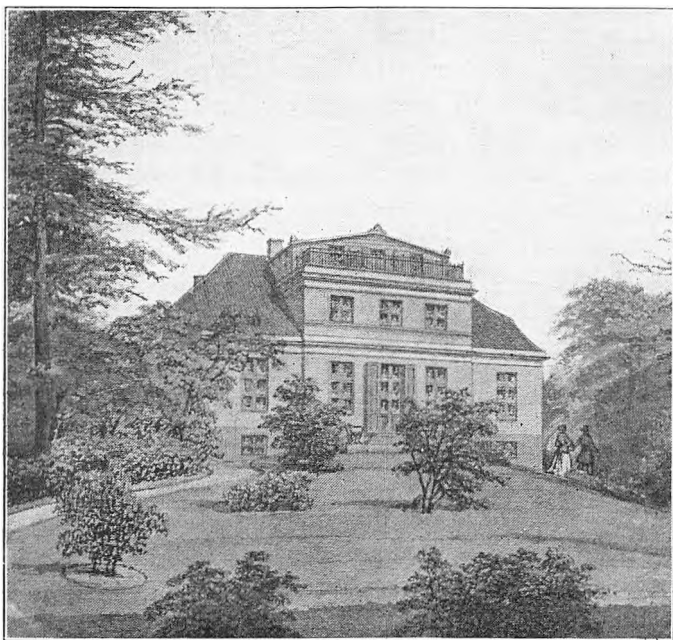
Den engelske Ingeniør Cridland, som var Befuld- mægtiget ved Det danske Gascompagni, havde Bolig og Kontor der 1870 og senere. Hans endnu levende Børn erindrer Resterne af Kobber-Ovnen, der vist har været i flere Etager, men da Vilh. Hammershøi havde Boligen, var Ovnen forsvunden. Hans Broder, Maleren Svend

Hammershøi husker den store Sals kønne Inddeling i Felter med Pilastre i Hvidt og Guld, mellem hvilke fandtes malede Landskaber og Byprospekter.

Det eneste Billede, der kendes af dette Hus, er det her, fra Foreningen Fremtidens »Københavnske Billeder fra 19. Aarh.« gængivne Fotografi. Midt i Gaardens Plæne ses en lille — kun en Meter høj — Stenstøtte, der sandsynligvis har været Sokkel for et Solur. Stenen er bevaret i Hjørnet af den Smule Have, der findes foran det ny store Hus, som nu indtager Grunden, og den har en noget medtaget latinsk Indskrift: *Tempus non amicitia perit* (Tiden, ej Venskab forgaar), og paa den anden Side: *1803 Hic jam Friderica sic hortus amoenior* (1803 boede allerede Frederikke her, og Haven blev yndigere). — Kammerraad Wenerslev købte Ejendommen 1802, og hans Hustru hed Frederikke; det maa formodes, at Stenens Indskrift er til hendes Ære. Efter Mandens Død beholdt hun Hus og Have til 1843, da hun giver Kammerherre v. d. Maase Skøde paa Matr. Nr. 64 a, medens Skomagere Steenhusen bliver Ejer af Matr. Nr. 64 b (Studevangen), hvilket Jordstykke senere, sammen med Gartner Kochs Have, Matr. Nr. 62, udstykkedes, da Kochsvej og Frydendalsvej anlagdes. Resten af den anden store Gartnerhave, Matr. Nr. 56, der sidst ejedes af C. L. Hansen, blev først udstykket og helt bebygget i nyeste Tid. Ny Bakkehus skiftede flere Gange Ejere, og med Udstykningen gik det langsomt. 1864 køber den senere Konferensraad Schlegel Parcellen ved Hjørnet af Vesterbrogade (Nr. 64 c), 1867 Mægler Blad Nr. 64 d og 1870 Smedemester Schæbel Nr. 64 e.

Den større Naboejendom, Gl. Bakkehus, som fra Orm 1799 var overgaaet i Langbergs Eje, deles 1802 saaledes, at Langberg giver Rahbek Skøde paa Bygningerne, gamle og nyere, med Have langs Alléen (senere Rahbeks Allé) samt selve Alléen. Selv beholder Langberg den oftere

omtalte Trekant, hvor han opfører sit Lyststed. I Skødet til Rahbek sikrer han sig mod at miste den fri Udsigt over Mark og Vand. Først nu bliver der fuld Klarhed i Ejendomsforholdene. 1801 lader Dispachør Knud Engelbrecht Langberg Gl. Bakkehus' Bygninger vurdere

Ny Bakkegaard. Akvarel af H. G. F. Holm o. 1845.

efter anmeldt Forbedring. Orms sidste Vurdering var fra 1794 og lød paa en samlet Værdi af 6020 Rdlr., nu opnaar Langberg en samlet Værdi af 11,560 Rdlr. Bygningerne beskrives under Betegnelsen a til e ret indgaaende og saaledes, at man kan følge samtlige her omtalte Huse indbefattende de to grundmurede Vinkelbygninger, det gamle Krosted Valby Bakkehus med mellemliggende Sidefløj, samt Staldlænge mod Nord med Indkørsel fra Alléen, men der nævnes stadig ingen Bygninger paa Trekanten.

1803 følger en, ligeledes i Enkeltheder gaaende, Beskrivelse af Langbergs Lyststed Ny Bakkegaard — med grundmuret Hovedbygning, Kælder under hele Huset, omfattende fem Værelser og Køkken, derfra Opgang til Hovedetagen, som er indrettet til en Spisesal med Udgang til Haven og endnu fire Værelser. Overalt engelske Vinduer med store Ruder, dobbelte hollandske Døre og Gulve lagt i Planker. Fra denne Etage Opgang ad en italiensk Trappe til øverste Etage, der rummer fire Værelser og fire Pulterkamre. Endvidere en østre Bygning, Grundmur til alle Sider, indeholdende Vognremisse og Stald til fire Heste. Alt — ikke tilforn forsikret — sættes til 5820 Rdlr.

Endelig faar Rahbek 1804 ny Vurdering af sine forbedrede Bygninger, der synes mest at bestaa i Ændringer af Stalde og Vognskure til Beboelsesrum med Køkken etc.

Langbergs Lyststed solgtes senere til Dispatchør *Bech*, og denne solgte 1840 hele Ejendommen til den senere Geheimeraad, Konseilspræsident *Hall*, som i Aaret 1861 faar Bevilling til Nedlægning af sin Gaard Nr. 55 — Ny Bakkegaard — mod Udlæg af et Pligthus og samtidig Udstykning i 30 Parceller. — Pligthuset var sikkert det lille Bagersted, som i lange Tider laa tæt ved Halls Have, og som sammen med Schlegels Hjørnested i nogle Aar var de eneste Huse paa Grunden langs Roskildevej, som Gaden endnu kaldtes. Efter Halls Ønske afstod Schlegel en Strimmel af sin Have mod Syd, hvorved Hall opnaaede en Indgang til sin Ejendom fra Pilealléen (Matr. Nr. 64 f). Den lille Passage findes endnu endende i en aaben Plads mellem de ny Huse. Den første, som købte Grund af Hall, var Maleren *H. Olrik*, som erhvervede Trekantens Spids, der havde Façade baade mod Vesterbrogade og Rahbeks Allé. Han tog sit nybyggede Hus i Besiddelse Oktober 1862. Efterhaanden blev der bygget flere

Privathuse i rummelige Haver; de er nu alle afløste af høj Bebyggelse. Først i Aaret 1894 overdroges Resten af Ny Bakkegaards Jord til et Konsortium, der anlagte og bebyggede de ny Gader. Dog blev Hovedejendommen Nr. 55 a af Hensyn til særlige Servitutter bibeholdt og ligger endnu i et Stykke Have ved Rahbeks Allé Nr. 34. Fra midt i Fyrrerne stammer H. G. F. Holms her gengivne Akvarel, der ligeledes er fremdraget til Fremtidens »Københavnske Billeder«. Huset har nogenlunde bevaret sin Karakter til den Dag idag. Man ved, at Hall har imødekommet et Ønske fra sin Hustru og i 1846 ladet Arkitekten J. D. Herholdt omforme Taget over den store murede Kvist til en Altan. Herholdt opfører dette Arbejde som sit første selvstændige i Listen over sine Værker. Iøvrigt er Ny Bakkegaards Hovedbygning svarende til sin Tid og har flere Ligheder med andetstedsfra kendte Lystgaarde i Byens nærmeste Omegn.

Gl. Bakkehus købtes efter Rahbeks Død af et Par »Dekoratorer« Brødrene *Hamm*. De synes at have moret sig med at pynte — særlig de ældste Bygninger — med urimelige og kulisseagtige Tilsætninger. Den lange Have langs Rahbeks Alle udstykkedes efterhaanden; Hovedparcellen, Matr. Nr. 66 a, ejedes til sidst af Kammerherre *Bibou*, som i 1856 giver Komitéen for Aandssvageanstalten Skøde paa Resten af Gamle Bakkehus' Jord.

Stedets berømmelige Minder falder i den Rahbekske Tid, hvorom mangfoldige Vidnesbyrd beretter i vor Litteratur. Huset, hvor Rahbeks boede i de første Aar af deres Ægteskab, har vi her ment at kunne bestemme som selve det lave Krosted, Gl. Valby Bakkehus. At de har indrettet sig anderledes, da de fik hele Ejendommen til Raadighed, er naturligt nok. Om Kammas første Have skriver hendes Mand i sine Erindringer: »Det var en Stengård, hvor — et Par uhyre Piletræer ud til Vejen

fraregnet — ikke voxte en Blomst eller god Urt, men som hun røddede, dyrkede, rygtede, og i de fire Aar, den var hendes, bragte saa vidt, at da jeg ved at blive Ejer af Bakkehuset kom i Besiddelse af den mig fra tidligere Aar saa kære gamle Bakkehushauge det dog var mig et tungt Bytte for den at forsage min Cammas Hauge! . . .« De fire Aar, i hvilke Kamma maatte indskrænke sig til at opdyrke Resten af den gamle Landevej, passer nøje til Tidsrummet 1798—1802. Siden fik hun Raadighed over stor og god Havejord, da de to valgte deres Bolig i Hjørnet af de sammenbyggede Længers Stuectage, hvorfra der var direkte Udgang til Haven og sikkert ogsaa en smuk Udsigt. Der har de levet, og der er de døde, i de beskedne Rum, som Just Mathias Thiele, der 1821—22 boede paa Bakkehuset, bedre og tydeligere end nogen anden har beskrevet, og som svarer særdeles godt til Værelserne, som nu er indrettede til Mindestuer.

Fra Rahbeks Tid stammer Smøgen, som fører fra Alléen, der jo endte blindt, ad nuværende Kammasvej til Hjørnet af Pilealléen. Han lod den 1822 anlægge over sin Grund for at spare Gaaende fra og til Valby for den betydelige Omvej omkring Trekanten.

Forud for Bakkehusene har den store Gamle Bakkegaard ligget sydligere. Dens Jorder er opslugte af Carlsberg Bryggerierne og dens Vaaningshus af Ny Carlsbergs Hovedbygning. Efter denne Gaard har Langberg kaldt sit Lyststed: Ny Bakkegaard, ligesom Holsteins, senere Bergers Vaaningshus ved Hjørnet af Pilealléen kom til at bære Navnet Ny Bakkehus i Modsætning til det ældre og egentlige Gamle Valby Bakkehus¹⁾.

¹⁾ Hovedparten af de arkivalske Undersøgelser, som er Grundlag for det her meddelte, er foretagne af Underbibliotekar R. Paulli. Adskillige Oplysninger om Stedernes skiftende Ejere er velvilligst meddelt af Frederiksbjergs Stadslandinspektør N. F. Jensen.

FRA BRØNSHØJ KIRKE OG PRÆSTEGAARD.

I.

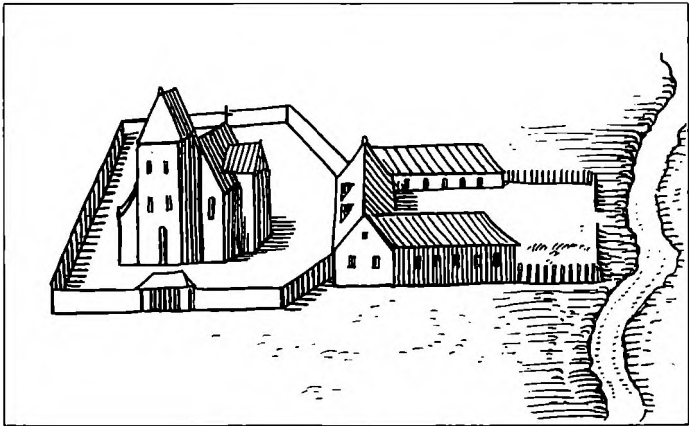
BRØNSHØJ KIRKE. EN GAMMEL PRÆSTESAG.

AF R. P. RASMUSSEN.

De Billeder af Karl Gustavs Lejr ved Brønshøj, som er gengivne i dette Tidsskrifts 2. Rk. I Bd. S. 242 ff., er aabenbart meget omhyggelig gjorte. De er jo ogsaa tegnede af en af Tidens fineste Tegnere, den berømte svenske Arkitekt og Ingeniør Erik Dahlbergh. Da Lejren i Brønshøj bestod i omtrent 2 Aar, har Dahlbergh tilmed haft overmaade god Tid til at udarbejde sine Tegninger, og man kan vist gaa ud fra, at hvad han har gengivet baade af selve Lejren og af Egnens Topografi er rigtigt. Foruden de gengivne Billeder findes der ogsaa i Samuel Pufendorfs Bog om Karl Gustavs Historie et større Billede af hele Egnen Vest og Nord for København; dette Billede synes ligeledes at være troværdigt.

Ud fra en saadan Betragtning er det faldet mig ind, at det kunde have Interesse særlig at gengive et enkelt Parti af Dahlberghs Billede af Lejren, nemlig Brønshøj Kirke og Præstegaard. Vel er Billedet lille, men det er udført i alle Enkeltheder og med samme Nøjagtighed som alt det øvrige, og giver paa en interessant Maade et Stykke af Brønshøj By, derunder et lille Prospekt af Kirken og Præstegaarden, som de saa ud for over 250 Aar siden paa Belejringens Tid. Det er lykkedes at forstørre Dahlberghs Billede saa meget, at det efter Omstændighederne er blevet meget tydeligt.

Pastor P. Hersleb, der var Præst i Brønshøj 1744—68, fortæller, at der paa Kirkens Nordside var en Sidebygning med Ligkapel, hvortil der var Indgang fra Kirken, og en saakaldt Kirkelade. Kirkeladen har været benyttet til Indsamling af Kornlienderne in natura til Biskoppen fra Bønderne i Brønshøj. Paa Billedet ser man Brønshøj Kirke liggende midt paa Kirkegaarden; der har været en Dør paa Taarnets Vestside, som nu er borte, men

Brønshøj Kirke og Præstegaard. Forstørret Gengivelse af Brudstykke af Stik af Erik Dahlbergh.

ellers er det det samme Taarn som nu. Stendiget om Kirkegaarden støder til begge Ender af Præstegaardens Stuehus. Som Billedet er taget, vilde Taarnet helt dække den nordre Side af Langkirkens Gavl, saa der altsaa intet vilde være at se af Hjørnet. Man forundres derfor over, at der alligevel ses en Gavl, der dog er lavere end Kirkens. Denne Gavl giver Billedet dets største Interesse. Er det ikke Kirkens Gavl, maa det være Sidebygningens. Kirkeladens. Denne har altsaa været til før Krigen og stod der endnu paa Herslebs Tid, ja længe efter, skønt den allerede den Gang var meget brøstfældig og næsten faldefærdig.

Naar den trods den daarlige Forfatning fik Lov til at staa, har det nok sin Grund deri, at den var Ligkapel, det vil sige Begravelses-Kapel. Der har været hensat Ligkister dér, ligesom Tilfældet var inde i selve Kirken, under Kirkens Gulv. For disse Kisters Skyld har man maattet lade Huset staa.

Det eksisterede endnu i mange Aar. I Herredsprovstiets Protokol vedrørende Synsforretninger over Kirker og Præstegaarde i Smørum Herred findes Sidebygningen saaledes omtalt. Ved en Synsforretning i 1808 anker Synet over, at Brønshøj Kirke er for mørk. Synet ønsker indsat et Vindue i Kirkens nordre Væg; men det kan ikke ske »formedelst den der udenfor værende Bygning«. Dens halve Del er et aldeles unyttigt Begravelses-Kapel med nogle sammenfaldne Ligkister, hvori gemmes nogle Benknogler. Synet mener, at de straks bør nedgraves. Den anden halve Del af Sidebygningen bruges som Materialhus, men er ligesaa unyttig. Hele Huset burde — hedder det — aldeles nedbrydes, hvilket kan ske uden Skade for Kirken. Materialierne vil kunne indbringe nogle Penge, som kunde komme til Anvendelse, naar det omtalte Vindue skulde anskaffes og indsættes, og Kirken tillige forskønnes.

Aaret efter, i 1809, meddeles det, at Kancelliet har tilladt at anvende Materialierne paa den foreslaaede Maade, og der tilføjes, at Kirkens Patron, Biskop Münter, allerede har bestilt Haandværksfolk til at begynde Reparations-Arbejdet umiddelbart efter Synsforretningen. Denne fandt Sted i September 1809, og inden Aarets Udgang er Kapellet og Kirkeladen sikkert forsvundne. Sidebygningen, hvis Gavl ses paa Billedet, har altsaa staaet i over 150 Aar.

I samme Synsprotokol — kan tilføjes — omtales ogsaa, at Fjenden i 1807 »har borttaget Overtrækket over Beklædningen paa Prædikestolen«, senere siges »Betræk-

ket paa Prædikestolen«. Det skulde naturligvis fornyes, men i 1816 er det endnu ikke sket. Der er ogsaa andre Minder om Englænderne at notere fra Brønshøj Kirke. 1808—16 sad der i Kirken nogle gamle, brøstfældige, forbrændte, sorte og mørke Vinduer. Ogsaa Hegnet om Præstegaardshaven var forbrændt. Begge Dele er sikkert de engelske Soldaters Værk. Som de gjorde andre Steder omkring København, har de rimeligvis tændt Baal paa Kirkegaarden saa nær op ad Kirken og Hegnet om Præstegaardshaven, at Ilden har fænget baade i Kirkens Vinduer og i Hegnet. Selve Kirken benyttede Englænderne til Materialhus, saalænge de laa om København, og Guds-tjenesten var suspenderet i denne Tid.

Der er forøvrigt ingen Grund til at skrive mere om Kirken, da der ikke foreligger nye Oplysninger om den, og det er saa let at finde, hvad man ved om den. Pastor Hersleb omtaler ogsaa, at Kirken har et anseeligt Vaabenhus paa Sydsiden. Det ses paa Billedet, og er først i nyere Tid blevet afløst af det nuværende Vaabenhus.

Fra gammel Tid har Brønshøj ligget under Sjællands Biskop som Annex til Vår Frue Kirke i København, og Præsten derude var Biskoppens Kapellan. Præsten havde Præstegaarden i Fæste og svarede Afgift af den til Biskoppen. Allerede paa Reformationstiden gav denne for en Præstegaard usædvanlige Stilling Anledning til Uenighed mellem Præsten i Brønshøj, Mattis Hansen og Biskop Dr. Peder Palladius om, hvad der maatte tilkomme hver af dem af Embedets Indtægter. Rimeligvis var det Mattis Hansens Udnævnelse til Præst, der gav Anledning til, at Spørgsmaalet blev rejst. Tirsdag efter 2. Søndag i Fasten 1539 blev i den Anledning foranlediget en Sammenkomst paa Københavns Slot mellem forskellige Herrer, deriblandt endogsaa Bugenhagen, tilligemed Biskoppen og Præsten.

Sammenkomsten førte til, at Bispen og Præsten blev

forligte, og at det blev fastslaaet, at »Præsten skulde nyde, hvad en Præst bør have af Sognet, deriblandt Tienden til Brønshøj Præstegaard, med al anden præstelig Rettighed, medens Biskoppen derimod skal nyde og beholde selve Præstegaarden med al dens rette Tilliggende til en Ladegaard — undtagen fjerde Parten af de Jorder og Ejendomme, som til samme Brønshøj liggendes er, af hvilke Mattis Hansen skal nyde Brugen og beholde til sit Underhold, saalænge han er i sit Embede«. Biskoppen havde bl. a. gjort Fordring paa Tienden; men heri fik han altsaa ikke Medhold.

Om den Præstegaard, som er gengivet paa Billedet, er der ikke meget at oplyse. Den er for længst forsvunden, og Meddelelser af nogen Betydning om den foreligger der ikke. Naar Biskoppen talte om Præstegaarden, kaldte han den Gaarden, »som kgl. Majestæt har forlenet til mit Embede«. Præsten i Brønshøj beboede den, men var egentlig kun Kapellan for Biskoppen i København. Selve Brønshøj Præstekald var tillagt Biskoppernes Enker, men Præsten skulde ogsaa leve af Kaldet, og dette Levebrød har maaske til Tider været smal Kost.

Efter det gamle Billede at dømme, har Præstegaarden og dens Have indtaget hele Terrainet fra Kirkegaardens hen til Frederikssundsvejen, ogsaa den Del, hvor Kroen nu ligger. Kroen har altsaa ikke været der paa Karl Gustavs Tid, men er senere kommen til. Godt en Snes Aar efter Svenske-Krigen findes den omtalt paa samme Sted, hvor den nu er. Bispens vilde gøre gældende, at dens Grund hørte til Præstegaarden, men fik ikke Medhold. Grunden var Gadejord og havde ikke før baa-ret noget Hus.

I Aaret 1736 blev Hieronymus Aaschou Præst i Brønshøj. Han fandt ved sit Komme til Byen, at Præstegaardens Bygning var ganske brøstfældig og tildels nedfalden, saa at den ikke kunde sættes i Stand for under

4—500 Rdlr. foruden det Gaardfæld, som var givet af Formandens Stervbo. Han søgte derfor Kongen om, at han maatte faa Præstegaarden til Residence paa det Vilkaar, at Bygningen maatte tilhøre ham, og han og hans Efterkommere for Præstegaarden maatte nyde Betaling ligesom for enhver anden Præstegaard. Biskop Chr. Worm gik gerne ind paa Ordningen, og 3. Maj 1737 fik Præsten Brønshøj Præstegaard overladt imod at betale til Christianshavns Bornehus 100 Rdlr. Brønshøj Præstegaard var fra da af Præstens og ikke længere Bispens Gaard. Senere i Tiden synes man dog atter at have glemt det. I hvert Fald søgte Præsten M. B. Møller i 1822 Sag med Biskoppen for at faa sin Bekostning ved Præstegaardens Istandsættelse refunderet. Den var da igen næsten nedfalden. Med Henviisning til den fra 1737 af Kongen udstedte Skrivelse vandt Biskoppen dog let sin Sag.

1836 overtog en ny Præst, E. H. Clasen, Sognekaldet i Brønshøj og satte paa egen Bekostning Præstegaarden i Stand. Den var da paa 78 Fag, Entré og 9 Værelser foruden alle nødvendige Stuer til Bryggers, Køkken. Spisekammer, Folkestue, Mælkestue, Rullestue, alle med Fjælegulve. Desuden var der i Sidehusene Stalde, Karlekammer, Selekkammer, Vognremise o. s. v. Assurance-summen var 5400 Rdlr. og Indløsningssummen 466 Rdlr. 4 Sk.

Saalænge Brønshøj Præstegaard stod, var den Præstebolig paa lignende Vilkaar som Landets øvrige Præstegaarde. Præsten maatte efter almindelig Sædvane søge Gaardfæld hos Formanden eller dennes Arvinger til at dække Udgifterne ved Bygningernes Istandsættelse.

Først ved Aarhundredets Udgang forsvandt den gamle Præstegaard.

Om en af Præsterne kort før Svenske-Krigen ved man en Smule.

Præsten er Niels Jacobsen (udnævnt 1643, maaske

allerede 1630), om hvem de gamle Tingbøger indeholder nogle mørke Blade. Først fortælles det, at han ikke passede paa sine Kreaturer, navnlig ikke sine Høns, Faar og Grise. Lige udenfor Præstegaarden havde Naboen en Toft, som naturligvis til Tider var besaaet med Korn. Dette Korn var meget efterstræbt af Præstens Kreaturer. En Sommer var det saaledes ganske afædt, og de skyldige var Præstens Kreaturer. Det hedder endogsaa, at Præsten ligefrem lod sine Folk drive Kvæget ud af Gaarden og ind i Toften; men det blev dog ikke godtgjort, at det var rigtigt. Derimod fortælles der, at der under Præstens Port var saa stort et Hul, at Smaakvæg kunde gaa derigennem. Kornet var altsaa ikke beskyttet ved, at Porten lukkedes.

Siden berettes der mere triste Ting om samme Mand. Maaske kunde der ogsaa være noget godt at sige om ham; men Tingbøgerne er ikke Stedet, hvor saadant opbevares. Rygtet berettede bl. a., at Niels Jacobsen laa i med sine kvindelige Tyender. I et Tilfælde blev Sagen bevist — saadan som Tingbøgerne fortæller derom — en af hans Piger udlagde ham som Fader til sit Barn, og Præsten maatte rømme fra Landet.

Han var bleven Enkemand, men havde et Barn med sin Hustru, og dette Barn efterlod han i Præstegaarden, da han flygtede. Han havde en Del Familie i København, to Brødre og en Søster; den sidste var Enke, da Sagen imod ham blev rejst. Forgæves forsøgte hans Søkende at hjælpe ham under Forhørene. De foregav at have faaet et Brev fra ham, hvori han benægtede og modsagde Pigens Beskyldning; men de fremviste ikke Brevet.

Maren Michelsen hed Pigen; hun var fra Skanderborg Egnen og knap 15 Aar gammel. Hun kom i Huset hos Præsten paa Begæring af hendes Broder Knud Michelsen, som ogsaa tjente i Byen, og hun havde været der c. 2 Aar, da hun fødte sit Barn, saa vidt man kan skønne,

den 1. September 1653. Niels Jacobsen var alene tilstede hos hende under Fødslen og kvalte straks Barnet. Lørdagen derefter rejste han til København til sin Broders Bryllup, og efter hans Bortrejse forvissede hun sig om, hvor Barnet var, og at det var dødt. Der gik nu en Uge til, og om Søndagen efter Gudstjenesten, 14 Dage efter Barnets Fødsel, indfandt Herredsfogden sig i Brønshøj Præstegaard tilligemed flere Kvinder fra Byen, deriblandt Jordemoderen. For dem bekendte Pigen, hvorledes hele Sagen forholdt sig, men benægtede, at hun havde været Vidne til, at Barnet blev dræbt, da det foregik i et andet Rum. Den stakkels Moder var mere død end levende, da hun forstod, hvad der var sket, men Hr. Niels bad hende være rolig, tog sin Fiol i Haanden og legte derpaa for hende. Han holdt af at spille Violin, og under Forhørene blev det oplyst, at han spillede paa sin Violin næsten hver Aften i Præstegaarden. Det var Biskop Dr. Laurids Mortensen i København, som rejste Sagen imod sin Kapellan. Under Forhørene mødte Biskoppen ikke selv, men sendte sin Fuldmægtig Jens Nielsen. Sagen endte med en Nævninge-Kendelse, som lød paa, at Pigen som Medvider i Drabet skulde miste Livet. Dommen skulde afsiges paa Landstinget i Ringsted; men Retsprotokollerne mangler, saa Pigens endelige Skæbne kendes ikke¹).

Niels Jacobsens Broder tog paa Biskoppens indtrængende Opfordring hans Barn til sig og fik udlagt til Barnets Gavn og Bedste Præstens Formue og Gods, som fandtes til Stede i Brønshøj Præstegaard. Ved Aarets Udgang var den sørgelige Præstesag ført til Ende.

¹) V. Møller: Fra Sokkelund Herred. 1924. S. 71ff

II.

PEDER LORENZ HERSLEB (1718—1769) OG HANS
OPTEGNELSER.

Af V. MØLLER.

Naar der i efterfølgende Linier skal berettes om Præsten P. L. Herslebs Levnedsløb, hans Person og Gerning, vil det være ham selv, der ved et Uddrag af sine mange efterladte Optegnelser tegner Billedet.

Hersleb, f. 1718 paa Eggergaard i Trondhjems Stift, var en Præstesøn; han afgik fra Trondhjem Skole 1734, studerede i København og tog efter Datidens Skik en Tur ud som Skibspræst. 1744 blev han af Sjællands Biskop kaldet til Sognepræst for Brønshøj-Rødovre Menigheder, hvor han kom til at udøve sin Manddomsgerning i næsten 25 Aar. Det var en omfattende Virksomhed, han kom ind i; der hørte megen Jord til Præstegaarden, 2 Kirker havde han at prædike i, 2 Skoler at tilse, en stridbar Degn, ogsaa en Nordmand, at trækkes med, og det maa siges, at han med Iver og Nidkærlighed røgtede sit Kald. 1748 blev han gift med Birgitte Marie Hulegaard, og der fødtes 5 Børn i Ægteskabet. Hans Liv formede sig ikke som en Dans paa Roser; i hvert Fald var der mange Torne paa. Modgangs Tider med Pest, Dødsfald blandt hans Nærmeste, Kvægepest og Uaar hjemsøgte ham som Egnens øvrige Befolkning. Under alt dette holdt han dog Modet oppe, bl. a. takket være sine mange Interesser, der omfattede Historie, Topografi, Heraldik. Med Sjællands Bisp stod han — som de fleste af Brønshøjpræsterne — i livlig Brevveksling og selskabelig Omgang, og da hans Slægtning, Peder Hersleb, forflyttedes som Biskop fra Christiania til København, blev Forholdet mellem dem selvsagt meget fortroligt.

Ved Fødslers, Vielsers og Begravelers Optegnelse i Kirkebøgerne føjer Hersleb ofte Bemærkninger til, der

baade belyser Tiden og viser hans Naturel. Han skriver f. Eks. om en Mand fra Vanløse, som blev begravet paa Brønshøj Kirkegaard: »Et større Skarn er ikke kommet til Jorden, sit Folks Forræder, der glæder sig over at gøre ondt som Djævelen.« Dette frygtelige Skudsmaal referer sig til en Sag angaaende Landgilde fra Vanløse, hvor omtalte Mand gik mod de andre Bymænd, hvilket formentlig ikke har været til deres Gavn.

Foruden Sognets egne Folk er en Mængde Soldater bleven viet i Brønshøj, og endnu flere udlagt som Barnefædre — uden at lade sig vie. Ofte skriver Hersleb: Besvangret af N. N., aftakket geworb. Soldat og bortrømt; ja, Piger og Karle i Præstegaarden kunde det gaa galt for. Hvad Under, at Præsten har været gram i Hu; aabenbart har han gottet sig over to, der tjente hos ham, og som vilde ægte hinanden, da hun var frugt-sommelig. Men Pigens Forældre, der var »formaaende« (formuende), satte sig derimod. »Altsaa har de forregnet sig,« skriver Præsten.

Ret sjældent hændte det, at Bruden mødte som Mø i Kirken; dog maa man huske, at med Trolovelsen indlededes ofte Samlivet. Hersleb skriver: »Pigen Maren Jensdatter var et Exempel for hendes Køn, idet hun ikke nogen Nat siden Trolovelsen har været i Fæstemandens Hus«. Præsten har aabenbart ikke tænkt paa, at saa kunde han jo have været i hendes Hus.

Det maa ogsaa have været en penibel Situation, naar det anføres samme Aar, at Karen Andreses Datter nær havde gjort Barsel i Kirken: »saa ulig er denne den forrige Brud, som var Mø, men denne en Skøge.»

Da Hersleb begraver en ung Mand, der var omkommen i det store Snefog mellem Brønshøj og Vanløse, skriver han: Sandelig denne var et retfærdigt Menneske og Guds Søn.

Et ganske godt Indblik i, hvilke Kvaler blot eet Men-

neske kunde berede Sognet og Præsten, giver følgende Beretning:

Omskrevne Sara Andersdatter, tvende Gange udi sit Ægteskab besvangret, hvorover hendes rette Mand fra hende er undveget, har forlængst været af mig antaget til Præparation for at kunne antages til publique Absolution, men udi Præparationstiden melder hendes Værtinde mig, at hun atter lever udi et liderligt Levned med en ærkeliderlig Person, Soldat Peder Vanløse, at han kom ind til hende om Aftenen, før Dørene blev lukket, forblev hos hende om Natten, og Værtinden selv maatte lukke ham ud om Morgen; derpaa blev hun atter afvist med hjertelig Paamindelse om Forbedring, men desværre! som vi her maa beklage; hun har ikke standset udi sin Synd, men flyttet fra sin Værtinde, lagt sig ind udi et øde Hus og er bleven en offentlig Hore for enhver, som kommer, og der jeg mærkede, at der ingen Skam eller Blusel mere var for hende, beklagede jeg mig skriftlig for vores Amtmand, hvis Svar jeg først bekom af 15. Februar, hvorudi han melder, at der var givet Ordre til Regimentsskriveren, at hun skulde forvises Byen og Sognet; om hun nu, efter at hun af Øvrigheden er forvist, har meldt sig for D. H., ved jeg ikke. Det er desuden højst beklageligt, at mange, hellers skikkelige og uberygtede Folk, er kommet udi Vanrygte for dette skændige Menneske; det er aldrig før sket i min Tid, at her har været en offentlig Hore i Sognet, som siden denne kom hid. Af denne Beretning behager D. H. at fornemme, hvad Skam og Bedrøvelse bemeldte Sara Andersdatter har foraarsaget, og vi skatterer os lyksalige, om hun vil blive sendt fra os. — Vi har omsider hørt, at Børnekopperne have gæstet Børn, som vi haabe allerede ere restituerede. Mine Børn derimod har faaet Plage af Byld, sær den mindste, som for nærværende Tid er udi en ynkværdig og lamentabel Tilstand, thi han har 6 store Bylder paa een Gang at drages med. Jeg og min Kone har aldrig paa een Gang været friske, alt af Bylder, vores Jomfru ligeledes paa sine Hænder, saa vi har lært, at Bylder har smittet andre; endnu gaar jeg med en paa min Mave, hvor den skal højes, som er mig til stor Hinder. Gud har paa denne Maade meget nedbøjet os, som hans faderlige Hjerte igen vil glæde os efter de Dage. Sygdom har vi ogsaa paa vore Heste.

Og hvad kunde der ikke hænde »den norske Præst«, som han benævnedes i Menighederne!

En besynderlig Casus med en ung Kone i Utterslev, som med sine gruelige Bespottelser mod Guds Søn og alt det, som helligt er, har gjort mig varm i Hovedet og [skaffet mig] vaagne Nætter; naar hun begynder, løber alle ud af Stuen og lader mig enc; det er ingen Hjernens Forvildelse, thi Talen er allfor rask og sammenhængende dertil, hendes Instancer og Indsigelser argumentatio. Naar Paroxysmus er over, taler hun efter sin Kundskab gudeligt og beklageligt, alt om den onde Aand; derimellem skriger [hun], hviner, bider sin Tunge, bliver mørkerød i Ansigtet, spytter os i Øjnene, spotter Gud og sin Frelser, kalder paa Djævelen o. desl.

Begyndelsen skal være kommet deraf, at hun udi en Beskyldning af sin vrede Fader skal have paa Løgn ønsket, at Fanden maatte fare udi hende; 2 Timer derefter begyndte hun at te sig underlig; alt dette bekender hun selv, naar hun er rolig, raabende: Ser jer nu i Exempel paa mig! Ikke desto mindre saa holder jeg det langt fra ikke for nogen Satans legemlig Besættelse, men for det, som har en værre Følge med sig: en forsætlig og frivillig Overgivelse udi nogen uren Absigt. En stor Forbitrelses-Feber er begyndt, og i den vil hun revangere sig og sætte alle i Huset i Forskrækkelse, menende at kunne gøre det om igen en anden Gang, naar hun har naaet sit Øjemærke; den Mistænke har jeg, at Sagens Grusomhed er bestilt, og bedrøves over, at Følgerne vil blive værre for hende, end hun tænker, og den onde Aand besvære hende virkelig paa det sidste. Herren redde os!

Senere skriver Hersleb:

Vores smaa Sager er nu i den største Gære og lægger Byrder til mine Byrder; af Stedet kan jeg ikke komme for at tale med D. H. Kvægsygen har gjort rent Bord hos mig, Folkene er syge i Gaardene og i Sognene, Mandtallene til hvert Maaned, en gal Degn og Skoleholder kan dog skaffe en noget at tænke paa udi min liden Kreds; jeg forundrer mig, at saadant møder mig paa min Alderdom.

Mit Hus er fornemmelig og udi slet Omstændighed, alle mine Børn og 2 Fruentimmer er syge af Frisler, og vores lille Christopher udi saa ynkværdig Tilstand, at han ikke uden vaade Øjne kan beskues; der gaar som en Pil gennem mit Hjerte, naar jeg hører hans Jammer; i vore Tanker er

han forloren; Gud ved alting; det smerter os meget at overlevere et saa haabefuldt Barn til Æderne; jeg bekender, at jeg med Job falder paa Jorden af Skrøbelighed.

Frislerne kom kun lidt til Syne, men blev straks usynlige, Feberen holdt ved til 7' Dag, nu er Kroppen saa hoven og øm, at man ikke kan røre ham. Ak, ak! Jeg kan ikke skrive mere, thi jeg er syg.

1766 rasede Sygdommen i Sognene.

Vi have været mange syge, bleven friske og syge igen, og en Del af de friskeste ere bortdøde. Jeg var kommen til København udi forgangen Uge, men blev hentet strax tilbage, thi de holder det ikke for nok, at jeg besøger og betjener dem i deres Svaghed, men jeg skal og staa hos deres Seng, naar de dør. Vi har efter min indstændige Begæring faaet Stads-Fysikus Wandler ud til os at besøge vore syge, som i Hast tog saadan Overhaand med Blodgang, at de bedste Bønder, som jeg ansaa for de sundeste, var gaaet til Sengs, og hvor det kom ind udi en Slægt, gik det rundt om i samme og sprang fra den ene By til den anden, blot fordi de havde besøgt de syge. Fader, Moder, Datter, Datters Mand og Barn var syge i Utterslev udi eet Hus, deraf døde de gamle udi een Uge og stod i een Grav. 3 Gaardmænd, som vare Brødre, alle døde udi 6 Uger i en By, Husum. Jeg har mærket, at de sundeste, som have det sødeste Blod, staa med Fare udi denne Forraadnelse-Sygdom, som gemenlig slutter med en raadden Tunge. Wandlers Kur slaar vel ind og hans Plaster eller Latverge slaar temmelig vel ind, naar den bliver i Tide appliceret. Gud hjælpe os at agte paa Tiden, at Herren kan faa det, han søger hos os. Udi mit Hus ere vi nu alle friske, men Børnene have været syge.

Nu blev Hersleb imidlertid syg for Alvor, hans Sygdom varede ca. 1½ Aar, og egentlig kom han sig aldrig. »Det værste for mig er, at jeg ikke kan gaa endnu uden Kæp, som forhindrer mig at gaa op ad Trappen,« skriver han. 1767 søgte han Præstekaldet ved Vor Frue Kirke i Trondhjem; Degnen, Mons. Lorenz Holst, var ogsaa Ansøger til samme Post. »Det var ilde, at vi to skulde saa lige drages om Stykket,« siger Hersleb.

I April 1768 faar han Meddelelse om, at han skal til Trondhjem. Herpaa svarer han:

Jeg har været syg siden Paaske, blev stytet ud af Kirken Konfirmations-Søndag, men ved at læse D. H.s meget ærede af Dags Dato blev jeg, Gud hjælpe mig, kold som et Stykke Jern, idet jeg tænkte paa de faa Kræfter, jeg har nu tilovers til at spændes for et større Læs, men jeg trøster mig ved Herren, vor Styrke, at han skal frelse mig fra en ond Dag og hjælpe mig til sit himmelske Rige. D. H.s vigilance for mig forbinder mig til den allerstørste Erkendtlighed, ihvorledes det end løber af med mig; thi De haver haft Medlidenhed med mig og hjulpet vældig paa Sagen, uden hvilket jeg som ubekendt ikke har kunnet haabe saa meget. Jeg mener dog ikke at opleve nogen Paaske som denne, da jeg udi 5 Dage var 11 Gange paa Prækestolen og første Paaske-dag til Aftensang; alle mine Hjælpere slog mig fejl, som havde lovet mig Hjælp.

Den megen Kørsel i den haarde Vej stødte mit arme Legeme saa fordærvel, at der fulgte paa en 14 Dags Diarrhé, som nær havde gjort Hast med mig; det er i Dag den nogenledes har standset, men Kræfterne er borte, saa jeg ryster paa Hænder og Fødder, en saadan Karl er den ny Vor Frue Præst. Jeg kan ikke klage over den fattige Menighed, at de jo har undt mig mere, end de har formaaet at give. Gud give dem en vel intentioneret Hyrde i mit Sted, som vil lade sig nøje med Uld og Mælk og ikke begære Kød, men lede dem for Christi Skyld til Græsgangene.

Jeg forestiller mig, naar dette spørges, en almindelig Bevægelse, som vil være som en Pil igennem min Sjæl, og tyngere vil det blive, naar jeg og disse Børn ganske skal skilles ad. Paa Løverdags og Søndag maa jeg have en fremmed Præst, thi jeg tør ikke tage mig paa at skrifte og berette 140 Mennesker, som er samlet paa, fordi en Altergang er gaaet over.

Ved den oldenborgske Kongestammes 300 Aars Jubilæum (1748) skrev Hersleb: Undersaaternes Jubelfryd. Det er en i høje Toner holdt Forherligelse af Kongerne fra Christian I til Frederik V. Til Brug i sine egne Menigheder forfattede han: Andagt at bruge før og efter Skriftemaal til Nytte for

Brønshøj og Rødovre Menigheder. 3die Gang oplagt Kbhvn. 1765.

Til Hofmans Foundationer skrev Hersleb en fyldig Beretning om Kirkerne og Sognene (findes i Landsarkivet for Sjælland). Han fortæller her om et Møntfund paa Brønshøj Kirkegaard — Mønterne var fra Grevefejds Tid — om Eleonora Christine paa Husumgaard, om Scheelens Gaard i Utterslev, hvor »den svenske Konge Carl skal have spist udi Kbhvns. Belejringstid.« I Resterne af en Skanse, opkastet af Svenskerne, fandt Hersleb en Kanonkugle paa et Lispunds Vægt. Ellers mener Præsten, at dette Kald udi de svenske Krige maa have mistet sine Antikviteter«. I sin Embedsbog har Hersleb behandlet flere Adelsslægter: Juel, Gedde, Rosenkrantz, Thott etc. heraldisk, optegnet *Christiern Pedersens Vita*, givet en Statistik over Gejstligheden i Danmark og Norge (2200 Præster ialt), polemiseret mod Paven; han anfører Rækken af Sjællands Bisper, giver Tekst til Ligprækener over bekendte afdøde, begynder en kronologisk Opregnen af kirkehistoriske Begivenheder etc. etc.

Ofte kommer Hersleb med en vittig Bemærkning: Over Prins Christian prædikede Dr. Jesper Brochmand Latin og Hofpræsten Dansk. Hvilken Ulykke, om det nu havde været Cotume, da havde Bluhme (Hofpræsten) vel præket lige saa slet Dansk, som han læste Fadervor ved Taflet Kroningsdagen den 4. Oktober! De mange tyske Bøger, Landet oversvømmedes med, var ham en Torn i Øjet. Han beklager sig over, at vore egne Bogtrykkere »ville i Hast vorde rige — derfor er det saa bekosteligt at udgive Bøger i Danmark.

Men det bedste af alt, hvad Hersleb har efterladt sig af skriftligt, er hans »Efterretning for Eftermanden i Embedet ved mit afgaaende 1768.« Det giver mange Op-

lysninger om hine Tider og har derfor betydelig kulturhistorisk Interesse.

Om Kirkegaarden.

Kirkegaarden har Degnen her intet at bestille med, men Præsten kan slaa Kirkegaarden, om han vil; ingen maa sætte Spade i Jorden paa Kirkegaarden, og alle Gravene skal Præsten udvise; han lader dem sige, hvor de har indsat deres forrige Lig, og skønner derefter, hvor Jorden kan aabnes udi lige Linie med de andre saa vidt muligt. Man maa ikke lade sig indbilde af Bonden, at nogen har et vist Lejrsted paa Kirkegaarden, men [bør erklære,] at de skal alle komme i Kirkegaarden, og at man samler Slægterne og de paa Gaarden afdøde, saa vidt det kan ske.

En Ligsten koster 2 Rigsdaler at indlægge paa Kirkegaarden, da Kirken freder den i 20 Aar; skal den fredes længer, maa den fornyes igen med halv Penge. Et Lig-Træ koster 1 Rigsdaler at indlægge og fredes udi 10 Aar. Et Lig-Triangel 2 Mark og en Ege-Ramme 4 Mark, men fredes ej længere end 5 Aar. Disse Penge annammer Præsten til sig. Mig synes, at Præsten kunde beholde dem, som den der udviser alting, men hellers hører de Kirken til. Men naar Kirke-Gulvet skal aabnes, maa det speciel meldes til Kirke-Patronen og have skriftlig Ordre dertil; det koster i Rødovre 5 Rdlr. og i Brønshøj 10 Rdlr.

Bønderne opgraver deres Lighøje til Højtiderne og derved confunderes nye og gamle Liggrave, saa man ej kan se, hvor man skal udvise Plads til et nyt Lig; dertil burde dem ingen Tilladelse gives, men saa længe her ingen Graver er til Kirken, som kunde tjene Sognet herudi, er intet derved at gøre.

Om de præstelige Indkomster.

Offeret paa Alteret er den frivillige Gave, som staar udi enhvers fri Vilje at formere eller formindske. Konfirmations-Børnene har faaet Sedler at lægge deres Offer udi, som jeg har indført i Henseende til, at det er forbuden ved en kgl. Forordning at tage noget af Bønderbørn paa Landet, men det staar jo enhver frit for at lægge en frivillig Gave

paa Alteret, som ingen Forordning forbyder; for da at have Snibberummet [Samvittigheden] frit — at ej en Kylling tages imod for Konfirmationen — er dette indført.

— — —

Lig-Prædiken betales ej forud, og maa Præsten vogte sig for at begære noget vist, men ellers svare, at det staa udi deres egen Magt, om de vil have, at Præsten skal give sig megen Umage udi Ligtalen; udi min Formands Tid har Lig-Prædikener ganske gaaet af Brug, fordi han foreskrev dem Taxt; men jeg gjorde Lig-Prædiken over smaa Børn og viste, at de var større Helgener end andre og mere Lig-Prædiken værd end de voksne. Applicationen er det, som de egentlig betaler, men Textens Afhandling er ikke deres Sag. Vel skriver Degnen Testamentet [Biografien], men man kan vel ikke læse op al den Skraale, hvorfor man maa compendiere det forud, og derfor skal Degnen i Tide indlevere det oplegnede. Præstens Øjemærke bliver vel at betragte Livets Ende, naar Træet falder, som er hans Pligt at være her, foruden den Gang han beretter dem og bliver kaldet, thi da skal Hyrden vogte allerbedst, indtil han lukker deres Øjne og lyser den sidste Velsignelse over dem. Jeg har alle-tider brugt den Maade og syngt Salmer, som var bekendt, ved Kommunionen, hvorved sker Opvækkelse hos de levende og døende. Jeg ved vel, at Skriftemaal skal ske privatissimo, men der er mødt mig mange besynderlige Ting, da jeg af Førstningen paastod den Sag indført, at jeg har aflagt det og skrifter udi andres Paahør; kommer Præsten anden Gang til den syge, kan han bedre finde Lejlighed til at efterforske og give pobuleum animæ. Men bliver Præsten Olding, har han alt dette ej behov, men kender sine Faar og kendes af sine i deres egen Samvittighed.

— — —

Til Kirken gives for Klokkerne at ringe 2 Mark og nedad, dog ej over een Time, thi Klokkerne er skrøbelige, derfor maa Præsten give Befaling, naar de skal begynde; Liget sættes ned i Graven, [der] staa aaben, til Lig-Prædiken er ude, og man gaar af Kirke; da først kastes Jord paa, hvorved man vinder den Tid, som Jorden skal kastes paa af Ligfølget, hvilket da sker bagefter. Klokkerne gaar da en liden Stund bagefter, indtil Graven er tildækket.

Præsten maa ej give sit Samtykke til, at der ringes eller synges over nogen Grav, naar Præsten, som slæber til Kirken, intet fortjener. Den Skik skal ikke indføres, at Kirken og Degnen skal tjene, og ej Præsten.

Husum og Brønshøj har givet visse Traver og Neger in natura af Byg og kørt det til Præstegaarden; fra Vanløse maa han ej tage in natura, efterdi deres Korn er kun temmeligt.

Smaaredsel, d. e. Tiende af Lam, Kalv, Føl, Gris, Gaas, Høns og Ost; de tre første Poster er forfaldne St. Hansdag, men hidtil betalt ved Mikkelstdags-Tider; hvert skrevet Lam 5 Skilling; dør noget før St. Hans, taber Præsten det; dør det derefter, er det Bondens Skade, derfor bør han melde det, naar det dør. Kalv og Føl er betalt 8 Skilling i min Tid, fordi jeg ikke vidste, at jeg skulde have 10 Skill. Stykket. De øvrige Poster er betalt 20 Skilling for hver Post af de store Gaarde paa 10 og 14 Tønder, og 16 Skilling for de paa 7 og 8 Tønder, saa tælles intet af de Ting. Skulde dispute indfalde, da er Bonden pligtig at levere Præsten af hver Tønde Hartkorn 1 Pd. Ost, og da slipper han ej med 20 eller 16 Skilling, men bryder han Kontrakten udi det ene, er den og brudt udi det andet, og disse Oste-Penge skal holde dem til at lade alting staa paa den gamle Fod.

Det hænder sig ofte, at Bonden ej føder Faar over om Vinteren af Mangel paa Foder, men køber om Foraaret af Prangere paa Landevejen; dersom han da kan fremvise Præste-Attest, at der er gaaet Tiende af de Lam, maa Præsten lade sig nøje med intet, men hvis ikke, da faar han halv Lam, videre har jeg ej kunnet drive det.

Æggene skal leveres til Paaske, og i Mangel deraf begæres saa meget Mikkelstdag, som Æggene gjaldt paa Torvet, da de burde leveres.

Høns burde Bonden yde; men han leverer 2 Kyllinger i Stedet for een Høne, som skal være leveret til Vor Frue Dag ved Midsommertid, siden er man ej pligtig til at tage imod dem, og da skal Høns betales efter Taxten. De andre Ting betales med Penge, undtagen de kan levere en Gaas in natura, som er Præstens Fordel.

Udi Rødovre er stor Forstyrrelse udi Smaaredselens Betaling, som er sket af min Uvidenhed, da jeg kom, og siden var det ej værd at disputere, men hvad der skal gøres, bør gøres straks. Man forlanger af Regimentsskriveren Fortegnelse over Gaardenes Hartkorn og reglerer da, om der skal betales helt eller halvt, thi adskillige af Gaardene ere i fordums Tid delte i 2 Dele; de skal da give halv Gaas, Ost osv.

— — — — —

Bønderne er pligtige af Gaardene at gøre Præsten een Dags Arbejde med Vogn og Heste, særdeles at køre Møget ud, Tørven og Brændet hjem. Husfolkene gør — Mand og Kone — en Høstdag paa Præstens Kost, og i Mangel deraf betales 1 Mark for Møgdag og 8 Skill. for en Bindedag; svage forbigaas som en Barmhjertighed; dog staar de, som ej kan møge eller binde, i Laden at tage mod Sæden.

— — — — —

Tjenestefolk nyder udi denne Egn stor Løn og god Kost; min Avlskarl har jeg givet 30 Slettedaler og noget Havrejord, som han selv har ladet pløje og besaa, og naar man faar saadan tro Karl, som den jeg nu har, er det ham vel undt, thi han er Hovedhjulet udi hele Sagen; den anden Karl giver jeg 26 Slettedaler og ej mere; en Pige 14 Daler og en Dreng mellem 16 og 20 Daler, naar de er noget voksne; men Ekstra-Skatten betaler de selv, som nøje maa observeres, at Tjenere ej skal skubbe alting fra sig; thi er en Tjener bedre end en anden, kan man nok værne ham paa anden Maade; især har jeg brugt at regalere mine Folk, naar Sæden er lagt; det opliver Tjenesten, naar Tjeneren ved, han har noget i Vente hos Husbonden, og man bliver ej rigere, om man i saa Fald sparede, som mange gør til deres store Skade.

— — — — —

Tjenestefolkene maa saa vidt muligt afholdes fra Kroen, thi en Dranker bør ikke hæles udi Præstegaarden, men man maa se igennem Fingre med grove og uopdragne Mennesker. Husbondens Nachlassighed [Eftergivenhed] kan dog drage værre Skade efter sig, eftersom Musen løber paa Bordet, naar Katten sover for længe.

— — — — —

Præsten maa nøje tage sig vare at gøre nogen delagtig udi, hvad han nyder til Indkomster, dels fordi det er uvist og kan differere 100 Rdlr. det ene Aar med det andet at

regne, dels og for at procurere sig for extraordinære Paa- bud, at han ikke for højt bliver tegnet. I min Tid er Kaldet til Prinsesse-Styr angivet til 300 Rdlr., og deraf er svaret 30 Rdlr., som er alt det, Kaldet kan taale; den sidste Gang gav jeg kun 20 Rdlr. for Kvæg-Sygen, som der var her i Sognet og havde hjemsøgt mig 7 Gange, foruden Ormene, som fortærede al min Sæd. Desuden bliver Præsten i Brønshøj alletider medtaget, idet han anses som andre Sognepræster, der nyder fuld usum fructum af deres Kald, som kendelig existerede, da Styk-Heste skulde udredes og Rytter-Heste blev talt om, da blev ingen Forskel gjort paa mig og andre, men jeg vidste nok, hvo der burde have baaret Byrden med mig. [Hersleb sigter til Biskoppen, der havde Tien- den af Embedet].

Peder Jørgensen, Gaardmand her i Byen, har hidtil ingen oprigtig Tilhører været, ihvor sledsk han end ser ud; med ham ene har jeg haft dispute.

Alle Mændene udi denne By leverer 2 Snese Æg til Præsten, ligesaa og alle de i Husum, men den ene Mand vil ej yde flere end $1\frac{1}{2}$ Snese, men da det ikke var værd at sagsøge ham for den halve Snese Æg, lod jeg ham beholde dem alle i mange Aar, hvilket han og tog imod med Glæde; nu paa nogle Aar har han ej villet levere mere end $1\frac{1}{2}$ Snese, nu var det ligemeget for den anden Tabs Skyld, men Konsekvenserne maa man tage sig i Vare for, thi en nyankommen Præst kunde snart finde hele Byen saa sindet, at de ej herefter vilde give mere end Peder Jørgensen; den Resistance, som han i mange Aar har ladet trække paa sig, har jeg skænket til Bøssen paa Ballerup Ting.

O m E m b e d e t s F ø r e l s e.

Nogle Andagter, som af mig er forfattet og bruges ved Skriftemaalet, har hidtil været i Brug («Andagt at bruge før og efter Skriftemaal til Nytte for Brønshøj-Rødovre Menigheder»); dog paatvinges de ikke Eftermanden, men det, som har foranlediget mig til at indføre dem, er først, at ingen Bøn fandtes udi Salmebogen, som skikkede sig til at oplæses udi Chordøren af Degnen, dernæst saa har D. M. Luther lært mig, at Lærdommen allerlistigst udspreddes med Salmer, idet de ligger i Hukommelsen og Munden paa dem, som bruger dem, og kan siden blive til en Kilde og en habitus inden i

Tilhørerne, saa at Satani Klo ikke skal kradse Ordet fra deres Hjerter.

Den Katekismus Forklaring, som ved kgl. Forordning er indført i Skolerne, har ingen Præst Magt at udføre. Men det staar enhver Præst frit for at compendiere den for tørre Hoveder, hvilke aldrig vil komme til at lære Halvdelen deraf.

Jeg har lært af andres Skade at blive viis. Udi et vist Nabokald er dette indfalden, at den gamle Bror ej vil antage andre end de hurtigste Hoveder, Resten har han ladet gaa 4 à 5 Aar til Læsning, eller for Vind og Vove, indtil de er strømmet ind i andre Menigheder, hvor de da paa en enfoldig Kundskab omsider blev antaget; naar de nu kommer tilbage til deres Fødested, har de paany maattet gaa i Skole. For at undgaa Bagsnak har jeg udlyst af Sognene saadanne Flygtninge og sat mig for ej at antage nogen derfra kommende Flygtninge til Præparation. Min Eftermand skal helst gøre ligesaa — og lade ham selv æde sine tørre Skorper, thi udi Ungdommens Undervisning bestaar Præstens Ære.

Den saa meget omtalte Privilegium at ægtevi, hvem man vil, som udi Mag. Niels Glomsæi Tid [Niels Hansen Glomsæus, Præst i Brønshøj, Rødovre og Frederiksberg 1687 - 1736] skal have været her ved Kaldet, har slet ingen Grund i nogen Maader, men Sagnet rejser sig dels af Forvoventhed og Pengegerrighed, dels af hans 48 Aars Forblivende; thi naar man gaar saa langt tilbage i Tiden, var mange Forordninger og Klausuler om Sammenvielse ej udkommen, saa at han gjorde Forsøget og tog Forskrivelse af vedkommende at staa ham inde for Last og Brast, som en Præst nu slet ikke maa tage imod.

I alle Ting maa han passe, at han ej støder an mod det 4. Bud eller mod Forældrenes Samtykke, at det ikke skal gaa ham selv over, som selv Fader til Børn, thi saa gik det med bemeldte Magister Niels.

Ved Vacance fra de fattiges Kasse tilspørges By-mændene, hvo der er udi Byen, som er trængendes; dog skønner Præsten, om Nepotismus stikker for stærk derunder og følger den billigste Vej. Man kan ogsaa udtage Expectanter til Vacancerne. Men Præsten maa se til, at ikke

fremmede usle Folk indsniger sig i Sognene, som bliver Sognet til Byrde og trykker de indfødte for Almisser, derom maa og undertiden ske Erindring fra Prækestolen, at ikke Husfolkene indlogere saadanne udi deres Boliger, førend de have meldt, hvo de ere, og hvad de agte at ernære sig af; thi blot Tiggere maa de ikke antage; sker det, da andrages til Amtmanden.

At føre Processer for sine Indkomster er farligt i alle Maader, uden det sker af Nød, og man trækkes til Retten. Men at lade dem vide, at man ser Uret og haaber Forbedring, er tilladeligt, saa at blot det Ord: Du gør mig Uret, som siden vil komme dig til Skade, er det bedste Stævnamaal; frugter det ikke, sættes han paa Restance til andet Aar -- og han faar samme Stævnamaal.

Det kommer an paa, om Eftermanden vil være Avlsmand eller skille sig af med Avlingen, som jeg dog aldrig, i hvor gerne jeg har villet, har kunnet opnaa, thi jeg havde ingen hoelige Huse at dele med Gaardens Pagtere; men kunde en Mand antræffes, som holdt Disk uden for Gaarden, var Sagen des gørligere, og Anlægget dette, at Pagteren gav 10 Rdlr. for Tønde Hartkorn [der var 21 Tdr. 6 Skp. 1 Fdk. 2 Alb. Hartkorn paa Præstejorden], naar nogen Jord og Engbund var tilbageholdt, som Præsten endelig maa reservere sig, at han kan køre, malke og klippe til sin Families Nødtørftighed. Pundstærskeren har af mig faaet 6 Skill. Tønden, som han fortjener, om han duer noget; og dersom han skal binde Halmen, da noget aparte; thi den Arbejder er sin Løn værd udi en Gaard, thi paa hans Hurtighed beror det, hvor meget Utøjet skal skære i Laden.

De Lægedoms Raad og Midler, jeg i min Tid har uddelt, hører vist ikke Embedet til, men er dog ej uanstændigt for Lære-Embedet. Jeg er blevet Doktor per force, efterdi Amtet ej havde nogen Chirurgen, endsige Doctorem, hvorfor jeg af Medynksomhed af Begyndelsen meddelte dem de Raad, jeg vidste; dog har jeg lidt eller intet befattet mig med Apoteker-Sager, for saa vidt de er kostbare, men da Botanikken har været mig noget bekendt, har jeg til Kurene paa Landet benyttet mig af Urternes Kraft og henvist dem til selv at samle dem og præparere et enfoldigt Lægemiddel af dem;

det er og i visse Maader gelinget mig at curere vel, efterdi jeg mærkede, at de fleste laa syge af een Aarsag; dog skal jeg ikke rose mig af Belønningen, ja end ikke Takken. Men jeg har ikke gjort det for at vinde Vederlag af Menneskene, thi det var mig nok at vide, at det var min Gud behageligt, endskønt det saarede Hjertet, naar Menigheden var utaknemlig; af de udkomne Lægebøger, særdeles den sidste af Svensk oversat, kan enhver studeret blive en Hjælper i Nød.

Dersom Gaardmand Jens Jensen her i Byen ved Døden skulde afgaa, da kan hans efterladte ikke med Rette gifte sig med Karlen Jacob Rasmussen, efterdi hun har levet udi ondt Rygte for samme Person udi dette Ægteskab, hvorom Anders Pedersøn udi Emdrup er vitterlig saa vel som flere, thi Loven forbyder det. Det maa i Tide observeres, at hun ej faar Lov til at tænke derpaa, og Amtmanden saa vel som Biskoppen konsuleres derom; men der er mange underlige og fortiede Ting i den Sag; hvis jeg skulde have med den Sag at bestille, kunde jeg ikke vie de 2 tilsammen. Men Gud maa raade for Sagen, om Menneskene ej vide at raade paa Sagen. [Eftermanden viede dem; »da jeg erindrede Tidernes Beskaffenhed og Davids Exempel ved Ægteskab med Batseba, maatte jeg forrette den Trolovelse, som jeg havde ventet at undgaa«, skriver han].

Hans Jochumsøns Hustru, som har været udi urolige Tanker og ligget paa 5. Dag ude paa Marken, maa omgaaes varlig; hun er bange for Folk og taler kun lidet, naar andre er nærværende; hun er bange for at indkaldes, derfor er det bedst at opsøge hende udi hendes Ørken.

Man maa vogte sig for at skrive for Bonden Suppliker, Ansøgninger til Øvrigheden og l.; thi naar der kommer noget paa, staar de knap ved, hvad der er skrevet.

Den Gennemmarch om Søndagen igennem Præstegaarden, endog efter Prædiken er begyndt, bør at standses, thi naar faa Folk bebor Præstegaarden, kan man let beskuffes; det var ej af Vejen, om Brude-Skaren blev ude af Præstegaarden, uden saa at Sognet vilde give et Læs Grus hvert Aar til Præstegaarden at fly til Rette.

Om Skolen.

Her har været stor Confusion med Skolegangen, idet at de store Byer før ikke at lade deres smaa Børn om Vinterdage gaa til den fraliggende Skole har paa nogen Tid antaget Skolemester, som de selv lønner, hvorved dog ikke opnaas noget godt, idet at de faar en ny hvert Aar, hvormed Børnene er ilde tjent. Derfor var det at ønske, naar en brav Degn kunde beskikkes, at Skolen blev lagt til Degnen, og af begge Indkomsterne udredet 2 Personer, en Degn, som var Paterfamilias i Skolen, og en Hører, som skulde være eventuel Degn. Degnen tog, hvad der faldt i Kirken, samt Fouragen og Tørven, men Høreren de 24 Rdlr. af Kongen med Husmandspenge, Logement i Skolen og Kost hos Degnen. Degnen læste 3 Dage om Ugen i Skolen og Høreren de andre 3 Dage i Skolen og [skulde] desuden være forpligtet til at læse udi de store Byer 3 Dage om Ugen som Skolemester om Vinterdage, ja og hele Ugen udi Byerne om Vinteren, og Degnen hele Ugen udi Skolen. Paa den Maade beholdt Børnene deres Skolemester hvert Aar, saa Byerne vidste, hvem de skulde holde sig til, saa nægtede de ej heller at give noget til Høreren, fordi han kom til dem, i det mindste Kosten.

— — —

Det fornemste Opsyn, som Præsten har at iagttage, er Plantningen i Skolen, hvorved Christi Rige mest forfremmes. Efter mine Tanker bestaar det saa vidt ikke udi megen Læsning som Andagts og Gudsfrygts Indprentning udi Gemyttet, medens det er højeligt, hvilket egentlig er Præstens Sag og af ham kan ventes. Jeg har, førend min store Sygdom forhindrede mig, set velsignet Frugt af den Gerning, da jeg foretog efter Mikkelsdag at læse selv i Skolen og kaldte hver By for sig selv sin visse Dag til Skolen, givende hver By sin Lektie mest i Lutheri at besvare. Jeg lod, efter at Oplæsningen var sket, Bogen ligge for hvers Øje for at se, om de med Øjet kunde udpille Svaret af Ordene i Bogen, hvilket vel af Begyndelsen kunde synes vanskeligt for dem, men ved Brugen ganske let; derved blev de af Klodser til Børn, fra Børn til Mennesker, fra Mennesker til Kristne. Jeg gennemgik ny passerede Ting og uddrog Lærdommen deraf, saa at vi ej læste saa meget, som vi tænkte og imaginerte. Jeg gav Præmie ud af smaa Værdier, og burde et retskaffent Skole-Barn destingveres med en Kristal Sølvknep paa Hatten og en Pige med et Livspænde. Jeg mener,

at dette er vel anvendt et saadant Sted, hvorfra Christi Rige faar sine Troende, Kongen sine Undersaatter, Landet sine Tjenere, Jorden sine Arbejdere, saa vigtigt et Led er Skolen, og saa vigtig en Forretning er et Skole-Embede. Skam dig ikke ved at være disse Menigheders Over-Skolemester, ikke nok Skolens Episcopus, men Skolens Instruktør og Consultør: Antænk tillige, at her er Arbejdsfolks Børn og lad Skolegangen ej blive til en Marter-Pine eller Kedsommelighed, og glæd dig ikke for meget ved den stolte Udenadslæsning, som tit og ofte er kun et opblæst Naturs Værk.

Fra den Tid, Gud lagde mig Sygdom paa hvert Aar, maa jeg beklage, at Ungdommen er ej saadanne, som jeg ønskede, thi jeg var ene om Gerningen. Jeg mener herved de, som er konfirmeret udi de 2 sidste Aar, jeg har ligget til Sengs, dog er de udensojns fødte kendeligen slettere end vore egne. Den Præcaution, som skal tages med Konfirmationsundervisningen, maa tages forud, at intet Barn antages til Præparation, som ej læser ret i Bog og kan Luth. liden Katekismus, og skal en Præst ej lettelig afvise nogen, som har holdt Ugen ud, men dersom der findes kendelig og lastværdig Efterladenhed, da vises bort i Tide. Den Ynkværdighed, som indfinder sig ved Afvisningen, ved jeg ikke, hvorledes et ømt Hjerte kan udstaa, i det mindste har jeg ej kunnet bære den.

Katekisationen om Søndagen i Kirken bør være kort, $\frac{1}{2}$ Time, og mest en Repetition af Prædikenen; er en Præsts Prædiken saaledes sat i Form, at den ej for Ungdommen kan katekiseres, maa han anklage sig selv og læse bedre over. Det er en Tort for Præsten, at han endnu staar paa Prædikestolen, naar hans Glas er ude, hvortil skal det Uraad? Sælger han sin Vare saa let?

Som en Guds Engel maa en Præst være under Katekisationen, bort med Skolemesteren, bort med Ferlen.

Ved Visitationerne maa de stupide gerne være borte; thi hverken Visitator, Læreren eller Menigheden kan finde nogen Glæde ved at træffe paa saadanne, og man kan vel tænke, at iblandt saa stor en Mængde Børn findes Klodser og Drog, som ej du til nogen Ting.

Min Eftermand vil finde stor Forskel paa disse to Menig-

heder, thi det er, som det var to Slags Folk in conditione & civilitate, og derefter maa man rette sig og ligesom i Platonis Skole af Begyndelsen tie og høre sig for; thi lang Raisonnement med en Bonde er unyttig, men den korte socratiske Skole mere passende.

.....

Sluttelig gives en lang Fortegnelse over »Kirkernes Inventarium, som Præsten imodtager«. Her anføres bl. a. »en antik Stol i Skriftestolen, som jeg har købt for en halv Tønde Korn af en Husmand i Rødovre, den er af et helt Stykke Træ, samt -- et Hals-Jern og Lænke til en Gabestok.

1768 drog Præstefamilien til Trondhjem, her blev Herslebs Virksomhed kun kortvarig, idet han døde Aaret efter, kun 51 Aar gammel.

REGISTER

- Aabenraa**, 295—96.
Aakirke, paa Bornholm, 209.
Aalborg, 309.
Aandssvageanstalten i Rahbeks Allé, 523.
Aarhus, 282, 308, 309.
Aaschow, Hieronymus, Præst i Brønshøj, 529—30.
Aashøj, 353.
Abbotsbury, Gildet i, 435.
Abel Kathrines Stiftelse, 70.
Abildgaard, Jens, Student, 405.
Abrahams, Kontorchef, 411.
Abrahamson, Kaptajn, 38, 43—45.
Absalon, 202, 207, 226, 302, 303, 306, 307, 351.
Adashøj i Nærum, 154.
Adler, D. B., Grosserer, 139, 145, 411. — Jenny, f. Raphael, g. m. D. B. A., 139, 141, 145. — P. C., Adjunkt i Ribe, 72.
Admiralitätsbygningen, 181, 331, 473.
Adrian, Isaac. Kobbersmed, 388.
Adersen, Oluf, Borgmester, 229, 230. — Peder, Øltapper og Fiskebløder, 398.
Agnete Rasmusdatter, g. m. Renteskriver Peder Rasmussen, 384.
Ahlefeldts Bastion, 239.
Ahlefeldt, Carl, Lensgreve, 316, 318, 319, 394.
Ahnemøller, Hans, 253.
Alfred, Konge, 285.
Algierske Søpas, 420.
Allégade, 2, 8, 21.
Alsbach, Kirstine, Priorinde i Budolphi Kloster, 52.
Alsing, Hans Pedersen, 391.
Amager, 2, 5, 6, 241, 369, 373. — Ny, 422. — Overdrev, 349, 369.
Amagerbro, Retterstedet ved, 275.
Amagertorv, 201, 204, 206, 212—13, 223, 229, 231, 232, 305, 306, 452, 453.
Amaliegade, 258. — Nr. 15 og 17, 263. — Nr. 31—43, 254—74.
Amalienborg, 260, 326. — Have, 474, 503. — Kvarteret, 262, 263.
Amnitzbøll, Johan Nicolai, Grosserer, 273.
Amund, svensk Konge, 297.
Anchersen, Højesteretsadvokat, 128.
Andersen, H. N., Etatsraad, 338. — Iver, Amtmand, 484. — Jacob, Raadmand, 383—84. — Peder, islandsk Underkøbmand, 391.
Ane, Per Villadsens Enke, 233.
Anger, E., Skovrider, 151—53.
Angleterre, Hotel, 249, 319.
Anna Rasmusdatter, g. m. Fiskebløder Jørgen Pinvig, 403.

- Anna Sophie Reventlow, g. m. Frederik IV, 68, 69, 491, 500, 505, 508.
- Anne Henriksdatter, g. m. Møntmester Johan Post, 347.
- Ansgar, 280—81, 291, 292, 293, 296.
- Anthon, G. D., Bygmester, 328.
- Antoniigilde, 445.
- Antonistræde, 210, 211, 215, 219.
- Antvorskov Kloster, 381, 385.
- Arcimboldus, pavelig Legat, 445.
- Arenstorff, Frederik v. General-løjtnant, 187.
- Arnegæld, 295—96, 301—02, 303, 308.
- Artiklerne af 14. Sept. 1659, 85—87, 90, 93, 95, 97.
- Arvcøl, 430—31.
- Asfrid Odinkarsdatter, 293.
- Assistens Kirkegaard, 61.
- Auzoni, Antonio, Stukkatør, 484, 486, 491, 496, 504, 505.
- Atzersen, Atzer, Medlem af de 32 Mænd, 199.
- Augustinus Mølle, 279.
- Baden**, Landsdommer, 487.
- Badskær, Dirich Johansen, Raadmand, 384.
- Badstuen ved Frederiksborg, 330.
- Badstuestræde, 305.
- Bagerens Gang, 399.
- Bagerlavet, 459—60.
- Bagernes Lavshus ved St. Peders Kirke, 460.
- Bagger, Højesteretsassessor, 127, 128—30.
- Baierskølbyggeri, 199—200.
- Bakkegaard, Gamle, 524. — Ny, 517, 518, 521—23, 524.
- Bakkehusene, 511—24.
- Balle, Biskop, 423, 427. — Søren, Stadskonduktør, 66, 189.
- Barchmann, Jacob, Kommitteret i Rentekammeret, 31.
- Barclay, Glarmester, 179—80.
- Barfred, Frederik, 77, 136—37.
- Bartholin, Albert Peder, Magister, 405.
- Bartskærslav, 465.
- Basse, Peter, Tømrermester, 472.
- Bastholm, Rektor, 54. — Chr., Præst, 426—27.
- Bauman, Hans Heinrich, Glarmestersvend, 172—73.
- Baunehøjs Vang (Valby), 355.
- Bech, Dispachør, 522. — Anne, g. m. Jochim B., 351—52. — Anders Lauridsen, Raadmand og Brygger, 384. — H. C., Gros-serer, Notarius, 77, 96—97, 104, 121, 124, 125, 126, 133. — Hans Henrich, Kasserer i Brandforsikringskassen og Brygger, 385. — Jochim, til Sjøholm, 351—52.
- Becker, Kaptajn, 403. — Professor, Tegner, 280. — C., Overretssagfører, 140.
- Beckmann, Didrik, Brygger, 197—99. — Fr., Murmester, 266, 267, 268, 271, 273.
- Beda, 284.
- Benzon, Niels, Etatsraad, 394.
- Berckentin, Christian August, Geheimeraad, Greve, 334, 335.
- Berg, Hans Hansen, Direktør for Fiskehandels Compagniet, 392. — S. C., Fyrværker, 427. — Søren, Møller, 279.
- Bergen, 299.
- Berger, Joh. J. v., Livlæge, 512, 514, 517—18.
- Bergfisk, 397.

- Bernstorff, A. P., 270. — J. H. E., 135.
- Bernstorffs Palæ, 326, 331.
- Berregaard, Chr., Borgmester, 67.
- Bestle, Georg. Etatsraad, 273.
- Bibou, Kammerherre, 523.
- Bidstrup Gods, 103, 105, 123—32, 151, 411.
- Bilde, Eske, 238.
- Bildenberg, Povel Svendsen, Hatstofferer, 390.
- Bille, Anders, Marsk, 186. — Bent Jonsen, 380. — Claus Steensen, 385. — Else, g. m. Gregers Jepsen Ulfstand, 382. — Erik, 381. — Jens Clausen, Lensmand paa Gulland, 385—86. — Peder Lykke, 381. — Sophie, g. m. Jacob Seefeld, 346. — Steen Basse, 385. — Thorbern, 381—82, 385.
- Birka (Bjerkø), By i Mälaren, 285, 291—33, 296—97.
- Birkeretten, 281—312.
- Bispebjerg Hospital, 416.
- Bjerkø (Birka), se Birka. — (Finland), 297. — (Haalogaland), 297.
- Bjørnebrogade, se Købmagergade.
- Blaagaard Seminarium, 423—27.
- Blaataarn, 488, 491, 492, 493.
- Blad, Mægler, 520.
- Blaeu, Leon, Kobberstikker, 16.
- Blegdamshospitalet, 416.
- Blicher, Ane Elisabeth, Datter af Pastor B., 56. — Olsen, Peder, Diplomat, 269.
- Block, Fr. H., Konsul, 334.
- Blohme, Johannes Bartholomæus, Hofpræst, 539.
- Bodil Nielsdatter, g. m. ¹⁾ Fiskebløder Hans Lau, ²⁾ Christen Hansen Nør, 400—01.
- Bohemann Andersson, Carl Adolph, Hofsekretær, 270, 271.
- Bole, Reynolt, Oldermænd for Tyske Kompagni, 451.
- Boller, 185.
- »Bolværk«, 228.
- Bonifacius, Pave, 306.
- Borgerskaber, 417—19.
- Borgmestre, 446—48.
- Borgmester og Raads Vang, 355, 448.
- Borgmestres og Raadmænds Lav, 446—48.
- Bornemann, Cosmus, Assessor, 50. — Magdalene, Datter af Assessor Cosmus B., g. m. ¹⁾ Raadmand Budolph, ²⁾ Mag. Biskop Frans Thestrup, 50.
- Borre, Hans Hansen, Skipper, 391.
- Botanisk Have (ved Amaliegade), 254, 255, 262, 267, 268.
- Bougnehøjs Agre (Valby), 378.
- Braem, Overpræsident, 197.
- Brandenburger, Ernst, Bygningsinspektør under Frederik IV, 16, 27, 393—95.
- Brandt, C. v., 518.
- Brandvæsenet, 40—49.
- Braun, Enke efter Hofstenhugger B., gift 2. Gang m. C. F. Harsdorff, 258.
- Bredegade, Frederiksberg, 2, 9, 12.
- Bregentved, 28.
- Bremen, 163, 289.
- Bremer, Johannes, Hofprædikant, 367.
- Bremerholm, 233, 236, 238, 242, 247, 252. — Reberbane, 232—33, 242.
- Brenno, Stukkatør, 472, 496.
- Brochmand, Jesper, Biskop, 539.
- Brock, Johanne Nielsdatter, g. m. Olaf Axelsen Thott, 344.

- Brolæggerstræde, 305, 385, 441, 455, 457.
- Bruhn, H. H., Gartner under Frederik IV, 19.
- Brun, Hans, Skomager, 386. — Niels, 443.
- Bruun, Johan Jacob, Tegner, 314.
- Bryggerlavet, 444, 460. — Lavshus, 460.
- Bryggervangen, 355.
- Bryggow, Vychbertus, Raadmand, 211—13.
- Brünnich, Boas, Bogtrykker, 407.
- Bræstrup, Politidirektør, 277, 278.
- Brønshøj, 351, 352, 353, 355, 364 — 65, 375—76, 377, 422, 525 — 50. — Holm, 352. — Karl Gustavs Lejr, 525. — Kirke, 351, 374, 376, 525—50. — Kro, 529. — Præstegaard, 525—50. — Skole, 548—49. — Sogn, 349, 350, 354, 357.
- Buch, Enke efter Slagtermester B., 56.
- Buddinge, 375.
- Budolph, Raadmand i Kbhvn, 50. — Morten Nielsen, Stifter af Budolphi Kloster, 50—52.
- Budolphi Kloster, 50—59, 70.
- Bughnagen, 528.
- Bulle, Arnold, Købmand, 451.
- Burmester, N., Raadmand, 67.
- »Byens Ende« (Købmagergade), 207.
- Byssing, Rasmus, Borgmester, 67.
- Bytinget, 64.
- Bærntz, Agnete, g. m. Gabriel B., 398.
- Borgesens, Mads, Skipper, 404—405.
- Børglum Kloster, 339.
- Børnehuset, 70, 530.
- Børnernes Kontor, 142.
- »Børnehjælpsdagen«, 142.
- Carl Christian Erdmann, Hertug af Würtemberg-Oels, General, 193.
- Carlsberg Bryggerierne, 524.
- Carlsen, Knud, Fiskemester, 392.
- Caroline Mathilde, g. m. Chr. VII, 118, 134, 336.
- Caspersen, Godske, Købmand, 407. — Godtfred, Købmand, 406.
- Charlotte Amalie, Dronning, 5, 324. — Søster til Christian VI, 317, 504—05.
- Charlottenborg, 258, 262, 393.
- Charlottenlund, 317.
- Christen Bernikowstræde, 219.
- Christensen, Hans, Seminarist, 426. — Marie, Sæbehandlerske, 407. — Morten, Arbejdskarl, 391. — Niels, Materialskriver, 484—85. — Peder, Købmand, 391. — Viggo, Borgmester, 141.
- Christian I, 220, 308, 382, 450. — II, 234, 344. — III, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 241, 250, 441, 447, 452. — IV, 3, 238, 242, 243, 244, 246, 248, 250, 251—53, 470, 503. — V, 30, 187, 317, 474, 493. — — Matrikel, 353, 421. — VI, 21, 24, 182, 190, 193, 322, 324, 328, 332, 491, 500—01, 502. — VII, 134, 193. — VIII, 487. — IX, 482. — X, 320.
- Christiansborg, 182, 190, 324.
- Christianshavn, 248, 349, 356.
- Christianshavns Kanal, 99—100.
- Christoffer I, 436. — af Bayern, 184.

- Christophersen, Politibetjent, 277
 —78.
 Citadelskirken, 320.
 Clasen, E. H., Præst i Brønshøj,
 530.
 Clausen, Glarmester, 180. — Lærer
 paa Blaagaard Seminarium, 423.
 — Hans, Borgmester, 229, 230.
 — Jep, Borgmester, 454.
 Clausholm, 508.
 Claves, Svarte, Borger, 380.
 Clemens Kirke, 203, 209, 351. —
 Kirkegaard, 304. — Kirkes Grav,
 304. — Sogn, 304.
 Coffres, Benoit, Maler, 496.
 Cold, Magdalous Thestrup, Pro-
 fessor, 55, 57, 58, 59.
 Conradi, Bygmester, 513, 514, 516,
 517.
 Convention af 30. Nov. 1661, 84,
 85—87, 90, 93, 95, 98—105,
 115, 129.
 Cops, Elsebe, 443—44.
 Coresius, Jenas, Dr. jur. et med.,
 251—52.
 Corneliusen, Cornelius, Vold-
 mester, 247.
 Cortsen, Hans, Kannik ved Frue
 Kirke, 461.
 Cridland, Ingeniør, 519.
 Dahl, Axel, Rentier, 342.
 Dahlbergh, Erik, Ingeniør, 525.
 Dahlerup, Arkitekt, 272.
 Dalby, 353.
 Damhussøen, 349.
 Danevirke, 290, 293—94.
 »Dannebrog«, Dampskibsselskab,
 274.
 Danneskjold-Laurwigen, Ferdi-
 nand Anthon, Greve, 393—94.
 Danneskjold Samsø, Frederik,
 Greve, 328, 329, 331. — Grev-
 inde, g. m. Fr. D. S., 332.
 Danske Kompagnis Gildehus i
 Kompagnistræde, 454—55. —
 Hellige Trefoldighedsgilde fra
 1478, 439, 440, 453—55, 457.
 Dante-Søjlen, 61.
 Danxt, Johan, Lærredskræmmer,
 398, 400.
 Dehn, Frederik Ludvig v., Baron.
 328—29, 331, 332.
 Dehns Palæ, 326, 331.
 Delden, Jørgen Bødker von, Køb-
 mand, 347.
 Dellehaven, 41.
 »Denemarke hollandica«, 284.
 Dernath, Magnus v., Greve, 269,
 272.
 Detroy, J. F., Maler, 325.
 Deventer, 284.
 Dieussart, François, Billedhugger,
 318. — François, Arkitekt, 318
 —19.
 Dirichsen, Helmer, 384.
 Diskow, Hans v., 242.
 Domkapitlet i Roskilde, 349, 351,
 352, 353, 362, 363, 364, 365,
 368, 369, 370—71.
 Dorestad, 283—84, 291—93, 296,
 297, 302, 309.
 Dorothea, Dronning, g. m. Chri-
 stian I, 344.
 Dragerlavet, 464.
 Dragør, 311.
 Drejer, Elisabeth Sophia, g. m.
 Vintapper Hans D., 390, 391.
 — Hans, Vintapper, 390, 391.
 Dronninggaard, 324.
 »Dybet«, 210.
 Døse, Knud, 398.

- Ebbesen, Anna Marie, Datter af Justitsraad, Kontorchef E., 56.
- Ebberødgaard, 387.
- Ebbisch, Friderich, Billedhugger, 502, 505.
- Edinger, Wilhelm, Vinhandler, 501.
- Efterslægtsselskabets Gaard paa Østergade, 326.
- Egede, Poul, Biskop, 54—55.
- Ehlers, Marx, Glarmestersvend, 168—69.
- Eigtved, Niels, kgl. Bygmester, 28—29, 31, 32, 33, 34, 35, 263, 319, 326, 328, 335, 339, 472, 501, 509.
- Eisemann, Wolfgang, Slagtermester, 280.
- Ejderen, 285, 294.
- Ekstraskat, 77—78, 100.
- Ellebjerg Aas (Valby), 358.
- Else Lauridsdatter, g. m. Skipper Anders Jensen, 390. — g. m. Anders Olsen, 391. — g. m. Skipper Jens Nielsen, 391.
- Em, Amagerbonde, 268.
- Emdrup, 350, 360, 367—68, 375, 422, 448. — Mølle, 375. — Sø, 375.
- Endeløsstræde, 461.
- Engelbauer, Louis, Traktør, 272.
- Englænderne i Københavns Omegn 1807, 528.
- Enkekasse, civile og borgerlige Stænders, 70. — for Salt- og Kulmaalerne ved Københavns Vejerhus, 70.
- »Eremitage Maskine«, 478—79.
- Erichsen, Erich, Grosserer, 259. — Lars, Murmester, 487, 492.
- Erichsens Palæ, 259.
- Erik Ejegod, 309. — Glipping, 436. — Konges Gilde, 437, 439, 450, 453. — Konges Gilde i København, 439, 440, 491. — af Pommern, 184, 221, 438. — af Pommerns Stadsret 1422, 438.
- Erikskilde i Kallehave, 439.
- Erlandsen, Jacob, Biskop, 429—30, 436, 439. — Stadsret af 1254, 429.
- Erling Stenvæg, 300—01.
- Ernst, Johan Conrad, Generalbygmester, 16, 23, 66, 67, 395, 467, 468, 469, 473—74, 476, 483, 488, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 498, 501, 504, 509.
- Esbernsen, Hans, 452.
- Esrom Kloster, 313, 342.
- Essen, Elsebe van, g. m. Svarte Claus, 380. — Frederik van, 380. — Johannes van, 380.
- Ethelward, Krønikeskriver, 291.
- Evald, Johannes, Digter, 406.
- Falck, Emil, Fabrikant, 273. — Peder, Skolcheider, 423—24.
- Falkonergaarden, 12, 503.
- Falsen, Sønne datter af Justitarius Magnus de F.(?), 57. — Christian Magnus de, Justitarius, 57. — Enevold, Assessor, 67.
- Falsterbod, 301.
- Fasangaarden, 7, 18.
- Fasanhøjen, 7.
- Ferslev, Simon Lund, 405.
- Fieldsted, M. A., Raadmand, Stadshauptmand, 67, 69.
- Film, 62. — over København, 410.
- Finansudvalg, 105, 106, 133—34.
- Finche, Margrete, g. m. Dr. Jørgen Fuiren, 391.

- Fincke, Brygger, Formand for de 32 Mænd, 197—199.
- Finkenhagen, Johan, Landsdommer, 400.
- Fiskebløderens Hus paa Graabrødretorv, 396—408.
- Fiskeblødning, 397.
- Fiskehandels Compagniets Gaard, 388—92.
- Fjerdingsmænd, 448—49.
- Flaskekroen, 512.
- Flensborg, 214, 295, 437.
- Fog, Raadmand, 12. — L. N., Raadmand, 67.
- »Fogedgaard«, Gaard paa Frederiksberg, 4.
- Foght, Vilh., Vinhandler, 273—74.
- Føhrmand, Hans Henrichsen, Student, 405.
- Fortling, Jacob, Hofstenhugger, 32, 328.
- Fostbroderskab, 431—32.
- Frantz Prammand, 390.
- Frederik I, 234, 446, 450. — II, 232, 240, 241, 242, 342, 484. — III, 2, 3, 324. — IV, 2, 5, 6, 9, 16, 20, 22, 25, 27, 188, 316, 319, 470—73, 477—78, 482, 483—84, 485, 487, 492, 499, 500, 501, 505, 509, 510. — V, 316, 319, 320, 331. — VI, 72. — VII, 72, 486. — Arveprins, 321, 332.
- Fredensborg, 320. — Eremitagen, 478—79. — Gæstgivergaarden, 474. — Slot, 469—484, 485, 490, 497, 501, 502, 506, 508, 509, 510. — Slotspark, 478.
- Frederiksberg, 1—25, 28. — Allé, 12. — Andebakken, 503. — Andebakkestien, 9. — Andøen. Andebakken, 18—19. — Fasan-
gaarden, 503. — Have, 1—25, 26—35, 319, 321, 478, 503—04. — Kirke, 2, 21. — Menageriet, 19, 30—31, 504. — Slot, 16, 22—25, 26, 27, 28, 30, 321, 330, 473, 474, 478, 482, 486, 496, 498, 501, 513. — Slotsbakke, 511.
- Frederiksborg, Batzskes Hus, 483. — Dyrehaven, 483. — Slot, 480, 482—84. — Slotshave, 332, 471, 482—83.
- Frederiksdal Slot, 313, 322—328, 335, 340.
- Frederiks Hospital, 29, 33, 255, 415, 427.
- Frederiksstaden, 255.
- Freese, Christian Poul, Isenkræmmer, 387.
- Freiburg i Breisgau, 290.
- Frese, P., Medlem af de 32 Mænd, 199.
- Friedrichsruhe ved Itzehoe, 326.
- Frilageret i Amaliegade, 272.
- Friis, Chr., til Kragerup, 186. — Christian, Kansler, 347.
- Frijs, Chr. Greve, Generalmajor, 182, 188—89.
- Frijs Palæ, 33.
- Frostetingsretten, 298—99.
- Frue Kirke, 202, 203, 204, 216, 219, 235, 304, 382, 440, 441, 442—44, 445, 450, 451, 452, 454, 457, 459, 460, 461, 463, 464, 509, 528. — evige Vikarers Kapitel, 442—44. — Fattigskole, 387. — Kapitlet ved, 351.
- Frydendalsvej, 520.
- Frydenlund, 193, 270, 340, 505—08.
- Fuiren, Jørgen, Dr., 391.
- Fædder, Justitsr., Borgmester, 104.
- Færgestræde, 208.

- Gaasetaarnet**, 220—21, 225.
Gaaseholms Aas (Valby), 357.
Gabel, Christoffer, Statholder, 368.
 — **Frederik**, Vicesatholder, 368.
Gadehandel, 419.
Galt, Mogens Ebbesen, Danmarks Riges Raad, 215, 221, 224.
Gamblebodedyb, 233.
Gamblebodehavn, 306.
Gamle Køge Landevej, 511, 513.
Gammel Fisketorv, se **Amagertorv**.
Gammelmønt, 253.
Gammelstrand, 452, 453.
Gammeltorv, 202, 206, 213, 304, 305, 306, 307.
Gernisonskirke, 490.
Geldern, 311.
Gerken, Diderik, Billedhugger, 485, 492, 493, 504, 505.
Getreuers Stiftelse, 70.
Giertrud Michelsdatter, g. m. **Gæstgiver Jens Hansen Høg**, 390.
Gilder, 295, 429—66.
Gittelde, 289.
Gjælkaren, 299, 300, 301, 302.
Gilmester-Lavet, 155—80. —
 Syge- og Begravelseskasse, 155.
 — **Zunft**, 155—80.
Glomsæus, Niels Hansen, Præst i Brønshøj, 545.
Gnupa, svensk Konge, 293.
Goldbeck, Reinoldus, 304.
Gotfred, Konge, 290, 291, 293.
Gottorp Slot, 290.
Gouchy, Billedhugger, 480.
Graabrødre Kloster, 382, 450—51, 460, 462, 463.
Graabrødrestræde, se **Skindergade**.
Graabrødretorv, 396—408.
Gram, Friedrich, Overjægermester, 319. — **P.** **Murmester**, Raadmand, 140—41. — **Friedrich Carl v.**, Overhofmarskal, 193.
Gregersen, Enke, Spisemester paa **Blaagaard Seminarium**, 426.
Griffenfeld, Peder, 186—87.
Grillenborg, se **Mothsgaard**.
Grim, Fontænemester, 483, 505.
 »**Gruss**«, **Haandværkernes**, 161.
Grüner, Gustav, Generalmajor, 334.
Grønnegade, 217, 219, 224, 225.
Grøttrup, Justits-Sergeant, 278.
Guds Legems Lav, 441—42, 453, 454.
Guione, Guilio, Stukkatør, 481.
Guldsmedelavet, 463.
Gulland, 245.
Gunnarsson, Thorbernus, 304.
Gustav III, 118.
Gyldenlund, se **Charlottenlund**.
Gyldenløve, Ulrik Frederik, Statholder, 317—18, 393—94.
Gyldenstjerne, Mogens, 240.
Gældskommission, Magistratens, 420—21.
Gøye, Mogens, Rigshovmester, 234.
Haas, J., Kobberstikker, 334.
Haandværkerlav, 436, 438.
Hacquart, Philip, Livkirurg, 189, 387, 388.
Hage, Alfred, Konsul, 258.
Hageske Arkiv (fra Støge), 414.
Hagedorn, Christoffer, Generaladjutant, 368.
Hahn, v., Overjægermester, 368.
Hake, Arild, 452, 453. — **Arnt**, Raadmand, 231.
Hall, Minister, 522, 523.
Halfred Vanraadeskjald, 300.
Hallander, Andreas, Tømmermester, 42, 268—73.
Hallandsaas, 253.

- Haløre Marked, 286, 300, 302.
 Hamburg, 162, 163, 289.
 Hamm, Dekorator, 523.
 Hammelstrup, 352.
 Hammershus, 225.
 Hammershøj, Svend, Maler, 519
 —20. — Vilh., Maler, 518, 519.
 Hammerstrup Aas (Valby), 352,
 378.
 Handel med gamle Klæder, 419.
 Handelsbanken, 223.
 Handels- og Industriarkiver, 413
 —15.
 Handels- og Søfartsmuseet paa
 Kronborg, 415.
 Hans Bogbinder, Borgmester, 224,
 231. — Brolægger, 224. — Kon-
 ge, 324, 344. — Suedker, 253.
 Hansen, C., Møllermester, 140. —
 C. L., 520. — Christen, Medlem
 af de 32 Mænd, 199. — Hans.
 Brygger, 386—87. — Henrik,
 Øltapper og Fiskebløder, 398.
 Mattis, Præst i Brønshøj,
 528—29. — Peder, til Ymber-
 torp, 350. — Per, 443. — Poul,
 * Borgmester, 236.
 Hansteen, Procurator, 59.
 Harald Blaatand, 309—10, 431.
 — Haarderaade, 294.
 Harboeske Enkefruekloster, 70.
 Hardeknud, 309.
 Harsdorff, Caspar Frederik, Ar-
 kitekt, 194—95, 246, 254—73,
 473.
 Hartmann, J. P. E., Komponist,
 144, 412.
 Hartmanns Hus, 411—12.
 Hauch, A. W., Overhofmarskal,
 37—39, 43—45.
 Haveselskabets Have, 2, 19, 28, 31.
 Havn, 201, 202, 282, 306, 351.
 Hedeby (Sliesthorp. Slesvig), 281,
 284—85, 290—95, 296, 297, 299,
 307—09, 435—36.
 Hegelske Samling paa Øregaard,
 313.
 Hellested, Politibetjent, 277—78.
 Helligaandsgilde, 445. — Huset,
 382. — Kloster, 346.
 Helliggeist Hospital, 185.
 Helliggeiststræde, se Walkendorfs-
 gade.
 Helsingborg, 282, 302.
 Helsingør, Hansenske Palæ, 191,
 331, 498.
 Hendrich, Augustinus, 378.
 Henrich, Bager, 212.
 Henriksen, Johan, Stenhugger, 244.
 Hermanus Rebwindere, 232.
 Hersleb, Birgitte Marie, f. Hule-
 gaard, g. m. Præsten P. L. H.,
 533. — Christoffer, Søn af P.
 L. H., 536—37. — Peder, Bi-
 skop, 533. — Peder Lorenz,
 Præst i Brønshøj, 526, 533—
 550.
 Herholdt, J. D., Arkitekt, 523.
 Hersted, 353.
 Hess, Marcus, Borgmester, 464.
 Hetsch, Arkitekt, 272.
 Heydemand, Johan, 367, 374.
 Hielmstjerne, H., 513, 514.
 Hiller, Stadsbygmester, 66.
 Hjortespring, 374.
 Hjortholm Mølle, 322, 324.
 Hobro, Gerhard, 4.
 Hoff, Alvida Harbou, Læge, 140.
 Hoffer, Dorthe Cathrine Niels-
 datter, g. m. Rytter Marcus H.,
 403. — Marcus, Rytter, 403.
 Hoffmeister, Karen Louise, Frk. 56.
 Højer, Andreas, 477.
 Holck, Vilh., Arkitekt, 338.

- Hollingsted, 285, 294.
 Hollænderby, Gammel. By paa Amager, 3. 5. — Ny, se Frederiksberg.
 Hollænderdybet (Gade), 276.
 Holm. Frederik, Maler, 505. — H. G. F., Maler, 523.
 Holmens Gade, 210. — Fattigskole. 61. — Kanal, 253. — Kirke, 247, 248.
 Holmskjold, Johan Theodor, Generalpostdirektør, 195.
 Holst, Elisabeth, g. m. Købmand Herman von Lengercken. 390, 391. — Lorenz, Degn, 537. — Mette, g. m. Købmand Peder Christensen, 391.
 Holstein, Ulrich Adolph, Overpræsident, 135, 197, 198. — Ulrich Adolf, Storkansler, 316, 319.
 Holstein Ledreborg, Greve (1742), 124. — Johan Ludvig, Statsminister, 512—13, 517.
 Holtegaard, 313, 314, 336—42.
 »Hommey», 229—30.
 Hornemann, Landsarkivar, 415.
 Horsens, 295.
 Hougardsdammen (Vanløse), 376.
 Hundevad, Christine Dorthea, Datter af Proprietær H., 57.
 Hurich, Thomas, Glarmestersvend, 166.
 Huslejenævne, 409—10.
 Husum, 350, 354, 357, 366—67, 372, 374—75, 376, 422, 537, 542, 544. — Gaard. 357, 366, 371, 372, 373—75, 376, 377.
 Hvede, Jens Jacobsen, Spækhøker. 403. — Mette Cathrine, g. m. Spækhøker Jens Jacobsen H., 403.
 Hvidovre. 11. 422.
 Hviid, Abraham, Handelsmand. 265.
 Hyskenstræde, 208, 305, 452.
 Hännel, Johan Friderich, Billedhugger, 32.
 Häusser, Bygmester. 16, 509.
 Høg, Jens Hansen, Landmaaler, Gæstgiver. 390. — Sofie Pedersdatter, Enke efter Ebbe Mogenssen, 224.
 Højbroplads, 203. 212. 231.
 Højbrostræde. 231.
 Hørsholm. 314. — Slot, 32, 320, 330.
 Høyer, Ane Marie, Frk., 57.
 Ibsen, Hans, Hyrekusk, 388. — Maren, g. m. Hyrekusk Hans I., 388.
 Ildebranden 1728, 65—70.
 Ingvar, Biskop, 218.
 Integade, 219.
 Italienske Opera, 111.
 Jacobi, H. A., Borgmester. 140, 141.
 Jacobsen, Anders, Borgmester, 4. — Hans, Skibsskriver, 390. — J. C., Brygger, 199—200. — Niels, Præst i Brønshøj, 530—32. — Niels, 246. — Peter, Søn af Borgmester Anders J., 4. — P. V., Forfatter, 72.
 Jardin, N. H., Bygmester, 480.
 Jens Skriver, Herredsfoged, 368.
 Jensen, Anders, Skipper, 390. — Anthon, Brygger, 199—200. — Asger, Vikar, 443. — Hans, Murer, 243, 244. — Jens, Gaardmand i Brønshøj, 547. — Jonas, Silkevæver, 401. — Jul., Gros-

- serer. 146—48. — Lauritz, 223, 232. — Marius, cand. pharm., Forstander for Nærumgaard Børnehjem, 141—54. — Oluf, 222—23, 231—32.
- Jepsson, Niels, Raadmand, 183.
- Jermers Taarn, 235.
- Jessen-Schardebøll, Kancellisekretær, 324.
- Jochumsøn, Hans (i Brønshøj), 547.
- Joensen, Margrethe, 441. — Peder, 441.
- Johan Guldsmed, 184, 345.
- Johanne Jørgensdatter, g. m. Snedker P. Rasmussen, 387.
- Johannes, Biskop i Roskilde, 217.
- Johannsen, Fr., Telefondirektør, 392.
- Jomsvikingerne, 432.
- Jordebogen 1377, 303—04. — c. 1380, 214. — 1496, 222.
- Josty, Restaurant, 20.
- Jude, Niels, Raadmand, 183.
- Juliane Marie, Dronning, g. m. Frederik V, 473, 481—82.
- Justitskassen, 421.
- Jørgensen, Møller, Ejer af »Røde Mølle«, 279. — Peder, Gaardmand i Brønshøj, 544.
- Jørgensgaard, 382.
- Kaasbøll, Aage, Medlem af de 32 Mænd, 199.
- Kalentegildet, 444—45.
- Kallebodstrand, 349.
- Kalthuset, 12.
- Kammasvej, 511, 524.
- Kancellibygningen, 474.
- Kaninhjerget (i Frederiksberg Have), 18.
- Kaper, E., Borgmester, 62.
- Karen, g. m. Frantz Prammand, 390.
- Karine Gildet i St. Nicolai Kirke, 460.
- Karl X Gustav, 539. — den Skaldede, 286.
- Katrinegilde, 445.
- Kattesundet, 212, 232, 304, 441.
- Kejsergade, 398.
- Keller, C. N., Inspektør ved Straffeanstalten paa Christianshavn, 278—79.
- Kierstrup, C. F., Luftskipper, 427.
- Kirk's Arkiv (fra Helsingør), 414.
- Kirkerup, Andreas, Brandmajor, Hofarkitekt, 39, 44—45, 272.
- Kirkeskoler, De forenede, Arkivet, 61.
- Kirstine Kald, 222.
- Klara Kloster, 238, 243, 382. — Mur, 234, 237. — Runddel, 238. — Skanse, 238, 248.
- Klemensen, Jens, 215, 216.
- Klingenberg, W., Medlem af de 32 Mænd, 199.
- Klitgaard, Jens Gregersen, Raadmand, 391, 392.
- Klyne, Christoffer, 461.
- Klædeboderne i Skindergade, 203, 456.
- Klædebo Rodemaal, 456.
- Kløcker, Abraham, Handelsmand, 387, 390.
- Knabrostræde, 385, 389, 392.
- Knardrup Kloster, 224, 225, 443.
- Knippelsbro, 505.
- Knoop, Anders, 452.
- Knud VI, 437. — den Hellige, 302, 349, 437. — Lavard, 294, 295, 435, 437. — den Store, 309.
- Knudsgildet i Flensborg, 437. —

- i Haderslev. 437. — i Malmø, 436. — i Visby. 437.
- Knuds Helligdom i Ringsted, 437.
- Knud Hertugs Alter i Frue Kirke, 440. — Gilder, 437, 439. 450. 453.
- Knud Konges Alter i Frue Kirke 440—41. — Gilder. 437, 439, 440—41, 450, 453.
- Knudsen, Helmich, Urtekræmmer, 386. — Ole, Tømmermand, 387. — P., Borgmester, 140, 141, 153.
- Knuth, Adam Levin, 190.
- Koch, Jørgen Hansen. Hofbygmester, 486.
- Kochsvej. 520.
- Kokkedal, 313, 314, 326. 328, 332—36.
- Kolding, Rasmus, 244.
- Komediehus, Det danske, 109—22.
- Kommerceforsamling, 90, 105, 106, 133—34.
- Kommission, Bygnings-, af 18. Marts 1729, 67—69. — Gade-regulerings, af 5. Nov. 1728. 66. — den kombinerede, af 19. Nov. 1728 vedrørende Branden 1728, 67. — Prioritets-, af 16. Juni 1729, 69—70.
- Kommunehospitalet. 416.
- Kompagnistræde, 306. 383, 454—55.
- Kongelev, 291, 301, 308.
- Kongens Enghave. 349, 352. 356. — Gade, 305. 306. — Nytorv, 201, 223. 234, 238, 253. 258. 262, 305.
- Kongsban, 287.
- Konsistorie-Bygningen, 220.
- Kop, Glarmestersvend. 175.
- Korte, Hans. Oldermænd for Ty-ske Kompagni, 451.
- Krag, Johannes, Biskop, 307, 429. 446. — Johannes: Stadsret af 1294, 429—30, 438.
- Kragh, Amalie Magdalene, Datter af Overvisitør K., 56, 57—58.
- Krarup, F. S.. Snedkermester, 408. — S. F., Urtekræmmer, 408.
- Kreutznach. 289.
- Krieger, A. Z., 36. — Johan Cornelius. Overlandbygmester, 66. 67, 319, 393, 467—510. — Severin, Bygningsforvalter ved Marmorkirken, 510.
- Krigsministeriets Bygning, 508—09.
- »Kringelen«, Fæstningstaarn, 222, 223.
- Krognos, Maurids Olsen til Bol-lerup, 234.
- Kronborg, 242, 415.
- Kronprinsessegade Nr. 20—28. 268.
- Kruse, Arild, Borgmester, 183.
- Kruuse, Christian, Skipper, 391.
- Krüger, Christian, Urtegaards-mand ved Kronborg Have, 467.
- Kræmmerboderne paa Gammel-torv og Nørregade, 457.
- Kræmmernes Lav, 455, 456—57.
- Krøger, Henrik, 443.
- Krøll, Bendix Rasmussen, Hof-præst, 56. — Dorthe Erasmine, Datter af Hofpræst K., 57. — Maren Wilhelmine, Datter af Hofpræst K., 56.
- Kugghamn, Havn ved Birka, 296.
- Kuhns (Prices) Teater, 72.
- Kultorvet, 224.
- Kuur, Jens, Raadmand, 69.
- Kyster, Anker, Bogbinder, 422.
- »Kærlighed uden Strømper« af J. H. Wessel. 406.

- Københavns Brand 1728, 399. —
Brandforsikring, 46—47. —
Domkirke, se Frue Kirke. —
Rytterdistrikt, 373, 374. — Slot.
225, 469, 487—502.
- Købmagergade, 184—96, 201, 202,
203, 204—06, 208, 211, 343,
345, 458, 459.
- Kødkontrol, 79.
- Kødmangerboderne i Vimmel-
skiftet, 458.
- Kødmangergade, se Købmager-
gade.
- Køge, 163. — Barfred, 235.
- Köln, Morten v., Graver, 247.
- Korbitz, v., Rigsmarskal, 367.
- Laa Spiellen Aas (Ladespjeld)
(Vanløse), 376—77.
- Ladbro, 306, 307, 388—89.
- Ladegaard. Københavns, 2, 11,
12, 21.
- Ladegaardsaaen, 304.
- Ladhoff. Glarmestersvend, 178.
- Lagkøb, 295.
- Lampe, Britte, Tjenestepige, 405.
— Marie, Tjenestepige, 405.
- Landsteder, 313—42.
- Lang, Maren Ibsdatter, g. m.
Knud Døse, 398.
- Langborg, Knud Engelbrecht.
Dispacheur, 517, 518, 520—22.
- Lange, F. M., Overretsprokurator,
276, 277, 280. — H., Medlem
af de 32 Mænd, 199. — Philip
de. Bygmester, 181, 182, 189,
191, 331, 498. — Søren, Med-
lem af de 32 Mænd, 199.
- Langebek, 328. — Frederik, Kan-
cellisekretær, 385. — Jacob.
Gehejmearkivar, 385.
- Lars Lejs Stræde, Taarn ved,
220—21.
- Larsen, Politiassistent, 278.
- Lassen, Jens, Raadmand, 67, 69.
— Johan. Jørgen, Hofmaler, 339.
- Lau, Bertha Marie Hansdatter,
g. m. Bager Rasmus Rasmus-
sen, 401. — Cathrine Hans-
datter, g. m. Silkevæver Jonas
Jensen, 401. — Hans, Øltapper
og Fiskebløder, 398—401.
- Laursen, Mons, Borgmester, 230.
231.
- Laurentz, Jacob, Snedkermester,
497.
- Lausøe, Jens, Medlem af de 32
Mænd, 199.
- Lawe, Elna, 223.
- Lavsarkiver, 412—13.
- Lehmann, Carl, Borgmester. 140,
141.
- Lehn, Johan til Hvidkilde, 188.
- Lenche, Søren, Arkitekt, 508.
- Lemvig, Carl, Ingeniørløjtnant,
469, 485.
- Lengercken, Herman v., Køb-
mand, 390, 391.
- Lente, Theodor. Præsident i Tyske
Kancelli, 186.
- Leone, Murmester, 485.
- Leper, Bermynd, 224.
- Lerche, General, 193. — Semi-
narist, 425.
- Lerches Gaard i Slotsholmsgade,
193.
- Levesen, Hans, Stadskræmmer og
Brygger, 455.
- Lewin, Skuespiller, 72.
- Liebst, se Levesen.
- Lille Fiskerstræde, 443.
- Lille Kongensgade, 209, 217, 222,
223, 246, 347.

- Lille Købmagergade, 440.
 Lille Mølle Engs Agre (Emdrup), 375.
 Lille Pilestræde, se Antonistræde.
 Lille Tofte Ager Aas (Valby), 378.
 Lille Vang (Emdrup), 368.
 Linde, Gabriel, Kasserer i Partikulærkammeret, 31.
 Linnerhjem, Frk., 53.
 Lintrup, Søren, kgl. Konfessionarius, 69.
 Lodehat, Peder Jensen, Biskop, 459.
 London, 284.
 Lorentzen, Formand for de 32 Mænd, 198.
 Lothar, Kgiser, 284.
 Louise, Dronning, g. m. Frederik V, 319.
 Lumaby, 302.
 Lund (By), 214, 282, 292, 296, 302, 308. — Domkirke, 302, 349, 350, 372. — Anna Marie, g. m. Hofplattenslager S. N. Schiøtt, 405. — Henriette, 518, 519. — Johan Jacob, Sognepræst i Stege, 52. — Karen Sophie Knudsdatter, g. m. Fiskebløder Christen Hansen Nør, 402. — Lars Christensen, 387. — Troels, kgl. Historiograf, 518.
 Lundehuset, 375.
 Lundevang (Emdrup), 375.
 Lunge, Slægten, 451. — Anders Jacobsen, Ridder, 451. — Sidsel Ovesdatter, til Egede, g. m. Thorbern Bille, 381—82.
 Luxdorph, Bolle, Deputeret i Kancelliet, 127—28, 131, 412.
 Lybek, 162, 282, 298, 312.
 Lybske Herberg paa Amagertov, 453.
 Lüders, Hans, Handelsmand, 189.
 Lydicke, Lorentz Mathias, Skomager, 390.
 Lühe, Volrath August v. d., Overpræsident, 77, 97, 104, 106, 110—11, 113—14, 117—18, 126, 135—36, 193—194.
 Lykke, Peder, Erkebiskop, 380.
 Lyngby, 314, 316, 317.
 Lyssehøjs Aas Vang (Valby), 355, 357—58.
 Læderstræde, 306, 388, 443, 452, 455.
 Løngangsstræde, 205, 235, 389.
 Løvendahl, Valdemar, 394.
 Løvstræde, 186, 188, 189, 190, 191, 195, 196, 204, 346, 348, 398, 399.
 »Maagen«, Villa i Charlottenlund, 427—28.
 Maas, Sutor, Skomager, 461.
 Maase, v. d., Kammerherre, 520.
 Madsen, Børge, Urtekræmmer, 405.
 Madvig, Einar, Arkitekt, 274.
 Magasin du Nord, 222.
 Magdeburg, 289.
 Magistraten, 64—65, 73—138.
 Magnus den Gode, 307. — Smek, svensk Konge, 221.
 Magstræde, 389, 390, 392.
 Malerens Gang, 399.
 Malmø, 436.
 Mandix, Ole, Brygger, 82, 85.
 Mangor, Christopher Herfordt, Apotheker, 387.
 Maren Pedersdatter, g. m. Raadmand Jacob Andersen, 383—84.
 Margaard, 326, 328, 334.
 Margrethe, Dronning, 343. —

- Jacobsdatter, g. m. Helmer Dirichsen, 384.
- Mariehøj (i Frederiksberg Have), 18.
- Marienlyst Slot, 467.
- Marked, 286—87.
- Marly, Slot i Frankrig, 377—78.
- Marmorkirken, 504.
- Marselis, Christof, Kobberstikker, 16, 395, 500.
- Marskalgaarden, 181—96, 331, 343, 345—48.
- Masius, Dr., 4.
- Matthiesen, Banner, Stadsbygmester, 510, — Nic. Banner, Assessor, 66. — Oscar, Maler, 428. — Søren, Klokker, 510. — Thyge, Vikar i Frue Kirke, 440—41.
- Matzen, Peder, 398.
- Meier, F. J., hist. Forfatter, 1—2, 6, 16, 17, 18, 20, 468.
- Meldahl, Arkitekt, 320.
- Meller, Johannes Christensen, Overpræsident i Kbhvn., 187—88, 347.
- Melvin, David, Raadmand i Helsingør, 384. — Rasmus, 384.
- Methling, Poul, Arkitekt, 274.
- Meyer, Carl, Skuespiller, 144.
- Meyn, Stadsbygmester, 42. — Peter, Hofbygmester, 321.
- Michel Vibesgade, 440, 441.
- Michelsen, Knud, 531. — Maren (i Brønshøj), 531—32.
- Midsommergæld, 301—03, 307, 308, 309.
- Mikkel Bryggersgade, 304, 441.
- Mikkelsen, Hans, 234.
- Milan, Malermester, 485.
- Mogensen, Gregers, Raadmand, 229.
- Mollerup, Christiane, Datter af Bromand M., 57.
- Molteke, Elne Evartsdatter, g. m. Anders Jacobsen Lunge, 451. — Evert, Hovedsmand paa Københavns Slot, 454.
- Moltke, C. F., Hofmarchal, 111.
- Moltkes Palæ i Bredgade, 393—95, 468, 476, 501.
- Monrad, Peter Johan, Kancellideputeret, 38—41, 43—45, 46.
- Monzie, de, fransk Undervisningsminister, 410.
- Morgenstjerne, O. v. Munthe af, 394.
- Moritzkloster i Magdeburg, 289.
- Mortensen, Laurids, Biskop, 532. — Oluf, Biskop, 221.
- Moth, Gehejmerraad, 329.
- Mothsgaard, 329, 331.
- Motzfeldt, Peter, Vinhandler, 186—87, 347.
- Moulin, Billedhugger, 480.
- Mule, Chr., Assessor, 3—4.
- Munch, Barbara, g. m. Peder M., 373. — Diderich, Urtekræmmer, 387. — Ide, g. m. Oluf Nielsen Rosenkrantz, 345, 346. — Karen Pedersdatter, g. m. Borgmester Iver Povelsen, 383. — Morten, Handelsmand, 391. — Peder, Borger i Kbhvn., 372.
- Murerlavets Arkiv, 422.
- Müller, Henrik, Rentemester, 324, 326.
- Münchhausen, Glarmestersvend, 171.
- Münter, Biskop, 38, 43—45, 48, 527.
- Müller, W. A., Kobberstikker, 334.
- Möinichen, Chr., Oversekretær i Da. Ka., 67, 69, 181, 182, 188, 190, 347.

- Møller, A., Sæbehandler, 407. — C., Møller, Ejer af Augustinus Mølle, 279. — Detlef Hansen, Smed, 390. — Johanne, g. m. Sæbehandler A. M., 407. — Laurs, Kæmner, 137. — M. B., Præst i Brønshøj, 530. — V. A., Medlem af de 32 Mænd, 199.
- Nansen, Hans, Borgmester, 76, 187, 347. — Hans, Overpræsident. Søn af Hans N. d. Ældre, 187. — Karen, g. m. Griffenfeld, 187.
- Nationalmusæet, 36—49.
- Nidaros, 298—99, 307, 435.
- Niels, Konge, 295, 435. — Ærkebiskop i Lund, 209.
- Nielsen, Anders, Raadmand, Borgmester, 224. — Arvid, Skipper, 391. — Chr. V., Arkitekt, 334. — Jacob, Fiskebløder, 403. — Jens, Skipper, 391. — Jens, Fuldmægtig hos Biskop, Dr. L. Mortensen, 532. — Jeppe, Raadmand, 227—28, 229.
- Niels Hemmingsengade, 397, 398.
- Nikolajgade, 209, 218.
- Nikolaj Gilde, 445. — Kirke, 36—49, 202, 208—11, 212, 215, 216, 217, 218, 306, 445, 460. — Kirkegaard, 208—12, 217, 222, 305. — Kirkeskole, 61.
- Niniani Gilde, 457—58.
- Nissegangen, 443.
- Nissen, Raadstueskriver, Justitsraad, 79, 97. — Raadmand, 104. — Anders, Bogtrykker og Fiskebløder, 404, 408. — Anders Knud, Fiskebløder, 404, 408. — Anna Cathrine Magdalene, f. Schumann, g. m. Fiskebløder F. V. N., 404. — Frederik Vilhelm, Fiskebløder og Eddikebrygger, 404. — Niels Hansen Snedker, 404. — R. H., Bogbindermester, 408.
- Nissens Stiftelse, 70.
- Norden, Dampskibsselskab, 272.
- Nordmand, Andreas, kgl. Medaillør og Guldarbejder, 404.
- Norgen, Mette Cathrine, g. m. Skipper Christian Kruuse, 391. — Morten, Skrædder, 391.
- Ny Adelgade, 249, 251.
- Nyboder, 201, 253.
- Nybrogade, 389.
- Nyby, 371.
- Nyerup, Professor, 37, 38, 40, 43—45.
- Nygade, 381, 385, 387, 388.
- Nyholte Kro, 340.
- Ny Kongensgade Nr. 9, 258.
- Nysum, Niels, Direktør for Fiskehandel Compagniet, 392.
- Nytorv, 304, 305, 380, 441.
- Nærumgaard Børnehjem, 139—54, 411.
- Næstved, 301.
- Nør, Andreas Poulsen, Hørkræmmer og Rodemester, 402. — Bodil Kirstine, 402. — Christen Hansen, Fiskebløder, 401—02. — Knud Christensen, 402.
- Nørre Allé, 122.
- Nørrefællø, 356.
- Nørregade, 213, 224, 442, 445, 460, 461.
- Nørreport, 202, 214, 226, 230, 236, 238—40, 242, 243, 250, 251.
- Nørrevangsgærdet (Vanløse), 376.

- Odense. 282, 308, 309. — Slot, 469, 484—487. — St. Hans Kloster, 484.
 Olaf Kyrre, 435. — svensk Konge, 293. — Tryggvasøn, 298.
 Oldsagskommissionen, 37—39, 43—49.
 Olling, Christen Nielsen, Fiskebløder, 403.
 Olofson, Peder, af Kalveris, 208.
 Olrik, H., Maler, 522.
 Olsen, Anders, 391. — Jes, 222, 223, 230. — Jesper, Byfoged, 441. — Peder, 445. — Poul, Tømrermester, 502, 506.
 Oluf Skriver, Borgmester, 236.
 Oom, Gerhard Henriksen, Kannik i Roskilde, 211. — Henrik, 211.
 Operahuset i Fredericiagade, 318.
 Opfostringshus, Det kgl., 70.
 Ording, C. H., 514, 516.
 Orm, J. J., Kroholder, 516, 517, 520, 521.
 Ortved, Truels, Præsident i Borgretten, 128—30.
 Ostenfeld, Anna Margrethe, 53.
 Ottar, 285, 290.
 Otto, Kejser, 294.
 Oxe, Peder, 241, 346.
 Palladius, Peder, Biskop, 528—29.
 Parche Støchernis Aas (Brønshøj), 376.
 Park Ager Aas (Emdrup), 375.
 Pauli, Clemens, 216.
 Paulli, Jochum Richard. Sekretær i Hofretten, 66, 67.
 Peblingsøen, 304.
 Peder Jyde, 441. — Lykkes Gaard, 380—88. — Vintapper, 383.
 Pedersen, Bertel, Vikar, 452. — Jost, Sognepræst i Skanør og Falsterbo, 224, 225, 443. — Katrine, g. m. Skrædder Oluf P., 452. — Knud, Urtekræmmer, 386. — Kirsten, g. m. Urtekræmmer Knud P., 386. — Oluf, Skrædder, 452.
 Pedersøn, Anders (i Emdrup), 547.
 Pelli, Dominico, Murmester, 488, 490. — Marcantonio, Murmester, 485, 488, 490, 493, 494.
 Petersen, Steffen, Glarmester, 179.
 Petoletti, Teaterdirektør, 72.
 Petri, Johannes, Væbner, 350. — Kirke, 460, 464.
 Pfütznar, Tømrermester c. 1740, 28.
 Pilcallé, 21, 511, 512, 513, 516, 517, 524.
 Pilegaard, 215—16.
 Pilestræde, 203—04, 211, 215—16.
 Pilmarks Have, 177.
 Pilsen, 410.
 Pinvig, Ib, Fiskehandler, 402. — Jørgen Jensen, Fiskebløder, 400, 402—03. — Thomas Jensen, Fiskebløder, 402.
 Planitz, Landkonduktør, 487.
 Platen, Wilhelm, Frederik v. Generalbygmester, 16, 22, 318, 490.
 Plessen, Carl Adolf v., 182, 183, 188—90, 192. — Louise, f. Berckentin, g. m. Kammerherre Christian Siegfred v. P., 336.
 Pletzschau, Jordan, 452.
 Podebusk, Familien, 185. — Claus, 185, 347, 383. — Gisel, g. m. Otte Christoffer Rosenkrantz, 185. — Henning, Drost, 343.
 Pogwisch, Benedict, 183—84, 343, 344. — Henning, 184, 344.
 Politimesteren, 91, 420—21.

- Porcellænsfabrik, Københavns, 195.
- Post, Johan, Møntmester, 185—86, 347.
- Postgaarden, se Marskalsgaarden.
- Poulsen, Iver, Borgmester, 464.
— Thyge Christian, Isenkræmmer, 387.
- Povelsen, Iver, Borgmester, 383, 386.
- Povlstræde, se Pilestræde.
- Prag, 410.
- »Prinsens Gaard« paa Frederiksberg, 2, 6, 9, 12, 13, 17, 18, 19, 21, 26—27, 30, 31. 503.
- Prinsens Palais, 36, 191, 326, 500.
- Prinsessegade, 413.
- Prisreguleringskommissionen, 410.
- Privatbanken, 380, 388.
- Privilegierne af 24. Juni 1661, 85—87, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 104, 115.
- Pryes, Theus, 377.
- Prægel, Joh., Journalist, 149.
- Præstholmen, 352, 355—56, 364.
- Pustervig, 210.
- Pølsegaarden i Mikkalbryggersgade, 441.
- Q**uedlinburg, 289.
- Quist, Johan Martin, Murmester, 268, 271.
- Raadhuset, 305, 416, 509.
- Raadmænd, 446—48.
- Raadstue Arkivet, 60—71, 409—422. — Protokol, 64—65, 416—17, 418. — Retten, 64—65. — Skriversen, 64—66. — Skriverens Arkiv, 64—66, 416—21.
- Radolfzell, By ved Bodensøen, 289—90, 299.
- Raff. Raadstueskriver, Etatsraad, 69, 79.
- Rahbek, K. L. Forfatter, 516, 520, 521, 522, 523—24. — Kamma, 516, 523.
- Rahbeks Allé, 512, 516, 520, 523.
- Ramus, Jochum, Professor. Kancelliraad, 67, 69. — Mathilde. Frk., 56.
- Randers, 309.
- Randlev, Maren Malene, g. m. Høker Rasmus Knudsen R., 403.
— Rasmus Knudsen, Høker, 403.
— Regine Petronella, g. m. Bogtrykker Anders Nissen, 404.
- Rantzau, Breide, Statholder, 247.
— Frands, Rigshovmester, 251.
— Kaj, 247. — Melchior, 236.
- Rasmussen, Alexander, Tobakslirma, 413. — Jacob, Karl i Brønshøj, 547. — Knud, 403. — Laurids, 390. — Peder, Snedker, 387. — Peder, Renteskriver, 384. — Rasmus, Bager, 401. — Reguel, Søn af Raadmand Rasmus Regelsen, 384.
- Rawert, Jørgen Henrik, Arkitekt, Stadskonduktor, 268, 270.
- Reberbanen (ved Kongens Nytorv), 223, 232.
- Reformert Kirke, 320.
- Regelsen, Rasmus, Raadmand i Helsingør, 384.
- Reitzelske Boghandel, 189.
- Remsnider- og Pungemagerlavet, 460, 462.
- Rendsborg, 285, 294.
- Rerik, By ved Wismar, 285, 291.
- Reval, 164.
- Reventlow, Cai, Statsminister, 372. — Chr. Ditlev, Greve, 68, 69, 340. — Conrad, Storkans-

- ler, 505. — Sophie Amalie, f. Hahn, g. m. Storkansler Conrad R., 505.
- Ribe, 281—82, 284, 291, 292, 297, 308, 309, 435.
- Riber, Morten Pedersen, 386. — Peder Mortensen, 386. — Lærer paa Blaagaard Seminarium, 423.
- Richelieu, A. du Plessis de, Admiral, 336.
- Ringsted, 282, 301, 308, 309.
- Rodemestrenes Lav, 449.
- Roder, 449.
- Rosenberg, Caspar, Raadmand, 67. — Christ., Medlem af de 32 Mænd, 199. — Johann Gottfried, Bygmester, 326, 328, 331, 334.
- Rosenborg, 247—48, 250, 252, 330. — Have, 467, 502—03.
- Rosendahl, Niels Pedersen, Brygger, 385.
- Rosengaarden, 231, 232, 234, 440, 464.
- Rosenkrantz, Henrik Nielsen, Lensmand paa Gulland, 345. — Holger, Officer, 185, 476, 480. — Mette, g. m. Peder Oxe, 345—46. — Niels Eriksen, 344, 345. — Oluf Nielsen, 185, 345, 346. — Otte Christoffer, 185. — Otte Holgersen, 185.
- Rosensparre, Oluf, 346.
- Rosenvold, 185.
- Roskilde, 214, 221, 301, 309, 311, 436.
- Runddelen, Frederiksberg, 26, 27.
- Ryen, Hans van, Oldermænd, 235, 444, 456.
- Ryvangel, 355.
- Røde Bro, 392.
- »Røde Mølle«, 279.
- Røde Port, 214—16, 219.
- Rødovre, 543, 550.
- Röling, Herman, 451, 452, 453, 456. — Margrethe, g. m. Herman R., 452.
- Rønnow, Joachim, Biskop, 235. — Karen Eilersdatter, til Nakkebølle, g. m. Jens Clausen Bille, 385—86.
- Rørik, dansk Konge, 284.
- Salabrinc, Kapelmester, 406.
- Salicath, Vibeke, Fru, 140.
- Saltboderne, 457.
- Saly, Billedhugger, 480.
- Sandholm, Gaard i Bloustrød Sogn, 339.
- Sara Andersdatter (i Brønshøj), 535.
- Saxegildegaden i Lund, 435.
- Schack Steenberg & Co., Firma, 274.
- Scheel, Ebbe, Fuldmægtig paa Amtstuen i Hørsholm, 339. — G. L., Søn af Generalløjtnant S., 8. — H. H., Generalløjtnant, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 23, 24, 25.
- Scheelens Gaard i Utterslev, 539.
- Schelund, Spisemester paa Blaagaard Seminarium, 426.
- Schierbeck, Jul. Fr., 273.
- Schilt, Zacharias, Glarmestersvend, 171—72.
- Schimmelmann, Heinrich Carl, Greve, 258, 262, 267. — Palæ i Bredgade, 326.
- Schindel, W. v., 67.
- Schiødt, Erik, Arkitekt, 427.
- Schiøtt, Søren Nielsen, Hofplattenslager, 405.

- Schlegel, Konferensraad, 520, 522.
 Schmalfeldt, Bartholomæus, Ingeniør, 247.
 Schmidt, Glarmester, 177—78. — Axel, Komponist, 149.
 Schouboe, Joh. Jac. Leonhard, Etatsraad, Provianteringshandler, 273.
 Schrader, Johan, Etatsraad, Overpræsident, 67.
 Schröder, N. J., Kobberstikker, 468.
 Schrödersee, Borgmester, 104, 197, 198.
 Schulin, Johan Sigismund, Oversekretær, 322, 324—26.
 Schumacher, Charlotte Amalie, Datter af Griffenfeld, 187.
 Schultz, August, Glarmestersvend, 179.
 Schæbel, Smedemester, 520.
 Schäffer, F. C., Ejer af Søllerødgaard, 332.
 Schönback, Magdalene, g. m. Kansler Lente, 186.
 Seeburg, Handelsplads i Kurland, 285, 297.
 Seefeld, Jacob, Rigsraad, 346.
 Seidelin, K. H., Kommandørsersergent og Litterat, 42.
 »Septemberforliget« 1899, 428.
 Serridslev, 349, 351, 352, 353, 369, 372, 375, 448, 465. — Hovedgaard, 369, 372, 375.
 Seyerøe, Søren, Skipper, 273.
 Sigtryg, svensk Konge, 293.
 Sigtuna, 297. — Runestenene, 435.
 Sigurd Jarl, 430. — Ranessøn, 298.
 Sigvalde, Jarl, 300.
 Simonsen, Glarmester, 180.
 Sinkler, Anders, Landsdommer, 366. — Kirsten, 366.
 Sitzer, Johanne, Sæbehandler, 407.
 Siælland, Christian, Vaabenherold hos Christian I, 445.
 Siøholm, Holm ved Utterslev, 351—52.
 Sjaleøl, 431.
 Skaane, 299—302, 372.
 Skanør, 311—12. — Marked, 300—01.
 Skave, Margrethe Herlufsdatter, g. m. Niels Truidsen Ulfstand, 383.
 Skeel, Christen, 365, 372. — Jørgen, 372.
 Skibsbygningcertifikater, 420.
 Skibsfartsager, 419—20.
 Skibsted, Michael, Medlem af de 32 Mænd, 199.
 Skindergade, 204—05, 456, 463, 464.
 Skinder- og Buntmagerlavet, 460, 462—63.
 Skippergade, 255, 267.
 Skiringssal, norsk Handelsplads, 285, 297.
 Skjoldnæsholm, 317.
 Skomagerkroen, 461.
 Skomagernes Boder paa Nørregade, 460. — Lav, 460—62. — Lavshus, 461—62.
 Skovbogade, 462.
 Skriver, Niels Pedersen, Raadmand, 222, 223.
 Skrædderboderne ved Nygade, 457.
 Skræddernes Lavshus i Brolæggerstræde, 457.
 Skrædere og Overskæreres Lav, 455—56.
 Slagelse, 309.
 Slagterlavet, 107, 458—59.
 Slesmyrna, 294.
 Slesvig, se Hedeby.

- Slien, 290, 294.
 Sliesthorp, se Hedeby.
 Slotsholmen, 190, 203, 207, 208, 226, 392.
 Slotskroen, 512, 514.
 Smallegade, 9, 12.
 Smedens Gang, 218, 219.
 Smedelavet, 412, 463—64.
 Smedenes Lavshus, 463—64.
 Smediegade, se Vestergade.
 Smith, Helene Rasmusdatter, g. m. Gæstgiver Hans Laursen Tønsted, 387.
 Smyth, Niels, 230.
 »Smørhætten«. Fæstningstaarn, 222—23, 226, 230, 232, 233.
 Snaregade, 392.
 Sneedorff, Chr., Kaptajn, 55. — Fr., Professor, 55.
 Soest, 290.
 Soherr, J. A., Hofbygningsinspektør, 328.
 Sohl, Jürgen, 67.
 Sökelund (Buddinge), 375. — Herred, 365.
 Solbjerg Bakke, 1, 16, 22. — Gaard, 381. — Landsby, 2.
 Soldenfeldt, se Soldin, J. C.
 Soldin, Abraham, Boghandler, 407. — Joseph Carl, Kontorchef i Brandforsikringskontoret, 407—08. — Salomon, 407.
 Sophie Amalie, Dronning, g. m. Frederik III, 324. — Caroline, Enkefyrstinde af Ost Friesland, 316, 317, 320. — Hedvig, Prinsesse, 324. — Magdalene, Dronning, g. m. Christian VI, 314, 320, 334, 335, 339, 491, 500, 501, — Magdalene, g. m. Gustav III, 118.
 Sophienberg, 314, 326, 332, 335.
 Sorgenfri, 27, 313, 316—21, 340.
 »Sorte Hest«. Kro, 512.
 Sorø Kloster, 217, 218.
 Spangenberg, Melchior, 244, 245, 247. — Valentin, 244, 245, 247.
 »Sparepenge« ved Antvorskov, 471. — ved Frederiksborg, 470—71, 482—83. — ved Haderslevhus, 471. — ved Skanderborg, 471.
 Specht, Slagtermester, 280.
 Speckhann, Glarmestersvend, 179.
 Spejderstævne 1924, 62.
 Spengler, Lorenz, Kunstdrejer, 481.
 Sporon, Fr. Gottl., Højesterets-assessor, 55, 56.
 St. Annæ Plads Nr. 5 og 11, 268, 270.
 St. Germain, General, 331—32.
 St. Gertrudsstræde, 440, 464.
 Stadshauptmand, 91.
 Stadskælder, 448.
 Stampe, Henrik, Generalprokurør, 91—93, 131—32.
 Steenhusen, Skomager, 520.
 Steenwinkel, Hans (den yngre), Bygmester, 393.
 Stettin, 292, 449—50.
 Stockholm, 298.
 Stokfisk, 397.
 Store Færgestræde, 441, 443.
 Store Tofte Ager Aas (Valby), 378.
 Stormske Gaard i Slotsholmsgade, 194.
 Stoy, Abraham, Stukkator, 496.
 Straffeanstaltens Kirkegaard, 276, 280.
 Stralsund, 449—50.
 Struensee, J. F., 134—36, 137, 197—99.
 Strutharald, Jarl, 300.
 Struve, Hans, Raadmand, 67.

- Studiestræde, 463, 464.
 Sturmberg, Johan Adam, Stukka-
 tør, 496.
 Størregade, 253.
 Suderboderne ved Vimmelskaflet,
 462.
 Suhr, S. P. og Søns Arkiv, 414.
 Sundbyerne, 349.
 Sundbyvester, 349, 350, 354, 356,
 360—62, 368, 369, 370, 372,
 377, 378, 422.
 Sundbyøster, 350, 354, 356, 361,
 369—70, 377, 378—79, 422.
 Surbeck, Margrethe, g. m. ¹) Borg-
 mester Marcus Hess, ²) Borg-
 mester Iver Poulsen, 464.
 Swane, P., Medlem af de 32
 Mænd, 85, 199.
 Svanelejegaard (Rødegaard), 378
 —79.
 Svenberg, Mathias, Øltapper, 399.
 Svend Estridsen, 307. — Grathe,
 294. — Tveskæg, 293—94, 309,
 431.
 Svendsen, Niels Gæstgiver, 465.
 Symensen, Walter, 351.
 Sæddingestenen, 293.
 Søllerød, 314, 328, 331. — Gaard,
 313, 314, 328—32. — Sogn,
 411.
 Søndermarken, 17, 21.
 Sønnichsen, Jens. Grosserer, Med-
 lem af de 32 Mænd, 199, 121.
 Tarv, Else, g. m. Raadmand, An-
 ders Lauridsen Bech, 384.
 Teater ved Frederiksberg Slot, 20.
 — Kgl., 246, 251.
 Tessin, Nicodemus, den Yngre,
 svensk Bygmester, 22—25, 474.
 Therkelsen, Hans, Købmand, 391.
 Thestrup, Familien, 53, 54, 58, 59.
 — Chr.. Professor, 51, 52—53,
 57. — Frans, Magister, senere
 Biskop i Aalborg, 50.
 Thiele, Just Mathias, 524.
 Thomsen, Andreas, Medlem af de
 32 Mænd, 199.
 Thorlacius, Børge, Professor, 38,
 43—45.
 Thorvaldsen, 269.
 Thott, Birgitte, g. m. Erengisle
 Nielsson af Slægten Natt och
 Dag, 344. — Birgitte, g. m.
 Niels Eriksen Rosenkrantz, 344,
 345. — Johanne Axelsson, g.
 m. Olaf Ax. Th., 183. — Oluf
 Axelsson, Rigsmarsk, 183—85,
 344. — Otto, Oversekretær i
 Danske Kancelli, 91, 119.
 Thrand fra Færøerne, 300.
 Thura, Anna, f. Rosenørn, g. m.
 Laurids T., 339. — Christiane
 Marie, f. Kiærskiold, g. m.
 Laurids T., 339, 340. — Lau-
 ritz, Generalbygmester, 28, 30,
 31, 32, 33, 34, 35, 181, 313—
 24, 326, 328—29, 334, 336—40,
 472, 476, 509.
 Tiel, 284.
 Timmerup, By paa Amager, 5.
 Ting Ager Aas (Emdrup), 368.
 Tingbjerg Aas (Husum), 375.
 Tinghus Ager Aas (Emdrup), 368.
 Tingled, 432.
 Toftægæld, 295—96.
 »Toldbod Børsen«, 272. »— Vin-
 hus«, Restaurant, 272.
 Toldkammerbygningen i Amalie-
 gade, 272.
 Toller, Peder Pedersen, Præst, 445.
 To og tredive Mænd, 73—138,
 197—99.
 Torm, Procurator. 55.

- Torveskat, 295.
 Trene, 285.
 Trier, Emma, f. Adler, g. m. Lands-
 tingsmand H. T., 140. — Her-
 man, Landstingsmand, 139, 140.
 Trojel, P., 67.
 Trolle, Niels, 216.
 Tryggvesen, Olaf, 431.
 Trøstens Bolig, 70.
 Tugthusporten, 397, 398.
 Tvermoes, Carl, Jægermester, 332.
 Tydechinus Dødegraver, 305.
 Tyske Kompagni, 439, 449—53,
 454, 455, 456, 457, 463. —
 Gildehus paa Amagertov, 452
 —53,
 Tyskemannegade, se Vimmel-
 skaftet.
 Tømrerlavet, 464.
 Tønsberg, 285.
 Tønsted, Hans Laursen, Gæst-
 giver, 387. — Laurs Hansen,
 Gæstgiver, 387—88. — Maren,
 g. m. Gæstgiver Laurs Hansen
 T., 387.
 Tønder, Elizabeth, f. de Hemmer,
 g. m. Kontreadmiral T., 276. —
 Jens Peter, Litterat, 275—76.
 — R. H., Kontreadmiral, 276.
 Ulfeldt, Corfitz, Statholder, 252
 —53.
 Ulfeldts Gaard paa Graabrødre-
 torv, 398.
 Ulfstand, Gregers Jepsen, 382. —
 Jens Truidsen, til Vemmetofte,
 Underadmiral, 382—83. —
 Niels Truidsen, Falkonermester,
 383. — Sophie Nielsdatter, g.
 m. Claus Podebusk til Krappe-
 rup, 185, 347, 383. — Truid,
 Rigsraad, 382.
 Ulkegade, se Holmensgade.
 Ulvegabs Vang (Valby), 355, 357
 —58.
 Una, Cathrine fra, g. m. Gotfred
 fra Una, 460. — Gotfred fra, 460.
 Understøttelsesfonden for træn-
 gende Enker etc. af Embeds-
 og Borgerstanden, 70.
 Universitetet, 262.
 Urban, Pave, 306.
 Urky, Dansker i England, 434
 —35.
 Urne, Lage, Biskop, 445.
 Utrecht, 283, 284, 311.
 Utterslev, 350, 351, 357, 365—
 66, 372, 376, 422, 536, 537,
 539. — Hovedgaard, 365—66,
 372—73.
W
 Wadum, Hee, Sekretær, 55.
 Valby, 349, 351, 352, 353, 354,
 356, 357—60, 361, 362—63,
 364, 365, 369, 371, 377—78,
 379, 422. — Bakke, 511. —
 Enghave, 358. — Kro, 362.
 Valdemar Atterdag, 220, 221, 301,
 343. — den Store, 302, 303,
 306, 437. — Sejr, 301.
 Walkendorf, Christopher, 240,
 242—43.
 Valkendorfs-gade, 184, 186, 188,
 190, 191, 204, 347, 397, 398.
 Vallø, 344, 508.
 Wandel, Frk., Steddatter af Rek-
 tor Bastholm, 54.
 Vandhusbroen, 389.
 Vandkunsten, 389.
 Wandler, Stads-Fysikus, 537.
 Vandmøllestræde, se Nytorv.
 Vandporten, 246—47, 251.
 Vandringer, Haandværkernes, 160.
 Wandrup, Peder, 404.

- Wang, Poul, 405.
 Vanløse, 350—51, 352, 356, 357, 368, 376—77, 422, 534, 542. — Peder, Soldat, 535.
 Vantsnidernes eller Klædebolavet, 455—56.
 Vartov, 70, 203, 351, 353, 364, 365, 368, 389, 441, 458.
 Vat, Hans, Raadmand, 183.
 Wedge, Jens, Medlem af de 32 Mænd, 199.
 Wedel, F. W., Amtmand, 128—30.
 Ved Stranden Nr. 14, 268.
 Weinheim, 289.
 Vejerboden, 447.
 Welding, Gerda, Fru, 140.
 »Velfierdsudvalget« af 7. August 1914, 62.
 Wennerslev, Kammerraad, 520. — Frederikke, g. m. Kammerraad W., 520.
 Verden, 289.
 Verhagel, Melchor, 367.
 Wessel, Johan Herman, Digter, 405—06.
 Vesteni, Erik, til Søbygaard, 351.
 Vesterbrogade, 511, 512.
 Vesterfælled, 349, 356.
 Vestergade, 213, 304, 463.
 Vestergrav, 304.
 Vesterport, 214, 226, 235.
 Vestervold, 304.
 Vestre Mag, Nødtørftshus, 389.
 Vibe, Michel, Borgmester, 464—65.
 Viborg, 282, 308, 309.
 Wick, Johan van, 245, 246, 250.
 Vigerslev, 349, 351, 352, 353, 354, 357, 358, 361—62, 363—64, 369, 371, 377, 422.
 Wigetzløsse, 351.
 Vilhelmine, Prinsesse, g. m. Frederik VII, 72.
 Wilson & Co., Firma, 273.
 Wilstrup, Politibetjent, 278.
 Vimmelskiftet, 213, 385, 458—59, 462.
 Vind, Jørgen, Rigsadmiral, 372.
 Vingaard, 217, 233, 234, 238.
 Vingaardsstræde, 200, 217, 225, 233, 247, 251, 399.
 Winterfeldt, Jørgen Balthasar, Kammerherre, Kommandør, 271.
 Visby, 225—26.
 Visbye, C. H., Præst paa Christianshavn, 276, 277, 280.
 Wismar, 285, 449—50.
 »Vitruvius«, den danske, af Thura, 313—14.
 Wittrup, Barbara, g. m. Cbr. Friis til Kragerup, 186, 347.
 Witzleben, Adam Levin v., Overhofmarskal, 190, 193, 194.
 Wivet, Højesteretsadvokat, 128, 133.
 Woghen, Hinrich, Raadmand, 183.
 Vognmandslavet, 464. — St. Pedersgilde fra 1478, 440. — Hus paa Rosengaarden i St. Gertrudsstræde, 464—65.
 Vognmandsvangen, 355.
 Wolff, Nicolai, Maler, 269.
 Vordingborg, 225.
 Worm, Christen, Biskop, 69, 530. — Petri Claudi Ferdinand Emil, Rovmorder, 275—80.
 Voss, Cornelius de, 244.
 Vrigny, de, engelsk Gesandt i Kbhvn. o. 1702, 15—16.
 Wulff, J. H., J. C. Kriegers Medhjælper, 469.
 Würtembergske Gaard, 328.
 Væbner, Slægten, 350.
 Væverlavet, 457.

York, 284.

Zeltner, J. Th., Arkitekt, 195.

Zinck, Syngemester, 423.

Zoologisk Have, 21. — Museum, 142.

Zunft, se Glarmester-Zunft.

Zweidorff, F. L. C., Maler, 511—12.

»Zwinger«, 236—37.

Æbeltoft, 295.

Ørbech, Mette Andersdatter, g. m. Isenkræmmer T. C. Poulsen, 387, 388.

Øresundshospitalet, 416.

Øresundshøj ved Charlottenlund, 427.

»Øret«, 206.

Øster Allé, 122.

Østerfællid, 356.

Østergaard, 212, 213, 217, 218, 219, 304, 305, 306.

Østergade, 185, 194, 201, 206, 209, 210, 211, 213, 214—16, 219, 221, 223, 224, 225, 231, 234, 248, 249, 250, 252, 305, 343, 345, 399, 402—03, 443, 444.

Østergav, 304, 305.

Østerport, Kvarteret om, 201—53.

Østertorv, se Amagertorv.

Østervold, 201, 203, 204, 207, 208, 218, 219, 244, 248, 253, 304, 305.

Østrup, se Fredensborg.